

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI SEFERBERLİĞİ

MEHMET BEŞİKÇİ

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

TARİH

MEHMET BEŞİKÇİ
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
OSMANLI SEFERBERLİĞİ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2014
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMİR YENER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ VE DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: OCAK 2015, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-323-5

BASKI
KİTAP MATBAACILIK SAN. TİC. L.TD. ŞTİ.

DAVUTPAŞA CADDESİ NO: 123 KAT: 1
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 482 99 10
Sertifika No: 16053

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

Mehmet Beşikçi

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	VIII
Tablo Listesi	IX
Önsöz	XI
Teşekkür	XIII

Giriş	1
Topyekûn Savaş Paradoksu	3
Mevcut Literatürün Seçmeli ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi	11
Araştırmının Kapsamı	19
Kaynaklar	23
Kitabın Bölümleri	30

Birinci Bölüm

Savaş İçin Coşku Örgütlemek: Savaşın Eşiğinde Osmanlı Kamuoyunda Seferberlik Çağrıları	39
“1914 Ruhu” ve Savaş Coşkusu Tartışmaları	41
Balkan Yenilgisinden Sonra Osmanlı Kamusal Alanının Militarizasyonu	46
Balkan Yenilgisi Sonrası Travma ve Diriliş Söylemi	62
Cihâd İlanı Mitingleri	68
“Silah Başına!” Çağrısı ve Seferber Edici Söylemler	77
Sözlü Propagandanın Önemi	89
Sonuç	96

İkinci Bölüm

Topyekûn Savaş Koşullarında Zorunlu Askerlik Sistemi	101
Osmanlı Zorunlu Askerlik Sisteminin Sancılı Evrimi	104
Balkan Yenilgisi Sonrasında Reformlar	111
Seferberlik İlanı ve Zorunlu Askerlik Sistemi	116

Zorunlu Askerliği Yerel Düzeyde Uygulamaya Çalışmak	128
Zorunlu Askerlik Sisteminde Eşitlik Meselesi	135
Amele Taburları	139
Seferberlik ve Askerlikten Muafiyetler Sorunu	151
Vatandaştan Zâbit Yapmak: Seferberlik ve İhtiyat Zâbitleri	162
Sonuç	168

Üçüncü Bölüm

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Gönüllüler:	
Bir İktidar İlişkisi Olarak Gönüllü İstihdamı	173
Hapishanelerden İnsangücü Takviyesi: Mahkûm Gönüllüler	176
Muhâcir Gönüllüler	190
Aşiret Gönüllüleri	196
Dinî Gönüllüler	205
Gönüllü Toplayan Gönüllü Kuruluşlar	213
Gönüllülerin Faydaları ve İstismarı	215
Sonuç	221

Dördüncü Bölüm

Gençliği Seferber Etmek, Çocukları Askere Hazırlamak:	
İzcilikten Paramiliter Derneklere	225
Konuyla İlgili Mevcut Kaynaklar ve Eleştiriler	227
Beden Terbiyesini Militarize Etme Çabaları ve Osmanlı Güç Dernekleri	229
Eğitim, Seferberlik ve Köylü Gençler:	
Güç Dernekleri'nden Genç Dernekleri'ne	235
Von der Goltz ve Alman Militarizminin Etkisi	238
Hedefler, Teşkilatlanma ve Söylemler	240
Asker İhtiyacı ve İnsangücü Sorunu	244
Yerel Birimlerde Örgütlenme: Katılım ve Direnç	248
Genç Dernekleri ve İktidar: İdeoloji ve Siyaset	259
Sonuç	262

Beşinci Bölüm

Osmanlı İnsangücü Seferberliğinin Sınırları:

Firar Sorunu ve Yeniden Seferber Etme Çabaları.....	267
Sorunun Boyutu	270
Kimin Sorunu?	273
Firarların Nedenleri: Açıklananlar ve Anlaşılanlar	278
Firarının “Yaşam Tarzı”: Firariler, Eşkiyalar ve Devlet	291
Firarı Teşvik Etme	303
Firara Karşı Önlemler ve Firarileri Yeniden Seferber Etme Çabaları.....	309
Ceza ve İkna	316
Yurt Cephesinde Düzeni Sağlama Çabaları: Osmanlı Jandarmasının Yeniden Yapılandırılması.....	320
Firarilere Aflar	327
Savaşın Sonuna Doğru İnsangücü Sorunları ve Savaştan Sonrası	330
Sonuç	333
Sonuç	335
Notlar	343
Kaynakça	415
Dizin	437

KISALTMALAR

ATASE	T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (Ankara)
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul)
DMA	İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi
TNA: PRO	Britanya Ulusal Arşivleri (Londra)

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Osmanlı Kara Kuvvetlerinin Tertibi, Kasım 1914.....	114
Tablo 2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Seferber Edilen İnsan Sayıları, 1914-1918.....	121
Tablo 3. Osmanlı Resmî Askerî Zaiyat İstatistikleri, 1914-1918.....	122
Tablo 4. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı Askerî Zaiyatı, Karşılaştırmalı Tablo.....	123
Tablo 5. Başlıca Avrupa Ülkelerinde Seferber Edilen Asker Sayısının Genel Nüfusa Oranı, 1914-1918.....	124
Tablo 6. Osmanlı Kolordularının Birinci Dünya Savaşı İçin Savaş Durumuna Geçme Süreleri (Planlanan ve Gerçek Süreler).....	127
Tablo 7. Türk ve Türk Olmayan Asker Adayları Sayıları, 1890 ila 1893 Doğumlular (14 Nisan 1915).....	132
Tablo 8. Birinci Ordu'daki Amele Taburları (26 Temmuz 1915-28 Ağustos 1915).....	144
Tablo 9. Osmanlı İmparatorluğu ve Başlıca Avrupa Ülkelerinde Birinci Dünya Savaşı Esnasında Hayat Pahalılığı Endeksi (1914 = 100).....	156
Tablo 10. Osmanlı Ordusundaki İhtiyat Zabiti (Yedek Subay) Sayısı, 1914-1918.....	164
Tablo 11. Aydın Vilayetinde Firariler, 2 Ağustos 1914 ila Haziran 1916.....	274
Tablo 12. Silifke'de 14 Ağustos 1916-15 Eylül 1916 Tarih Aralığında Yakalan Firari ve Bakaya Cetveli.....	275
Tablo 13. Osmanlı Jandarmasının Personel Sayısı (1879, 1912 ve 1914-1918).....	323
Tablo 14. Firari Takip Müfrezelerinin Silahlandırılma Planı (19 Haziran 1916).....	324

Önsöz

Bu kitap, Brill Yayınevi tarafından 2012 yılında basılan *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* adlı kitabımın tarafımda yapılan gözden geçirilmiş tercümesidir. Metni birebir tercüme etmek yerine, güncelleştirerek tercüme etmeyi tercih ettim: Orijinal metnin anlatı çatısını ve omurgasını bozmadan, ilgili olduğunu ve katkı sağlayabileceğini düşündüğüm bazı yeni matbu eserleri ve arşiv kaynaklarını metne yedirmeye çalıştım. Bazı ufak kısımları gözden geçirip yeniden yazarken, bazı yerlere yeni paragraflar ekledim. Ayrıca, Türkçe okur için fazla didaktik kaçabilecek ya da ana anlatı açısından gereksiz duran bazı cümleleri ve dipnotları çıkarmaya karar verdim.

Osmanlı tarihyazımında uzunca bir süre üzerine ölü toprağı serili olarak kalmış Birinci Dünya Savaşı hakkında Türkiye’de son yıllarda bir ilgi artışı gözlemlenmektedir. Resmi anlatı ve kemikleşmiş şablonların etkisi artık kırılmaktadır. Önümüzdeki dönemde, bilhassa genç kuşak araştırmacılar tarafından yapılan nitelikli akademik çalışmaların artacağına dair umut verici işaretler vardır. Askerî tarih disipliniyle sosyal ve kültürel tarih yaklaşımları arasında bir sentez arayışı içerisinde olan “yeni askerî tarihçilik” perspektifi son yıllarda Türkiye akademiasında da kendine bir

XII BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI SEFERBERLİĞİ

yer açmaya başlamıştır. Kendisini bu perspektif içerisinde tanımlamak isteyen bu kitap, bir yandan Türkiye’de dinamizm kazanmakta olan Birinci Dünya Savaşı çalışmalarına bir katkı yapmayı hedeflerken, bir yandan da yeni askerî tarihçilik perspektifinin Osmanlı tarihyazımında hak ettiği yere gelmesi sürecinde çorbada bir tuzu olsun istemektedir.

Kitabın yayına hazırlanma sürecinde İş Bankası Kültür Yayınları’nın değerli editörleri Ali Berkay ve Emir Yener’e, gösterdikleri profesyonellik ve yardımseverlikten dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Teşekkür

Bu kitabın temelini 2009 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladığım doktora tezim oluşturuyor ve tıpkı tezde olduğu gibi bu kitabın yazılma süreci de aslında kolektif bir yolculuk oldu ve bu yolculukta bana birçok kişi eşlik etti. Çokça istifade ettiğim bu değerli insanların katkıları olmasaydı, bu kitapta anlattığım hikâye eksik ve daha az ilginç olurdu.

İlk olarak, hocam ve tez danışmanım olan Selim Deringil'e müteşekkirim. Onun teşvikleri ve yönlendirmelerinin, son dönem Osmanlı tarihinin uçsuz bucaksız deryasında kendime bir rota çizebilmemde büyük yardımları oldu. Ayrıca, belki ondan öğrendiğim en değerli derslerden biri, tarihçiliğin giderek asık suratlı ve asabi bir zanaat haline gelmeye başladığı son yıllarda, arşivlerde araştırma yapmanın ve bir tarih kitabı yazmanın ciddi bir iş olduğu kadar keyif de alınabilecek bir faaliyet olduğudur. Tez jürimde yer alan Edhem Eldem, Selçuk Esenbel, Cemil Koçak ve Zafer Toprak'ın eleştirileri ve tavsiyeleri, tez metnini revize edip bir kitap haline getirme sürecinde bana yol gösterici oldu; bunun için her birine şükranlarımı sunuyorum. Lisans öğrenciliğimden doktora sonrasına uzanan süreçte sürekli desteğini aldığım Arzu Öztürkmen bana ders hocalığı kadar akıl hocalığı da yaptı; benim için son derece değerli olan destek ve teşviklerinden dolayı

kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Erik-Jan Zürcher hem tezimi okuyarak onu kitaba dönüştürmem için beni teşvik etti hem de onu Brill Yayınevi'nin gündemine almasını sağladı. Zürcher'e ayrıca, beni Hollanda Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü bünyesinde gerçekleştirilen "Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour, 1500-2000" (2010-2012) projesine araştırmacı olarak davet ettiği için de şükran borçluyum. Bu proje kapsamında gerek yaptığım bireysel araştırma gerekse de kolektif çalıştaylar, bilhassa Osmanlı zorunlu askerlik sistemi hakkındaki ilk bulgularımı ve tezlerimi eleştirel bir gözle yeniden değerlendirmem için bana değerli katkılar sağladı.

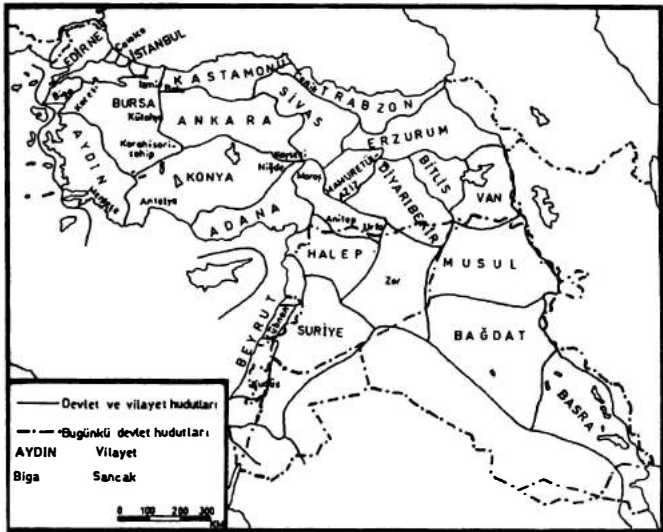
Bu kitabın meydana geliş sürecinde arkadaşlarımla yaptığım tartışmalardan son derece istifade ettim. İlk olarak değerli dostum İ. Kaya Şahin'i zikretmeliyim; ne zaman ihtiyaç duysam yardımına koştı, hiçbir sorumu yanıtsız bırakmadı ve ardı arkası gelmez isteklerimi sabırla dikkate aldı. Ayrıca, kitabın bütün bölümlerinin taslağını okuyarak değerli yorumlarda bulundu. Dostum Gültekin Yıldız'ın, genelde askerî tarihçilik konusundakiengin teorik bakış açısı ve özeldede Osmanlı tarih yazımına yönelik eleştirel yaklaşımı bu kitaptaki bazı tespitlerimi netleştirmemde ve kitap sonrası yeni araştırma soruları formüle etmemde bana çok yardımcı oldu; bunun için kendisine minnettarım. Araştırma ve yazma sürecinin değişik safhalarında çeşitli biçimlerde desteklerini gördüğüm arkadaşlarım ve meslektaşlarım Yiğit Akın, Sabri Ateş, Lale Can, Y. Tolga Cora, Neslihan Erkan, Atabey Kaygun, Rita Koryan, Christopher Markiewicz, Oktay Özel, Emre Sencer, Kerem Ünuvar, Ömer Uzun, Anna Vakali, Bill Walsh, Yücel Yanıkdağ ve Murat Yüksel'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Brill Yayınevi'nden, Osmanlı tarihi dizisi editörleri Suraiya Faroqhi ve bilhassa Boğaç Ergene'ye profesyonellikleri ve dakikliklerinden dolayı teşekkür ederim. Yayın hazırlığı sürecinde editör Franca de Kort'un değerli katkıları oldu. Ayrıca, kitap taslağının değerlendirilme sürecinde bana hem teşvik edici yorumlar hem de önemli tavsiyeler sunan iki anonim hakeme de müteşekkirim.

Araştırma ve yazma sürecinde destek ve fonlarıyla yardımlarını esirgemeyen kurumlara da teşekkür etmek istiyorum. İlk olarak Boğaziçi Üniversitesi Vakfı, American Research Institute in Turkey (ARIT) ve Turkish Cultural Foudation'a, araştırmalarımın ilk safhasında sundukları finansal destekten dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Araştırmalarım esnasında çeşitli arşivlerde ve kütüphanelerde çalıştım ve bu kurumların personelinden değerli yardımlar aldım. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, BOA (İstanbul); Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, ATASE (Ankara; Britanya Ulusal Arşivleri (Londra, İngiltere), İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi (İstanbul), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı, Askeri Müze Kütüphanesi (İstanbul) ve Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi (İstanbul) personeline yardımlarından dolayı minnettarım. Bu açıdan özellikle teşekkür etmek istediğim kurum ise Türkiye'deki üniversite kütüphanelerinin parlayan yıldızı olan Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi'nin değerli çalışanlarıdır; ne zaman ihtiyaç duysam yardıma koşan Seyfi Berk'e bilhassa müteşekkirim. Ayrıca, 2005 yılından beri çalışmakta olduğum Yıldız Teknik Üniversitesi'ndeki yöneticiler, meslektaşlar ve arkadaşlarıma, bu kitabın yazılma sürecinde bana sağladıkları değerli destek ve esneklikten dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Bu teşekkür bahsini değerli ailemle bitirmek isterim. Öncelikle annem Meryem Beşikçi'ye ne kadar teşekkür etsem azdır; bu kitabı ona ithaf ediyorum. Ablalarım Hatice ve Jale'ye, kardeşlerim Gül, Lale Nur ve Murat'a, ihtiyacım olduğunda yanımda oldukları için minnettarım. Son olarak, bitmeyen enerjisi ve iyimserliğiyle bu kitabın tamamlanma sürecini hayatımın en zevkli dönemlerinden biri haline getiren sevgili eşim Zevcan'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

HARİTA
Osmanlı İmparatorluğu'nda Vilayetler, 1914

Kaynak: Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).

Giriş

Seferberliğin kapsamı, yoğunluğu ve süresi açısından Birinci Dünya Savaşı daha önceki hiçbir askerî çatışmada rastlanmayan büyüklükte bir ölçekte cereyan etti. Böylesine büyük ölçekteki seferberlik tecrübesi, savaşın yıkım kapasitesinin artması gibi askerî yan etkiler ortaya çıkarmanın yanı sıra, savaşa katılan ülkelerdeki devlet-toplum ilişkisini de yeniden tanımladı ve yeniden şekillendirdi. Osmanlı İmparatorluğu da bu ülkelerden biriydi. Bu kitap Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı insangücü seferberliği meselesini konu ediniyor. Özellikle Anadolu coğrafyasını ve imparatorluğun Müslüman nüfusunu odağına alan kitap, bir yandan Osmanlı devletinin, sürekli seferberlik mecburiyetinin doğurduğu badirelerle nasıl baş etmeye çalıştığını irdelerken, diğer yandan da bu sürecin Anadolu bağlamında devlet-toplum ilişkisini nasıl yeniden şekillendirdiğini keşfetmeyi amaçlıyor.

Kitapta Cihan Harbi'ndeki¹ seferberlik sürecinin Osmanlı devletini nasıl daha merkezî, otoriter ve milliyetçi bir çizgiye ittiği inceleniyor. Sürekli ve büyük ölçekli bu seferberlik tecrübesinin devleti, gerek mevcut mekanizmaları takviye ederek gerekse de ihtiyaç duyulduğunda yeni mekanizmalar tesis ederek yerel düzeydeki kontrol gücünü artırmaya ve taşraya daha derinlemesine nüfuz etmeye zorladığı tartışılıyor. Öte yandan, savaş gayreti için devletin

kendi halkına bağımlılığının bu denli artmasının paradoksal bir biçimde halkın devletle münasebetinde ona daha geniş bir hareket alanı açtığı da savunulmaktadır. Bu anlamda, toplumsal aktörlerin, Osmanlı seferberlik tecrübesi esnasında devlete karşı tamamen edilgen ve pasif olmadıkları anlatılmaktadır; devletin seferber edici politikalarının hedefi olan insanlar faildi ve kendilerini etkileyen politikaları yeniden şekillendirebilen tepkiler üretiyorlardı. Bu tepkiler, giderek kötüleşen savaş koşullarında toplumsal aktörlerin kendi beklentileri ve önceliklerinin devletinkilerle ne kadar örtüşüp örtüşmediğine göre gönüllü destek şeklinde tezahür edebildiği gibi, seferberlik uygulamalarına açıkça direnç gösterme şeklinde de olabiliyordu. Bunun karşılığında devletin tepkisi ise, aşağıda ayrıntılı bir şekilde gösterileceği gibi, seferberlik politikalarını gözden geçirmek ve yerel düzeyde yeni kontrol mekanizmaları tanımlamak biçiminde vuku buluyordu.

Delayısıyla, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı seferberlik tecrübesinin devlet adına iki uçlu bir çaba olduğunu söylemek mümkündür: Devlet bir yandan gönüllü desteğe yer açarken, diğer yandan direnci göğüsleyip etkisizleştirmek durumundaydı. Bu süreç içerisinde, devletle onun seferber etmeye çalıştığı toplumsal gruplar arasında yeni ittifaklar –ya da bir tür yeni bir “toplum sözleşmesi”– şekillendi. Bu toplumsal grupların bazıları savaş koşulları içerisinde devletle bir konsensus içinde hareket etmeye meyilliyken, aynı savaş koşulları bazılarını ise devletten daha da soğutuyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndaki insangücü seferberliği iki katmanlı bir etki ortaya çıkardı: Birincisi, seferberliğin destek ve katılım boyutu devletle Anadolu Müslüman nüfusu arasında yeni ittifakların şekillenmesine yardımcı oldu. İkincisi, seferberliğe direnç veya devletin beklediği katılımın gösterilmemesi devleti yerel düzeyde daha etkin bir otorite tesis etmeye zorladı. Destek ve katılım olgusu devletle Anadolu'daki Müslüman toplumsal gruplar arasında yeni bağlar oluşmasına yol açarken, bu konsensusun içinde yer almayan ya da alamayan grupları (örneğin Ermenileri ve Rumları) biraz daha marjinalleştirdi. Seferberliğe direnç gösterildiği ya da açıkça karşı gelindiği durumlar ise devleti Anadolu taşra-

sında kontrol ve denetim kapasitesini artırmaya sevk etti. Bu ikili sürecin Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasına ve Türk ulus-devletinin inşası sürecine tesir eden önemli sonuçları oldu. Devlet otoritesinin Anadolu'da yerel birimlerde etkin kılınması çabası, pürüzlerle de olsa Birinci Dünya Savaşı'nın son anına dek işleyen bir insangücü seferberliğini sürekli kıldığı gibi, Milli Mücadele dönemindeki (1919-1922) yeniden-seferberlik çabasını da görece kolaylaştırdı. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı esnasında devletle Anadolu'daki çeşitli Müslüman nüfus arasında yeniden şekillenen ve tazelenen bağlar yeni Türk ulus-devletinin demografik temelini oluşturdu.

İnsangücü seferberliği meselesine odaklanan bu kitabın bir amacı da hem Osmanlı Cihan Harbi tecrübesini daha geniş bir bakış açısıyla anlamaya hem de o tecrübeyi savaşın küresel tarihiyle entegre etmeye yardımcı olmaktır. Karşılaştırmalı tarih için bir temel sunma isteğinin yanı sıra, kitabın belki biraz daha genel düzeydeki niyetlerinden biri de Türk ulus-devletinin tesis sürecinde Anadolu'da devlet-toplum ilişkilerinin nasıl yeniden şekillendiği tartışmasına katkıda bulunmaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda insangücü seferberliği meselesini daha derinlemesine ve kapsamlı bir biçimde anlamanın, Türkiye Cumhuriyeti'nin demografik-toplumsal altyapısının Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda cereyan eden süreçler tarafından nasıl şekillendiğini anlamaya önemli bir katkı yapacağı şüphesizdir.

Topyekûn Savaş Paradoksu

Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da suikaste uğramasının ardından Avrupa Düvel-i Muazzama'sı arasında Temmuz Krizi'nin baş göstermesi ve akabinde savaşın patlak vermesiyle birlikte, Osmanlı devleti de zaman kaybetmeden 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etti ve Ekim ayının sonunda da savaşa girdi. Ancak, savaşa giren diğer ülkeler gibi Osmanlı devleti de içine girdiği bu küresel askerî çatışmanın daha önceki savaşlardan oldukça farklı türde bir savaş olduğunun çok geçmeden farkına varmıştı. Uzun ve çok-cepheli

bir yıpratma savaşı olan Birinci Dünya Savaşı, savaşa giren bütün ülkeleri tüm kaynaklarını savaş için seferber etmeye zorladı. Bu savaşta savaş hazırlığı sıcak savaşın kendisi kadar ehemmiyetli bir duruma dönüştü; cephe hattı ile yurt cephesi² iç içe geçti.

Savaş çok daha yıkıcı hale getiren bu “topyekûnlaşma” niteliği 19. yüzyılın ortasından beri cereyan etmekte olan çeşitli faktörlerin kesişmesinin bir sonucuydu. Bu faktörlerin öne çıkanlarını saymak gerekirse, “endüstrileşmiş kitle toplumu, milliyetçilik, şovenizm ve ırkçılık, kitlelerin siyasete katılımı, modern silahlarla teçhiz edilmiş kitle orduları, geniş ölçekli yıkıma imkân sağlayan endüstrileşmiş ekonomiler ve askerlerle siviller arasındaki ayrımların erozyona uğraması” zikredilebilir.³ Savaş olgusunun topyekûnlaşma eğiliminin belirgin bir biçimde tezahür ettiği ilk örnekler arasında Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ve Almanya Birleşim Savaşları (1870-1871) sayılabilir.⁴ Yakın zamanlı araştırmalar Rus-Japon Savaşı’nın (1904-1905) da dünya savaşları çağının yıkım gücü yüksek çatışmalarına bir nevi giriş niteliğinde olduğunu ortaya koymuştur.⁵ Bu bakımdan, Birinci Bölüm’de de tartışılacağı gibi, Balkan Harbi’nin (1912-1913) de bazı açılardan, bilhassa yurt cephesinin giderek cepheyle bütünleşmesi süreci bakımından, topyekûn savaş kavramı içerisinde yer alabilecek bir nitelikte olduğu söylenebilir.

Her ne kadar modern savaşlar daha 19. yüzyıldan itibaren topyekûnlaşma sürecine girmiş ise de, Birinci Dünya Savaşı özellikle bir alanda daha önceki bütün savaşlardan çok daha yoğundu: Bu alan insangücü seferberliği idi. Meşhur Prusyalı askerî stratejist-tarihçi Carl von Clausewitz’in Fransız Devrimi Savaşları ve Napolyon Savaşları’na dair gözlemlerine dayanan, modern dönemde savaşın artık “halkın savaşı” haline geldiği tespiti⁶ aslında en olgun haline Birinci Dünya Savaşı esnasında ulaştığını söylemek mümkündür. Öte yandan, Fransız Devrimi esnasında ortaya çıkan “yurttaş ordusu” kavramı Birinci Dünya Savaşı’nın eşliğinde, zorunlu askerlik sistemi biçimi içerisinde hemen hemen bütün ülkelerde müesses bir sistem haline de çoktan gelmişti. Zira savaş esnasında “on beş ila kırk beş yaşındaki erkek nüfusun çok büyük bir oranı asker ol-

muştı: Bu oran Fransa ve Almanya'da yaklaşık yüzde 80, Avusturya-Macaristan'da yüzde 75, Britanya, Sırbistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzde 50 ila 60 ve Rusya'da yüzde 40 idi.”⁷

Elbette, topyekûnlaşma sürecini hızlandıran etmenler olarak yukarıda zikredilmiş olan, endüstriyel ekonominin gelişmesi, kitlesel siyaset ya da modern silahlara sahip olma gibi olgular ülkeden ülkeye farklılık arz etmekteydi; dolayısıyla, savaşın ne kadar topyekûn olduğu da tek tek ülkelerin kendi özgül koşullarına göre belirleniyordu. Mesela Almanya'nın sanayi altyapısı Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden çok daha üst bir seviyede olduğu için, savaş için kaynak seferber etmenin yoğunluğu da buna bağlı olarak farklıydı. Dolayısıyla, topyekûn savaş kavramı içerisine yerleştirdiğimiz Birinci Dünya Savaşı'nın tabii ki her yerde aynı ve tek bir tarihi yoktu. Ancak, genel karakteristikler açısından küresel bir boyut kesinlikle mevcuttu ve bu boyut Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine alıyordu.⁸ Birbirinden farklı derecelerde olmakla birlikte, savaşın yoğunluğu ve süresi savaşa katılan her ülkenin savaş deneyimini topyekûnlaşmaya zorluyordu. Osmanlı İmparatorluğu savaşın dört uzun yılı boyunca cephede ayakta kalmayı becerdi. Ayrıca, savaşın ikinci yarısında performansı ciddi bir biçimde azalmasına ve nihai olarak mağlup olmasına rağmen, Osmanlı ordusu dikkate değer bazı durumlarda şaşırtıcı bir biçimde başarılı oldu.⁹ Osmanlı kuvvetleri gerek dört büyük yıpratıcı cephede (Çanakkale, Kafkas, Sina-Filistin ve Irak-Mezopotamya) gerekse daha az yoğunluklu diğer cephelerde (Arabistan-Yemen, Romanya, Galiciya, Makedonya, İran, Azerbaycan) savaştı. Diğer savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı ekonomisi de savaş için seferber edildi.¹⁰ Ayrıca, sivil nüfus sadece ordunun işesi için tekâlif-i harbiye uygulamalarına tabi tutulmakla kalmadı,¹¹ “dâhilî istikrâz” örneğinde olduğu gibi malî seferberliğe katkı yapması da istendi.¹² Yurt cephesi başka açılardan da savaşın ayrılmaz bir parçası oldu.¹³ Anadolu'nun demografik yapısı İttihatçı hükümet tarafından milliyetçi bir homojenleştirmeye tabi tutuldu.¹⁴

Osmanlı savaş seferberliğinin topyekûnlaşma eğilimi aslında “seferberlik” teriminin bizzat kendisinde de bellidir. “Seferberlik”

kelimesi bilhassa halk arasında sadece kelimenin spesifik anlamı olan savaş zamanı yaygın askere alma uygulamasını kastetmek için değil, daha genel bir anlamda savaş tecrübesinin tamamını tarif etmek için kullanılıyordu. Savaş yıllarını yaşamış kuşaklar için “seferberlik” dendiğinde bütün bir Osmanlı Cihan Harbi tecrübesi akla geliyordu.¹⁵

Öte yandan, günümüzde topyekûn savaş kavramı Birinci Dünya Savaşı’nı tanımlamada yaygın bir biçimde kullanılmakla birlikte, bazı sorunlar da ortaya koymaktadır ve bu anlamda bir revizyona ihtiyacı vardır. Tarihçi Roger Chickering’in uyarısını hatırlarsak, topyekûn savaş kavramı eğer savaş deneyimini mutlak bir sonuç olarak tasvir eden bir üst anlatı (*master narrative*) olarak kullanılırsa “tarihsel miyopluga” yol açabilir. Kavramın kastettiği şey aslında şekillenme süreci tamamlanmış mutlak bir durum değil, “savaşın ona doğru evrimleşmesinin devam ettiği bir mutlaklık”tır.¹⁶ Hiçbir savaş tam anlamıyla topyekûn olamaz. Bu anlamda, topyekûn savaş kavramının “matematikteki, daima bir limite yaklaşan ama hiçbir zaman oraya tam olarak varmayan bir asimptotta ya da bir Zeno paradoksuna” benzediği söylenebilir.¹⁷ En azından Osmanlı örneğinde, mevcut bütün kaynakların tam olarak kullanımının sağlanması ve tüm halkın savaşa kayıtsız şartsız katılımının temin edilmesi gibi kusursuz bir seferberlikten bahsedilemeyeceği için, Birinci Dünya Savaşı tecrübesinin de tam olarak bir topyekûn savaş olmadığı iddia edilebilir. Ancak, bu bir süreçti ve Osmanlı koşullarında da topyekûnlaşma eğilimi kesinlikle mevcuttu, zira savaş uzadıkça ve bir yıpratma çatışmasına dönüştükçe kendine giderek artan sayılarda insangücü devşirmiş ve kaynak seferber ettirmişti.¹⁸ Topyekûn savaş kavramı bir üst anlatı olmaktan ziyade analitik bir araç olarak işlev görmelidir. Kavram “Max Weber’in öngördüğü anlamda bir ideal tipi temsil etmektedir.”¹⁹

Burada, topyekûn savaş kavramının bilhassa Birinci Dünya Savaşı’nın ardından “milli güvenlik” ideolojilerini haklılaştırmak adına yapılan militarist-ideolojik kullanımları konusunda da bir uyarıda bulunmak isabetli olacaktır. Böyle kullanımların başlıca örneklerinden biri, Almanya’nın yenilgisinden sonra Alman Ge-

neral Erich Ludendorff'un başını çektiği militarist bakıştır. Ludendorff'a göre, Almanya'nın yenilgisinin ana sebebi halkın savaş gayretine yeteri kadar sahip çıkmaması, kendini ona yeteri kadar adamamış olmasıydı.²⁰ Ludendorff, modern savaşın gerekliliklerinin "toplumun sahip olduğu tüm maddi ve manevi kaynakların acımasız bir biçimde seferber edilmesini zorunlu kıldığına," bunu gerçekleştirmek için ise askerî bir diktatörlüğe ihtiyaç duyulduğuna inanmaktaydı.²¹ Böyle tanımlanan bir stratejik bakış ve onun benzer versiyonları milli güvenlik meselesini gelecekte çıkması muhtemel bir savaş için toplumun sürekli olarak savaşa hazır tutulması ile özdeşleştiriyordu. 1930'lu yılların Almanya'sının otoriter rengini belirgin bir biçimde taşıyan Ludendorff'un tezinin, aslında bir anlamda Colmar von der Goltz'un 19. yüzyıl sonunda formüle ettiği "millet-i müsellaha" yani "asker millet" ya da "ordulaşmış millet" (*Volk in Waffen*) tasarımının bir devamı ve uyarlaması olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Goltz'un fikrine göre, ana ve yedek parçalarıyla iyi tesis edilmiş bir zorunlu askerlik sistemi yoluyla toplum sürekli olarak seferberlik durumuna hazır tutulmalıydı.²² Bu perspektif askerî meseleleri başka her meseleden daha öncelik gören siyasi yaklaşımlara zemin hazırlamış ve zaman zaman militarizmin ülke yönetmede "normal" bir durum olarak görülmesine yol açmıştır.²³

Topyekûn savaş kavramının mutlak bir durum olarak değerlendirilmesinin sakıncaları konusunda altı çizilmesi gereken önemli bir başka nokta ise Birinci Dünya Savaşı seferberliğinin hedeflediği kitlelerin seferberliğe otomatikman katıldıklarını varsayma yanlışlığıdır. Sadece seferberliğin kapsam ve yoğunluğunun devletin kontrol gücünü artırdığı noktasını baz alarak meseleye bakılırsa, hedef kitlelerin bu devasa devlet otoritesinin talepleri karşısında itaat etme dışında bir seçenekleri olmadığı yollu eksik ve aceleci çıkarımlara varılabilir. Ancak, bu kitapta da gösterildiği gibi, Osmanlı insangücü seferberliğinde hedef kitlelerin pasifliğinden söz etmek oldukça yanlış olacaktır. Seferberlik uygulamalarına yer yer ciddi direnç göstermeseler de bu sürecin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu anlamda, topyekûn savaş analizleri direnci de mutlaka hesaba

katmak zorundadır. Ayrıca, Osmanlı örneğinde, çeşitli toplumsal kesimlerden seferberliğe gönüllü bir katkı verildiğinde bile, bunun sadece gönüllülükten ibaret olmadığını, siyasi ve sosyal bazı hesapların da bu gönüllülük ilişkisinin önemli bir bileşeni olduğunu, örneğin gönüllü grupların böylesi katkıları kendi statülerini iyileştirmenin bir yolu olarak da algıladıklarını aşağıda göreceğiz.

Birinci Dünya Savaşı seferberlik koşullarının, 23 Ocak 1913'te bir hükümet darbesiyle (Babıâli Baskını) zaten bir tek-parti rejimi kurmuş olan İttihat ve Terakki hükümetinin²⁴ otoriterleşme eğilimini daha da artırdığını söylemek yanlış değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın topyekûn karakteri devletin toplum üzerinde daha etkin bir otorite uygulama kapasitesini genişletmişti.²⁵ Ne var ki, uzun ve yoğun savaş koşullarında geniş ölçekli ve sürekli bir insangücü seferberliği yürütme ihtiyacı, kitlesel katılım da gerektiren bir süreçti; otoriter bir rejimin bunu sırf cebir uygulayarak sağlaması pek mümkün değildi. Savaş, otoriterleşen devlet yönetiminin halkına olan bağımlılığını da artırmıştı. Giderek daha fazla fedakârlık talep edebilmek için devletin kendi meşruiyetini muhafaza etmesi de gerekiyordu.

Halka artan bağımlılık ve meşruiyet ihtiyacı aslında devletle halk arasında karşılıklı bir ilişki, deyim yerindeyse bir “zımnî sözleşme” şekillendirdi; bu sözleşmenin hâkim tarafı elbette yine devletti, ama bu ilişkiye giren kitleler de seferberliğin zorunlulukları karşısında kendi kaygı ve beklentilerini ifade etmeye daha fazla yürekli olabiliyorlardı.²⁶ Askere alınan sıradan bir Osmanlı vatan-daşı için bu zımnî sözleşmenin en temel noktası dört kısımda özetlenebilirdi: 1) Sunduğu askerlik hizmeti karşılığında kendisinin ve ailesinin en temel ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması; 2) Devletle girdiği bu işbirliğinin kendi sosyal statüsünü artırması; 3) Savaşın, bulunacağı fedakârlıklara değecek haklı bir savaş olduğuna inanması; 4) Askerlik hizmetinin süresinin ve koşullarının başlangıçta ona deklare edildiği biçimini sonuna kadar muhafaza etmesi. Devletin bu beklentileri tam olarak karşılamaması ya da karşılayamaması seferberliğe karşı çeşitli biçimlerde direnişlerin ortaya çıkmasına yol açabiliyordu.

Elbette, buradaki “zımnî sözleşme” benzetmesinden kastedilen liberal bir sözleşme ilişkisi değildir. Kastedilen daha ziyade, sürekli talepte bulunan ama beklentileri karşılamayan bir devlet otoritesi-ne karşı yerel düzeyde, “zayıfların silahları”²⁷ şeklinde tarif edilebilecek direnç biçimleridir. Savaş esnasında bunların en yaygını askerden kaçma idi. Beşinci Bölüm’de tartışılacağı gibi, firar sorunu, hukuki, dinî ve kültürel açılardan ne kadar şiddetli bir biçimde kınanırsa kınansın kronik ve yaygın bir soruna dönüşebiliyordu. Öte yandan, böylesi tepkilerle başa çıkmaya çalışan devlet, toplumdan gelen talep ve beklentileri zaman zaman hesaba katabiliyor ve seferberlik politikalarında revizyona gitmek zorunda kalıyordu. Geoff Eley’in 20. yüzyılda Avrupa’da savaş ve devlet oluşumu arasındaki ilişkiyi analiz eden makalesinden ilham alarak, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız ilişkiyi “topyekûn savaş paradoksu” şeklinde tarif ediyoruz. Eley, 20. yüzyılın iki dünya savaşının devletin gücünü artırdığını ve toplum üzerindeki taleplerini genişlettiğini tespit ettikten sonra, bu savaşların halk katılımına yönelik kanallar açtığını da savunur. Doğrudan savaş koşullarını kastederek şu açıklamayı yapar:

Kamu hayatının gerek militarizasyonu ve gerekse sansür, tartışma özgürlüğünün askıya alınması, sıkı gözetleme, olağanüstü kanunlar ve örfi idare yoluyla ağır bir kısıtlamaya tabi tutulması kamusal alanın demokratik biçimlerde kendini ifade etmesinin önünü açmadığı gibi, onu daha da zorlaştırır. Ancak aynı zamanda, savaş seferberliği koşulları ve ona eşlik eden yurtseverlik söyleminin içeriği bu konsensus içerisinde kendisini konumlandırmak isteyen toplumsal grupların seslerini de meşrulaştırır. Bu süreç hiç kuşkusuz yeni grupların tanınmış siyasi milletin içerisine taşınmasına yardım etmiştir – bu grupların en öne çıkanı örgütlü işçi sınıfıydı, ama müesses bir kolektif tarih açısından daha dezavantajlı konumda olan kadınlar gibi gruplar ve artık siyasi muhatap haline gelen gençler ve sıradan askerler gibi başka toplumsal kategoriler de vardı.²⁸

Eley’in tespitinin öncelikli olarak Batı Avrupa deneyimini esas aldığını söylemeye gerek yoktur ve bu kitabın derdi de Osmanlı bağlamında demokratikleşme meselesini tartışmak değildir. Ama

genel olarak ele alındığında bu argümanın, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı seferberlik deneyimini, kendine özgü yönlerini silmeksizin, savaşın devlet-toplum ilişkilerini nasıl dönüştürdüğü konusunda yürütülen küresel tartışmaya bağlamamıza yardım eden önemli bir katkısı olduğunu da söylemek gerekir.

Burada, bu meşruiyet arayışının savaş esnasında İttihatçı iktidarı daha az otoriter ve daha az zalim olmaya mecbur bıraktığı gibi bir tez ileri sürülmemektedir. Erik Jan Zürcher'in iddia ettiği gibi, İttihatçı iktidarın son beş yılında Osmanlı siyasetine kitlesel katılım “çok daha genişlemiş, siyaset oyunu daha az elitist bir hale gelmiştir,” ama aynı zamanda siyaset “daha acımasız da olmuştur.”²⁹ Ayrıca, İttihatçı hükümet, Anadolu'daki gayrimüslim nüfustan savaş gayretine aldığı katkıyı pragmatik bir bakış açısıyla maksimize etme isteğine rağmen, bu katkılar eğer devletten bir beklenti ve talebe dönüşme sinyali verdiğinde milliyetçi refleksle hareket edip bu isteğinden hemen vazgeçmeye hazırdı. Dolayısıyla, bu tutum Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun yukarıda sözü edilen zımnî sözleşmeye girmesini engellemeye meyilliydi. Devlet bunun yerine, Osmanlı seferberlik çabasının ana insangücü havuzunu oluşturan Anadolu Müslüman nüfusundan gelen tepkileri göz önüne almayı tercih etti.

Bu ilişkinin evrimi, devletin topluma karşı tutumunda zor ve ikna arasındaki dengeyi yeniden tanımladı. Seferberlik tamamen zora dayandırılmayacak bir süreçti;³⁰ sivil toplumda destek seferber etme amacını taşıyan yarı-resmî gönüllü derneklerle birlikte çalışma gibi, işbirliği temelinde işleyen yöntemler de içeriyordu. Aynı zamanda, ikna edici yöntemlere ve yeni ittifaklar arayışına da açıldı. Bu durum bilhassa, göçebe-yerleşik Kürt nüfusun yoğun olduğu Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgesi gibi, Osmanlı devletinin “altyapısal gelişmişliği”nin³¹ zayıf olduğu bölgeler için söz konusuydu. Devletin modern zorunlu askerlik sistemini hayata geçirecek kurumsal altyapısının etkin düzeyde müesses olmadığı bu bölgelerde, devlet o sistemde ısrar etmek yerine, aşiret reisleri ya da muhatap alınması gereken diğer sosyal aktörlerle ilişkiye geçerek daha “ikna edici” yöntemlere başvurabiliyor, “gönüllü” adı

altında buraların yerel ileri gelenlerinin toplayacağı insangücünü hedefliyordu. Savaş koşullarında şekillenen böylesi ittifaklar, Türk ulus-devletinin ortaya çıkış sürecinde Anadolu'nun demografik yapısının şekillenmesine katkı yapan önemli faktörlerden birini teşkil etti.

Öte yandan, devletin seferberliğe dirençle başa çıkma gayretleri yerel düzeydeki kontrol mekanizmalarını artırma ve etkinleştirme hamlesini de doğurdu. Bilhassa firar meselesiyle uğraşmak zorunda kalan devlet, Anadolu kırsalındaki firarilerle başa çıkmak için jandarma teşkilatında kapsamlı bir yeniden yapılanmaya gitti. Bu konuda tam bir başarıdan söz etmek hiçbir zaman mümkün değilse de, bu hamle belli bir düzeyde etkin olan işlevsel bir iç güvenlik sistemi üretti. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin ardından çözüldü, ama insangücü seferberliği için işlevsel bir mekanizmayı da sonrasına miras bıraktı. Bu mekanizmanın Milli Mücadele (1919-1922) esnasında yeniden seferberlik gayretinin görece başarılı olmasında çok önemli bir katkısı olduğu şüphesizdir.

Mevcut Literatürün Seçmeli ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Osmanlı Cihan Harbi tecrübesi hakkındaki tarihyazımı uzun bir zaman boyunca kendini müstakil bir araştırma alanı olarak kurmakta zorlanmıştır. Buradaki “müstakil” lafı savaşın öncesi ve sonrasındaki dönemlerden ve meselelerden tecrit edilme gibi bir anlam taşımaktan ziyade, Birinci Dünya Savaşı'nın içerdiği kapsamlı ve derinlemesine dinamiklerin anlaşılabilmesi için başlı başına Birinci Dünya Savaşı'nı odak noktasına alan akademik tarih çalışmalarının çoğalması ihtiyacını kasetmektedir.³² Ancak böylesi çalışmalar artarsa Osmanlı Cihan Harbi tecrübesini daha geniş bir bağlam içerisinde yerleştirebilir ve önceki-sonraki dönemlerle süreklilikleri ve kopuşları daha eleştirel bir açıdan değerlendirebiliriz.

Avrupa tarihçiliğinde Birinci Dünya Savaşı çalışmalarının muazzam dinamizmi ve zenginliğiyle karşılaştırıldığında, Osman-

lı-Türk tarihçiliğinin Cihan Harbi'ni daha yeni yeni keşfetmeye başladığı bile söylenebilir. Paradoksal bir biçimde, genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ve özelde de İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1918) üzerine çalışmalarda bir kıtlık yoktur. Dahası, Milli Mücadele ya da Kurtuluş Savaşı (1919-1922) ve Cumhuriyet'in kuruluşu hakkında çok daha bol miktarda çalışma mevcuttur. Ancak, bir tarih araştırma konusu olarak Birinci Dünya Savaşı uzun bir müddet boyunca görece marjinal kalmıştır. Bunun nedenleri hem ideolojik hem de tarihyazımıyla ilgilidir.

Bir kere, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarih anlayışı –ki 1980'lerin ortalarına kadar akademik çevrelerde hâkim tutum olarak kaldığı söylenebilir– Milli Mücadele sürecine daima Osmanlı geçmişinden büyük bir kopuş olarak bakma eğiliminde olmuş ve Kurtuluş Savaşı'nın yakın Türk tarihinin en önemli askerî hadisesi olduğunu vurgulamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün gerek Milli Mücadele gerekse erken Cumhuriyet döneminin (1919-1927) resmî tarihinin ana kaynağı olan *Nutuk*'u söz konusu dönemin hikâyesini Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışıyla başlatır. Bu önemli metinde Atatürk, Cihan Harbi'ne neredeyse sadece bir paragraf ayırır ve onu topyekûn bir felaket olarak tasvir eder.³³ Tam bir yıkım dönemi olarak kısaca değinilen Cihan Harbi'nin hemen arkasından Türk halkının tamamen yeniden doğumuna tanıklık edilen halkın “gerçek” mücadelesi, yani Kurtuluş Savaşı başlar. Dolayısıyla, *Nutuk*'taki bu anlatıya dayandırılan tarihyazımı Cihan Harbi tecrübesini geri plana itme eğiliminde olmuş, ona seçmeci bir tarzda yaklaşarak Türk milletinin “yeniden doğum” hikâyesinde sadece Çanakkale Zaferi gibi başarılarla yer vermiştir.

Bu tarihyazımı Cihan Harbi'ne dair derinlemesine çalışmalar üretmek yerine, onu “Türk İnkılâbı Tarihi” serisi şeklinde basılan genel tarih dizilerinde bir safha olarak ele almayı tercih etmiştir.³⁴ İronik bir biçimde, Osmanlı Cihan Harbi tecrübesine dair kapsamlı ilk eserler –ki bunlar bu alanda uzun süre tek kapsamlı eserler olarak kalmıştır– ya gazeteci Ahmed Emin Yalman³⁵ gibi meslekten tarihçi olmayan entelektüeller ya da o döneme tanıklık etmiş yabancı subay-tarihçiler ve diplomatlar³⁶ tarafından yazılmıştır.

Türk tarihyazımındaki “kopuş” paradigması, son dönem Osmanlı İmparatorluğu ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti’nin sosyal-ekonomik-kültürel tarihine dair son on beş-yirmi içerisindeki yeni çalışmalar tarafından ciddi biçimde sorgulanmıştır. Ele aldıkları meselelere daha çok-boyutlu ve küresel tarihyazımıyla temas içerisinde yaklaşan böylesi çalışmalar kopuş paradigmasının revizyona tabi tutulmasını sağlamıştır. Osmanlı-Türk tarihyazımı artık daha ziyade, radikal değişimlere de gözünü kapamadan, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki önemli süreklilikleri vurgulamak eğilimindedir. Fakat, yine ironiktir ki, bu revizyonist yaklaşım da Osmanlı Cihan Harbi tecrübesinin derinlemesine incelenmesinde çok büyük bir açılım getirmemiştir. Belki de Osmanlı İmparatorluğu’nun sonundan Türk ulus-devletinin kuruluşuna uzanan süreçteki savaşlar arasındaki, tarihçilerin uzun bir süre göz ardı etmiş olduğu süreklilikleri vurgulama adına, yeni revizyonist perspektif Birinci Dünya Savaşı’nı, Balkan Harbi’nden (1912-1913) Milli Mücadele’nin (1919-1922) sonuna uzanan ve “On Yıllık Harp” olarak adlandırılan sürecin içine yerleştirmeyi tercih etmiştir. Bu yerleştirme elbette yersiz değildir ve son dönem Osmanlı tarihindeki sosyal-askerî meseleleri çok daha geniş bir bağlam içerisine yerleştirmek suretiyle Birinci Dünya Savaşı’na bakış açımızı genişletmeye yardımcı olmuştur. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı’nı kapsam ve yoğunluk açısından çok daha küçük Balkan Harbi ve Milli Mücadele gibi tecrübelerle aynı silsileye yerleştiren bu tarihyazımı da Cihan Harbi’nin kendine özgü taraflarını keşfetmede çok istekli ve becerikli olamamıştır. Elbette, gerek Balkan Harbi’nin son dönem Osmanlı tarihi, gerekse de Milli Mücadele’nin yeni Türkiye’nin kuruluşu açısından içerdiği siyasi önemi kesinlikle küçümsememek gerekir. Ancak, seferberliğin ölçeği, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden yapılanması, demografik dönüşüm, coğrafi sınırların değişimi ve savaş zayıfatının büyüklüğü açısından Cihan Harbi tecrübesi benzersizdir ve dolayısıyla münhasıran bu tecrübeye derinlemesine odaklanan araştırmaların konusu olmayı sonuna kadar hak eder.³⁷

Osmanlı Cihan Harbi'nin müstakil bir tarih araştırması konusu haline gelmesinde Feroz Ahmad'ın çalışmalarının hatırı sayılır bir katkısı olmuştur. Ahmad her ne kadar savaşı geniş bir Jön Türk dönemi tarihini yazma çabası içerisinde ele almaya devam etse de, Cihan Harbi'nin çeşitli sosyal ve ekonomik boyutları, bilhassa da savaşın patlak vermesiyle birlikte başlayan popüler seferberlik süreci üzerine kaleme aldığı makaleleri,³⁸ o zamana kadar neredeyse tamamen siyasi ve diplomatik boyutlarıyla ele alınmış olan savaşın sosyal tarihinin de gelişmesine katkıda bulunan öncü eserlerdir. Cihan Harbi'nin sosyal tarihi Zafer Toprak'ın çalışmalarıyla birlikte gerçek anlamda gelişmeye başlamıştır. Toprak'ın İttihat ve Terakki'nin "Milli İktisat" politikaları üzerine yaptığı önemli çalışmalarının yanı sıra, savaş yıllarının çeşitli sosyal ve kültürel boyutları üzerine yazdığı yazılar³⁹ dönemin çok daha geniş bir pencereden anlaşılmasına önemli bir katkı yapmakla kalmamış, birçok yüksek lisans ve doktora öğrencisinin savaş yıllarıyla ilgili konular üzerine tez araştırması yapmasına da ilham kaynağı olmuştur. Ancak, ne Ahmad ne de Toprak, insangücü seferberliği gibi, nedense tamamiyle askerî meseleler olarak algılanagelmış alanlara sızmaya teşebbüs etmemiştir. Bu anlamda, bu tarihçilerin çalışmaları Osmanlı-Türk tarihyazımında askerî ve sosyal tarih alanları arasındaki geleneksel katı işbölümünü değiştirmemiş, bu alanları birlikte ele alan sentetik bir yaklaşım olasılığı üzerinde durmamıştır.

Bu alanda Erik Jan Zürcher önemli bir istisna oluşturur. Onun Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı seferberliğinin çeşitli tarafları hakkındaki ilham verici yazıları bu sürecin sosyal tarih çalışmaları için içerdiği zengin potansiyeli anlamamıza büyük katkıda bulunmuştur. Daha önemlisi, Zürcher'in çalışmaları, savaşta yer almış sıradan Osmanlı askerinin tecrübesini aşağıdan bakarak anlamaya çalışmanın, Cihan Harbi'nden Milli Mücadele'ye uzanan süreçte Osmanlı-Türk tarihine daha geniş bir pencereden bakmamıza imkân tanıyacak ipuçları sunabileceğini göstermiştir. Ayrıca, Zürcher Osmanlı askerî ve sosyal tarihçileri tarafından uzun süre görmezden gelinmiş olan firar sorununa da ilk dikkat çekenlerden biridir.⁴⁰ Bununla birlikte, geniş bakış açısı ve daha önce ayak

basılmamış alanları keşfetmedeki becerisine rağmen, Zürcher'in çalışmaları arşiv belgelerine dayalı ayrıntılı analizler olmaktan ziyade, giriş niteliğinde bir hamle, ele aldığı konuların daha derinlemesine incelenmesi için bir davet niteliğindedir.

Stanford J. Shaw'ın yakın zamanlarda basılan, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki iki ciltlik eserini de, Osmanlı Cihan Harbi tecrübesinin kapsamlı bir genel tarihini yazmaya yönelik ilk ciddi teşebbüs olarak burada zikretmek gerekir.⁴¹ Kullandığı gerek askerî gerekse diğer alanlara ait arşiv belgelerinin çeşitliliği ve miktarı, ele aldığı alt başlıkların önemi ve kapsamı açısından Shaw'ın eseri Osmanlı Birinci Dünya Savaşı deneyiminin küresel ve disiplinlerarası tarihine bir katkı olarak da görülebilir. Öte yandan, Shaw'ın çalışmasının iki önemli zayıf nokta içerdiği iddia edilebilir. Birincisi, Shaw bu eserin genel ve didaktik bir tarih mi, yoksa spesifik bazı meselelere odaklanan derinlemesine bir monografi mi olduğuna karar verememiş görünmektedir. Genel olarak ele alındığında eserin Cihan Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili neredeyse bütün konuları ele almaya çalıştığı görülmektedir. Ancak, meselelerin kapsamı, derinliği ve çeşitliliği hesaba katıldığında, bu iddialı teşebbüsün tek bir yazarın altından kalkamayacağı kadar zor olduğu ve aslında gerçekçi de olmadığı anlaşılmaktadır. Genel tarih mi spesifik monografi mi olmaya karar verememe durumu, mesela, bazı önemli meseleleri (örneğin insangücü seferberliği) sadece tasvir edici ve görece kısa bir değerlendirmeye geçiştirirken, bazı konulara (mesela Ermeni meselesi) daha derinlemesine dalmakta ve eserin bu kısımları oldukça kesin yargılarda bulunan bir monografi gibi davranmaktadır.⁴²

Sosyal ve ekonomik tarihçilerin genelde askerî tarih meselelerini çalışmadaki isteksizlikleri ve özelde de insangücü seferberliği konusunu ihmal etmelerinin başlıca nedeni, en azından Birinci Dünya Savaşı söz konusu olduğunda Osmanlı-Türk tarihyazımında hâlâ güçlü bir biçimde var olmaya devam eden, sosyal ve askerî tarih alanları arasındaki geleneksel katı işbölümüdür. Bu işbölümünün şablonları oldukça kısıtlayıcıdır. Mesela, savaşta insangücü seferberliğinin sadece askerî tarih alanına ait bir konu olduğu görüşü

iki kere yanlıştır. Birincisi, yukarıda da açıklamaya çalışıldığı gibi, topyekûn savaş koşullarında askerî, sosyal ve ekonomik alanlar başka zamanlarda hiç olmadığı kadar iç içe geçmişti. Kitabın aşağıdaki bölümlerinde de belirgin hale geleceği gibi, insangücü seferberliği süreci aslında, demografik kontrol, yerel idare, iç güvenlik, yerel ekonomiler, yerel kültürler, propaganda ve hatta din gibi birçok başka meseleyle yakından ilişkiliydi. İkincisi, “yeni askerî tarih” olarak anılan ve günümüzde askerî tarih çalışmalarında giderek yaygınlaşan perspektif disiplinlerarası yaklaşımların önemini vurgulamakta ve modern çağda askerî tarihle diğer tarih alanlarının birbirinden ayrılmaz olduğuna işaret etmektedir. “Savaş faaliyetini savaşa katılan toplumlardan ayrı düşünmek nasıl mümkün değilse, askerî tarihi de genel tarihten ayırmak artık mümkün değildir.”⁴³ Bilhassa Birinci Dünya Savaşı’nın sosyal tarihi incelendiğinde, savaşın tarihiyle toplumun tarihi iki farklı disiplin olmaktan çıkmaktadır.⁴⁴

Bu tespit bizi, genelde Osmanlı-Türk askerî tarihçiliğinin, özelde de Birinci Dünya Savaşı’nın askerî tarihinin tatmin edici bir gelişmişlik seviyesinden ne denli uzak olduğu gerçeğiyle yüzleştirir. Osmanlı-Türk askerî tarihi, bilhassa 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl söz konusu olduğunda, hâlâ büyük ölçüde askerî alanın temel yönetici kurumu olan Genelkurmay Başkanlığı’na bağlı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı tarafından basılan ve neredeyse tamamen asker-tarihçiler tarafından kaleme alınan yayınların hâkimiyeti altındadır. Türkiye’deki üniversitelerin tarih bölümlerinde, akademik bir araştırma alanı olarak askerî tarihçilik hâlâ az gelişmiş bir haldedir.⁴⁵

Aslına bakılırsa, yukarıda da zikredildiği gibi, Cihan Harbi’nin Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanmış oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir resmî askerî tarihi mevcuttur.⁴⁶ Ama bu noktada ciddi sorunlar bulunmaktadır. Osmanlı savaş tecrübesinin sentetik bir analizi olmaktan çok uzak olan bu eser, alanın uzmanları için bile okumayı çok zorlaştıran bir şekilde, muharebelerin organize olmayan ve aşırı şişkin bir anlatımıdır. Anlatının organizasyonunu sağlayan tek tema cephelerdir. Eser, ciltler ve ciltlerin

kısımları şeklinde, dağınık bir görüntü veren parçalara ayrılmıştır. Eserin anlatısı çok büyük ölçüde, savaş esnasında kısa zaman dilimleri bazında birim komutanlıkları tarafından tutulan harp ceridelerinin transkripsiyonuna dayanmaktadır. Hangi kısımların tam transkripsiyon olduğu dipnotlarda tam belirtilseydi, bunlar kendi başına önemli bir birincil kaynak işlevi yerine getirebilirdi. Ama eserin öyle bir işlevi olmadığı gibi, transkripsiyon olmayan ara bağlantı metinlerinin de, kimin yazdığı çok da belli olmayan amatörce ve özensiz bir niteliği vardır. Öte yandan, şişkin ciltler demek, aradığınız her bilgiyi bulabileceğiniz anlamına gelmez. Tersine, bilhassa istatistikler alanında, mesela savaşta Osmanlı zayıyatı gibi çok temel bilgiler konusunda bile ciddi tutarsızlıklar ve eksiklikler bulunmaktadır. Ayrıca, eserde yer yer gereksiz derecede hamasetçi-milliyetçi refleksler tarihsel bakış açısını kısıtlayacak derecede hâkimdir. Elbette, büyük ölçüde askerî arşivlerdeki birincil kaynaklara dayandırılarak yazıldığı için, bu resmî askerî tarih kaynağının araştırmacılar için faydalı bilgiler sunduğu şüphesizdir. Ancak, dipnotlamadaki eksiklikler ve standartsızlıklar bu bilgileri ayıklamayı zorlaştırmaktadır.

Edward J. Erickson tam da bu dağınıklığı ve tutarsızlığı derleyip toparlayacak bir girişimde bulunmuş ve yine muharebe tarihi ağırlıklı olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun “okunabilir” nitelikte bir tarihini yazmaya koyulmuştur.⁴⁷ Aslında Erickson’un yaptığı şey, mevcut resmî askerî tarih ciltlerini okuyarak bunlardan “compact” bir eser ortaya çıkarmaktan ibarettir; kaynak kullanımı açısından önemli bir özgünlük getirmemiştir. Ama tek başına bu bile birkaç açıdan önemli bir katkıdır. Birincisi, Erickson’un İngilizce eseri, gerek Türk askerî tarihçiliğinin geri kalmışlığı ve dünya tarihçiliğinden kopukluğu, gerekse de yabancı tarihçilerin Osmanlı Cihan Harbi tecrübesine karşı ilgisiz oluşları yüzünden oldukça içine kapanık bir durumda olan Osmanlı muharebe tarihinin küresel düzeyde araştırmacılar tarafından daha rahat okunabilmesine olanak sağlamıştır. İkincisi, Erickson’un çalışması Batılı tarih yazımında Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'na dair bazı oryantalist bakışları

ve basmakalıp düşünceleri revize etmeye çalışmaktadır. Örneğin, Erickson savaşta Osmanlı askerî performansını sürekli küçümsemiş ve Çanakkale (1915) ve Kutü'l Ammare (1916) gibi Osmanlı zaferlerini ise Alman askerî heyeti gibi yabancı katkılara bağlamış olan Batılı tarihyazımını ciddi bir biçimde eleştirir. Erickson liderlik, emir-komuta ve kontrol mekanizması, Osmanlı ordusunun doktrini ve eğitimi gibi iç faktörleri inceleyerek Osmanlı savaş performansının savaşın dört yılı boyunca önemli bir dayanıklılık sergilediğini gösterir. Erickson'un çalışması istatistik alanında yaptığı katkılar açısından da zikretmeye değerdir. Savaş esnasında seferber edilen asker sayısı ya da toplam Osmanlı zayıyatı gibi, Osmanlı-Türk tarihyazımında akıl almaz tutarsızlıkların, şişirmelerin ve az göstermelerin mevcut olduğu bu alanda,⁴⁸ hem yeni veriler elde etmeye hem de mevcut verileri çapraz kontrollere tabi tutarak makul tablolar ortaya çıkarmaya çalışır.

Bununla birlikte, Erickson'un eseri iki önemli noktada sessiz kalmaktadır. İlk olarak, Osmanlı askerî performansına yönelik içerdiği basmakalıp düşünceler nedeniyle Batılı tarihyazımıyla isabetli bir polemige giren Erickson, benzer bir eleştirel bakışı nedense Osmanlı Cihan Harbi'nin Türkçe resmî askeri tarihine yöneltmez ve bu tarihin, en az oryantalist bakış kadar sorunlu olan, oldukça dar görüşlü (*parochial*) taraflarını ve yer yer aşırı milliyetçi yorumlarını görmezden gelir. Mesela, Osmanlı savaş performansını aşındıran etmenlerin ilk sıralarında gelen firar sorunu gibi belli meselelerin resmî anlatıda neden hiç yer bulmadığını sorgulamaz.⁴⁹ İkinci olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın askerî tarihinin ufkunu genişletme açısından disiplinlerarası bir perspektiften beslenme konusunda Erickson'un yaklaşımı geleneksel işbölümüne oldukça sadıktır ve muharebe tarihiyle ilgili önemli bazı meseleleri daha geniş bir sosyal tarih bağlamı içerisinde anlamaya çalışmaz. Osmanlı ordusunun Batılıların beklentilerinin aksine savaşın sonuna kadar ayakta kalma direnci gösterdiği gibi önemli bir tespit yaparken, tarihin farklı alt-disiplinlerindeki bulgular tarafından desteklenmeye muhtaç olan bu argümanı sadece muharebe tarihinin sınırlı alanı içerisinde temellendirmeye uğraşır. Osmanlı ordusunun savaşın so-

nuna dek sergilediği dayanıklılık bu kitapta da üzerinde durulacak önemli bir tespittir, ama bunu sırf askerî etmenlerle açıklamak zordur. Muharebe tarihinin yanı sıra bunu daha geniş bir ekonomik, sosyal ve hatta propaganda seferberliği bağlamında ele almaya ihtiyaç vardır.⁵⁰

Araştırmanın Kapsamı

Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki insan gücü seferberliğini yeni askerî tarih perspektifinden analiz eden bu kitap, savaşın genel askerî tarihini anlatmayı amaçlamadığı gibi, savaş esnasında ortaya çıkan bütün sosyal ve demografik gelişmelerin bir analizi olma iddiasında da değildir. Yeni askerî tarih perspektifi Birinci Dünya Savaşı gibi bir topyekûn savaş tecrübesinde hiçbir meselenin sadece askerî ya da tamamen askerî alan dışı olamayacağından ve bu alanların büyük ölçüde iç içe geçtiği tespitinden hareket eder. Kitabın ana konusu olan insangücü seferberliği, bu iç içe geçme durumunun belki de en fazla tezahür ettiği konulardan biridir.

Bu nedenle, topyekûn savaş kavramıyla paralel olarak, “seferberlik” kavramı da çok daha geniş bir süreci kapsamakta, sadece savaş zamanı silahlı kuvvetlere insangücü toplamayı değil, savaş için ekonomik, finansal, teknolojik ve hatta kültürel hazırlıkları da içermektedir. Bu anlamda, yukarıda da zikredildiği gibi, seferberlik kavramı neredeyse savaş tecrübesinin tamamını kastetmek için kullanılagelmiştir. Bu kitapta da seferberlik kelimesi yer yer bu daha geniş süreci kastetmek için de kullanılmaktadır. Ancak, kitabın asıl derdi insangücü seferberliğini analiz etmek olduğundan, seferberlik kelimesi çoğunlukla daha spesifik anlamıyla, yani insangücü seferberliği anlamında karşınıza çıkacaktır. Bununla birlikte, kitabın geri kalanında da tesadüf edileceği gibi, geniş ve spesifik anlamlar arasında sık sık bir geçiş olması da kaçınılmaz bir durumdur.

Bu genel tema tanımlamasının ardından, araştırmanın içeriğinin başka açılardan da sınırlarını çizmekte fayda bulunmaktadır.

İlk olarak coğrafya ve nüfustan başlayalım. Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşları'nda (1912-1913) aldığı ağır yenilginin ardından Avrupa'daki topraklarının ve nüfusunun hatırı sayılır bir kısmını kaybetmiş olmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde hâlâ coğrafi olarak oldukça geniş bir ülkeydi ve nüfusu çeşitli dinlere, etnisitelere ve dillere ait unsurları barındırmaya devam ediyordu.⁵¹ Bu çalışmanın coğrafi olarak odaklandığı alan öncelikli olarak Anadolu ve çevresidir. Nüfus olarak yoğunlaştığı insan grubu ise, münhasıran olmamakla birlikte ağırlıklı olarak Anadolu Müslüman nüfusudur. Bir anlamda şunu söylemek mümkündür ki, çalışmanın coğrafi ve nüfus açısından temel odak noktası bugünün Türk ulus-devleti toprakları ve demografik temeliyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Böyle bir sınırlama yapmamızda hem tematik hem de pratik nedenler rol oynamıştır. İlk olarak, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici eliti, yani Osmanlı savaş politikalarıyla ilgili kararları alan insanlar neredeyse tamamen Müslümanlardan oluşuyordu ve bu Müslüman grup içerisinde Türk milliyetçileri giderek hâkim unsur halini alıyordu. Bununla birlikte, Anadolu Müslüman nüfusunu ana odak noktası yapmamızın çok daha anlamlı bir başka nedeni, bu nüfusun Osmanlı askerî seferberliğinin temel insangücü havuzunu teşkil etmiş olmasıdır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı tartışılacağı gibi, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi Cihan Harbi'nin eşliğinde daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar kapsayıcı bir hale gelmiş ve gayrimüslim nüfusu da içermeye başlamış olsa da, pratikte Osmanlı silahlı kuvvetlerinin belkemiğini oluşturan unsur Anadolu Müslümanlar (öncelikle Türkler, sonra Kürtler ve Çerkezler, Lazlar gibi nüfus olarak daha küçük gruplar) olmaya devam etmiştir.⁵² İkinci olarak, devletin seferberlik politikalarının ana hedefi ve muhatabı da bu nüfus olmuştur; bu unsurların seferberlik politikalarına karşı sergilediği isteklilik ya da direnç devletin bu politikaları savaş boyunca büyük ölçüde yeniden şekillendirmesine yol açmıştır. Bu nedenle, Osmanlı seferberlik tecrübesini anlamaya çalışan bir araştırmacının öncelikli olarak Anadolu Müslüman nüfusuna odaklan-

masına ihtiyaç bulunmaktadır. Üçüncü olarak, Anadolu coğrafyası ve Anadolu Müslüman nüfusunu odağa almamızın nedenlerinden biri de, bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'ndaki seferberlik sürecinin Anadolu'daki demografik altyapıyı ve devlet-toplum ilişkilerini nasıl dönüştüğünü keşfetme ve bu dönüşümün Türk ulus-devletinin kurucu savaşı olan Milli Mücadele dönemindeki seferberlik çabasına nasıl bir miras bıraktığını anlama istediğimizdir.

Öte yandan, bu coğrafi ve demografik odaklanmanın imparatorluktaki diğer unsurların Birinci Dünya Savaşı'ndaki katkısını (ve elbette direncini de) görmezden gelme gibi bir niyeti olmadığını belirtmek gerekir. Öncelikle, yukarıda çizilmeye çalışılan sınırlar başka toplumsal gruplardan hiç bahsedilmeyeceği anlamına kesinlikle gelmemektedir. Aşağıda da görüleceği gibi, seferberlikle ilgili meselelerde yeri ve zamanı geldiğinde ve gerektiğinde Araplardan, Ermenilerden, Rumlardan, Musevilerden ve diğer dinî ve etnik gruplardan bahsedilmektedir. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı esnasında Anadolu demografisine temas eden her çalışma, çok-dinli ve çok-etnili yapının daha homojen bir Müslüman-Türk nüfusu lehine nasıl dönüştürüldüğünü ve başta Anadolu'da Ermeni varlığını fiilen sona erdiren Ermeni Tehciri (1915) süreci olmak üzere gayrimüslimlerin bu dönüşümden nasıl etkilendiklerini hesaba katmak durumundadır. Ancak, sözü edilen bu diğer grupların Osmanlı seferberliğindeki rollerini derinlemesine analizini tek başına bu kitaba sığdırmak pratik olarak imkânsızdır. Aslında, her bir grubun seferberlikteki hikâyesini anlamak için her grup için başlı başına bir araştırma gerektireceğini söylemek abartı olmayacaktır. İmparatorluktaki farklı unsurların hepsinin birden seferberlikteki rollerini tek bir çalışmada ele almanın başka zorlukları da bulunmaktadır. Mesela, linguistik bariyer bu zorluklardan biridir. Osmanlı İmparatorluğu çok-dilli bir yapı olduğu için, bir araştırmacı böylesine büyük bir teşebbüse kalkışmaya cüret etse bile, Osmanlı Türkçesinin yanı sıra, Arapça, Ermenice, Rumca, Yahudi İspanyolcası (Judeo-İspanyolca) ve hatta Farsça gibi dillerde uzmanlaşmış olması gerekecektir. Dahası, böyle kapsamlı bir teşebbüsün günümüzde artık birçok farklı devletin bünyesinde yer alan

arşivlerde araştırma yapmayı gerekli kılacağı da unutulmamalıdır. Makul bir öneri şu olabilir: Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı esnasında seferberlikte rol alan farklı nüfus grupları üzerinde zaman içerisinde farklı araştırmacıların farklı arşiv kaynaklarını kullanarak yapacakları çalışmalar arttıkça, bunların sentezini yapmak çok daha mümkün ve faydalı olacaktır. Bu kitap bu açıdan yolu açma iddiasındadır.

Savaşta erkeklerin ve kadınların rollerine yaklaşım açısından, bu çalışma çok büyük ölçüde erkeklerin hikâyesini anlatmaktadır. Askerlik hizmetinin bir erkek işi olduğu tespitinden hareketle bu durumun hiç de şaşırtıcı olmadığını söyleyecek olan çoktur. Osmanlı insangücü seferberliğinin neredeyse münhasıran erkek nüfusu hedeflediği doğrudur. Ne var ki bu süreç tamamıyla erkeklerle dolu değildi. Topyekûn savaş koşullarında, savaşa katılan bütün ülkelerde kadın emeği de sanayi ve tarım sektörü için seferber edilmişti; Osmanlı İmparatorluğu da buna dahildi.⁵³ İkinci Bölüm'de tartışılacağı gibi, emek ihtiyacı acil bir hal aldığı anda, askerî mühimmatın taşınması ya da askerlerin iâşesinin sağlanması gibi, seferberlikle doğrudan ilişkili alanlarda kadınlar da istihdam ediliyordu. Seferberlik sürecinde kadın emeğinin kullanımına dair önemli bazı örneklerle kitabın ilerleyen kısımlarında değinmekle birlikte, bu çalışmanın kadın emeği seferberliğini derinlemesine inceleme gibi bir hedefi olmadığını, yazarın bu konuda doğrudan bir arşiv çalışması yapmadığını söylemeye herhalde gerek bile yoktur. Elbette, bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı kadınlarının seferberlik sürecindeki rolleriyle ilgili zikredilen örneklerin bu alandaki büyük boşluğu dolduracak mütevazı bir katkısı olursa ve araştırmacıların ilgisini bu ihmal edilmiş alana çekme etkisi yaratırsa bu çok sevindirici olacaktır. Ama şimdilik, Osmanlı Cihan Harbi tecrübesinin toplumsal cinsiyet boyutunu derinlemesine ele alan çalışmaların çok geçmeden çoğalmaya başlamasını ve savaşa dair bakış açımızı genişletmesini umut etmekle yetinmek durumundayız.

Son olarak, insangücü seferberliğinin uygulanması büyük ölçüde taşrada ve yerel düzeyde gerçekleşen bir olguydu. Dolayısıyla, bu

sürecin analizinin Anadolu taşrasında ve köylere varıncaya değin yerel birimlerde neler olup bittiğine mümkün olduğunca yakından bakmaya ihtiyacı vardır. Araştırmamız boyunca bu nokta daima dikkate alınmış ve arşiv kaynakları elverdiği ölçüde yerel düzeye mümkün olduğunca inilmeye çalışılmıştır. Ancak, Osmanlı arşiv kaynaklarının durumunu bilenlerin fark edebileceği gibi, merkez ağırlıklı arşivlere dayanmak durumunda olduğunuz için çizdiğiniz resim de ister istemez merkezden bakışın ağırlığını taşıyacaktır. Çalışmamızda yerel çıkışlı birçok belge kullandık, ama hemen belirtmek gerekir ki bunlar genellikle yerelden merkeze gönderilen yazışmalar (yerel idari ve askerî birimlerden merkeze yollanan telgraflar ya da raporlar, ahalinin merkeze çektiği telgraflar vs.) biçimindedir. Yani, belgelerin çıkış noktası yerel birimler olsa da merkez bu etkileşimde her zaman hâkim taraf konumundadır. Başka bir deyişle, yerel bilgiler yine merkezdeki kaynak yoluyla derlenebilmiştir. Ama bu, söz konusu bilgilerin illa her zaman merkez tarafından süzgeçlendiği ya da çarpıtıldığı anlamına gelmez. Yukarıda da zikredildiği gibi, yerel idareciler tarafından üretilen ve muhafaza edilen bilgiler savaş koşullarında merkezin ürettiği her tür bilgiden daha az filtrelenmiş ve daha doğrudan olabilmekteydi. Elbette, bu araştırmada yeteri kadar yerel belge (resmî yazışma, yerel gazeteler, taşrada çıkan dergiler vs.) kullandığımızı iddia edemeyiz. Böylesi yerel belgeleri kullanan yeni araştırmalar ortaya çıktıkça, burada anlatılan ve merkezin hegemonyasında olan hikâyenin yerel hikâyeler tarafından dengelenebileceğini umut ediyoruz.

Kaynaklar

Birinci Dünya Savaşı'nda insangücü seferberliğinde sadece devleti oynadığı role odaklanıp kalmak istemeyen bu araştırma, seferberliğin muhatabı olan sıradan insanların bu sürece nasıl katıldığını ve devletle nasıl bir etkileşime girdiğinin izlerini de sürmek istemektedir.⁵⁴ Bu nedenle, çalışmamızda hem resmî hem de gayri resmî kaynaklar kullanılmaktadır. Resmî kaynaklardan kastımız, devlet ve onun kurumları tarafından üretilmiş olan kaynaklardır.

Resmî kaynaklar elbette devletin bakış açısından yazılmıştır ve resmî söylemi yansıtmaktadır. Bununla birlikte, en azından Birinci Dünya Savaşı bağlamında, şunu belirtmek gerekir ki resmî belgeler Osmanlı savaş tecrübesine dair bazen beklenenden çok daha zengin ve çeşitli bir içerik sunarlar. İdari kurumlar arasında, merkezle yerel birimler arasında ve ahalıyla idareciler arasındaki çeşitli biçimlerdeki yazışmalar, seferberlik sürecinin farklı veçheleri hakkında zaman zaman çok çeşitli açıklamalar ortaya koymaktadır. Daha önemli olan taraf ise, savaş yıllarındaki sansür hesaba katıldığında, resmî belgelerin bir mesele hakkında bazen eldeki tek yazılı kayıt olmaları durumudur. İlginç olan ise, toplum içerisindeki neredeyse tüm yazılı iletişim biçimlerine sansür uygulandığı için, bu biçimlerle kıyaslandığında resmî belgelerin içeriği çok daha az filtrelenmiş (ya da hiç filtrelenmemiş) olabiliyordu.

Resmî belge kategorisinde temel olarak hem askerî hem de mülki idari kurumların ürettiği belgelere bakılmıştır. Topyekûn savaş koşullarında askerî ve sivil idari alanlar arasındaki ayrım her ne kadar bulanıklaşmış olsa da ve askeriye'nin ihtiyaçları bürokratik prosedürlerde daima öncelikli addedilse de, ülke yönetiminde gene de belli bir işbölümü söz konusuydu. Yurt cephesindeki meselelerle çok büyük ölçüde Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) ve ona bağlı idari birimler ilgileniyordu. Aslında, seferberliğin uygulanması taşraya ve yerel birimlere devletin daha etkin biçimde nüfuz etmesini ve kontrol kapasitesini artırmasını gerekli kılmış ve bu gerekliliği yerine getirmesi gereken başlıca kurum da Dahiliye Nezareti ve ona bağlı birimler olmuştur. Bu bakımdan, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki (BOA) Dahiliye Nezareti dosyaları, Birinci Dünya Savaşı esnasında seferberliğin nasıl uygulandığı ve toplumun bu uygulamaya nasıl tepkiler verdiği hakkında birçok değerli ayrıntı içermektedir. Yürüttüğümüz araştırmada mümkün olduğunca ayrıntılı bir biçimde incelenmeye çalışılmış olan bu dosyalar Osmanlı devletinin bu süreçte ortaya çıkan sorunlarla nasıl baş etmeye çalıştığı, toplumda belli gruplarla ittifaklar geliştirirken başka grupları nasıl marjinalize ettiği hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca, yukarıda defalarca zikredildiği gibi, savaş

koşulları askerî ve sivil alanları büyük ölçüde iç içe geçirmiş, bu ise askerî işlerin uygulanması konusunda (en azından yurt cephesinde) sivil idari kurumları askerî alanın içine daha fazla girmeye zorlamıştır. Bunun sonucunda, sivil idari kurumların belgeleri hem genel olarak askerî meselelere hem de özel olarak seferberlik sürecine dair de zaman zaman çok önemli ve değerli bilgiler ortaya koymaktadır.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı askeriyesine, merkez karargâha, ordu komutanlıklarına ve onların alt birimlerine askerî belgeler Ankara'daki Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivleri'nde muhafaza edilmektedir.⁵⁵ ATASE Arşivleri'ndeki Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili belgeler "Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu" (BDH) adı altında ayrı bir kataloğa sahiptir. Bu koleksiyondaki belgeler askerî otoriteler arasında dikey ve yatay yazışmalardan cepheledeki harp ceridelerine, belli bir cephedeki genel durum hakkındaki raporlardan sivil yerel nüfuslara yönelik askerî önlemlere uzanan geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Osmanlı Cihan Harbi tecrübesinin her türlü askerî boyutuyla ilgili belgeler içeren bu arşiv, insangücü seferberliği konusu için de olmazsa olmaz niteliktedir ve dolayısıyla bu arşivden edinilen bilgiler çalışmamızın temel ayaklarından birini teşkil etmektedir.⁵⁶ Sivil idari ve askerî resmî belgeleri ayrı ayrı değerlendirmek yerine, bunları aynı hikâyenin tamamlayıcı unsurları olarak görmeye çalıştık ve sentetik bir tarzda ele aldık.

Gayri resmî belge kategorisinde ise Birinci Dünya Savaşı döneminin gazeteleri ve dergileri kitabın belgesel temelinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Öte yandan, gazeteler ve dergiler seferberliğin ilanından savaşın sonuna değin neler olup bittiği konusunda önemli bir bilgi kaynağı olsalar da, aktardıkları bilgilerin içeriği sansür nedeniyle aslında sınırlıdır. Savaş yıllarında farklı gazetelerin neredeyse tıpatıp aynı içerikte olması sıkça rastlanan bir durumdur. Bu gazetelerde İttifak Devletleri'nin çeşitli cepheledeki performanslarının oldukça standart bir anlatısına bolca yer verilmesi bir başka yaygın durumdur. Buna karşın Osmanlı savaş gayretine dair önemli ayrıntılar ve yurt cephesindeki önemli so-

runlar ya hiç yer tutmaz ya da çok az bir yer tutar ve kontrollü bir dille anlatılır. Bununla birlikte, sansürün etkisini abartmamak gerekir. Öncelikle, savaş yıllarında gazete köşe yazıları ve dergilerdeki editör yorumları genellikle hükümeti destekleyici standart yorumlar yapmış olmasına karşın, gazetelerde seferberliğe dair gündelik meseleler hakkında çıkan ufak yazılardan bile birçok önemli ayrıntı elde etmek mümkündür. Daha önemlisi, sansürün varlığı gazetelerin ve dergilerin hükümetin ve savaş politikaları destekçisi idarecilerin ne düşündüğü, neler yaptığı ve yaptıklarını nasıl haklı göstermeye çalıştıklarını aktarmasını pek engellemez. Her ne kadar destek amaçlı yazılar olsalar da, böylesi anlatıların satır aralarında, seferberlik sürecinde ortaya çıkan sorunlara dair birçok ipucu ve ayrıntı bulmak mümkündür. Bu bakımdan, savaş yıllarındaki yarı-resmî gönüllü ve paramiliter derneklerin dergileri, bunların yanı sıra propaganda amaçlı dergiler çalışmamızın bir diğer önemli belgesel kaynağını oluşturmaktadır. Gerek devlet kurumları gerekse hükümeti destekleyen gönüllü kuruluşlar tarafından basılan ilgili risaleler ve kitapçıklar da bu kaynak kategorisine dahil edilebilir.

Süreli yayınların görece bolluğuyla kıyaslandığında, seferberliğin doğrudan muhatabı ve uygulayıcısı olan ve çeşitli toplumsal arka planlardan gelen insanların neler düşündüğü ve yaptığına dair kaynakların kıt olduğu söylenebilir. Resmî belgeler elbette zaman zaman gerçek insanların neler yaptığı hakkında (bilhassa bu insanlar devlet için soruna yol açtığına) bazı bilgiler sunmaktadır. Ama bu meseleleri devletin gözünden aktardıklarını belirtmeye gerek yoktur. Çeşitli idari birimlere telgraflar biçiminde sunulan dilekçeler/arzuhal de resmî belge dosyalarında muhafaza edilmektedir ve ahalinin sesini duyabilmemiz açısından önemli bir katkıları olmaktadır. Ancak, insangücü seferberliğiyle ilgili sorunlar hakkında halkın içinden gelen ve resmî dosyalarda bulunabilen böylesi dilekçe/arzuhal sayısı çok değildir. Osmanlı İmparatorluğu gibi okuma-yazma oranı oldukça düşük bir toplumda, savaş için seferber edilen halktan geriye çok az yazılı kayıt kalmıştır. Mesela, Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı hakkındaki tarihyazımında asker

mektupları çok zengin bir belgesel kaynak işlevi görürken, celp edilen askerlerin çok büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediği Osmanlı bağlamında böylesi bir asker mektubu zenginliğine maalesef sahip değiliz. Yaptığımız araştırmalarda sıradan Anadolu köylü askerinin sesini doğrudan duyabilmemiz belki tamamen imkânsız değilse de çok zordu.

Bununla birlikte, çeşitli üst, orta ve alt seviye rütbeden Osmanlı subayının (zabitanın) savaşa dair hatıratı ve günlükleri (ki son yıllarda kitap olarak basılan böylesi metinlerin sayısının artıyor olması çok sevindiricidir) bu boşluğu kısmen doldurmaktadır. Ama bu tür benlik belgelerinin (*ego documents*) içerikleri birbirinden son derece farklı olabilmektedir ve hepsi aynı ölçüde işe yarar değildir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, genellikle yan yana zikredilseler de hatırat ve günlük aslında iki farklı belge/metin türüdür.⁵⁷ İki tür de yazarının bireysel süzgecinden geçirilerek yazılmış olmakla birlikte, yazarının gündelik tecrübelerini daha anlık kayda geçiren günlükler tarih araştırmaları için genellikle daha doğrudan ve daha olgusal bilgiler sunarlar. Öte yandan, anılar çoğunlukla söz konusu deneyimden daha sonra (ki bu bazı durumlarda otuz kırk sene olabiliyor) ve farklı koşullarda kaleme alındığı için, gene değerli, ama daha sorunlu bir kaynatır; anı sahibinin hafızası yazdığı zamana ve koşula bağlı olarak oldukça seçmeci olabilmektedir. Savaştan sonraki kişisel, toplumsal ve siyasi değerleri, kariyeri ve yaşadığı toplumun beklentileri anı yazarının anlatısının içeriğini önemli ölçüde belirleyebilmektedir. Bu sorunların hepsi, bu kitapta bolca kullanılan benlik belgeleri için de geçerlidir. Benlik belgelerine kendi başlarına komple bir tarih belgesi olarak yaklaşma hatası yerine, tarihçinin onların içini deyim yerindeyse didik didik etmesinin ve gerçekten işe yarayacağından emin olduğu kısımları kullanmasının yerinde bir tutum olduğuna inanıyoruz. Bu çalışmada da bunu yapmaya çalıştık ve kullandığımız benlik belgelerini birbirleriyle ya da aynı döneme ait başka kaynaklarla karşılaştırma yoluyla bir çapraz denetime tabi tutmayı denedik.

İkinci olarak, Osmanlı Cihan Harbi'ne dair hatırat ve günlüklerin büyük çoğunluğu celp edilen askerlere değil, subaylara aittir.

Bu nedenle, birçoğu aslında genel resmî perspektifi yankılamaktadır. Bu illa da kötü bir şey değildir, zira birçok subay emrindeki askerlerin savaş esnasında nasıl davrandıklarına dair birçok önemli ayrıntı da aktarmaktadır. Ama şu sorun sürekli karşımıza çıkmaktadır: Üst rütbeli subaylara, bilhassa da paşalara ait hatırat ve günlükler genellikle bu subayların savaş esnasında kumanda kademelerindeyken yapıp ettiklerini haklı gösterme gayesiyle kaleme alınmıştır; gündelik yaşama dair ayrıntılar küçümsenir ve neredeyse tamamen ihmal edilir. İlginçtir ki, hatıratı kendini aklayıcı bir araç olarak kullanmaya yönelik bu tutum subayların rütbesi düştükçe daha az öne çıkmaktadır. Orta ve alt kademe subayların, yapıp ettiklerini haklı gösterme dertleri daha azdır; zaten yüklenmiş oldukları kumanda sorumluluğu da paşalara kıyasla daha azdır. Ordudaki gündelik yaşama dair ayrıntılara metinlerinde hem daha çok yer verirler hem de bunları otosansürden daha az geçirirler. Dahası, paşa anılarında çok nadir rastlanan bir durum olan, kişisel duygulardan ve iç hesaplaşmalardan bahsetmeye orta ve alt kademe subay anılarında çok daha sık rastlandığını da eklemek gerekir.

Benlik belgeleri kategorisinde daha faydalı ve ilginç metinler ihtiyat zabitlerinin (yedek subaylar) yazdığı günlükler ve anılardır. İkinci Bölüm’de de açıklanacağı gibi, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunun bilhassa alt kademelerinde acil subay ihtiyacı söz konusuydu ve zorunlu askerliğe tabi yüksekokul mezunu erkekleri ordunun çeşitli kısımlarında ihtiyat zabiti olarak istihdam etme uygulaması daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar önemli bir hale gelmişti.⁵⁸ İhtiyat zabiti deyim yerindeyse aslında ikili bir kişilikti: Bir yandan zorunlu askerlik sistemine tabi olarak askere alınan biriydi, ama aynı zamanda yaptığı iş açısından subay kademesindeydi; bir yandan bizzat kendisi seferberlik nedeniyle celp edilirken, bir subay olarak o seferberliğin uygulamasından da sorumluydu. Bu iki arada bir derede kalmışlık durumu, ihtiyat zabitlerinin savaşa dair gözlemlerini yansıtan hatırat ve günlüklerde, mesela muvazzaf subaylarda hiç olmayan ilginç ayrıntılar ve bakış açıları ortaya çıkarabilmekteydi. Bu gözlemler bir yandan seferberliğe maruz bir toplumsal grubun “dışarıdan” bakışını yan-

sıttığı gibi, orduda komuta sorumluluğu üstlenen bir subay olarak “içeriden” bilgiler de aktarıyordu. Ayrıca, ezici çoğunluğu köylü olan sıradan Osmanlı askerlerinin geriye neredeyse hiç yazılı kayıt bırakmamış olduğu düşünülürse,⁵⁹ ihtiyat zabitlerinin anıları ve günlükleri Osmanlı askerinin savaşa dair tepkilerinin “aşağıdan” bir okumasını yapabilmek için çok önemli ve belki de eldeki tek kayıt olduklarını söylemek mümkündür.

Son olarak, Osmanlı-Türk birincil arşiv kaynaklarını bir nevi “dengeleme” unsuru olarak, çalışmamızda İngiltere⁶⁰ Ulusal Arşivleri’nden (TNA: PRO) elde ettiğimiz belgeleri de kullanıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’nda en önemli düşmanlarından birinin yaptığı gözlemlere bakmak bazen Osmanlı-Türk belgelerinin bıraktıkları önemli boşlukları doldurmaya yardım etmektedir. Bu arşivden ağırlıklı olarak İngiltere Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office/FO) ve bilhassa da Osmanlı kuvvetleriyle temas halindeki bölgelere ve operasyonlara ait Savaş Bakanlığı (War Office/WO) evrakını kullandık. Kullanılan FO evrakı daha ziyade savaşın eşiğinde, Osmanlı devleti daha savaşa girmeden evvel yazılmış olan ve Osmanlı devletinin savaş hazırlıklarıyla ilgili bilgiler aktaran İngiliz konsolosluk raporlarından oluşmaktadır. Çok daha zengin olan WO evrakından ise daha ziyade, Osmanlı ve İngiltere imparatorluk kuvvetleri arasında önemli çatışmaların yaşandığı Sina-Filistin ve Irak-Mezopotamya cephelerindeki askerî istihbarat raporları kullanılmıştır. Kitabın bilhassa firar sorununu ele alan bölümünde kullanılan bu istihbarat raporları Osmanlı kuvvetlerinin düşman tarafından nasıl görüldüğüne dair genel bir resim sunmanın yanı sıra, İngiliz kuvvetlerine teslim olmuş ya da onlar tarafından yakalanmış Osmanlı firarilerinden alınan sorgu ifadelerini ve İngiliz otoritelerinin bu ifadeler üzerine yaptığı yorumları da içermektedir. Bu raporların içerdiği ayrıntılar Osmanlı Cihan Harbi tecrübesini analiz etmek için oldukça önemli ve işe yarar, zira bunlar propaganda amaçlı üretilen metinler değil, İngiliz ordu komutanlarının cephedeki genel durumu değerlendirmesi için kullandıkları işlevsel bilgiler sağlayan kayıtlardır. Bu nedenle, abartma ya da çarpıtma faktörü genellikle minimum se-

viyededir. Bununla birlikte, zaman zaman İngiliz otoritelerine ait gözlemlerin de Osmanlı gözlemleri tarafından dengelenmesi gerektiğini söylemeye gerek yoktur.

Kitabın Bölümleri

Bu kitap beş bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm öncelikle “savaş coşkusu” meselesine odaklanıyor ve Osmanlı devletinin genel seferberlik ilanının arka planını, mekanizmalarını ve kullandığı söylemleri açığa çıkarıyor. Bu bölümde Balkan Harbi yenilgisinin Osmanlı nüfusunun bilhassa Müslüman-Türk kesimlerinde ne denli bir milliyetçi radikalleşme ve militerleşme etkisi yarattığı üzerine bir tartışma yapıldıktan sonra, “müsellah bîtarafılık” (silahlı tarafsızlık) olarak adlandırılan seferberlik ilanından Osmanlı devletinin savaşa girişine kadar geçen kritik dönem ele alınıyor. Toplumu savaş için seferber etmeye yönelik çabaların aslında nasıl devletle sivil toplum arasında tesis edilen spesifik bir işbirliğiyle gerçekleştirildiği tartışılıyor. Bu tartışmada, Osmanlı kamusal alanının kendine özgü dinamiklerinin İttihatçı hükümetle, gönüllü eylemlilik alanını milliyetçi ve militarist fikirlerle hegemonya altına alan yarı-resmî gönüllü kuruluşlar arasında politik bağlar tesis ettiği gösterilmektedir. Bu süreç, halkta bölük pörçük ve kendiliğinden gelişen (ve de aslında çok net olmayan) öfke ile karışık hissiyatı daha örgütlü bir savaş gayretine kanalize etme işlevi görmüştür; bunu yaparken muhalif ya da muhalefet potansiyeli olan her türlü sesi de marjinalize etmiştir. Bu açıdan, Birinci Bölüm kapitülasyonların ilgası ve cihâd ilanı vesilesiyle gerçekleştirilen mitingleri mercek altına alıyor; bu mitingler, ortak bir siyasi hedef doğrultusunda işbirliği içine giren resmî ve sivil inisiyatiflerin hazırladığı ve sahneye koyduğu önemli kamusal olaylar olarak değerlendiriliyor. Ardından, kamusal alanda oluşturulan bu genel dinamiğin kitabın ana konusu olan insangücü seferberliği meselesiyle nasıl ilişkilendiği üzerinde duruluyor. Bu anlamda, Osmanlı seferberlik mekanizmasının halkla etkileşime geçerken ve onları savaşa katılmaya ikna etmeye çalışırken kullandığı semboller ve söylemler deşifre

ediliyor. Popüler bir niteliği olan, yani halkın anladığı dilden konuşan ve halkın yaşam biçimiyle kolay diyaloga girebilen tarzda bir İslami dilin seferberlik sürecine daima eşlik ettiği savunuluyor. Son olarak, Birinci Bölüm ayrıca, son derece önemli olan propaganda meselesi üzerine de bir tartışma içeriyor. Bu tartışmada, Osmanlı devletinin Cihan Harbi'ndeki propaganda kapasitesinin aslında zannedildiğinden daha büyük olduğu ileri sürülüyor. Osmanlı propaganda faaliyetleri belki bir yandan altyapısı yetersiz yazılı iletişim teknikleri nedeniyle tökezliyordu tökezlemesine; ama sadece onlarla sınırlı kalmamayı, mesela geniş bir repertuarı olan sözlü propaganda yöntemlerini de yaygın bir biçimde kullanmayı becermişti.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı silahlı kuvvetleri için insangücü seferberliğinin bilhassa askerî açıdan nasıl planlandığı ve uygulandığı İkinci Bölüm'ün konusudur. Bu bölümde önce Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin başlangıcından Cihan Harbi'ne kadar nasıl bir evrim geçirdiği anlatılıyor ve zorunlu askere alma pratiğinin savaş yıllarında devletle toplum arasında nasıl bir ilişki tesis ettiği tartışılıyor. İnsangücü seferberliğindeki başarısızlık Balkan Harbi yenilgisinin ana nedenlerinden biri olarak görülmüş olduğu için, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi yenilginin ardından kapsamlı bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Asker toplama mekanizmasını etkinleştirmeyi ve zorunlu hizmeti toplumun çok daha geniş kesimlerine yaymayı hedefleyen bu sürecin başarılı olabilmesi asker toplama mekanizmasının yerel düzeyde işlevsel kılınmasına bağlıydı. Bu işlevselliği gerçekleştirmek için kazalardaki askerlik şubeleri teşkilatının nasıl genişletildiği ve yeniden yapılandırıldığı anlatılıyor. Askerlik şubeleri teşkilatı sadece askere alma mekanizmasını pratiğe geçirmekte merkezî otoritenin yerel idarecilerle işbirliği içinde çalışmasının bir aracı olmakla kalmıyor, yerel nüfusun zorunlu askerlik hizmetine ikna edilmesinde merkezle yerel ileri gelenlerin ve eşrafın ortak bir zeminde çalışmasına da imkân sağlıyordu. İkinci Bölüm'de ayrıca, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin savaş yıllarında iyice belirgin bir hal alan ayrımcı karakteri üzerinde de duruluyor. İttihatçı hükümetin askerlik hizmeti

hakkındaki resmî söylemi her ne kadar Osmanlı toplumunun tüm unsurlarını seferberlik gayretine dahil etme arzusunu ifade etmiş olsa da, bu amaç aslında mevcut insangücünden maksimum ölçüde yararlanmak isteyen pragmatik bir hesap üzerine kurulmuştu. Osmanlı eşitliği prensibinden ziyade milliyetçi bir içeriği vardı. Devletin imparatorlukta yaşayan gayrimüslim unsurlara yönelik bilhassa Balkan yenilgisinden sonra giderek büyüyen güvensizliğinin ve bunun karşılığında da gayrimüslim nüfusun zorunlu askerliğe karşı genel isteksizliğinin nasıl silahlı ve silahsız hizmet şeklinde iki farklı askerlik hizmeti kategorisi ortaya çıkardığı ve bu durumun Amele Taburları olarak bilinen ayrımcı uygulamalara nasıl yol açtığı anlatılmaktadır.

Üçüncü Bölüm'de, Osmanlı devletinin insangücü seferber etmeyle ilgili karşılaştığı zorluklar karşısında eski dönemlerde kullanılmış olduğu yöntemleri modern askere alma stratejileriyle nasıl harmanladığı analiz ediliyor. Zorunlu askerlik sisteminin aksayan yönlerini telafi etmenin ve artan asker ihtiyacını karşılamanın bir aracı olarak “gönüllüler” başlığı altında çeşitli insangücü toplama yöntemlerine başvurulması Üçüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alınıyor. Bu bölümde, orduda gönüllü kullanımının –Tanzimat sonrası dönemdeki diğer savaşlarda da rastlanan bir durumdu– Birinci Dünya Savaşı esnasında yeni hukuki ve pratik düzenlemelerle nasıl daha sistematik bir hale geldiği açıklanıyor. İlk olarak savaş esnasında Osmanlı ordusundaki gönüllülerin genel bir panoraması sunulduktan sonra, mahkûm-gönüllüler, muhacir gönüllüler, aşiret gönüllüleri ve dinî gönüllüler (tarikât gönüllüleri) olarak dört ana sosyal grupta toplanan gönüllüler mercek altına alınıyor. Birinci kategoride, mahkûmların silahlı kuvvetlerde gönüllü olarak neden tercih edildikleri ve bilhassa Teşkilat-ı Mahsûsa çetelerinde gerek cephe hatlarında gayri nizami askerî harekâtlarda, gerekse yurt cephesinde “iç güvenlik” operasyonlarında nasıl kullanıldıkları tartışılıyor. İkinci kategoride, savaş esnasında gönüllülüğün artan muhacir nüfusu seferber etmenin bir aracı olarak görüldüğü ve muhacir gönüllülerin bilhassa aşına oldukları bölgelerdeki askerî birliklerde istihdam edilmeye çalışıldığı anlatılıyor. Aşiret

gönüllüleri kısmında ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Kürt aşiret gönüllüleri inceleniyor. Aşiretlerden insangücü temin etmenin, başvuru gönüllülük yönteminin zorunlu askerlik sisteminin devletin bürokratik ve kanun uygulayıcı altyapısal gücündeki eksiklikler nedeniyle işletilemediği bölgelerde bir alternatif, hatta bir telafi mekanizması olarak kullanıldığı tartışılıyor. Bu yolla ayrıca, II. Abdülhamid döneminden itibaren uygulanmakta olan bir mekanizma olarak, aşiret liderleriyle merkezî devlet arasında siyasi bir bağ ve sadakat ilişkisi de teşkil edildiğinin altı çiziliyor. Dinî gönüllüler (tarikât gönüllüleri) bahsinde ise seferberlik sürecinde İttihatçı hükümet ile Mevlevî ve Bektâşî tarikâtları arasındaki işbirliği ele alınıyor. Sözü edilen bu tarikâtların beklentileriyle devletin talepleri arasında seferberlik koşullarında önemli örtüşmeler olduğu, dolayısıyla diğer gönüllülük kategorilerinde olduğu gibi bu örnekte de siyasi bir boyut olduğu savunuluyor. Ayrıca, tarikât gönüllülerinin oluşturduğu birliklerin gerek asker moralini yükseltme amaçlı faaliyetlerde, gerek propaganda amacıyla gerekse de İttihatçı hükümete meşruiyet sağlama niyetiyle nasıl kullanıldıkları analiz ediliyor.

Öte yandan, savaş uzadıkça ve çapı genişledikçe ne zorunlu askerlik sistemi ne de onu telafi etmek adına gönüllülüğe başvurma tek başına etkili bir seferberlik için yeterli olmuyordu. Topyekûnlaşma eğilimi giderek artan savaş, yurt cephesinden başka mekanizmalar yoluyla da sürekli katkı gerektiriyordu. Dördüncü Bölüm, sürekli insangücü seferberliğinin mekanizmalarından biri olan ve yurt cephesinde bilhassa genç nüfusu savaşa sürekli hazır tutma hedefiyle tesis edilen paramiliter gençlik derneklerine odaklanıyor. Bu bölümde önce savaşın eşiğinde ortaya çıkan ve önemleri giderek artan militarist gençlik derneklerinin genel bir değerlendirmesi yapılıyor. Ardından, Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan okula gitmeyen taşralı ve köylü Müslüman erkek çocuklarını seferber etme ve askere hazırlama amacıyla savaşın ortasında kurulan Osmanlı Genç Dernekleri'nin kapsamlı bir analizine giriliyor. Anadolu'nun dört bir yanında yerel birimlerde şubeleri olan Genç Dernekleri yoluyla Osmanlı devletinin daha etkin bir seferberlik

yürütmek için taşra toplumunun derinlerine nüfuz etmeye çalıştığı tartışılıyor. Bu arka plan tarif edildikten ve paramiliter derneklerin amaçları tartışıldıktan sonra, bu derneklerin hedeflediği ya da etkilediği toplumsal kesimlerin devletin taleplerine basitçe boyun eğerek bir pozisyonda kalmadıkları vurgulanıyor. Devletin talepleri bu kitlelerin kendi öncelikleri ve gündelik yaşamlarındaki acil ihtiyaçları çatışmadığı sürece bir itaatten ya da hatta gönüllü destekten elbette söz edilebiliyordu, ama bu talepleri görmezden gelme ya da onlara açıkça direnme de hiç rastlanmayan durumlardan değildi. Bu anlamda, söz konusu paramiliter derneklerin, kurulurken beyan ettikleri büyük hedefleri gerçekleştirmede oldukça zorlandıkları ve hedef kitlelerinden gelen tepkileri hesaba katıp hedef ve faaliyetlerinde revizyona gitmek zorunda kaldıkları öne sürülüyor.

Osmanlı seferberlik tecrübesinin sınırları, seferberliğe direncin en açık biçimi olan firar sorununa odaklanan Beşinci Bölüm'de daha derinlemesine ele alınıyor. Bu bölümde ilk olarak, savaşın ikinci yarısında bilhassa artan firar vakalarının nasıl yaygın bir sorun haline geldiği ve Osmanlı ordusunun savaş performansının düşmesinde önemli bir rol oynadığı tartışılıyor. İmparatorluktaki tüm etnik ya da dinî grupların firari havuzu içinde bir biçimde yer aldığının altı çizilmekle birlikte, asıl çoğunluğu Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil eden Anadolu Müslüman ve Türk nüfusun oluşturduğu vurgulanıyor.

Bu bölümde bir yandan, firarlara neden olan sorunlar askerî otoritelerin ve mümkün olduğu yerlerde, bizzat firarilerin kendilerinin açıklamalarına dayanılarak ayrıntılı bir biçimde keşfedilirken, bir yandan da bu nedenler, celp edilen askerin askerlik hizmeti ve cephede fedakârlık karşılığında devletle girdiği zımnî sözleşmenin tek taraflı bozulması şeklinde tanımlanabilecek daha geniş bir bağlama yerleştirilerek anlaşılmaya çalışılıyor. Seferber edilen askerlerin, yukarıda zikredilmiş olan temel beklentilerinin savaş devam ettikçe en azından asgari düzeyde karşılanması, o askerlerin cephede kalmaya devam etmesi için son derece önemliydi. Bu gerçekleşmediğinde, yani iâşe ve sağlık koşulları dayanma sınırını aştığında, zafere olan inanç kaybedildiğinde, askerî otoriteler

tarafından ihanete uğramışlık hissi kuvvetlendiğinde ya da birlik komutanları tarafından kötü muameleye maruz kalındığında, kısacası fiziksel ve zihinsel tükenmişlik arttığında firarların da arttığına değiniliyor.

Beşinci Bölüm'ün temel argümanlarından biri, firar sayısının oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmasıyla sorunun kısa süre içinde, sadece cephede askerî önemler değil, yurt sathında devlet otoritesinin daha genel kapsamlı tedbirlerini de gerektirecek denli önemli bir sosyal mesele haline gelmiş olmasıdır. Bu açıdan, devletin firar sorunuyla tüm yurt sathında uğraşmak zorunda kalmasının, taşra toplumuna daha derinlemesine nüfuz etmek için yeni kanallar açtığı tartışılıyor. Bu noktada özellikle, firar sorunuyla baş etmede taşradaki başlıca güvenlik gücü olan jandarma teşkilatının yeniden yapılandırılması meselesi üzerinde duruluyor. Firar sorunuyla uğraşmada devlet hiçbir zaman tam bir başarı elde edememişti, ama bu süreç Anadolu'daki iç güvenlik mekanizmasını dikkate değer bir ölçüde takviye etmişti. Dolayısıyla, Ankara hükümeti tarafından büyük ölçüde devralınacak bu güçlendirilmiş iç güvenlik mekanizmasının, Türk ulus-devletini kuran Milli Mücadele (1919-1922) esnasındaki yeniden seferberlik çabasını hatırı sayılır bir biçimde kolaylaştırdığı savunuluyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

Savaş İçin Coşku Örgütlemek: Savaşın Eşiğinde Osmanlı Kamuoyunda Seferberlik Çağrıları

Eğer modern zamanlarda savaşın artık “halkın savaşı” haline gelmiş olduğunu söyleyen Carl von Clausewitz haklıysa,¹ o zaman “kitlesel seferberlik ve geniş kapsamlı toplumsal destek savaşın temeli”² demekti. Hakikaten, toplumdan gelecek sürekli ve geniş ölçekli katkıyı güvence altına almak, topyekûn savaş çağında cephede başarılı olmanın olmazsa olmaz koşulu olarak görülüyordu. Birinci Dünya Savaşı’nın temel özelliklerinden biri, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere savaşa katılan tüm ülkelerin devletlerinin, toplumlarını sürekli ve kapsamlı bir seferberliğe tabi tutma çabalarına şahit olmasıydı. Avrupa’da Temmuz Krizi patlak verdiğinde ve Avrupa başkentlerinden ardı ardına savaşa girme kararları yankılandığında Osmanlı devleti de çok beklemedi ve 2 Ağustos 1914’te genel seferberlik ilan etti.³ İttihatçı iktidar Osmanlı devletinin sıcak savaşın içine gireceği Ekim sonuna kadar sürecek bu seferberlik dönemini “müsellah bîtarafılık” (silahlı tarafsızlık) olarak tanımladı ve bu süreçte hem resmî hem de sivil alanda savaşa hazırlık çabalarına girişildi. Aslında, haysiyet kırıcı ve travmatik Balkan Harbi yenilgisi Osmanlı kamuoyunda zaten

bir radikalleşme etkisi yaratmıştı. Silahlı tarafsızlık şeklinde tarif edilen seferberlik sürecindeki her çaba, Osmanlıların başa gelmesi muhtemel bu savaşa hazırlanmak için haklı gerekçeleri olduğu propagandasına dayandırılıyordu. Dolayısıyla, devlet otoritesinin bakış açısından, her Osmanlı vatandaşı seferberliği kendi iradesiyle desteklemeli ve silahlı çağrıldığında koşarak gitmeliydi. 29 Ekim sabahı Osmanlı donanması Karadeniz'deki Rus limanlarını topa tuttuğunda ve akabinde Osmanlı devleti savaşa girdiğinde bu noktalar daha da fazla vurgulandı ve savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden canlanması için bir fırsat, parçalanma tehlikesine karşı bir panzehir olarak sunuldu.

Bu bölüm Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde ve savaşa girildiğinde Osmanlı kamuoyunun nasıl seferber edildiğini konu ediniyor. Osmanlı devletinin seferberlik çağrısının arka planı, mekanizmaları ve kullandığı söylemler mercek altına alınıyor. Aşağıda ilk olarak, Avrupa tarih yazımında süregiden bir tartışma olan, Birinci Dünya Savaşı patladığında bir "savaş coşkusu" var mıydı meselesinin eleştirel bir özeti verilecek. Bu yapılırken, 1914 Temmuzu'nda savaşa katılan Avrupa toplumlarında kendiliğinden gelişen yaygın bir savaş coşkusunun olduğunu ileri süren yaklaşımı ciddi bir eleştiriye tabi tutan yeni araştırmaların altı çizilmektedir. Ardından Osmanlı bağlamına odaklanılacak ve toplumsal seferberliğin ne tamamen kendiliğinden gelişen bir coşku olduğu ne de sırf devlet tarafından empoze edildiği savunulacaktır. Osmanlı kamuoyunu savaşa ikna etmeye yönelik çabalar bu iki uçtan birine kolayca sıkıştırılamayacak kadar karmaşıktı. Bununla birlikte, bu karmaşa "tabandan kendiliğinden gelişen coşku" ile "örgütlenerek harekete geçirilmiş coşku" arasında basitçe yarı yarıya bir karışım olduğu anlamına da gelmiyordu. Aşağıda da gösterileceği gibi, birçok durumda söz konusu olan, resmî otoritenin çeşitli popüler mobilizasyon araçlarıyla kamuoyundaki potansiyel öfkeyi savaşa destek verme edimine döndürme çabasıydı. Bu çabaları hayata geçiren başlıca unsurlar olarak, İttihatçı hükümetle işbirliği içinde hareket eden yarı-resmî gönüllü derneklerin kamusal alandaki faaliyetleri bu bölümde analiz ediliyor.

Bu bölümde, Osmanlı kamusal alanının kendine özgü dinamiklerinin, gönüllü eylem alanını milliyetçi ve militarist fikirler lehine giderek hâkimiyeti altına alan Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi böylesi yarı-resmî gönüllü derneklerle hükümet arasında nasıl siyasi bağlar meydana getirdiği gösterilecektir. Bu derneklerin, savaşın eşiğinde ve savaşa girildiğinde düzenlenen büyük mitingler gibi kamuoyunu seferber edici önemli faaliyetleri organize etme ve onlara etkin bir biçimde katılmanın yanı sıra, savaş yanlısı politikalara potansiyel muhalif sesleri marjinalize etme ve susturma alanında da hükümetle beraber çalıştıkları ortaya se-rilecektir.

Son olarak, seferberliğin söylemleri ve sembolleri incelenecek ve Osmanlı Cihan Harbi seferberliğine proto-milliyetçi bir söylem olarak daima popüler bir İslami dilin eşlik ettiği savunulacaktır. Aşağıda propaganda meselesi de ele alınıyor ve Osmanlı savaş propagandasının, konu hakkındaki mevcut literatürün ileri sürdüğü-nün aksine, daha yüksek bir etkileme kapasitesine sahip olduğu ileri sürülüyor. Zira Osmanlı savaş propagandası sadece yazılı ile-tişim teknikleriyle sınırlı kalmamış, yaygın ve etkin bir sözlü reper-tuarı da kullanmaya çalışmıştı.

“1914 Ruhu” ve Savaş Coşkusu Tartışmaları

Avrupa tarihyazımında, 1914'te harp ilanı üzerine kamuoyun-da beliren popüler coşkunun kapsamı ve içeriği hakkındaki tartış-malar sıcaklığını muhafaza etmektedir. Bununla birlikte, bir za-manlar oldukça hâkim olan, Temmuz 1914'te Almanya, Fransa ve İngiltere gibi savaşın büyük ülkelerinin kamusal alanlarında halkın savaşa yönelik bilinçli bir isteği olduğu yollu argümanlar son yıl-lardaki daha dengeli ve ayrıntılı araştırmalarla ciddi bir eleştiriden geçmektedir.

Coşku argümanını savunmuş önemli tarihçilerden biri Marc Ferro idi. Ferro'ya göre, Dreyfus Olayı'nın ardından yükselişe geçmiş olan anti-militarizm hissiyatı 1914'e gelindiğinde şiddetini büyük ölçüde kaybetmişti ve Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararı

“askerlik çağındaki erkeklerin çoğunluğu tarafından coşkuyla karşılanmış.”⁴ Ferro’nun iddiasına göre bu coşku bilhassa İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nde belirgindi ve bu ülkelerde çok büyük sayıda gönüllü silahlı kuvvetlere katılmıştı.⁵

Benzer biçimde, tarihçi Modris Eksteins da 1914’ün gönüllülük ruhuna vurgu yapmıştır. Hatta Eksteins daha da ileri giderek, 1914’ün Temmuz sonu ve Ağustos ayında Berlin, St. Petersburg, Viyana, Paris ve Londra kentlerinde savaş yanlısı kitle gösterilerinde tezahür eden savaş coşkusunun devletleri çatışmaya sürüklemeye önemli bir rol oynadığını, askerî ve siyasi otoriteleri savaşa girme kararlarını hızlandırmaya zorladığını iddia etmiştir. Bilhassa Almanya örneği üzerine odaklanan Eksteins, “harbin eşiğindeki tüm kritik kararların bu kitlesel coşku zemininde alındığını” ve “hiçbir siyasi liderin kesin bir eyleme geçme yönünde halktan gelen bu yoğun baskıya direnemediğini” ileri sürmüştür.⁶

Öte yandan, son yıllardaki yeni çalışmalarla bu tartışma biraz daha çeşitlenmiş ve “1914 ruhu” yaklaşımı ciddi bir eleştiriye maruz kalmıştır. Mesela, Niall Ferguson tam zıt istikamette aynı derecede güçlü iddialar ileri sürmüştür. Temmuz 1914’te Avrupa kamuoyunda bir miktar savaş desteği olmakla birlikte, bu coşkunun ölçeğinin etkin bir “1914 ruhu” genellemesi yapmamıza kesinlikle izin vermeyeceğini savunmuştur. Konuyla ilgili mevcut literatürün Avrupa’da Cihan Harbi’nin eşiğindeki anti-militarist hareketin gücünü küçümsediğini söyleyen Ferguson, “militarizmin Birinci Dünya Savaşı eşiğinde Avrupa siyasetinde hâkim güç olmaktan çok uzak olduğunu” iddia etmiştir.⁷ Örneğin, İngiltere örneğindeki yüksek sayıda gönüllünün mevcudiyetini savaş için yaygın bir halk desteği olmasına kanıt olarak gören yaklaşıma karşı bir tez olarak, 1914’te İngiltere’deki mali krizin etkisine değinerek “savaşın ilk haftalarında bu kadar fazla sayıda erkeğin orduya gönüllü yazılmasının bir nedeninin, savaşın tetiklemiş olduğu ekonomik kriz yüzünden yükselişe geçen işsizlik olduğunu” ileri sürmüştür.⁸ Ayrıca, diğer bir etkili faktör de muhtemelen savaşın kısa süreceği ve Noel’den önce bitmiş olacağına duyulan inançtı.⁹ Ferguson’un tezine paralel olarak zikredilebilecek bir başka olgu ise, gönüllülü-

ğe vurgu yapan çalışmaların, savaş esnasında İngiltere’de aslında önemli bir sorun oluşturmuş olan vicdani retçilerin varlığını görmezden gelme eğiliminde olmalarıdır.¹⁰

Yakın zamanlı çalışmalar 1914 ruhu mitini daha dengeli bir biçimde yapıbozuma uğratmaktadır. Tarihçi Jeffrey Verhey savaşın patlak verdiği süreçte Alman kamuoyunu ağırlıklı olarak yerel tarih çalışmalarından derlenen kaynaklarla analiz etmiş ve savaş coşkusu genellemesinin temelsiz olduğunu savunmuştur. Verhey, çeşitli orta-sınıf entelektüeller, öğrenciler ve orta-üst sınıfın çoğunluğu gibi, Alman toplumunun belli kesimlerinin savaşa giriş kararını coşkulu bir biçimde desteklemiş olmasına rağmen, bu kesimlerin coşkusunun tüm Alman toplumuna teşmil edilemeyeceğini açıklamıştır. Savaş coşkusunun ancak sınırlı bir toplumsal karakteri olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, gönüllüler meselesinde de, orduya gönüllü katılımın dikkate değer bir olgu olduğunu kabul etmekle birlikte, Alman gönüllülerinin hepsinin sırf savaş coşkusu nedeniyle gönüllü olduğunu varsaymanın yanıltıcı olacağını ifade etmiştir. Alman basınının gönüllülerin sayısını genellikle oldukça abartması gerçeğinin yanı sıra, Verhey birçok Almanı orduya gönüllü katılmaya itmiş olabilecek ekstra faktörlerin (mali kriz gibi) altını çizmektedir. Mesela, birçok işsiz küçük burjuva ve orta-sınıf insan “muhtemelen bu zor zamanları atlamanın bir aracı olarak orduya katılmış” iken, çoğu genç aslında coşkulu olmaktan ziyade “meraklı” idi ve savaşı “bir kişisel olgunlaşma fırsatı [ve] kişiliklerini geliştirme şansı olarak” gördükleri için gönüllü olmuşlardı.¹¹

Tarihçi Hew Strachan senteze yönelik bir yaklaşımı formüle etmeye çalışır. Eleştirel yaklaşımların savaşın başındaki halk coşkusu- sunu tamamen bir “mit” olarak tanımlamasının da aynı derecede basitleştirici ve yanıltıcı bir tutum olabileceği uyarısında bulunur. Strachan da savaş için yaygın bir coşkunun olduğu yollu anlatıların yeni araştırmalarla ciddi bir revizyona ihtiyaç duyduğunu kabul etmekle birlikte, “Avrupa’daki savaşa giren ülkelerin halklarının savaşın başlangıcını kabul ettikleri [ve] onu reddetmedikleri” gerçeğine işaret etmiştir. Ona göre, “halkta savaşa gitme isteği olmasaydı bir dünya savaşı vuku bulamazdı.”¹² Basitleştirici genel-

lemelerden kaçınmak ve tartışmanın farklı boyutlarını hesaba katmak gerektiğinin altını çizen Strachan, savaş coşkusunun aslında sınırlı bir toplumsal karakteri olduğu konusunda Verhey ile benzer bir sonuca ulaşmıştır. “Gerçek anlamda bir coşkun kentlerde ve beyaz yakalı işçiler arasında daha sık rastlanan bir durum olduğunu” ve “çoğu orduda en büyük meslek grubu köylüler iken, tarımsal toplulukların seferberliğe tepkilerinin genelde çok olumlu olmadığını” ileri sürmüştür.¹³

Peki Osmanlı İmparatorluğu’nda durum neydi? Cihan Harbi patlak verdiğinde Osmanlı kamuoyunun hissiyatı nasıldı? Osmanlı kamuoyu seferberlik çağrısına nasıl bir tepki verdi? Osmanlı toplumunda bir “1914 ruhu” var mıydı? Toplumsal tabandan gelen tepkiler Osmanlı devletinin savaşa giriş kararına herhangi bir etkide bulundu mu? Öncelikle, böylesi soruları cevaplamaya kalkışmadan önce, gerek 1914’te Osmanlı kamuoyunun durumu gerekse de toplumsal hissiyatın savaşa giriş kararında herhangi bir rol oynayıp oynamadığı meselelerinin Osmanlı-Türk tarih yazımında pek çalışılmamış konular olmaya devam ettiğinin belirtilmesi gerekir. Bu nedenle, böylesi soruları doğrudan ele alan çalışmalara rastlamak zordur. Mevcut literatür ya Osmanlı devletinin savaşa girmesi kaçınılmaz mıydı ve savaş hedefleri neydi gibi genel siyasi meselelere ya da Osmanlı devletinin 1914’teki ittifak arayışları, Osmanlı ve Alman hükümetleri arasında 2 Ağustos 1914’te imzalanan gizli anlaşma ve savaşa girme kararı erken mi verildi gibi daha spesifik siyasi konulara odaklanmıştır. Bu anlamda, yukarıda zikredilen türden konuların esas itibarıyla siyasi ve diplomatik tarih alanıyla ilişkili olduğu ve mevcut çalışmaların neredeyse tamamen siyasi elitlerin perspektiflerine yoğunlaştığını söylemeye gerek yoktur.

Osmanlı devletinin 1914’te savaşa giriş kararının çeşitli boyutlarının siyasi tarihi, görece olarak bakıldığında, bolca çalışılmış ve iyi belgelenmiştir. Bu alandaki ilk çalışmalar savaşa giriş kararının Almanya’nın ağır baskısı altında verildiğini ve siyasi elitler arasında yeterli bir tartışma ya da konsensus olmaksızın, İttihat ve Terakki içindeki savaş yanlısı bir hizbin kendi inisiyatifiyle alındığını

vurguluyordu. Bu yaklaşımın etkili temsilcilerinden biri Y. Hikmet Bayur'dur. Bayur'un kapsamlı çalışması (ki günümüzde büyük ölçüde eskimiş olduğu düşünülmektedir) savaşa giriş kararının Osmanlı devleti açısından ölümcül olduğunu ve savaşa girmek için aslında hiçbir makul gerekçe olmadığını savunmuştu.¹⁴ Ulrich Trumpener'in Osmanlı İmparatorluğu-Almanya ilişkileri hakkındaki klasikleşmiş çalışması, Osmanlı devletinin Almanya karşısında pasif bir aktör olmadığını ve aslında savaşa girmeye Almanya tarafından zorlanmadığını iddia ederek Bayur'un tezini eleştirmiştir. Trumpener'e göre, Osmanlı devleti Almanya ile yapılan ittifakta kendi koşullarını ileri sürerek bu süreçte şekillendirici bir rol oynamıştı. Ayrıca, Rusya'yı Osmanlı devletine savaş açmaya tahrik eden operasyonu –yani, Karadeniz'deki Rus limanlarının Alman amiral Souchon komutasındaki *Yavuz* (SMS *Goeben*) zırhlısı tarafından 1914'ün 29 Ekim sabahı bombalanması– aslında o tarihteki Osmanlı ve Alman siyasi otoritelerinin birlikte planladığını belirtmiştir.¹⁵ Bu konuda Kemal Karpas'ın önemli makalesi Bayur'un tezini biraz daha çürütmüş ve dönemin siyasi bağlamında Osmanlı devletinin savaş hedeflerini biraz daha açıklığa kavuşturmuştur.¹⁶ Benzer biçimde, tarihçi Mustafa Aksakal'ın yakın zamanlı araştırması mevcut literatürü eleştirel bir yeniden değerlendirmeye tabi tutmuş ve yeni birincil kaynaklar kullanarak, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin ne bir oldubitti olduğunu ne de sadece birkaç şahin siyasetçinin kararının ürünü olduğunu savunmuştur. Tersine, Aksakal bu kararın Osmanlı siyasi düşüncesinde bir sürekliliği yansıttığını ileri sürer. Bu anlamda, sadece Osmanlı siyasi eliti içerisinde değil, genel olarak Osmanlı toplumunda da savaşa girmeye yönelik ciddi bir destek söz konusuydu, zira savaşa giriş imparatorluğun siyasi ve ekonomik “kurtuluşu” için en makul davranış olarak görülüyordu.¹⁷ Ancak, belirtmek gerekir ki, iddiasının potansiyel önemine karşın, Aksakal'ın çalışması neredeyse katı bir biçimde siyasi tarihin sınırları içinde kalmakta ve elit perspektifine odaklanmaktadır. Dolayısıyla, bu desteğin toplum içerisinde nasıl bir evrim geçirdiğine ve toplumsal tepkilerin hükümetin savaş yanlısı politikalarıyla nasıl örtüştüğüne dair toplumsal

parametreleri keşfetmeye çalışmamaktadır. Aksakal'ın kamuoyu desteğinden kastettiği aslında, kendi beklentileri ve siyasi çıkarları İttihatçı hükümetin savaşa giriş kararıyla örtüşen elitlerin verdiği destektir.

Feroz Ahmad'ın, siyasi anlatıyı sosyal düzeyde yaptığı kazılarla dengelemeyi hedefleyen çalışmaları bu tartışmaya daha sosyal bir perspektiften önemli bir katkı girişimi olarak okunabilir. Ahmad'ın özellikle iki önemli makalesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplumsal seferberliğe bakışının Balkan Harbi'nden Cihan Harbi'ne nasıl nitelik değiştirdiğini izlemek açısından çok önemli detaylar sunmaktadır.¹⁸ Kamuoyunun savaş için seferber edilmesinde İttihatçı hükümetle Müslüman esnaf cemiyetleri arasındaki işbirliğini analiz etmesi bu açıdan bilhassa zikretmeye değerdir. Bununla birlikte, öncü katkılarına rağmen, Ahmad'ın sözü edilen çalışmaları aslında onun Jön Türk rejimi üzerine olan genel çalışmasını tamamlayıcı niteliktedir: Spesifik olarak Cihan Harbi'nde Osmanlı seferberlik tecrübesi hakkında derinlemesine bir tartışma olmaktan ziyade, savaşa giden yoldaki sosyal ve siyasi meseleler hakkında ağırlık olarak genel bir tasvir sunarlar.

Balkan Yenilgisinden Sonra Osmanlı Kamusal Alanının Militarizasyonu

Cihan Harbi'nin eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda, toplum-sal aktörlerin gönüllü eylemde bulunabileceği ve devlet otoritesi karşısında kendi fikirlerini ve beklentilerini ifade edebileceği bir kamusal alan var mıydı? Kamusal alanın evrimi hakkındaki tarih çalışmaları uzun bir zaman Jürgen Habermas'ın liberal burjuva kamusal alanı anlayışının ciddi etkisi altında kalmıştır. Habermas'a göre, kamusal alan Batı Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren bir dizi spesifik tarihsel koşulun bir araya gelmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bu koşullar arasında modern devletin gelişimi, sanayi kapitalizminin yükselişi ve kitle iletişim araçlarının eşlik ettiği matbuat kapitalizminin ortaya çıkışı gibi olgular yer alıyordu. Habermas, bu süreç esnasında, özel alanla devlet otoritesi arasında

kendine özgü yeni bir toplumsal alanın açıldığını ileri sürmüştü. Bu yeni alanda burjuvaziye mensup kişiler yurttaş dernekleri oluşturabiliyor, kendi ekonomik çıkarlarını savunmak için özerk mekanizmalar tesis edebiliyor, siyasi kararları etkilemek ve devletle müzakereye girmek için ortak forumlarda bir araya gelebiliyordu. “Mutlakıyetçi devletin şeffaf olmayan ve bürokratik uygulamalarıyla çatışma için giren yeni burjuva sınıfı, hükümdarın iktidarının halkın *önünde* sadece temsil edilmekle yetinildiği bir kamusal alanın yerine, *halkın* olan bitenden haberdar ve eleştirel söylem yoluyla devlet otoritesinin kamusal olarak gözlemlendiği-denetlendiği bir alan koymuştur.”¹⁹

Liberal kamusal alan anlayışı, devlet ve sivil toplumu birbirine zıt uçlara yerleştirerek aralarında bir karşıtlık (antagonizm) olduğunu varsayar. Kamusal alanın gelişiminin kendi içinde demokratik sonuçlar içeren bir süreç olduğunu düşünür. Bu anlayış, devlet karşısında gönüllü eylemin başlıca kaynağı olarak derneklere, yani sivil toplum kuruluşlarına kilit bir rol atfeder. Hatta bazı gözlemciler “onların yoğunluğuyla demokrasinin canlılığı arasında pozitif bir korelasyon olduğu tahmini” yapma eğilimindedir.²⁰

Bu kamusal alan anlayışının, kendi kamusal alan tecrübeleri Batı Avrupa modeliyle doğrudan örtüşmeyen Batı-dışı/Batılı olmayan toplumlardaki kamusal alan dinamizmini keşfetmede oldukça sınırlı kaldığı çeşitli eleştirmenler tarafından ortaya konmuştur. Liberal perspektiften bakıldığında, güçlü bir otoriter devletin mevcudiyeti (ki bu durum genellikle modernleşme sürecine geç katılan toplumların karakteri olarak görülür) kamusal alanın zayıf olduğunun ya da hiç var olmadığının bir işareti olarak algılanır. Ancak bu yaklaşım son yıllarda kapsamlı bir revizyona tabi tutulmuştur. Örneğin, Harry Harootunian’ın Japon modernleşme tecrübesi üzerine yaptığı analizlerinin gösterdiği gibi, modernleşmeyi, kendine özgü tecrübeleri farklılıkları silmeksizin ortak bir zamandaşlık çerçevesi içerisine yerleştiren çoklu bir süreç olarak görmek gerekir.²¹ Bu nedenle, liberal kamusal alan anlayışını belli bir sivil toplumun olgunluğunu ölçen bir prototip ya da turnusol kâğıdı testi olarak kullanmak yerine, onu “çoklu modernleşmeler”

çerçevesi içerisindeki çeşitli kamusal alan tipolojilerinden sadece biri olarak görmek gerekir.

Farklı bağlamlarda, devletle sivil toplum arasındaki ilişki, liberal yaklaşımın varsaydığı zıt kutuplu bir ilişkiden çok daha karmaşık ve bulanık olabilir; sivil toplum kuruluşları hatta bazen devlet otoritesinin yerine getireceği varsayılan işlevleri üstlenebilir ve devletle işbirliği içinde çalışabilir.²² Benzer biçimde, Joseph Bradley'in geç imparatorluk dönemi Rusya'da gönüllü dernekler hakkındaki çalışması, otoriter bir devletin varlığının genişleyen bir kamusal alan içinde dinamik bir gönüllü eylemin ortaya çıkmasını engellemediğini ve devletle sivil toplum arasındaki ilişkinin liberal anlayışın ileri sürdüğünden çok daha karmaşık olduğunu göstermiştir.²³ Birinci Dünya Savaşı tarihyazımı da artık bu açıdan liberal perspektifle katı bir şekilde aynı istikamete seyretmeme eğilimindedir. Artık giderek daha çok kabul gören yaklaşım, "gönüllü derneklerin Devlet'in boş bıraktığı alanları tamamlayıcı bir rol oynadığı, milletin materyal ve kültürel kaynaklarının seferber edilmesinde vazgeçilmez oldukları ve hatta savaştan fayda sağladıkları" şeklindedir.²⁴

Bu revizyonist sivil toplum yaklaşımı son dönem Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki tarihyazımında da etkili olmaya başlamıştır. Mesela, Nadir Özbek'in son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda hayırseverlik faaliyetleri üzerine yaptığı çalışma, hayır derneklerinin ve bu alanla ilgili gönüllü inisiyatiflerin, devlet otoritesiyle ille de karşılık içinde hareket etmeyen ya da ondan ayrı var olmayan dinamik bir kamusal alanın gelişmesine katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur. Devletten tamamen özerk bir faaliyet alanı olmaktan ziyade, devlet otoritesi hayırseverlik derneklerini kendi kontrol alanı içine almayı becermiş, onları toplum üzerindeki denetim gücünü genişletme ve meşruiyetini artırma aracı olarak kullanmaya çalışmıştır.²⁵

Aslında, 24 Temmuz 1908'deki Jön Türk devrimi ve akabinde meşrutiyet rejiminin yeniden işlemeye başlaması Osmanlı toplumunda gönüllü toplumsal eylem için kanallar açmıştı. Devrim sürecinde ve hemen ertesinde Jön Türk propagandasının temelini

oluşturan “hürriyet” halesi içinde çok sayıda sivil ve yarı-resmî dernek ortaya çıkmıştı. Bu gelişmeyi şaşırtıcı bulan Tarık Zafer Tunaya, İkinci Meşrutiyet dönemindeki sosyo-politik yaşama damga vuran unsurun siyasi partilerden ziyade dernekler olduğunu yazmıştır.²⁶ Değişim gerçekten de çarpıcıydı: İstanbul’da 1907 yılında sadece yedi dernek kurulmuş iken, 1908 yılının son beş ayında 83 yeni dernek tesis edilmiş, 1909 yılında da bunlara 70 tane daha eklenmişti.²⁷ Ayrıca, 16 Ağustos 1909’da Cemiyetler Kanunu çıkarılarak, yeni ortaya çıkmakta olan sivil toplum kuruluşlarına hukuki bir temel ve meşruiyet sağlayan yeni bir yasal çerçeve yaratılmıştı.²⁸

Bu sürece basın özgürlüğü alanında görece hatırı sayılır bir genişleme de eşlik etti. 1908 Devrimi’nden sonraki iki ay zarfında, 200’den fazla gazete çıkarma ruhsatı verildi. Toplamda, 1908 ile 1909 arasında İstanbul’da 353 gazete ve dergi basılmaya başladı. Bu sayı 1910 yılında 130, 1911 yılında 124, 1912 yılında 45, 1913 yılında 92 ve 1914 yılında 75 idi.²⁹ Yazılı medya alanındaki bu büyüme, Osmanlı İmparatorluğu’nda, milliyetçi ideolojinin yükselme zemininin oluşumunda çok önemli bir rol oynayan “matbuat kapitalizminin” gelişmesi yönünde önemli bir adım olarak tarif edilebilir.³⁰

Öte yandan, sivil toplum alanındaki bu ani özgürlük artışı her ne kadar çarpıcı ve önemli ise de, sadece geçici bir durumdu. Meşrutiyet rejimi 1910’lu yıllarda otoriterleşme eğilimi göstermeye başladığında, bilhassa da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1913’teki Babiâli Baskını’yla bir tek-parti rejimi ilan etmesiyle birlikte, bu sürecin çoğulcu boyutunun aslında ne kadar kırılğan olduğu ortaya çıktı. Bu kırılğanlık, Birinci Dünya Savaşı’nın başında katı bir sansür uygulaması getirildiğinde daha da arttı.³¹ Gerçi, Jön Türk rejimi altında Osmanlı devleti giderek daha otoriter bir kılığa bürünmüştü bürünmesine, ama bu rejimin sivil toplumdaki dernek yaşamı ve matbuat alanları üzerinde tam bir kontrol uyguladığı da söylenemezdi. İttihatçı hükümetin, sivil toplum üzerinde katı ve kısıtlayıcı bir kontrol mekanizması uygulamak yerine, daha seçmeci davranarak kamusal alandaki gönüllü faaliyetleri kendi koşulları

doğrultusunda şekillendirmeye ve bu alandaki etkin aktörleri devletle işbirliğine itmeye çalıştığını söylemek daha doğru olacaktır. Bu tercih muhalif ya da potansiyel olarak hükümet politikalarıyla uyumsuz dernekler üzerinde elbette baskılar uyguluyordu, ancak sivil toplumdaki gönüllü faaliyetler hükümetin milliyetçi ve militarist eğilimleriyle paralel gittiğinde onlara çeşitli teşvikler ve destekler sunmayı da ihmal etmiyordu. Bu nedenle, Cihan Harbi'ne doğru Osmanlı kamusal alanındaki dernek yaşamını karakterize eden, "gönüllü" ama aynı zamanda "yarı-resmî" bir niteliği olan sivil toplum kuruluşlarıydı.

Gerek Birinci Dünya Savaşı eşiğinde gerekse de savaş esnasında kamuoyunu ciddi biçimde etkileme açısından böylesi derneklerden bilhassa iki tanesi ön plana çıkmaktadır. Bunlar Osmanlı Donanma Cemiyeti (tam adıyla Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti) ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti idi. Bu derneklerin her ikisi de milliyetçi bir eğilimle hareket etmiş ve Osmanlı toplumunda savaş için halk desteğini artırmak için çalışmıştır. Aynı zamanda, kendilerine ait bazı spesifik hedefler için halktan maddi destek toplamak amacıyla önemli bağış kampanyaları düzenlemişlerdir. Hükümetin himayesi ve desteğiyle hareket eden bu derneklerin milliyetçi ve militarist eğilimli söylemleri ve pratikleri "doğrudan milliyetçi hedefler doğrultusunda hareket etmeyen diğer sivil inisiyatifleri marjinalize etme etkisi" üretmiştir.³² Başka bir deyişle, bu dernekler sadece yönetici otoriteyle kamusal alan arasında bağlar tesis etmenin değil, o otoriteye muhalif ya da muhalif olabilecek sesleri kısıtlamanın ya da susturmanın da araçları olarak işlev görüyordu.

Osmanlı Donanma Cemiyeti 19 Temmuz 1909'da dört orta-sınıf meslek erbabı tarafından kuruldu: Bunlar tabip Hafız İbrahim, tabip İsmail Hakkı, tabip Petraki Papadopoulos ve mühendis Haşim Bey idi.³³ Osmanlı Donanma Cemiyeti, İttihatçı çevrelerin, bilhassa Ege Denizi'nde Yunan tehdidine karşı güçlü bir Osmanlı donanması yaratmanın gerekliliğinde ısrar etmeye başladığı bir zamanda ortaya çıktı. Zira 1909'daki Girit meselesi esnasında Ege'deki Osmanlı deniz gücünün zayıflığı ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştı.

Güçlü bir donanmanın olmazsa olmaz olduğu propagandası, aynı dönemde Avrupa’da, bilhassa İngiltere ile Almanya arasında cereyan eden, denizde silahlanma yarışının etkisiyle daha da kuvvetlenmişti.³⁴ Bu ülkelerde gönüllü derneklerin zırhlı gemi inşasına destek için halktan topladığı büyük bağışlar da Osmanlı Donanma Cemiyeti’ne ilham kaynağı teşkil eden bir başka faktördü. Cemiyetin kurucuları özellikle Alman Donanma Cemiyeti’nden (*Deutscher Flottenverein*) etkilenmiş ve ona hayranlık duymuşlardı. Alman Donanma Cemiyeti oldukça şişkin üye sayısı, güçlü örgüt ağı, yaygın yayın üretimi ve propagandasının kapsamıyla gerçek anlamda bir kitlesel hareket ortaya çıkarmıştı.³⁵

Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin ana gayesi yeni ve güçlü bir donanma inşasına katkı için halktan bağış (iâne) toplamaktı. Bu bağışlar hem abonelik gibi düzenli biçimlerde, hem de bir defalık bağışlar biçiminde toplanıyordu. Düzenli bağışlar kayıtlı üyelerden aylık ödemeler (genellikle ayda en az 1 kuruş) şeklinde geliyordu. Bir defalık düzensiz bağışlar arasında en önemlileri, padişah da dahil olmak üzere üst düzey devlet yetkililerinin, halkı bağış vermeye teşvik etmek amacıyla sembolik bir jest olarak zaman zaman verdiği büyük miktartlı bağışlardan oluşuyordu.³⁶ Ayrıca, Donanma Cemiyeti bağış kampanyasının bir parçası olarak zaman zaman piyangolar ve müzayedeler gibi etkinlikler düzenlemiş ve hatıra eşyalar satmıştı. Cemiyet resmî din kurumunun da desteğini almıştı. Şeyhülislam bir fetva yayımlayarak donanma için iâne toplamanın şariat açısından caiz olduğunu ilan etmiş, Müslümanlara fitre ve zekâtlarını Donanma Cemiyeti’ne vermelerini salık vermişti.³⁷ Dahası, bazı kamu kurumları da Donanma Cemiyeti’ni çeşitli biçimlerde destekliyordu. Örneğin, İstanbul’daki Deniz Müzesi giriş bileti ücretlerini cemiyete bağışlamıştı; Eminönü ve Galata rıhtımları arasında yolcu taşıma hakkı cemiyete verilmişti; cemiyetin nakit gelirlerini yatırdığı Osmanlı Bankası cemiyetin vadeli mevduatına diğer müşterilere verdiğinden daha yüksek bir faiz oranı vermişti.³⁸

Bu bağış kampanyalarını düzenlemek için geniş bir dernek yapısı tasarlanmıştı. Yönetim teşkilatının bulunduğu başkent İstanbul’un yanı sıra imparatorluğun dört bir yanında mümkün olduğu

kadar fazla kent ve kasabada şubeler açılmaya çalışıldı. Donanma Cemiyeti kuruluşunun ilk yılı içerisinde toplam 122 şube açtı; bunların 29'u vilayet merkezlerinde, geri kalanı sancak ve kazalardaydı. Cemiyet tüm şubeler için düzenli bir üye istatistiği tutmuyordu, sadece başkent için veriler mevcuttu; buna göre, 1910 yılının Haziran ayı sonundaki üye sayısı 36.000 civarındaydı.³⁹

Donanma Cemiyeti'ne üye olmak teorik olarak tüm Osmanlılara açıktı. Ama pratikte bu, potansiyel üyelerin genelde İttihatçı hükümeti desteklemesini (ya da en azından ona muhalif olmamasını) ve özel olarak da donanma inşa politikasını sahiplenmesini gerektiriyordu. Donanma Cemiyeti'nin faaliyetlerine birçok üyenin gönüllü olarak katıldığı ve bağışçıların bazılarının bu katkıyı gönüllü olarak yaptığı gayet açıktır. Ne var ki, bazen gönüllü katılımıla resmî zorlama arasındaki çizgi buharlaşıyordu. Mesela, birçok vilayet idaresi, bünyelerindeki memurların Donanma Cemiyeti şubelerine katılmasını beklediklerini açıkça beyan ediyordu. Bu ayrım çizgisinin buharlaşması bağış toplamada da görülebiliyordu. Bazı durumlarda bağışlar, resmî kurumların çalışanlarının aylık maaşlarından sabit miktarlar olarak otomatikman çekiliyordu; onların rızalarının alınmasına ya gerek duyulmuyordu ya da bu rızanın zaten var olduğu kabul ediliyordu.⁴⁰

Cemiyetin üyelerinin çok büyük bir çoğunluğu mektepli, kentli ve orta tabakadan gelen insanlardı. Bu üye kompozisyonu, hem sivil hem de hükümet çevrelerinden insanlar içeren derneğin gönüllü ve yarı-resmî karakterlerinin bileşimini yansıtıyordu.⁴¹ Derneğin yerel şubeleri, katılımları zaten "resmî" olarak beklenen yerel idari bürokrasinin memurlarının yanı sıra, genellikle yerel eşraftan ve diğer önemli zevattan üyeleri de içeriyordu. Çoğu yerel şubede en azından bir gayrimüslim üyenin (ki genellikle tüccardan ya da meslek erbabındandı) olduğunu da belirtmek gerekir. Bu üye kompozisyonu, derneğin taşradaki şubelerinin, bulundukları bölgenin orta-sınıf unsurlarının bir mikrokozmosu olarak tasarlandığını akla getirmektedir.⁴² Donanma Cemiyeti'nin, hükümet otoritesiyle yerel iktidar ağlarını buluşturan ve birleştirmeye çalışan yerel üye yapısı, merkezin (İttihatçı hükümetin) politikalarıyla yerel beklen-

tiler arasında bir aracılık rolünü yerine getiriyordu. Yerel üyeler sık sık İttihatçı hükümetin hedeflerini destekleyici faaliyetler içine giriyordu. Ayrıca, bazı orta ve üst-orta sınıf Müslüman kadınların (bilhassa da önde gelen çeşitli İttihatçı siyasetçilerin ve üst düzey devlet görevlilerinin eşlerinin) de Donanma Cemiyeti'nin bağış kampanyalarına aktif bir biçimde katıldıklarını belirtmek gerekir.⁴³

Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin özgün taraflarından biri, güçlü bir donanma inşası için yürüttüğü kapsamlı kampanyaya aynı ölçüde kapsamlı bir militarist-milliyetçi vurgulu propaganda programının eşlik etmesiydi. Cemiyetin yayın organı olan *Donanma* mecmuası Osmanlı kamuoyunda güçlü bir donanmanın gerekliliğine dair bir farkındalık yaratmaya çalışmakla kalmamış, imparatorluğun parçalanması tehdidini bertaraf etmeye yönelik daha genel bir siyasi hedef için bir tür "forum" işlevi de görmüştür. Mecmuada, insanları vatanseverliklerini göstermek için Donanma Cemiyeti'ne bağış yapmaya davet eden propaganda içeriğinin yanı sıra, denizdeki silahlanma yarışından Osmanlı tarihine, uluslararası ilişkiler meselelerinden edebiyata uzanan çok çeşitli konular hakkında makalelere de yer veriliyordu. Hem profesyonel hem de amatörlerden oluşan bol sayıda yazar tarafından yazılan bu makalelerin ortak özelliği imparatorluğun parçalanma tehdidine karşı acilen bir şeyler yapma isteği ve milliyetçi bir eğilim sergilemeydi.⁴⁴

Bu zengin propaganda içeriği, ülkeler arası rekabetin sosyal-Darinist bir perspektifle anlaşılma eğiliminde olduğu bir zaman diliminde, Osmanlı devletinin hayatta kalmak için deniz gücünü artırması gerektiği fikrinin kamuoyunda yankı bulmasına yardımcı oldu.⁴⁵ Osmanlı kamuoyu, varoluşunun devamının güçlü bir donanmaya sahip olmakla doğru orantılı olduğunu düşünmeye başladı. Bu süreç Osmanlı kamuoyunda, özellikle Müslüman ve Türk unsurlar arasında, daha militarist bir çaba için seferber edilebilecek oldukça siyasileşmiş bir hissiyat ortaya çıkardı. Örneğin, İngiliz hükümeti İngiltere'de inşa edilmekte olan iki Osmanlı zırhlısına 2 Ağustos 1914'te el koyduğunda Osmanlı kamuoyunda yükselen sert tepki, böylesi bir toplumsal seferberlik için bir fırsat sunmuştu. Bu el koyma olayı, İttihatçı liderliğin Almanya'yla itti-

fak anlaşması imzalaması ve 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilan etmesine önemli bir kamuoyu desteği sağlamasına yardımcı olmanın yanı sıra, Osmanlı devletinin Cihan Harbi'ne giriş kararı almasını da hızlandırıcı bir etki yapmıştı.

20. yüzyılın başındaki silahlanma yarışında, zırhlı gemiler sıradan silahlar değildiler; “kurtarıcı” idiler. Dönemin teknolojik üstünlüğünün başlıca sembollerinden biri olan donanma, mekanize savaş çağında kimin muzaffer olacağını belirleyen temel faktörlerdendi. O kadar öyleydi ki, 10 Şubat 1906'da denize indirilen İngiliz zırhlısı HMS *Dreadnought* bu tarihten sonraki zırhlı gemi inşaatı standardını radikal bir biçimde belirledi; “bütün büyük güçler (ve onların küçük taklitçilerinin çoğu) artık ‘dretnot’ inşasına devasa kaynaklar akıtma yarışına girdiler.”⁴⁶ Osmanlılar bu yarışta Avrupalı muadillerinden daha az coşkulu değillerdi. Sırasıyla 1911'de İtalyanlar ve 1912'de Yunanlar karşısında alınan onur kırıcı yenilgilerin ardından, Osmanlılar dönemin en ileri zırhlılarından en azından birkaç taneye sahip olarak dirilme rüyası görmeye başladılar. Bu yıllarda Yunan donanmasının güçlendirilmesi ve Yunan halkının (bazen Osmanlı Rumları da dahil olmak üzere) Yunan donanmasına verdiği destek Osmanlıları bilhassa tahrik eden unsurdur.⁴⁷ Bu nedenle, Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin bağış kampanyasının zirve noktası, İngiltere'ye sipariş edilen *Sultan Osman* ve *Reşadiye* dretnotları için toplanan önemli miktardaki bağışlardı. Bu zırhlılar için 4 Nisan 1911'de Osmanlı Bahriye Nezareti ile İngiltere'deki Armstrong-Vickers Şirketi arasında bir sözleşme imzalandı. Buna göre, *Sultan Osman* Temmuz 1914'te hazır olacak, *Reşadiye* ise 1915 yılı başlarında bitirilecekti.⁴⁸

Osmanlı kamuoyu 1914 yılının Temmuz ayı boyunca *Sultan Osman*'ın gelmesini sabırsızlıkla beklemiş, İngiliz şirketi teslimatı sürekli geciktirdikçe tam teslim tarihinin ne zaman olduğuna dair izahat istemeye başlamıştı.⁴⁹ Teslimat hiçbir zaman yapılmadı. Temmuz Krizi İngiltere'nin savaşa girme ihtimalini kuvvetlendirdiğinde (ki bu giriş 4 Ağustos 1914'te gerçekleşti) İngiliz hükümeti doklarında beklemekte olan iki Osmanlı zırhlısına, yapılan ödemeleri iade etmeksizin 2 Ağustos 1914'te el koyduğunu açıkladı.⁵⁰

2 Ağustos'ta İngiltere henüz resmen savaşa girmiş olmadığı için, Osmanlı hükümeti İngiltere'nin hareketinin illegal olduğunu iddia etti. Öte yandan, İngiliz hükümeti 12 Ağustos 1914'te bir memorandum yayımlayarak bu olayın bir el koyma değil ihtiyati tedbir olduğunu belirtti ve kendi ülke doklarındaki gemileri alıkoyma hakları olduğunu ileri sürdü.⁵¹

Hukuki boyut her ne olursa olsun, olay Osmanlı kamuoyu için büyük bir şok etkisi yarattı. Donanma Cemiyeti bu eylemin dernek için tarifi zor bir üzüntü ve kedere yol açtığını söyleyerek,⁵² bunun psikolojik etkisinin “bütün Müslümanları ve Türkleri” ortak bir hissiyat içerisinde hareket etmeye sevk edeceğini ifade etti.⁵³ El koyma kararı Osmanlı basınında da geniş bir yer buldu. Örneğin, dönemin önde gelen İttihatçı propagandacılarından ve ünlü köşe yazarlarından Yunus Nâdi, zırhlılara el koyma kararını “korsanlık” olarak tarif ederek kınadı.⁵⁴ Milliyetçi entelektüel Ahmed Agayef [Ağaoğlu], bu olayın Osmanlılar için kalp kırıcı bir etki yaptığını, zira Osmanlıların bu zırhlıları kendilerine daha güvenli bir gelecek yaratmak için önemli bir katkı olarak gördüklerini söyleyerek yapıları kınadı.⁵⁵ Bir başka gazete makalesi ise olayı adaletsizlik, tahayyül edilmesi imkânsız bir haksızlık ve unutulması zor bir yara biçiminde tasvir ediyordu.⁵⁶

Basında yer alan bu kınamaların yanı sıra, halk içinden gelen kınama mesajları da söz konusuydu. Çeşitli vilayetlerden İstanbul'daki İngiliz elçiliğine çekilen ve kınama ile üzüntü ifadeleri içeren telgraflar bilhassa zikretmeye değerdir.⁵⁷ Bu telgraflardan bazıları doğrudan elçiliğe gönderilmek yerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı *Tasvir-i Efkar* gazetesine yollanmış ve bunlar propaganda amaçlı olarak yayımlanmıştır.⁵⁸ Hükümet yanlısı bir gazetenin bu şekildeki aracılığı, İngiliz elçiliğine bu tür telgraflar yollanması hareketinin böylesi araçlar tarafından organize edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Söz konusu telgraflardan biri, o tarihte Trabzon vilayetinin sancağı olan Rize'den yollanmış ve çeşitli kesimlerden yedi kişi tarafından imzalanmıştır. Hem öfke hem de saygı tonu olan ifadeler içeren telgrafı yazanlar, bu telgrafı yaşadıkları yerel birimdeki tüm Müslüman ahali adına yazdıkları-

nı ima etmektedirler.⁵⁹ Diğer telgraf ise yine Rize'nin Atina (Pazar) kazasından gönderilmiştir. Belediye reisi Bahri imzasını taşıyan telgrafın, Atina kazasındaki kırk bin kuvvetli Müslüman ahali adına yollandığı açıkça ifade edilmektedir. Önceki telgrafa benzer bir biçimde, bu telgraf da el koyma olayını kınamakta ve gemilerin bir an önce teslim edilmesini istemektedir.

Doğrudan İngiliz elçiliğine yollanan telgrafların ise bazıları tek tek kişiler tarafından kendi imzalarıyla gönderilmiştir. Kuru gıda tüccarı Ahmed tarafından sadece kendi imzasıyla yollanan telgraf bunlara bir örnektir. Geri kalanlar ise bir kurum ya da grup adına konuştuklarını beyan eden insanların yolladığı telgraflardan oluşmaktadır. Dârü'l-mu'allimîn'den Gâlib adlı şahsın ya da Türk Çivici Cemiyeti Kâtibi Müntakim isimli kişinin yolladığı telgraflar bunlara örnektir. Doğrudan elçiliğe yollanan bu telgrafların dili biraz daha doğrudan ifadeler içerir ve genellikle daha öfkeli bir tonda kaleme alınmıştır. Kendisini “asker anası” olarak tanımlayan Behice adlı bir kadının yolladığı telgraf bilhassa ilginçtir. Öfkesini gayet doğrudan bir biçimde ifade etmiştir: “Dişimizden tırnağımızdan artırarak aldığımız gemileri böyle bir zamanda almanız doğrusu bize fena dokundu... Sen bizim iki gemimizi aldın Allah da sizin inşallah tekml gemilerinizi Alman donanmasına çiğnetir, âmin.”⁶⁰

Osmanlı zırhlılarına İngiliz hükümetinin el koyma olayı ve Osmanlı kamuoyunda ona karşı yükselen tepkiler, Osmanlı devleti 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilan ettikten sonra halkı en azından hissiyat olarak savaşa hazırlama sürecinde önemli etkilere yol açmıştır. Feroz Ahmad'ın da belirttiği gibi, dretnotların kaybı Türk kamuoyu tarafından hiçbir zaman unutulmadı ve Cihan Harbi'ne giden yolda olayların seyrini değiştiren bir etki yaptı.⁶¹ Bu olay bir yandan halkta elbette büyük bir acıya neden oldu, ama diğer yandan İttihatçı hükümetin propaganda amaçlı kullanabileceği siyasi bir hediye sunmuştu.⁶² Özelde İngiltere'ye ve genelde de İtilaf Devletleri'ne karşı yükselen tepkiler nedeniyle, Almanya ile yapılan ittifak anlaşması kamuoyunun gözünde kolayca meşrulaştırıldı.⁶³ Alman zırhlısı SMS *Goeben* ve onun küçük ortağı kruvazör SMS *Breslau* Akdeniz'deki İngiliz donanmasından kaçarak 10 Ağustos

1914'te Çanakkale'ye sığındılar. Sonunda, Almanya ile Osmanlı devleti arasındaki ittifak müzakerelerinin bir parçası olarak Osmanlı donanmasına katıldılar (ve bilindiği gibi, *Goeben'e Yavuz* ve *Breslau'ya Midilli* adları verildi). Bu gemilerin Osmanlı donanmasına katılma kararı Osmanlı kamuoyunda sevinçle karşılandı.⁶⁴ Gerek resmî çevrelerde gerekse de halk arasında, bunların gelişi İngilizlerin el koyduğu zırhlıların bir tür telafisi olarak algılandı.⁶⁵ Alman gemilerinin gelişi basın tarafından halka “müjde” şeklinde verildi.⁶⁶ *Goeben* ve *Breslau* 15 Eylül 1914'te padişahın da teşrif ettiği bir merasimde Marmara Denizi'nden gelerek İstanbul'a vardığında, erkek ve kadınlarla dolu kayıklar onları selamlamaya çıkmıştı. Donanma Cemiyeti'nin yayın organı *Donanma* mecmuası bu merasime geniş bir yer ayırmış ve gemilerin geçit törenini bol fotoğraflı bir biçimde aktarmıştı.⁶⁷ Donanma Cemiyeti geçit törenini filme de almış ve töreni kaçıranlar için bu filmin İstanbul Şehzadebaşı'ndaki Donanma Tiyatrosu'nda yakında gösterileceği duyurulmuştu.⁶⁸

Zırhlılara el konmasının ardından şekillenen kamuoyu hissiyatı, seferberlik açısından daha genel bir amaca da hizmet etti. İntikam için geniş bir coşku atmosferi yarattı; bu atmosfer içerisinde 2 Ağustos 1914'ten itibaren yapılan seferberlik çağrısı Osmanlı kamuoyunda kolayca yankı buldu. Örneğin, *Donanma* mecmuası büyük bir harbin imparatorluğun selameti açısından elzem olduğundan dem vuran yazılar yayımlamakla kalmıyor, deyim yerindeyse seferberlik posterlerinin asılabileceği bir nevi halk duvarı işlevi de görüyordu.⁶⁹

Balkan yenilgisi sonrası dönemde halkı seferber etme amaçlı çalışan bir diğer yarı-resmî gönüllü dernek Müdafaa-i Milliye Cemiyeti idi. Bu dernek Balkan Harbi'nin ilk safhasında, 1 Şubat 1913'te tesis edildi.⁷⁰ Balkan Harbi'nin hem cephede yenilgi haberleriyle hem de yüz binlerce Müslüman muhacirin sefalet içerisinde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalması gibi sosyal trajedilerle dolu felaketli günlerinde, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti hem cephe-deki askerlere ve yollardaki muhacirlere yardım temin etmek hem de yurt cephesinde savaş için halk desteğini artırmaya çalışmak için tasarlanmıştı.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, taşrada şubeleri olan örgütlenme yapısı ve üyelik profili gibi birçok açıdan Donanma Cemiyeti'ne benziyordu, ama savaşın daha doğrudan bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı ve dolayısıyla da amaçları o özgül koşullara göre şekillenmişti. Dönemin diğer yarı-resmî gönüllü şemsiye örgütlenmelerine benzer biçimde, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nde de her birinin genel bir hedefi olan beş alt komisyon bulunuyordu. Genel idari prosedürle ilgilenen icra komitesinin yanı sıra, iâne komisyonu cephedeki askerler ve muhacirler için bağış toplamak için çalışıyor, sağlık komisyonu cephedeki askerlere tıbbi yardım temin etmeye amacıyla Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bir kolu gibi hareket ediyordu. Gönüllü toplama komisyonu, kamusal alanda ordu için insan devşirme amacıyla ortaya çıkan ilk örgütlü gönüllü inisiyatif olması açısından oldukça önemli bir işlevi yerine getiriyordu. Üçüncü Bölüm'de de açıklandığı gibi, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin ordu için gönüllü toplama faaliyeti Cihan Harbi esnasında da devam edecektir. Son olarak tenvir-i efkâr, yani kamuoyunu aydınlatma komisyonu bulunuyordu. Bu komisyon savaşın halkın gündemine daha fazla girmesi ve halk tarafından daha fazla desteklenmesi için propaganda ve ilgili faaliyetler üretiyordu. Komisyonun üyeleri arasında Yusuf Akçura, Hüseyin Cahid ve Ahmed Rasim gibi dönemin önemli milliyetçi edebiyatçı ve entelektüelleri vardı.⁷¹

Donanma Cemiyeti'yle kıyaslandığında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yarı-resmî karakteri daha güçlüydü ve İttihatçı hükümetle organik bağları daha belirgindi. Bu durum, derneğin savaş koşullarının acil ihtiyaçlarına cevap vermek için ortaya çıkmış ve dönemin siyasi atmosferinin ağır etkisi altında kalmış olmasından ileri geliyordu. 1913 yılı 1908 Devrimi sonrası dönem için önemli bir kırılma noktasıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Babîâli Baskını'yla tüm devlet organlarını kontrolü altına alarak bir tek-parti diktatörlüğü tesis ettikten sonra siyaset hızla otoriter bir hal almıştı. Balkan yenilgisinin ve Arnavutluk'un kaybedilmesinin ardından, Jön Türk rejimi "etnik Türkleri devletin temelini teşkil etmesi ve onun hayatta kalmasını sağlaması gereken çekirdek grup olarak görmeye başlamıştı."⁷² Aslında, imparatorluğun kurtuluşu

için toplumun tüm kesimlerinden destek toplayacak bir vatansever cemiyetin kurulması fikrini ilk formüle eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisiydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu fikri 31 Ocak 1913 tarihinde gazetelerde yayımlanan bir beyannameye dile getirmişti. “Vatanımız Tehlikede!” vurgusu yapan beyanname, bencil düşüncelerden vazgeçip vatanın bu ortak felaketten elbirliğiyle kurtarılması için beraber çalışmanın bütün Osmanlılar için bir “vazife” olduğunu ifade etmişti.⁷³

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin milliyetçi karakteri de belirgindi. İzmir gibi bazı önemli taşra vilayetlerinde cemiyet, Balkan Harbi esnasında kurulan ve Türkçü düşünceleri savunan edebi bir dernek olan Türk Ocağı ile işbirliği içinde çalışıyordu.⁷⁴ Bununla birlikte, İttihatçı hükümetle organik bağları vardı demek Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin en baştan itibaren tamamen İttihatçı ve Türkçü bir oluşum olduğu anlamına gelmez. Mesela, derneğin icra komisyonunun üyeleri arasında dönemin etkili gazetelerinden *Sabah*'ın başyazarı Diran Kelekyan ve Osmanlı parlamentosunda Erzurum vekili olan Ohannes Vartkes (Serengülyan) bulunuyordu.⁷⁵ Ancak, tıpkı genelde İkinci Meşrutiyet döneminin Osmanlı siyasi yapısının çoğulculuğu gibi bu çoğulcu dernek yapısı da oldukça kırılgandı. Siyasi sistem Cihan Harbi eşiğinde ve sonrasında giderek otoriterleştikçe ve milliyetçilik vurgusu giderek arttıkça, bu çoğulculuk da neredeyse tamamen kaybolacaktı.⁷⁶

Osmanlı devleti 2 Ağustos 1914 tarihli genel seferberlik ilanının ardından kamuoyu üzerine sıkı denetimler getirmesine rağmen, Donanma ve Müdafaa-i Milliye cemiyetleri bu kısıtlayıcı tedbirlerden pek etkilenmedi. Bunlar Cihan Harbi eşiğinde Osmanlı kamusal alanındaki etkili tek derneklerdi ve aykırı seslerin susturulduğu savaş süresince de pratikte hiçbir muhalefetle karşılaşmadılar.⁷⁷ Bu iki dernek kamusal alandaki diğer gönüllü faaliyet biçimlerinin saf dışı edilmesi işlevini yerine getirmenin yanı sıra, sivil toplumun otoriter bir tarzda hizaya getirilmesinde İttihatçı hükümetle işbirliği içinde hareket etmişlerdi.⁷⁸ İttihatçı hükümetin 1913'ten sonra giderek artan otoriterliği bu iki derneği kamuoyunun akabileceği mevcut tek iki kanal haline getirdi. Ama bu akış elbette kamuoy-

yunu hâkim siyasi bakış açısına göre yeniden şekillendirmeye de yarıyordu.

Dönemin bazı gözlemcilerine göre, hükümetin ifade hürriyetine getirdiği katı kısıtlamalar yoluyla sivil toplumun hizaya sokulması ve kamusal alanın İttihatçı hükümet yanlısı yarı-resmî gönüllü derneklerin hâkimiyetinde olması, Osmanlı toplumunda savaşa karşı fikirlerin neden eksik kaldığı sorusunun başlıca cevabıydı. Savaşa girmeye karşı insanlar olsa bile, savaşa muhalif düşünceleri ifade etmeye imkân tanıyacak kamusal kanallar pratikte neredeyse hiç yoktu. Aslında, mesela gazeteci Ahmed Emin Yalman'a göre, Balkan felaketinden sonra bir başka büyük savaşa girme fikrinden hazzetmeyen pek çok insan vardı. Ama bu insanlar "teşkilatsızdılar, dilleri yoktu. Memleketteki bütün teşkilatlı kuvvetler, müfrit harp taraftarlarından mürekkep bir azınlığın eline idi."⁷⁹ Savaşa girme kararının destekçisi gönüllü dernekler bir yandan seferberliği destekledikleri sürece insanların fikirlerini ifade edebilecekleri sosyal forum işlevini görürken, bir yandan da bu karara herhangi bir itiraz dile getirebilecek insanların seslerini kısın mekanizmalar şeklinde işliyordular.

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı eşiğinde Osmanlı toplumunda aslında savaşa karşı birçok kişi olduğu (bilhassa İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtlarının hepsinin savaş karşıtı olduğu) yollu abartılı ifadelerle ihtiyatlı yaklaşmak gerekirse de, Yalman'ın gözleminde bir gerçeklik payı olduğu da kesindir. Savaşa giriş kararına muhalif olanlar ya da en azından tereddüt yaşayanlar gerçekten de teşkilatsız ve dilsizdiler. Bu ses kısıklığının ana nedenlerinden biri, elbette, katı bir sansürün varlığıydı. Seferberlik ilanıyla birlikte, neredeyse her türlü iletişimi resmî (ya da daha spesifik bir ifadeyle, askerî) kontrole tabi tutan daha da katı bir sansür uygulaması gelmişti. Bu uygulama savaş boyunca devam etti. Postaya ve basına uygulanan sansürün tek nedeni iç güvenlik kaygısı değildi; bu iletişim araçlarının sansürü, hem yurt cephesinde hem de savaş cephesinde bir sosyal kontrol mekanizması olarak tasarlanmıştı. İstanbul'da ve taşra vilayetlerinde sansür komisyonları tesis edildi ve bunların idaresi öncelikli olarak subayların yetkisi altına girdi.⁸⁰ Posta teşkilatı ara-

cılığıyla yollanan her türlü yazılı iletişim sansüre tabiydi; bu nedenle, tüm mektupların açık zarfla yollanması gerekiyordu.⁸¹ Bu sansür emri askerlerin yolladığı ve aldığı mektuplar için de geçerliydi; asker mektupları karargâhlardaki askerî otoriteler tarafından kontrol ediliyordu.⁸² Günlük sansüre tabi olan mevcut olanların dışında hiçbir yeni gazete ve derginin çıkmasına izin verilmiyordu. Sansür talimatlarına riayet edilmemesi durumunda ciddi cezalar gündeme gelebiliyor, gazeteler ve dergiler süresiz kapatılabiliyordu.⁸³

Toplumsal askerî bir mantıkla hizaya sokulması, seferberliğin ilan edildiği aynı tarihte uygulamaya konan sıkıyönetimle (idâre-i örfiye) daha da şiddetlendi.⁸⁴ Bu uygulama aynı zamanda, imparatorluğun dört bir yanında sivil mahkemelerin yerini alacak askerî mahkemelerin, yani “divân-ı harb-i örî”lerin tesisini de beraberinde getirdi. İdâre-i örfiye ve divân-ı harb-i örîler Harbiye Nezaretî’nin, dolayısıyla da Enver Paşa’nın otoritesine bağlıydı.⁸⁵ İdâre-i örfiyede, bir yerel idare birimindeki en yüksek askerî yetkili o yerel idare biriminin en üst yetkili otoritesi durumuna geliyordu.⁸⁶ Bu yeni düzenleme hem askerî otoritenin toplumu savaş için seferber etme gücünü artırıyor, hem de ona toplumsal olaylar üzerinde neredeyse sınırsız bir kontrol hakkı tanıyordu. Öte yandan, bu yeni formülün teorik bir kurgu olmaktan çıkıp gerçek anlamda etkili olabilmesi, söz konusu askerî otoritenin bulunduğu yerde toplumun her katmanına nüfuz edebilme kapasitesine bağlıydı. Yine de, askeriyenin artık devasa bir iktidarı söz konusuydu, zira idâre-i örfiyenin onayı olmaksızın sivil katmanlar arasından hiçbir inisiyatifin sesini yükseltmesi mümkün değildi. İdâre-i örfiye idarecilerinin yetkileri arasında şüpheli şahısların meskenlerini gece ya da gündüz aramak, sivillere ait silah ve mühimmata el koymak, “zihinleri karıştırıcı yayın” yapan gazeteleri kapamak ve “her türlü cemiyetleri men etmek” bulunuyordu.⁸⁷ Yine tahmin edilebileceği gibi, divân-ı harb-i örîler askerden kaçma ve tekâlif-i harbiye emirlerine riayet etmeme gibi, doğrudan seferberlikle ilgili sorunlarda son derece katı idiler.⁸⁸

Toplumu militarist bir tarzda disiplin altına alma hamleleri, her ne kadar sembolik düzeyde de olsa, sivillerin gündelik yaşamını et-

kıleyecek çeşitli kararlar da içeriyordu. Örneğın, Dahiliye Nezareti tarafından yerel idari birimlere yollanan bir kararda, sivil ahalinin, kendi yerel birimlerinde bir askerî birlik sancağıyla birlikte geçit töreni yaptığıında bir asker gibi esas duruşa geçmeleri ve birliğı selamlamaları mecbur tutuluyordu.⁸⁹

Balkan Yenilgisi Sonrası Travma ve Diriliş Söylemi

Balkan Harbi (1912-1913)⁹⁰ birçok açıdan Osmanlılar için ilk topyekûn savaş tecrübesini oluşturmuştu. Bazı tarihçiler Balkan Harbi'ni Cihan Harbi'nin bir "provası"⁹¹ ya da ona bir "gıriz-gâh"⁹² şeklinde tarif etmiştir. Bu savaş Osmanlılara, yurt cephesinin artık modern savaşın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermiştir. Balkan tecrübesi, savaş-seferberliğinin kapsamı ve yoğunluğunun artık çok büyüdüğünü, toplumdan sürekli olarak maddi ve manevi destek talep ettiğini gösterme etkisi yapmıştır. Ayrıca, savaş gayreti artık kamusal alanda sistemli bir propaganda olmaksızın eksik kalıyordu.⁹³ Balkan tecrübesinde Osmanlılar her ne kadar savaşın yeni niteliğinin doğurduğu zorluklarla baş etmede hiçbir zaman tam başarılı olamasalar da, toplumu yeni yöntemlere başvurarak seferber etmeyi denemişlerdir. Mesela, savaşa kamuoyu desteğı sağlamak için mitingler düzenleme olgusu Balkan Harbi esnasında ivme kazanmıştır. Savaşa halk desteğini artırmak için gerek İstanbul'da gerekse de taşra vilayetlerinde mitingler düzenlenmiştir.⁹⁴ Yukarıda da belirtildiğı gibi, Balkan Harbi esnasında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi dernekler hem kamuoyunu seferberliğe desteğı çağırın faaliyetlerde bulunmuş, hem de ordu için doğrudan gönüllü toplamıştı.

Öte yandan, Balkan tecrübesinin Osmanlı toplumu üzerindeki en önemli etkilerini savaşın trajik sonuçları yapmıştı. Savaşın ikinci safhasında Edirne geri alınsa da ve bu hamle kamuoyuna İttihatçılarn liderlik ettiğı ordunun önemli bir başarısı olarak sunulsa da,⁹⁵ Balkan Harbi aslında Osmanlılar için son derece haysiyet kırıcı bir yenilgiyle sona erdi. Bu yenilginin kolektif bir travma yarattığı söylenebilir. Bu travmayı anlamak, Cihan Harbi eşiğinde

Osmanlı seferberlik posterlerinden: “Seferberlik var. Asker olanlar silahaltına.
Seferberliğin birinci günüdür.”

Kaynak: Haluk Oral, Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler,
İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 2.

Osmanlı toplumundaki genel hissiyatı deşifte etmeye çalışırken son derece önemlidir.

Öncelikle, Balkan yenilgisi ve beraberinde gelen, imparatorluğun en önemli şehirlerinden biri olan Selanik de dahil olmak üzere Balkan Yarımadası'ndaki toprak kayıpları⁹⁶ imparatorluğun parçalanma tehlikesinin sanıldığından daha ciddi bir tehlike olduğunu hissettirmiştir. “Vatan tehlikede” düşüncesi hem elit çevrelerde hem de halk arasında artık yaygın bir hissiyata dönüşmüştür. Bu tehdit algısı ve panikleme hissiyatı Cihan Harbi eşliğinde gündeme gelecek her tür toplumsal seferberlik kampanyası için genel bir haklılaştırma zemini teşkil ediyordu.

İkincisi, Osmanlı askeriyesinin Balkan Harbi'ndeki başarısızlığı, bilhassa insangücü seferberliği alanındaki iflası, yenilgiden sonra Osmanlı devletini askerî alanda (özellikle de askere alma sisteminde) kapsamlı bir yeniden düzenleme girişimine itmiştir (bkz İkinci Bölüm). Bu yeniden düzenleme hamlesi Birinci Dünya Savaşı'nda, en azından insangücü seferberliği açısından Osmanlı askerî performansını dikkate değer bir biçimde artıracaktır.

Üçüncüsü, Balkan coğrafyasındaki toprak kayıpları başka bir insanlık trajedisine yol açmıştır. Binlerce Müslüman Anadolu'ya doğru zorla göç ettirilmiş ya da can güvenlikleri artık tehlikede olduğu düşüncesiyle kendileri göç etmişti. Bu muhacir akını sadece Anadolu'nun nüfus kompozisyonu değiştirmekle kalmadı, yola çıktıkları andan yeni yurtlarına yerleşinceye kadar bu insan kitlelerinin şiddetli bir sefalet içinde kalmalarına da yol açtı.⁹⁷ Bu insanların yollarda yaşadığı sefalet manzaraları dönemin basınında fotoğraflarla birlikte yer alıyor ve bu da Osmanlı kamuoyundaki üzüntü ve öfkeyi daha da artırıyordu.⁹⁸ Bu insanlık trajedisinin kamuoyunda yol açtığı infial o dönem yükselişe geçen milliyetçilikle kolayca eklemlenebiliyordu. Haksızlığa uğramışlık hissi milliyetçi söylem içerisinde rövanşist bir hissiyata kolayca tahvil edilebiliyordu.⁹⁹

1914'ün Ağustos ayıyla Kasım ayı arasındaki “müsellah bîta-raflık” döneminin propaganda faaliyetleri Balkan yenilgisi sonrası travmasını mobilize etmeye ve onu, ufuktaki savaş için top-

lumsal coşkuya kanalize etmeye çalıştı. Katı sansür uygulaması içerisinde büyük ölçüde savaş partisini destekleyen dönemin basını böyle bir toplumsal coşkunun kendiliğinden ortaya çıktığını daima ima etmiş olsa da, kamuoyunun bu şekilde mobilize edilmesi süreci aslında örgütlü bir çabanın eseri idi. Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi dernekler bu örgütlü çabanın önde gelen aktörleriydi. Bu dönem boyunca düzenlenen geniş katılımlı mitingler, halk içindeki tepkilerin savaş coşkusuna dönüştürülmesine yönelik örgütlü girişimi yansıtıyordu. Kapitülasyonların ilgası vesilesiyle düzenlenen mitingler bu açıdan mükemmel bir örnek sunmaktadır.

“Milli İktisat” politikaları olarak bilinen ekonomik perspektif içerisinde bir Müslüman-Türk burjuva sınıfı yaratmayı hedeflemiş olan İttihat ve Terakki hükümeti, kapitülasyonlar olarak bilinen ve imparatorluktaki yabancı tüccarlara verilmiş olan ekonomik ve hukuki imtiyazlara daima karşı olduğunu ifade etmişti. Ne var ki, mevcut bağlayıcı anlaşmalar ve Düvel-i Muazzama’nın baskılarından çekinme nedeniyle kapitülasyonları gerçek anlamda kaldırmaya yönelik bir teşebbüs daha önce ortaya çıkamamıştı. Avrupa’da patlak veren savaş, Düvel-i Muazzama’nın müdahalesi olmadan kapitülasyonlara karşı bir girişimde bulunma fırsatı sunuyordu ve İttihatçı hükümet 9 Eylül 1914’te kapitülasyonları lağvettiğini açıkladı.¹⁰⁰

Bu haber kamuoyunda geniş yankı buldu. Gazetelerin konuya geniş yer vermesinin yanı sıra, yarı-resmî gönüllü derneklerin yerel şubeleri haberin yerel birimlerde de hemen duyulması için çalışmalarına girişti. Örneğin, Donanma Cemiyeti bu olayın halk için hayırlı bir haber olduğundan bahseden bildiriler dağıttı.¹⁰¹ Haber iyice yayıldığında, Müslüman ve Türk nüfus arasında bir heyecan atmosferi yarattı. Bilhassa, İttihat ve Terakki hükümetinin “milli iktisat” politikalarına hem katkı yapan hem de bu politikalardan avantaj sağlayan küçük ölçekli Müslüman-Türk esnaf cemiyetleri¹⁰² kapitülasyonların kaldırılması haberini coşkuyla karşıladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile organik bağları olan Müslüman-Türk esnaf cemiyetleri İttihatçı hükümetin savaş yanlısı politikalarının

en önemli destekçi gruplarından birini oluşturunuyordu. Bu cemiyetler savaşın eşiğinde tertip edilen mitinglerde ya bizzat düzenleyici ya da katılımcı olarak daima yer aldılar.

Kapitülasyonların kaldırıldığı gün içinde, haberin hızla duyulmasının ardından İstanbul'un çeşitli semtlerinde çeşitli nitelikte ve içerikte kutlama gösterileri yapıldı. Birçok dükkân ve eve bayrak ve flamalar asıldı. Ayrıca, taşra vilayetlerinden hükümeti bu karardan ötürü tebrik eden telgraflar yollandı.¹⁰³

Ama gerek İstanbul'da ve gerekse taşra vilayetlerinde çok daha büyük ve daha örgütlü mitingler bir sonraki gün, yani 10 Eylül 1914'te gerçekleştirildi. Bu kutlamalar halkın coşkusu siyasi bir mitinge kanalize etmek için organize edilmişti. Bu mitinglerin hem hükümete desteği pekiştireceği hem de halkın savaş durumunun aslında Osmanlılar için bir diriliş fırsatı sunduğunu düşünmesini sağlayacağı hesap ediliyordu.¹⁰⁴ Binlerce kişinin katıldığı İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen miting görülmeye değer gösteriydi.¹⁰⁵ Mitinge geniş yer veren dönemin gazetelerinden de rahatça anlaşıldığı gibi, mitingi organize edenlerin başında İttihat ve Terakki yöneticileri, Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti geliyordu; Müslüman-Türk esnaf cemiyetleri de bu organizasyonu geniş bir biçimde desteklemişti. Burada sözü edilen dernekler mitingin başlıca organizatörü rolünü oynamakla kalmamış, üyeleriyle ve ilişkide oldukları toplumsal kesimlerle mitinge bizzat iştirak de etmişlerdi; bazıları bandolarını da getirmiş, marşlar çalarak katılımcıları coşturmaya çalışmıştı.¹⁰⁶

Benzer mitingler bazı taşra vilayetlerinde de yapıldı. Bu mitingler çoğunlukla vilayetlerdeki idari yetkililer, İttihat ve Terakki destekçisi yöneticiler ve yarı-resmî dernekler tarafından düzenleniyordu.¹⁰⁷ Bazı vilayetlerdeki mitinglere katılım oldukça yüksekti ve bu durum yabancı gözlemcilerin de ilgisini çekmişti. Mesela, Edirne'deki İngiliz konsolosunun 11 Eylül 1914 tarihli raporuna göre, kentteki mitingler ve kutlamalar gündüz ve gece devam etmişti. Bu gösterilere "İttihat ve Terakki partisinin önde gelen yerel üyelerinin" önyak olduğu gayet açık olmakla birlikte, rapor hükümetin kapitülasyonları ilga kararının "hakiki bir coşkuyla

karşılandığını ve halkın Türkiye'nin tam bağımsızlığı için hükümetin büyük gayret sarf ettiğine inandığını" vurguluyordu.¹⁰⁸ Öte yandan, İzmir'deki durumu tarif eden bir başka İngiliz konsolunun raporu ise öyle şaşaalı bir halk mitinginden bahsetmenin zor olduğunu söylüyordu.¹⁰⁹ Ancak, kapitülasyonların ilgasına yönelik halkın gerçek tepkisi ne olursa olsun, Osmanlı basını taşra vilayetlerindeki mitingleri istisnasız bir şekilde abartılı veriyordu. Örneğin, o dönem Hüdavendigâr/Bursa vilayetine bağlı bir sancak olan Kütahya'da gerçekleşen miting, en az İstanbul'daki kadar büyük devasa bir gösteri olarak tasvir edilmişti; bu mitinge "elli bin Osmanlının" katıldığı bildiriliyordu.¹¹⁰

Kapitülasyonların ilgasına ve hemen sonrasında yapılan mitinglere eşlik eden söylem bu olayı bir bağımsızlık ("istiklâl") ânı olarak tarif ediyordu.¹¹¹ İttihat ve Terakki yanlısı gazeteci Hüseyin Cahid Sultanahmet'teki mitingde yaptığı konuşmada, bu kararlar birlikte Osmanlıların artık gerçek anlamda egemen olduklarını ve bağımsızlıklarını kazandıklarını söylüyordu.¹¹² Osmanlı zırlılarına Ağustos başında İngiliz hükümeti tarafından el konmasının ardından yükselen haksızlığa uğramışlık ve öfke hissiyatıyla kıyaslandığında, kapitülasyonların kaldırılması sonrası Osmanlı kamuoyunda bir miktar haysiyet ve umut hissiyatı yeşerdiği söylenebilir. Bu ânı Osmanlıların hayatta kalma arzularının bir teyidi olarak tasvir eden Hüseyin Cahid aynı zamanda kapitülasyonların lağvedilme tarihinin milli bir bayram ("îd-ı millî") olarak görülmesi gerektiğini ifade ederek imparatorluktaki resmî bayramlara dahil edilmesini önerdi.¹¹³ Bu önerinin zaten İttihatçı hükümetin de gündeminde olduğu gazetelerden anlaşılmaktadır; bu nedenle, hemen kabul edilmiştir.¹¹⁴ 9 Eylül günü milli bir bayram haline geldi ve anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği 23 Temmuz bayramıyla aynı statüye sahip oldu.¹¹⁵ *Tanin* gazetesi mitingleri "İstiklâl-i Millî Şenlikleri" olarak tasvir etmişti.¹¹⁶

Sonraki birkaç gün boyunca Osmanlı basını istisnasız bir biçimde kararı desteklemeye devam etti. Mitingleri "daha önce ya da sonra hiçbir zaman gerçekleştirilemeyen bir fikir birliği" olarak tarif ederek, kapitülasyonların kaldırılmasını "yeni bir hayatın

başlangıcı”, “yeni bir dönemin açılışı” ve “yeni bir sayfa açmak” gibi iddialı deyimlerle ifade etti. Başta Müslüman ve Türk unsurlar olmak üzere, Osmanlı toplumu içerisindeki birçok kesim artık gerçekten ilerleyeceklerine ve gelişeceklerine samimi bir biçimde inanmaya başladı.¹¹⁷

Osmanlı devleti Karadeniz’deki Rus limanlarını bombalamasının ardından Cihan Harbi’ne girdiğinde, Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi sürecinde önemli katkıları olan Alman generali Colmar von der Goltz, Enver Paşa’ya bir tebrik telgrafı yollayarak, “Eski Türkiye’nin önünde ... artık kendisini eski muzaffer günlerine kavuşturacak bir fırsat var. İnşallah bu fırsatı kaçırmaz,” diyordu.¹¹⁸ İttihat ve Terakki hükümeti ve savaş yanlısı Jön Türkler gerçekten de bu fırsatı kaçırmak istemiyordu, çünkü savaş “illa Goltz’un zikrettiği ‘eski muzaffer günler’ olmasa da, en azından imparatorluğun güvenliğini ve bağımsızlığını yeniden kazanma umudu sunuyordu.”¹¹⁹ İttihat ve Terakki için Birinci Dünya Savaşı bir “istiklâl harbi” idi.¹²⁰ Halkın hissiyatı işte bu elit perspektifi içerisinde seferber edilmeye çalışılmıştı. Halk silah başına işte bu perspektifin bir sonucu olarak çağırılmıştı.

Cihâd İlanı Mitingleri

Bir kamusal gösteri olarak miting Cihan Harbi eşiğinde kamuoyunu seferber etmenin bir aracı olarak yaygın bir şekilde kullanıldı. Osmanlı devleti Kasım ayının başında savaşa resmî olarak girdikten¹²¹ ve 11 Kasım’da cihâd ilan ettikten sonra da yine hem İstanbul’da hem de taşra vilayetlerinde başka mitingler düzenlendi. Kapitülasyonların ilgası vesilesiyle tertip edilen mitinglerle kıyaslandığında cihâd ilanı mitingleri çok daha geniş çaplı, daha organize ve aynı zamanda daha resmî bir nitelikteydi. Osmanlı hükümeti yerli seferberlik çabasını genel bir İslami çağrı ile birleştirmeye çalışıyordu; cihâd tüm Müslüman dünyaya, Osmanlı devletinin pragmatik retorikleriyle dinî bir söylemin harmanlanmasının neticesi olarak ortaya çıkan bir metinle ilan edildi.

Mevcut dinî prosedürlere uygun bir biçimde, imparatorluktaki Müslüman ulemanın başı ve en yüksek dinî otorite olan Şeyhü-

Fetva Emini Ali Haydar Efendi İstanbul Fatih Camii'nde toplanan kalabalığa cihâd ilanını okuyor (14 Kasım 1914).

Kaynak: *The Times History of the War*, c. 3
Londra: The Times Printing House, 1915, s. 44.

İslam Ürgüplü Hayri Efendi bir “fetvâ-yı şerîfe” ile cihâd ilanını gerçekleştirdi. Aslında, Cihan Harbi'ndeki Osmanlı cihâd ilanı, her biri farklı bir amaca hizmet eden üç farklı belgenin yayımlanmasını içeren bir süreçti. Bunların birincisi, dünyadaki tüm Müslümanlara hitap eden ve tek bir metin içerisinde beş soru-beş cevap formatı şeklinde kaleme alınan asıl fetvaydı.¹²² İkinci belge, 11 Kasım 1914'te yayımlanan, “Orduma ve Donanmama” başlıklı bir beyanname-i hümayun idi; bu belgede padişah V. Mehmed Reşad doğrudan Osmanlı askerlerine sesleniyor ve Müslümanlar olarak onların vazifesinin sadece kendi vatanlarını değil, dünyada İslam dinini de savunmak olduğunu anlatıyordu.¹²³ Üçüncü belge, şeyhülislamlık makamındaki Meclis-i Âli-i İlmî tarafından hazırlanan ve hem en üst düzey din adamlarının hem de tüm Müslümanların

halifesi unvanıyla padişah V. Mehmed Reşad'ın imzalarını taşıyan beyannameydi. Bütün Müslümanlara hitap eden bu beyanname, asıl fetvanın içeriğini daha anlaşılır ve ayrıntılı bir dille izah ediyor, dolayısıyla da bütün Müslümanların neden bu savaşta İtilaf Devletleri'ne karşı Osmanlı devletini desteklemeleri gerektiği görüşünü haklılaştırmaya çalışıyordu.¹²⁴ Cihâd ilanı sürecinde yayımlanan bu üç belgenin hepsi Osmanlı Türkçesinin yanı sıra Arapça, Farsça, Tatarca ve Urduca da yayımlanmıştı.

Cihâd ilanının ilk töreni tamamen resmîydi: 11 Kasım'da padişah, şeyhülislam, nazırların birçoğunun ve Meclis-i Mebûsân'dan bir delegasyonun katılımıyla gerçekleşti. Bu grup önce, Topkapı Sarayı'nın kutsal emanetlerin bulunduğu odasının önünde toplandı; burada cihâd fetvası sesli bir biçimde okundu. Padişah yaptığı kısa konuşmasında Osmanlı silahlı kuvvetlerini methetti ve onların muzaffer olacağına dair güvenini ifade etti; ardından bütün katılımcılar Allah'ın bu savaşta Osmanlı ordusuna yardım etmesi için dua etti.¹²⁵

Cihâdın kamuoyuna duyurulması ise 14 Kasım 1914'te düzenlenen mitingler yoluyla oldu. İstanbul'daki mitingin adresi Fatih Camii idi. Basın mitinge geniş yer verdi ve olayı “muazzam ve muhteşem” bir tören olarak tasvir etti.¹²⁶ Mitingden bahsederken kullanılan dil, sanki toplantının, şehrin dört bir yanından halkın kendi kişisel coşkuları neticesinde katıldığı ve kendiliğinden gerçekleşen bir gösteri olduğunu ima etmektedir. Yine mitingden, sanki Müslümanlara ait bir bayrammışçasına bahsedilmektedir.

Erkek, kadın, genç, ihtiyar bütün ehl-i tezhid dün sabah... sokaklara dökmüşlerdi. Bütün İslam haneleri, İslam ticarethaneleri, müessesât-ı millîye şanlı bayrağımızla donatılmış, dükkânını kapayan, işini gücünü terk eden her Müslim bu ferman-ı hümayunun tesir-i manevîyesi altında Fatih'e doğru koşuyordu. Öğleye doğru caddeler, sokaklar bir sebil-i huruşân haline gelmişti. Fatih'e yaklaşıldıkça kalabalık artıyordu.¹²⁷

Ne var ki, olayı tasvir eden anlatılara daha yakından bakıldığında, ima edilen kendiliğindenliğin aslında bir kurgu olduğu or-

taya çıkar. Mitingde kendiliğinden katılım elbette hiç yok değildi, ama mitingin birkaç gün öncesinden, savaşa girme yanlısı resmî ve yarı-resmî inisiyatifler tarafından detaylı bir biçimde organize edildiğini görmek gerekir. Mitingi en başından sonuna dek idare eden bir organizasyon komitesi vardı. Bu komitenin, yukarıda zikredilen ve Cihan Harbi'nin eşliğinde resmî otoriteyle sivil toplumdaki belli başlı dernekler arasında şekillenen ittifakı yansıttıyor olması hiç de tesadüf değildi. Organizasyon komitesinin çekirdeğini dört kişi oluşturuyordu: Bunlar İstanbul'dan İttihat ve Terakki mebusu ve sonraki yıllarda iâşe nazırı Kemal Bey (ki daha yaygın bir şekilde "Kara Kemal" olarak bilinir),¹²⁸ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin reisi İsmet Bey, Donanma Cemiyeti'nin reisi Yağcızâde Şefik Bey ve Müslüman Tüccâr Cemiyeti'nin reisi Mustafa Şükrü Bey idi.¹²⁹ Bu haliyle organizasyon komitesi, savaşa girme yanlısı siyasi otoriteyle onun kamusal ve ekonomik alanlardaki başlıca müttefikleri arasında neredeyse mükemmel bir kombinasyondur.

Mitingden bir gün önce organizasyon komitesi tarafından bir program hazırlanmış ve halkı mitinge katılmaya davet eden bir çağrıyla birlikte önemli gazetelerde basılmıştı.¹³⁰ Bu program, mitingin yeri ve zamanının yanı sıra, mitingin içeriğini de tanımlayan bir liste biçimindeydi. Program aynı zamanda, kalabalığı siyasi olarak tercih edilen bir tarzda yönlendirecek bir eylem rotası da belirlemişti. Mesela, programa göre, cihâd fetvasının Fetvâ Emîni Ali Haydar Efendi tarafından Fatih Camii avlusunda halka yüksek sesle okunması ve sonrasında yapılacak konuşmaların ardından miting kalabalığı önce Harbiye Nezareti'ne gidip ordu ve donanmanın muzaffer olması için temennilerini arz edecek, ondan sonra da Babiâli'ye yürüyecek ve orada, güya bütün kalabalığı temsil ettiği belirtilen bir özel heyet çıkarak sadrazama "milletin daima hükümetle hem-efkâr olduğu ve ibraz-ı fedakâriye hazır bulunduğu arz ve tebliğ" edilecekti. Sonra, kalabalık Topkapı Sarayı'na yürüyecek ve kutsal emanetler odasının önünde toplanıp, tam o esnada orada Hz. Muhammed'in "hırka-i şerîf"ini ziyaret etmekte olacak padişaha saygılarını sunacaktı. Bu dinî motifli safhanın ardından yürüyüş yeniden daha dünyevi bir rotaya kayacak, Osman-

lı devletin Cihan Harbi'ndeki başlıca müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerinin elçiliklerine doğru sırasıyla seyredecekti. Alman elçiliğinde İttihatçıların ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın önde gelen isimlerinden Dr. Nazım Bey Almanya'yı temsil eden sefir cenaplarının huzurunda Osmanlıların bu ittifaktan duyduğu memnuniyeti belirten bir konuşma yapacaktı.¹³¹ Miting ve yürüyüş bu noktada resmen bitecekti. Ancak, program katılımcıların ufak gruplara ayrılarak şehrin dört bir yanına dağılıp coşku içinde yürümeye devam edeceğini söylemektedir ("icrâ-yı surûr ve şâd-mânî eyleyecektir").

Dönemin basını mitingden coşkulu halk kalabalıklarının kendiliğinden katıldığı bir olaymışçasına bahsediyordu. Bununla birlikte, mitingin aslında gayet resmî olan havası ve biraz da empoze edilmiş coşkusu, olaya şahit olan bazı gözlemcilerin (ki aralarında önemli subaylar da vardır) gözünden kaçmamıştır. Örneğin, sonradan Osmanlı devletinin savaşa girişi üzerine, kişisel siyasi görüşleriyle harmanlanmış analizini hatırat formatında dile getirecek olan dönemin kurmay subaylarından Kâzım Karabekir, Fatih ve civarında gerçekleşmekte olan mitingi seyretmek için Beyazıt'taki Harbiye Nezareti'nden çıktığında "kalpten gelen" hakiki bir coşku hissetmediğini yazmıştır. Bütün bir olayın aslında "usulen tertiplenmiş" olduğundan şikâyet ederek, ortalıkta makul büyüklükte bile bir kalabalık olmadığını belirtmiştir.¹³² Liman von Sanders de benzer bir gözlem yapmıştı. Ona göre mitingi düzenleyenler o esnada etrafta bulunan hamallar gibi gruplara birkaç kuruş vererek mitinge katılmalarını sağlıyordu.¹³³

Mitinge katılanların sayısına dair tahminler kaynaktan kaynağa değişmektedir. Kimi 5.000 katılımcı olduğunu söylerken,¹³⁴ kimi 50.000 katılımcıdan bahsetmektedir.¹³⁵ Ama her halükârda, olayı anlatan yazılar bu mitinge katılan kalabalığın, kapitülasyonların kaldırılması vesilesiyle düzenlenen mitinglere katılanlara kıyasla daha mütevazı bir boyutta olduğunu ima etmektedir. Mitinge katılanlar arasında ordunun çeşitli birimleri, siyasi liderler, İslam ulemasından yetkililer ve medrese öğrencileri vardı. Daha önemli- si, katılımcıların birçoğu, İttihatçı hükümetin ekonomi politikala-

rının desteklediği çeşitli Müslüman-Türk esnaf cemiyetlerinin üyelerinden oluşmaktaydı. Mitinge Donanma Cemiyeti¹³⁶ ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti flamları altında katılan grupların yanı sıra, gazeteler aynı zamanda mitinge üyeleriyle birlikte katılan büyük ve küçük esnaf cemiyetlerinden oluşan uzun bir liste vermektedir. Bunların içinde kasaplar, fırıncılar, bakkallar, manifaturacılar, tuhafiyeciler, terziler, mavnacılar, arabacılar, hamallar gibi gruplar bulunuyordu.¹³⁷ Hamallar İttihatçıların kontrolündeki böylesi toplumsal gösterilerde bilhassa öne çıkan bir gruptu.¹³⁸ Dış ticaretteki durgunluk başta İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerinde olmak üzere geniş çaplı işsizliğe yol açmıştı. Bunun neticesinde, binlerce hamal işten atılmış ve bunlar 2 Ağustos sonrası süreçte ordu tarafından emilmeye başlamıştı. Hamalların birçoğu aynı zamanda, müsellah bîtarafılık döneminde tertip edilen mitinglerde “İttihatçı militanlar” olarak işlev görmüştü.¹³⁹

Bu militanlık, mitinglerin devamı niteliğinde olduğu söylenebilecek çeşitli milliyetçi şiddet eylemleri üretti. Bu eylemler “kendiliğindenliğin örgütlenmesi”ne bir başka örnektiler. Böylesi eylemler, mitinglerin perspektifinden bakıldığında “vatanperver olmayan” şeklinde gözükse de sembollerini hedefliyordu. İttihatçı hükümetin de bu sembollerini vatansever olmayan şekilde değerlendiriyor olması hiç de tesadüf değildi. Örneğin, cihâd ilanı vesilesiyle düzenlenen miting resmî program açısından olarak sona erdikten ve katılımcılara şehrin dört bir yanında küçük gruplar halinde coşkulu yürüyüşler yapmaları tavsiye edildikten sonra, bir grup insan Beyoğlu’ndaki, sahibi Rus pasaportlu bir Ermeni olan Tokatlıyan Otel’ine saldırmış ve camlarını kırmıştı.¹⁴⁰ Ufak bir miting formatında başlayan daha organize bir şiddet eylemi ise Yeşilköy’ü (Aya Stefanos) hedeflemişti. Milliyetçi bir ruh haliyle harekete geçen grup 1878 yılında Yeşilköy’de, Osmanlı-Rus Savaşı’ndaki (1877-1878) Rus galibiyetinin anısına Ruslar tarafından inşa edilen Rus kilisesini tamamen yıktı.¹⁴¹ Bu eylemler, Roger Chickering’in Birinci Dünya Savaşı eşliğinde Freiburg şehri bağlamında tespit ettiği gibi, “korkutma ve dışlama ritüelleri” olarak tarif edilebilir; bu ritüeller “vatansever cemaatin yurtiçindeki sınırlarını belirliyor, bu sınırlar içinde işleyen

siyasi dilin kurallarını tesis ediyor ve bu kuralları belirlemek isteyen miting katılımcılarının taleplerini vurguluyordu.”¹⁴²

Cihâd ilanı imparatorluğun dört bir yanındaki taşra vilayetlerindeki mitinglerle de halka duyuruldu. Aslına bakılırsa, vilayetlerin İstanbul'dakine benzer bir miting düzenlemeleri resmî olarak mecburi tutulmuştu. Dahiliye Nezareti tüm vilayet idarelerine yolladığı bir kararla, cihâd fetvasının ve ilgili beyannamelerin, her kasaba ve köyün en büyük camiinde tertip edilecek “merâsim-i mahsûsa-yı fevkalâde ile” o birimin en üst düzey dinî yetkilileri tarafından halka okunmasını ve izah edilmesini istemişti. Bu tebligat aynı zamanda, yerel birimlerde yaşayan halkın bu mitinglere katılmasını sağlamak için eldeki tüm araçların kullanılmasını da talep ediyordu.¹⁴³

Beklenebileceği gibi, vilayetlerde tertip edilen bu mitinglere dair haberler dönemin basınında mübalağalı bir coşkuyla aktarılıyordu. Mitinglere katılım ve halk desteğinden tamamen kendiliğinden gelişen bir olguymuş gibi bahsediliyordu. Gazeteler, neredeyse her mitingde, halkın devlet yöneticilerine, seferberlik için her türlü maddi ya da bedenî katkıyı yapacaklarına ve savaş gayreti için gereken her türlü maddi ve manevi fedakârlığı yapacaklarına dair taahhütte bulunduğunu bildiriyordu.¹⁴⁴ Bazı mitinglerde hatırı sayılır bir ölçüde kadınlar da yer almıştı. Tekfurdağı'nda (Tekirdağ) yapılan miting bunlardan biriydi. Gazetelerin aktardığına göre, bu mitinge katılan kadınlar, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde gönüllü hizmet ederek savaş gayretine katkıda bulunma sözü vermişlerdi.¹⁴⁵

Yerel idari otoriteler de Dahiliye Nezareti'ne yolladıkları telgraflarda, vilayetlerde düzenlenen mitingler hakkında bilgi aktarıyordu. Genellikle olayın bir paragraflık tasvirini içeren böylesi raporlar da, tıpkı gazetelerdeki mübalağalı dil gibi, sıkça mitinglerdeki coşkuyu abartan ifadeler içeriyordu. Gelgelelim, vilayetlerdeki mitinglerin resmî ve biraz da dayatmacı karakteri bu raporlarda gazetelere kıyasla daha ayan beyan ortadaydı. Raporların içeriği dikkat çekici ölçüde birbirine benziyordu. Hepsi, neredeyse aynı cümlelerle, önce yerel birimin en büyük camiinde halka cihâd

fetvasının ve beyannamelerin okunduğunu, bunun ardından da Osmanlı ordusu ve donanmasının muzaffer olması için toplu halde dua edildiğini yazıyordu. Ardından, kalabalığı temsil eden bir heyet çıkıyor ve halkın cihâd gayreti için her türlü maddi ve manevi fedakârlığa hazır olduğunu ifade ediyordu. Son olarak da, mitinge katılan halk genellikle vilayet idare binasına yürüyerek yöneticilere sadakatlerini bildiriyordu. Bazı yerlerde savaş gayreti için bağışlar toplandığı da oluyordu.¹⁴⁶

Yerel idare memurlarının ve askerî personelin mitinglere istisnasız katılmaları bekleniyordu. Yerel eşraf ve dinî yetkililer de buna dahildi. Yerel resmî protokolün bir parçası olarak, gayrimüslim cemaatlerin dinî liderleri de mitinglere katılıyordu; en azından yerel idare binasını ziyaret kısmında yer alarak Osmanlı devletine sadakatlerini ifade etmeleri bekleniyordu. Mesela, o dönem Bolu'nun kazası olan Bartın'daki mitingde, Ermeni ve Rum cemaatlerinin kiliselerinde Osmanlı silahlı kuvvetlerinin muzaffer olması için ayinler düzenlenip dualar bile edilmişti.¹⁴⁷ Ancak, mitinglere dair raporlarda gayrimüslim dinî liderlerin katılımı zikredilmekle birlikte, bu katılıma özel bir anlam atfedilmiyordu. Genel olarak mitingleri tasvir ederken kullanılan mübalağalı ve coşkulu dille kıyaslandığında, gayrimüslim dinî liderlerin katılımından formel ve vurgusuz bir dille bahsedildiği söylenebilir.¹⁴⁸

Vilayet merkezlerinden yollanan raporlar, yerel düzeyde halkı seferber etmeye yönelik çabaların nasıl organize edildiğine dair önemli ayrıntıları da ortaya sermektedir. İstanbul örneğine benzer bir biçimde, birçok vilayetteki cihâd ilanı mitinglerinin yerel idari yetkililerle Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi yarı-resmî gönüllü derneklerin yerel şubeleri arasındaki yakın işbirliğiyle gerçekleştiği gayet açıktır. Başka bir deyişle, İttihatçı hükümetin kamusal alandaki başlıca işbirlikçileri vilayetlerdeki mitinglerin organizasyonunda da önemli bir rol üstlendi. Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve vilayetlerdeki mitingleri rapor eden telgrafların bazıları bizzat Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yerel şubelerinin reisleri tarafından yollanmıştır. Daha da ilginç, bu kişiler telgrafları tüm yerel halk adına imzala-

mişti. Örneğin, o dönem İzmit'in nahiyesi olan Hendek'ten yollanan telgrafın altındaki imzalar Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hendek şubesi reisi (ve aynı zamanda nahiyenin belediye reisi) Ali, Donanma Cemiyeti'nin Hendek şubesi reisi Ömer Lütfü ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Hendek şubesi reisi Ali Rıza'ya aitti.¹⁴⁹ Aydın'ın kazası Alaşehir'den yollanan telgrafın altında ise Müdafaa-i Milliye Cemiyeti şubesi reisi Ömer, belediye reisi Nadir, müftü Veli ve İttihat ve Terakki Cemiyeti kâtibi Mehmed Hulusi'nin imzaları bulunuyordu.¹⁵⁰ Ayrıca, mesela Karesi'nin nahiyesi Balya gibi yerlerde, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yerel ofisi cihâd ilanı mitinginin ana uğrak noktalarından biriydi; burada miting kalabalığı toplanmış ve cihâd için destek ve coşku ifade etmişti.¹⁵¹

Bir toplumsal seferberlik aracı olarak mitingi Osmanlı otoritelerinin özellikle ciddiye almasının başlıca sebeplerinden birinin, Cihan Harbi'nin eşliğinde yapılan mitinglerin aynı anda birden fazla amaca hizmet eden niteliği olduğu ileri sürülebilir. Birincisi, teorik olarak toplumun her üyesine açık geniş ölçekli bir kamusal toplantı olarak miting, ortak bir ideolojik şemsiye altında devlet otoritesinin aracı derneklerle ve sıradan halkla buluşmasını sağlayan bir ortam sunuyordu. Miting, toplumun birçok kesiminin ortak bir amaç doğrultusunda fiziksel olarak bir araya geldiği teatral bir sahne gibiydi. Bu anlamda, örgütlü bir propaganda girişimini kendiliğinden yükselen halk coşkusuyla buluşturabilen ve iç içe geçirebilen bir savaş mitingi, neredeyse mükemmel bir kamusal olaydı.

İkincisi, savaşın eşliğinde ve başlarında düzenlenen mitingler son derece planlı ve örgütlü olaylar olmakla birlikte, yine de Osmanlı toplumunun her kesimini ve katmanını temsil eden bir “minyatür toplum” olarak hem görülebiliyor hem de böyle sunulabiliyorlardı. Bu minvalde, dönemin gazeteleri ve resmî belgeleri toplumsal dayanışma, ortak bir hedefe adanmışlık ve kendiliğinden yükselen halk coşkusu gibi noktaları, sanki bunlar Osmanlı toplumunun baştan aşağı tamamına hâkim olan hissiyatın tercümesiymiş gibi, vurguluyordu. Mitinglerin toplumsal katmanları yatay kesen (deyim yerindeyse, düzleştirici/eşitleyici) etkisi de önemliydi: Bir mi-

tingde ortak bir amaç için bir araya gelmek, mesele vatanseverlikle ilgili kaygılar olduğu zaman sanki toplumdaki sınıf ve statü farklılıklarının havada eridiği izlenimini verebiliyordu. Elbette, bu noktaların hepsi kendi içinde başlı başına bir propaganda kaynağıydı.

“Silah Başına!” Çağrısı ve Seferber Edici Söylemler

Her ne kadar Balkan Harbi yenilgisi Müslüman Osmanlı kamuoyunda bir rövanş/intikam alma arzusu tetiklemiş¹⁵² ve genellikle geçmişte çekilen acıları referans alan bir seferberlik söylemi yaratmış olsa da, silahsız tarafsızlık döneminde, savaşa girme ihtimali giderek arttıkça, kamuoyunu seferber etmek için kullanılan söylemler ironik bir biçimde daha ziyade geleceğe dönük bir nitelik alıyordu. Yani, yaklaşan savaş, acılar çektiren geçmişin intikamını almak için bir vesileden ziyade yeni bir gelecek kurma fırsatı olarak görülme isteniyordu. Kapitülasyonların kaldırılması bu süreçte çok önemli bir adım teşkil etmişti. Bu hamle, yeni bir savaş durumunun Osmanlılar için aslında hiç de o kadar kötü olmayabileceğini ima etmişti. Elbette, savaşın eşiğinde ve savaş yıllarında kullanılan seferber edici söylemlerde intikam vurgusu hiçbir zaman tamamen kaybolmayacaktı.¹⁵³ Ruslara, Bulgarlara ve Yunanlara karşı önceki yıllarda alınmış olan acı yenilgilerin alınması gereken rövanş ve yahut babalarının ya da dedelerinin genç kuşaklardan almalarını istediği rivayet edilen intikam, Birinci Dünya Savaşı eşiğinde ve savaş yıllarında seferberlik propagandası amacıyla yayımlanan popüler edebiyatta sıkça yinelenen bir temaydı.¹⁵⁴ Öte yandan, savaşın eşiğinde, geçmişe ait acı ve intikam hissi giderek bir hürleşme umuduyla harmanlanıyordu. Savaş giderek Osmanlılar için bir istiklâl ve selamet arayışı olarak görülmeye başlıyordu. Buna göre, Osmanlılar üzerindeki gölgesi giderek büyüyen harp artık yakalanması gereken bir andı. Silahsız tarafsızlık döneminde gazetelerin mütemadiyen pompaladığı fikirlerden biri, Müslümanların kendilerini hürleştirecek bu fırsatı kaçırmamaları gerektiği idi.¹⁵⁵ Bu, bağımsız bir millet olarak dirilme fırsatıydı.¹⁵⁶ Bu hissiyatın belki de en iyi örneklerinden biri padişah V. Mehmed Reşad'ın Osmanlı askerleri-

ne beyannamesiydi: “Bu cihâddan mazisinin zararlarını telafi etmiş şanlı ve kavi bir devlet olarak çıkacağımıza eminim...”¹⁵⁷

Hakikaten, yüzü geleceğe dönük bu bakış ve umut hissi 2 Ağustos 1914’te ilan edilen ve 3 Ağustos’ta uygulamaya geçirilen genel seferberlik ve “Silah Başına!” çağrısına eşlik eden söyleme damgasını vurmuştu. Seferberlik emri, askerliğe elverişli 20 ila 45 yaşındaki tüm erkeklerin üç gün içerisinde kendilerine en yakın askerlik şubesine giderek silahaltına girmelerini emretmişti.¹⁵⁸ Bir yandan seferberlik emrine itaat etmek zaten zorunluydu ve itaatsizliğe sert cezalar öngörülüyordu, ama diğer yandan silah başına çağrısı genellikle bir bayram kutlaması söylemi içerisinde yapılıyordu. 2 Ağustos’tan itibaren geçerli olacak genel seferberliğin posterleri vilayet merkezlerinde, kasabalarda ve köylerdeki camilerin ve kahvehanelerin duvarlarında görülebiliyordu.¹⁵⁹ Bu posterlerin içerdiği kısa slogan genellikle “Osmanlılar! Silah Başına!” biçimindeydi. Dönemin gazete yazılarından birine göre, “bu hitap Türklere pek tatlı, pek sevinçli, pek şevkli gelen bir düğün bir dernek daveti” gibiydi.¹⁶⁰ Başka bir deyişle, zorunlu silah başına çağrısı bir nevi gönüllü coşku söylemi kılığında sunulmaktaydı.

Dinî söylem silah başına çağrısını haklılaştırmak için kullanılan belki de tek başlıca motifti. İslami temalar ve semboller, İttihatçı hükümetin kitlelerle diyaloga geçmek istediğinde kullandığı ortak bir dil oluşturunuyordu. İslami söylem, aslında kentli Jön Türklerin elitist milliyetçi perspektifinin taşralı ve kırsal Müslüman kitlelerle buluşabileceği tek ortak alan olan bir bilişsel (kognitif) çerçeve sunuyordu. Popüler biçimindeki (yani halk dili formatındaki) İslami söylem yukarıda sözü edilen bu iki tarafın birbirini anlayabileceği tek mevcut dildi. Aynı zamanda, bu İslami söylem, Araplar ve Kürtler gibi, imparatorluktaki Türk olmayan Müslüman halkları savaş için seferber etmede kullanılabilecek de tek dildi.

Cihâd ilanı, dünyadaki Müslümanlara ulaşmak için İslam’ı uluslararası bir propaganda kaynağı olarak araçsallaştırmanın bir yöntemi idi. Bu yöntem, savaşın en başından beri resmî devlet politikası oldu.¹⁶¹ Osmanlı devletinin Kasım 1914’teki cihâd ilanının politik ve pragmatik bir karar olduğu üzerinde araştırmacılar

Cihâd ilanı törenleri için İstanbul Fatih Camii'nde toplanan kalabalık (14 Kasım 1914)

Kaynak: *The Times History of the War*, 3. cilt
(Londra: The Times Printing House, 1915), s. 45.

arasında bir konsensus vardır.¹⁶² Osmanlılar yurtdışındaki Müslüman halklar içinde (örneğin Hindistan ve İran'da) propaganda ve istihbarat faaliyetleri yürütme girişiminde bulunmuşlardı, ancak, tarihçilerin genel kanısı odur ki, Osmanlı savaş gayretine dünya Müslümanlarından destek ve sadakat kazanmak için cihâd ilanına başvurulması savaş boyunca düşük seviyeli bir etki yaratabilmiş ve “dünyevi otoritelere karşı gösterilen sadakatin yerini alamamıştı.”¹⁶³ Ayrıca, yakın zamanlı araştırmalar, cihâd propagandası yapmak isteyen Osmanlı istihbarat servisinin “tutarlı ve bütünsel bir politikası olmadığı gibi, birçok açıdan ağır aksak çalışan bir örgütlenme” olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶⁴

Bununla birlikte, cihâd propagandasının uluslararası boyutu ve genel olarak başarısızlığı, Osmanlı seferberlik gayretinin İslami bir söylemi yurtiçinde de kullanmış olduğu olgusunu gölgelemelidir. İttihatçı hükümet, yurtiçindeki Müslümanlara ve Türkçe konuşan kitlelere ulaşacak bir seferberlik söylemi yaratmak için

İslami temaları ve sembolleri kullanmıştı. Pan-İslamist bir çağrının imparatorluğun içinde yaşayan tüm Müslüman topluluklar üzerinde dikkate şayan bir etkiye bulunduğunu iddia etmek oldukça şüphe götürür olmakla birlikte, Osmanlı devletinin, Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan Anadolu Müslümanları seferber etmek için İslami bir dil kullandığı gayet açıktır.

Cihâd ilanının yurtiçi boyutu, savaşa yerli desteği artırmak için Osmanlı Türkçesiyle yapılan propaganda faaliyetlerini içeriyordu.¹⁶⁵ Örneğin, silah başına çağrısını, cihâda katılmanın dinî bir mecburiyet olduğunu vurgulamak suretiyle haklılaştırmaya çalışan kitapçıklar yayımlandı. Böylesi propaganda kitapçıkları Osmanlı devletinin cihâd ilanını daha geniş bir İslami çerçeve içerisine yerleştirmeye çalışıyor ve Kuran'dan ayetlerden, Hz. Muhammed'in hadislerinden alıntılar yaparak cihâdı haklılaştırmaya çalışıyordu. Ayrıca, bu kitapçıklar askerlik hizmetini her Müslüman için mecburi bir dinî vazife (farz-ı ayn) olarak tarif ediyordu. Böylesi kitapçıklardan iki örnek olarak, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından basılan ve dağıtılan, aynı zamanda yazarları da bu derneğin üyesi olan, iki örnek zikredilebilir.¹⁶⁶ Bu iki kitapçıktan *Cihâd* başlıklı olanı, "Bütün Osmanlılara bu müttefiklerin mahv ve perişan edilmesi için ya silaha sarılıb bilfiil gazâyâ gitmek veyahud o suretle hidmet etmek farzdır" diyordu. Ama daha ilginç olan, aynı metnin askerlik hizmetine elverişli olmayanlar için alternatif katkı yolları da sunmasıydı. Mesela bunlar yurt cephesinde çeşitli geri hizmetlerde yer alarak cephedeki orduya destek sağlayabilirlerdi.¹⁶⁷ Bu alternatif aslında, toplumun her bir üyesinden savaş gayretine mümkün olan her türlü katkıyı almak isteyen topyekûn savaş mantığıyla gayet uyumlu bir durumdu.¹⁶⁸ Yazarı belli olmayan ve *Cihâd-ı Mukaddes Farzdır* başlığını taşıyan bir diğer kitapçık bu açıdan bir adım daha ileri (hatta uç bir noktaya) giderek, kâfirin katledilmesi konusunda sadece cephenin değil, tüm ülke sathının bir cephe oluşturacağını iddia ediyordu: "Her nerede olursa olsun müstevli sıfatıyla vatanında bulunan kâfirlerin gizli ve aşikâr surette katli farz-ı ayndır."¹⁶⁹

İkinci olarak, cihâd ilanının yanı sıra, İslami temaların seferber edici bir söylem olarak popüler amaçlı kullanımı devletle yurtiçin-

deki Müslüman kitleler arasında zaten bir etkileşim aracı oluşturmaktaydı. Elbette, popüler amaçlı kullanılan bir İslami söylemle de cihâd vurgusu sıkça iç içe geçiyordu. Ancak, bu İslami söylemin İttihatçı hükümetin milliyetçi perspektifiyle de sıkça iç içe geçtiği görülmektedir.

Osmanlı devletinin ideolojik yöneliminin Balkan Harbi'nin ardından Türk milliyetçiliğine kaymaya başladığı konusunda tarihçiler genellikle hemfikirdir. Dahası, M. Şükrü Hanioğlu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük siyasetinin köklerinin aslında daha da öncesine uzandığını ikna edici bir biçimde savunmaktadır. Cemiyet Türkçülüğü Balkan Harbi'nden çok daha önce benimsemişti ve İttihatçıların kafasındaki imparatorluk tasarımı hâkim güç daima Türk unsuruna atfediliyordu. Hatta etnik gruplar arası ittifaklar bağlamında dile getirilen Osmanlıcılık söylemini kullanırken bile, İttihat ve Terakki Cemiyeti "Türkçülüğü Osmanlıcılığın bir biçimi olarak satmaya" çalışmıştı.¹⁷⁰ Bu milliyetçi yönelimin Birinci Dünya Savaşı sürecinde giderek daha vurgulu bir hal aldığı konusunda hiç şüphe yoktur. Öte yandan, Hanioğlu ve diğer tarihçilerin genellikle yanıtlamadan bıraktığı soru şudur: Bu milliyetçi yönelim kitlelerle nasıl buluştu? Mesela, "Yerel kimliklerinin ve kaygılarının içinde sıkışıp kalmış olan Osmanlı nüfusunun ezici çoğunluğu dönemin başlıca ideolojik yönelimlerinden büyük ölçüde etkilenmemiş duruyordu," derken, Hanioğlu devletle toplum arasındaki ilişkinin elitist boyutuna odaklanma eğilimindedir.¹⁷¹ Oysa hikâye bu iddianın ima ettiğinden çok daha karmaşıktı. Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Türk milliyetçiliği söylemi, Müslüman kitleleri seferber etmeye çalıştığında daima proto-milliyetçi¹⁷² bir dinî söylem kullandı. Zaten, proto-milliyetçi bir İslami söylem, seferberliğin hedeflediği ve ağırlıklı olarak kırsal kesimde yaşayan Osmanlı nüfusunu seferber ederken etkili bir dayanak oluşturabilecek tek söylemdi. Burada milliyetçilik üzere yapılan yakın zamanlı önemli çalışmaların iki temel argümanını hatırlamakta fayda var: Birincisi, olgunlaşmakta olan bir milliyetçi ideoloji ancak "kültürel açıdan homojen ve mobil bir toplum doğuran" sanayileşme süreci içerisinde gelişip büyüyebilir;¹⁷³ ikincisi, bir toplumun milliyetçi

ideoloji etrafında seferber edilmesi, toplum üyelerine aynı kolektif yapının parçası olma hissini verecek bir “hayali cemaat” yaratan matbuat kapitalizminin gelişmiş olmasını zorunlu kılar.¹⁷⁴ O halde, Türk milliyetçiliğinin İttihatçı versiyonu ancak proto-milliyetçi bir söylem –yani İslami bir söylem– kullanmak yoluyla ağırlıklı olarak kırsal nüfustan meydana gelen ve ezici çoğunluğu okuryazar olmayan Anadolu Müslüman kitleleri savaş esnasında seferber edebildi.

Bu kitabın takip eden bölümlerinde de gösterileceği gibi, yerel nüfusların devletin seferberlik politikalarına karşı tutumlarının şekillenmesinde yerel kimlikler ve kaygılar gerçekten de önemli bir rol oynuyordu. Ancak, yine bu çalışmanın ortaya koymayı hedeflediği gibi, bu tutumlar hiçbir zaman yekpare (monolitik) bir yapı arz etmedi. Osmanlı Müslümanlarının Cihan Harbi'ne ve devletin ilgili politikalarına bakışlarının hep izole ve sınırlı-yerel (*parochial*) bir pencereden olduğunu farz etmek oldukça yanıltıcı olacaktır. Proto-milliyetçi bir İslami söylemin, yerel kimlikleri ve kaygıları ortak bir hat üzerine dizebilme gücü küçümsenmemelidir. Benzer biçimde, İslami temalar kitleleri harekete geçirme amaçlı kullanıldığında, bunların ortak bir anlam dünyası yaratmaya katkıda bulunabileceği olgusu ciddiye alınmalıdır. İşte ancak bu ortak anlam dünyası içerisinde yerel düzeydeki Müslüman kitleler destek vermeleri beklenen savaşla bir ilişki kurabiliyor, yapmaları istenen fedakârlıklara bir açıklama bulabiliyorlardı. Elbette, okuryazar olmayan Osmanlı köylüsünün silah başına çağrısını otomatikman daha geniş bir vatansever ve milliyetçi vazifenin bir parçası olarak gördüğünü söylemek hiç gerçekçi değildir. Ancak, sade bir Müslüman köylünün anlam dünyasının sırf onun yerel kimliği ve endişelerinden ibaret olduğunu düşünmek de aynı derecede yanlış olacaktır.¹⁷⁵ Her ne kadar Osmanlı Müslümanları arasında Benedict Anderson'un bahsettiği anlamda gelişkin bir “hayali cemaat” tasavvurundan söz etmek elbette mümkün değilse de, İslami temaların seferberlik amaçlı kullanımının benzer bir etki yarattığını söylemek yanlış değildir. Ayrıca, savaş seferberliği için İslami bir söylem kullanımı, her türlü milliyetçi ideolojinin acil ihtiyaç duy-

duğu ve savaş koşullarında toplumda cephedeki düşmana karşı hasmane duyguların beslenmesine hizmet eden bir “öteki” kavramının gelişmesine de yardım ediyordu. Dahası, bu kullanım toplumun kendi içinde bir öteki yaratılmasına, yani deyim yerindeyse “iç düşmanlara” karşı hasmane duyguları da besliyordu. Cihan Harbi yıllarında bu “içerideki öteki” hiç kuşkusuz gayrimüslim topluluklardı; dolayısıyla, sözü edilen söylemin İttihatçı hükümetin Ermeni ve Rum topluluklara yönelik agresif milliyetçi politikaları için bir taban desteği yaratmaya da yardımcı olduğunu söylemek abartı olmayacaktır.¹⁷⁶

Birinci Dünya Savaşı esnasında gündelik hayatta militarist ve hasmane duyguların ve tutumların yayılmasına yardımcı olması için dinin popüler kullanımlarına Avrupa ülkelerinde de yaygın bir biçimde rastlanıyordu.¹⁷⁷ Bu anlamda, Osmanlı devletinin savaşa katılımı haklılaştırmak için İslami bir söyleme başvurması aslında çok daha geniş bir pratiğin bir parçası olarak da görülebilir. İlk olarak şu söylenebilir ki, askerlik hizmetinin dinî bir vazife ve mecburiyet olarak haklılaştırılmaya çalışılması aslında Müslüman-Türk kültüründe kökleri daha eskiye götürülebilecek bir temaydı. Bununla birlikte, bu temanın daha sistematik bir biçimde halk diline büründürülmesi Cihan Harbi esnasında oldu. Mesela, genellikle “askere din kitabı” ortak başlığıyla basılan kitapçıkların sayısında savaş esnasında çarpıcı bir artış meydana geldi. Oldukça basit bir dille kaleme alınmış olan bu kitapçıklar bilhassa seferberlik ilanı ile birlikte askere çağrılan ve yeni askere alınan gençleri hedefliyor (elbette subayların okumasında da bir sakınca yoktu!) ve onlara askerlik hizmetinin aynı zamanda bir dinî vazife olduğunu ve neden her iyi Müslümanın aynı zamanda iyi bir asker de olması gerektiğini (ve bunun tersini) izah etmeye çalışıyordu.¹⁷⁸

Bu din kitapçıklarından biri, basit ama aynı derecede otoriter bir dille, sadece bedenini ve ruhunu vatan için feda etmekten çekinmeyenlerin cennete gidebileceğini belirtiyordu. Dahası, her Müslüman erkeğin ahirette, tıpkı namaz ve oruç gibi ibadetleri ne kadar iyi yerine getirdiği konusunda sual edildiği gibi askerlik hizmetindeki performansı hakkında da sorguya çekileceğini söylüyor-

du.¹⁷⁹ Savaşın daha başlarında yazılmış bir diğeri, aynen diğerleri gibi askerlik hizmetini ve cihâda katılmayı din temelinde meşrulaştırmaya çalışıyor, vatana hizmetin doğru imanın temeli olduğunu ve vatanına ihanet edenin dinine de ihanet etmiş sayılacağını iddia ediyordu.¹⁸⁰ Bir başka askere din kitabı ise, askerliğin (ve cihâda katılmanın) “İslam’ın altıncı şartı” olduğunu söyleyecek kadar ileri gidiyor ve eğer askerlik hizmeti iyi bir şekilde yerine getirilmez ise diğer şartların da eksik yerine getirilmiş olacağını söylüyordu.¹⁸¹ Bu kitapçıklarda askerlikten kaçma ve firar etme gibi eylemler en büyük günahlardan biri olarak tarif ediliyor ve bunların öbür dünyada sert bir biçimde cezalandırılacağından bahsediliyordu. Ayrıca, Müslümanların savaşa istekli ve coşkulu bir biçimde gitmeleri gerektiği, çünkü bunun Hz. Muhammed’in sünnetlerinden biri olduğu vurgulanıyordu.¹⁸²

Tahmin edilebileceği gibi, askere din kitabı tarzı metinlerin hepsinde “şehadet” kavramının sürekli altı çiziliyor ve savaşırken ölmek ancak imtiyazlı Müslümanların elde edebileceği bir hediyeymiş gibi sunuluyordu. Savaşta ölme, seferberlikle ilgili her nutuk, evrak ve kitapçıkta yüceltiliyordu. Savaş, şehitlik mertebesi yoluyla cennete girmeye çalışan bir Müslüman için büyük bir fırsat olarak tasvir ediliyordu.¹⁸³

Cihan Harbi yıllarındaki gerek yazılı gerekse de sözlü propagandada silah başına çağrısıyla şehadet arasındaki bağ daima vurgulanmıştır. Savaş yıllarının önemli propaganda dergisi *Harb Mecmuası*’nın “Yaşayan Ölüler” başlıklı daimi bir bölümü vardı. Bu bölüm cephede hayatını kaybeden Osmanlı askerlerini listeliyordu.¹⁸⁴ Daha Osmanlı devletinin Cihan Harbi’ne girmesinin ilk günlerinden itibaren, cephede ölen askerler için camilerde mevlit okutulmaya başlamıştı.¹⁸⁵ Yine daha 1915 gibi erken bir tarihten itibaren, şehitlerin anısına anıtlar dikilmeye başlanmıştı. Örneğin, 15-16 Ağustos 1915’te Çanakkale Cephesi’nde Kireçtepe Muharebesi’nde ölen Osmanlı askerleri için Gelibolu Yarımadası’nda Kireçtepe’de inşa edilen anıt bunlardan biriydi.¹⁸⁶ Deyim yerindeyse, şehitlik cennetin kapılarını açmakla kalmıyor, bu dünyada da, velev ki öldükten sonra, prestij de getiriyordu.

Şehitliği en yüksek fedakârlık olarak yücelten tüm bu temalar ve semboller şehit olarak kazanılacak onurun aslında her Müslümana açık olduğunu vurguluyordu; bunun için savaşta canını seve seve feda etmek yeterliydi. Gönüllü ölüme gitmek söz konusu olduğunda dünyevi imtiyazların hükmü kalmıyordu. Dolayısıyla, silah başına propagandası zaferin aslında sıradan askere (meçhul asker!) dayandığını ve savaşta basit bir köylü meçhul askerin gerçekten önemli bir fark yaratabileceğine parmak basıyordu. Savaş esnasında kahramanca işler yapan basit köylü askerlere dair kısa hikâyeler gerek Cihan Harbi'nin eşliğinde gerekse de savaş yılları içindeki seferberlik propagandasında ön plana çıkmıştı. Böylesi hikâyelerde elbette bir parça gerçeklik payı oluyordu, ama sıkça efsaneleştirilmeler ve mübalağalar da yapılıyordu. Bursalı İsmail Çavuş,¹⁸⁷ Eskişehirli Nasuh Onbaşı,¹⁸⁸ Çivrilili Kadiroğlu Mehmed Çavuş,¹⁸⁹ Söğütlü Murad Çavuş,¹⁹⁰ Antepli Tahir Çavuş¹⁹¹ hakkındakilerde olduğu gibi böylesi kısa hikâyelerin hepsi muharebe esnasında gerçekleştiği söylenen insanüstü bireysel kahramanlık eylemlerinden bahsediyordu. Bu anlatılar, ciddi bir şekilde yaralanmasına rağmen savaşmaya ısrarla devam eden askerler ve düşman hattının içerisine yapılacak neredeyse imkânsız operasyonlarda hemen gönüllü olanlar gibi ortak temalar içeriyordu. Her durumda, tek başına sıradan bir askerin kahramanca davranışı Osmanlı silahlı kuvvetlerine büyük bir avantaj sağlıyordu. Bu hikâyelerdeki askerlerin her birinin gerçek bir ismi var gibi görünmekle birlikte, aslında bunların oldukça genel çağrışımlı isimler olduğu ve Müslüman-Anadolulu meçhul askeri temsil ettiğini de belirtmek gerekir.¹⁹²

Peki, şehitlik ve kahramanlığa yapılan bu vurgular askere alınacak gençleri ikna etmek için gerçekten yeterli miydi? Yukarıda sözü edilen temalar, insanları “haklı” bir savaşta ölmek için silah başına çağrıldıklarına gerçekten inandırabiliyor muydu? Köylü meçhul asker, savaşta ölmeyi gündelik yaşamındaki değerlerle ilişkilendirmesine yardım edecek başka gerekçelere de ihtiyaç duyuyor muydu? Milliyetçilik çağında modern savaşlar genellikle vatani koruma adına yapıldıkları gerekçesi üzerinden haklılaştırılıyordu. Peki, bir Osmanlı köylü askeri için böyle bir vatan anlayışından bahset-

mek mümkün müydü? Köylü askerin bakış açısından bakıldığında, korunması gereken vatan tam olarak neresiydi? İmparatorluğun topraklarının sürekli yenilgiyle çıkılan savaşlar sonrası sürekli kırpıldığı bir dönemde, vatan haritasını kentli milliyetçi elitlerin bile tanımlamakta zorlandığı bir zamanda, köylü askere yönelik propaganda söylemi Osmanlı vatanını ona nasıl tanımlayacaktı? Peki ya imparatorluğu Orta Asya'nın Türkî coğrafyasına doğru genişletme arzusu taşıyan ve İttihatçı çevrelerde kendine takipçi bulabilen Turancı (pan-Türkist) görüşlerin¹⁹³ geniş kitlelere hitap etme şansı var mıydı? Turancı fikirler Şevket Süreyya Aydemir¹⁹⁴ gibi milliyetçi eğilimli entelektüelleri bile ancak kısa bir süreliğine ikna edebilmişken ve Rahmi Apak¹⁹⁵ subaylar savaşa katıldıktan sonra Turancı fikirlerin bir hayal olduğuna kanaat getirmişken, bu ideolojinin Anadolu köylü askerler üzerinde gerçek bir etkisi olabilir miydi?¹⁹⁶ Evet, İslami temalara yapılan vurgu ortak bir bilişsel çerçeve sunuyordu sunmasına, ama bir köylü gencini savaşa katılmaya ikna etmek için, onun kendi yaşamıyla daha doğrudan ilişki kurabileceği, daha bu dünyaya ait gerekçelere de ihtiyaç vardı.

İşte bu noktada, Osmanlı seferberlik propagandası Osmanlıların "namus"unun korunmasına da özel bir vurgu yapmıştı.¹⁹⁷ Bu vurgu, milletin onurunu o milletin kadınlarının erdeminin temsil ettiğini ima ediyordu; buna göre, savaşta Osmanlıların düşmanları sadece İslam dinine saldırmayı istemiyor, Osmanlı kadınlarının namusunu da tehdit ediyordu. Dolayısıyla, savaşta orduda hizmet etmek kadınların namusunu da korumaya hizmet edecek, yani tüm milletin onurunu savunacaktı. Bu patriarkal (erkek-egemen) ve milliyetçi söylemde vatan bir erkeğin ailesiyle, ya da daha spesifik bir ifadeyle, o ailenin kadın üyeleriyle, özdeşleştiriliyordu. Başka bir deyişle, vatan askere alınacak gencin karısı ya da yakın bir kadın akrabası gibiydi; her Osmanlı erkeği kadınlarını, dolayısıyla da vatanını, korumakla yükümlüydü.¹⁹⁸ Milli müdafa öncelikle milletin kadınlarının müdafaası olarak anlaşıyordu. Bir erkeğin kendi karısının namusunu koruması, savaşa katılmaya istekli olmasına bağlıydı. Zorunlu askerlik hizmetinin neden gerekli olduğunu Müslüman Osmanlı erkeklerine anlatırken sürekli vur-

gulanan noktalardan biri buydu: “Ahmed Mehmed muharebeden kaçarsa Ayşeyi Fatmayı da düşman kapar.”¹⁹⁹ Gerek resmî belgelerde gerekse de basında sıkça kullanılan ve neredeyse kalıplaşmış bir hal alan ifade, savaşta hayatlarını kaybeden askerleri “din, vatan, *namus* uğrunda şehit” şeklinde tasvir ediyordu.²⁰⁰

Bu söylemde, asker olmak milletin namusunun koruyucusu olmak olarak görülüyordu. Dolayısıyla, asker olmak genç bir erkek için bir nevi “yetişkinliğe adım atma töreni” (*rite of passage*) idi. Askerlik yaşına adım atmak, vatanın tüm kadınlarının namusunu koruyabilecek yetenekte bir adam olma anlamına da geliyordu. Bu tema, savaş yıllarındaki propaganda edebiyatında da (bilhassa kısa hikâyelerde) sıkça vurgulanan noktalardan biriydi. Askerlik çağına gelen genç erkeklerin anneleri ve diğer kadın yakınları daima onları savaşa gitmeye ve dolayısıyla da kendi namuslarını korumaya teşvik eden kişiler olarak tasvir ediliyordu.²⁰¹ Bu vazifeyi hakkıyla yerine getiremezlerse, o başarısız erkekleri azarlayan ve aşağılayan da aynı kadınlar oluyordu.²⁰² Bu tema aynı zamanda cephedeki askerleri muharebeye motive etmek için kullanılan başlıca vurgulardan biriydi.²⁰³ Dolayısıyla, askerlik hizmeti sadece dine ve vatana karşı bir sorumluluk olarak değil, bir erkeğin kendi ailesine karşı da bir yükümlülük olarak sunuluyordu.

Bu aile sorumluluğu baskısı, askerlik çağına giren erkekler üzerinde askerlik hizmeti vazifesinin aynı zamanda bir “akran baskısı” (yani aynı yaş grubunda olan erkeklerin aynı şeyi yapmaya yönelik birbirleri üzerindeki baskısı) etkisi içerdiği yerel düzeyde daha da etkili olabiliyordu. Kendi zamanındaki diğer birçok örnek gibi Osmanlı zorunlu askerlik sistemi de askerliğe elverişli genç erkekleri belli bir yaş aralığı bazında askere almaya dayanıyordu. Dolayısıyla, bilhassa köy ya da taşra kasabası bağlamında, askere gitmek aslında genç bir erkeğin kendi yaşındaki diğer tüm genç erkeklerle birlikte yaşadığı kolektif bir tecrübeydi. Bu nedenle, köylü bir genç erkeğin, birlikte büyüdüğü akranları askere giderken aynı şeyi kendisinin yapmamayı düşünmesi çok zor bir durumdu. 1914'teki seferberlik prosedürü de, bir köyde askerliğe elverişli olan tüm erkekleri aynı anda silah başına çağırıyor, bunların köy meydanında

toplanmasını ve en yakın kaza askerlik şubesine, o köyün muhtarı ya da imamının nezaretinde birlikte gitmelerini şart koyuyordu.²⁰⁴ Aynı köyde yaşayan ve aynı yaş grubundaki genç bir erkek için böyle bir ritüelden kaçma tamamen dışlanma anlamına gelebilirdi. Bu nedenle, askerlik çağındaki gencin üzerinde hem sosyal hem de ahlaki bir baskı vardı. Osmanlı askeriyesi, mesela Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiltere’de etkili bir biçimde uygulanmış olan, aynı yerel birimden ve genellikle benzer yaş grubundaki erkeklerden meydana getirilen “ahbap bölükleri” (*pals battalions*)²⁰⁵ tarzı yöntemlere başvurmamıştı. Ancak, yerel bağlamda askerliğe yönelik dinî ve ailevi beklentilerle harmanlanmış bir akran baskısı faktörünün, askerlik çağındaki gençler üzerinde benzer bir seferber edici rolü Osmanlı örneğinde de oynadığı pekâlâ söylenebilir.

Silah başına çağrısı yapan seferberlik söylemlerinin başlıca bileşenlerini, savaşa girişi milli bir diriliş fırsatı olarak sunan propaganda, cihâda katılmayı zorunluluk olarak vurgulayan ve askerliği bir nevi farz olarak tanımlayan popüler İslami dil, savaşta ölmeyi şehitlik olarak yücelten dinî ve kültürel motifler, meçhul askerin kahramanlıkları ve milletin namusunu koruma ihtiyacı oluştuyordu. Aile ve akran baskısı yoluyla askere alınacak gençlerin anlam dünyalarına daha güçlü bir yankı bulan bu temalar, Osmanlı toplumunda bir “savaş kültürü”nün yaratılmasına katkıda bulunuyordu. Savaş kültürü, savaşa katılan bir ülkenin halkının “savaş ve onu kazanmaya bağlılığı nasıl anlamlandırdığını belirleyen birçok temsil/simgeme çeşidi” şeklinde tanımlanabilir.²⁰⁶ Böylesi bir savaş kültürünün mevcudiyeti çok önemliydi, zira sıradan bir insanın silah başına çağrısına icabet edip yıllarca cephelede savaşmaya devam etme kararı ne tamamen bir hukuki zorunluluğun sonucuydu ne de tamamen gönüllü rasyonel bir tercihin neticesiydi. Elbette, hukuki zorunluluk ve kişinin kendi isteği seferberliğe yönelik tutumların şekillenmesinde belli düzeylerde önemli roller oynuyordu; ama bu tutumların bile savaş kültürü içerisinde gömülü olduğu söylenebilir. Bu anlamda, Osmanlı askerinin savaşa katılmaya razı olmasının ya da buna direnç göstermesinin önemli bir kültürel boyutunun da olduğu iddia edilebilir.

Sözlü Propagandanın Önemi

Matbu kelimeler biçimindeki propagandanın 1914'te, daha önce hiç sahip olmadığı kadar fazla bir güce eriştiği şüphesizdir.²⁰⁷ Matbu kelimenin etkisi, toplumların okuryazarlığını artıran okulların çoğalmasıyla ve yazılı materyalin dağıtımını kolaylaştıran demiryollarının gelişi gibi altyapısal gelişmelerle birlikte dikkate şayan bir biçimde artmıştı. Birinci Dünya Savaşı aynı zamanda “kelimelerin savaşı” idi: Matbuat yardımıyla yürütülen propaganda faaliyetleri hayati bir önem kazanmıştı. Başta İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndekiler olmak üzere hükümetler, etkili propaganda mekanizmaları yaratarak kamuoyunu seferber etmek için ellerindeki tüm kaynakları kullanma ihtiyacı hissettiler.²⁰⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın en çarpıcı özelliklerinden biri şuydu ki “insan, mühimmat ve işgücü seferberliğinin yanı sıra, sivilere karşı savaşın yanı sıra, zihinlerin seferberliği de gündeme gelmişti.”²⁰⁹ Ama savaşın eşiğinde ve savaş yıllarında yazılı propagandanın kitleleri seferber etmedeki artan önemi tartışılmaz olmakla birlikte, bir ülkenin yazılı propagandayı etkin bir biçimde kullanacak teknolojik ve diğer altyapısal gelişmişliklere sahip olmaması kitleleri etkilemede tamamen aciz olduğu anlamına da gelmiyordu. 1914 yılında, matbu kelimeler dünyasında sözlü kitle iletişim yöntemleri belki artık demode sayılabilirdi, ama bu yöntemler bilhassa okuryazar olmayan kitlelerin bilincine nüfuz etmeye imkân sağlayan işlevsel araçlar olmaya devam ediyordu. Aslında, Birinci Dünya Savaşı eşiğinde ve savaş yıllarında nutuklar, vaazlar, hutbeler, şarkılar, marşlar ve hatta geçit törenleri ve kamusal kutlamalar gibi araçların sadece okuryazar olmayan kitleler değil, tüm toplum üzerinde hâlâ etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sözlü araçlarla yapılan propaganda, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu gibi, okuryazarlık ve altyapısal gelişmişlik seviyelerinin oldukça düşük olduğu ülkelerde çok önemliydi.²¹⁰ Gerek düşük seviyedeki okuryazarlık, gerekse de kitle iletişim teknolojisindeki azgelişmişlik nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı esnasında işlevsel ve etkili bir yazılı propaganda mekaniz-

masının olmadığı tespiti yanlış değildir. Erol Köroğlu'nun savaş esnasında Osmanlı edebi propaganda faaliyetleri üzerine kapsamlı çalışmasında da belirttiği gibi, İngiliz, Fransız ve Alman propaganda faaliyetleriyle kıyaslandığında, Osmanlı yazılı propaganda çabalarının oldukça yetersiz kaldığı gözlenmektedir. Ayrıca, Köroğlu biraz daha uç bir tespit yaparak, savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda kitle iletişim araçları altyapısındaki yetersizlikler göz önüne alındığında, savaş propagandası çabasının “başarısızlığa mahkûm” olduğunu söylemektedir.²¹¹ Fakat, okuryazarlık ve altyapısal gelişmişlikle yazılı propaganda mekanizmasının etkiliği arasında pozitif bir korelasyon görme noktasında Köroğlu ile hemfikir olmaya eğilimli olmamıza rağmen, onun Cihan Harbi'nde Osmanlı edebi propagandasının başarısızlığını genelleştirip tüm propaganda çabalarının etkisi olduğu tespitine itiraz etmekteyiz. Aslında, Osmanlı propaganda çabaları içerisindeki sözlü propagandanın rolü tam olarak değerlendirilmeden, böyle bir tez ileri sürmek hiç de ikna edici değildir. Elbette, sözlü propaganda faaliyetleri konusunda araştırma yapmak ve yeterli belge bulmak hiç de kolay değildir; ama Osmanlı propaganda çabalarının hatırı sayılır bir sözlü boyut içerdiği tespitini yapmamıza imkân tanıyacak birçok ize rastlamak mümkündür. Bilhassa yerel bağlam söz konusu olduğunda, sözlü propaganda faaliyetleri çok-aktörlü bir süreçti; yarı-resmî gönüllü derneklerin üyeleri, imamlar, köy ve mahalle muhtarları gibi araçları içeriyordu. Kendi başına bir konu olarak propaganda bu çalışmanın temel meselesi olmamakla birlikte, aşağıda bazı örnekleri zikrederek sözlü propagandanın Cihan Harbi'nde Osmanlı seferberlik propagandası için arz ettiği öneme dikkat çekmek istiyoruz.

Mesela, Osmanlı devletinin 2 Ağustos 1914'teki genel seferberlik ilanı ve silah başına çağrısını duyurma yollarından ilk akla geleni, kamusal binaların duvarlarına asılan ve hem kısa yazılı ifadeler hem de askerlikle ilgili imgeler içeren posterler dağıtmaktı.²¹² Ancak, tek yol kesinlikle bu değildi. Belki günümüzün matbu yazı ve görsellik hegemonyasındaki kitle iletişim teknolojisi gözlükleriyle bakıldığında biraz gölgede kalıyor olsa da, daha “geleneksel” ve

sözlü yöntemler de yaygın bir biçimde kullanılmıştı. Birçok yerde silah başına çağrısı, bu iş için tutulan iki-üç kişilik bir ekibin sokakları dolaşarak seferberlik emrini, davul-zurna eşliğinde, basit müziksel ritimlerle, bağırarak duyurmasıyla yapılmıştı.²¹³ Seferberlik ilanının davullar eşliğinde tellallar tarafından duyurulması daha önceki savaşlarda da uygulanmış (örneğin 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları) geleneksel bir yöntemdi.²¹⁴ Ama bu defa bu tür duyuruların daha planlı bir tarzda yapıldığı görülmektedir. Harbiye Nezareti'nin 1914'te yayımladığı Seferberlik Talimatnamesi sadece seferberlik posterlerinin nasıl dağıtılacağı ve nerelere asılacağını tanımlamakla kalmıyor, seferberlik emrinin sesli bir şekilde de duyurulması için tellal ve davulcuların nasıl kullanılacağına dair de tarifler yapıyordu.²¹⁵ Daha önceki savaşlarda genellikle tek davulcuyla yapılan duyurular yerine bu defa bir davulcu ve bir zurnacıdan oluşan iki kişilik ekiplerle uygulamaya geçirilen bu sözlü yöntem sistemli ve düzenli bir tarzda kullanılmıştı. Talimatname, seferberlik emrinin daha yaygın ve daha kolay duyurulmasına yardımcı olabilecek ek yöntemlerin kullanılmasını da tavsiye ediyordu; yerleşim yerlerinin uygun noktalarında yangın sinyalleri ve havai fişeklerin kullanılması bunlara örnekti.²¹⁶

Seferberlik emrinin halka duyurulmasında sözlü ve müzikli yöntemlerin kullanılması silah başına çağrısının bilhassa okuryazarlık oranı çok düşük olan yerleşim yerleri ve nüfus kesimleri arasında daha etkin bir biçimde yayılmasına yardım etmekle kalmamış, seferberlik emri duyurusunu bir tür kutlama töreni havasına da sokmuştu. Üstelik, kullanılan bu yöntemlerle bu kutlama payitahtta yaşayan mektepli beyefendilerden uzak bir taşra vilayetindeki okuryazar olmayan köylüye kadar herkesin hatırlayabileceği bir formattaydı.²¹⁷ Böylelikle, silah başına çağrısı ve savaşın artık ufukta görüldüğü gerçeği artık gündelik yaşamın inkâr edilemez olguları haline geliyordu.

Sözlü ve müzikli propaganda karışımının belki de en güzel örneği marşlardı. Yukarıda da zikredildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı eşliğinde düzenlenen mitinglere sık sık bandolar ve marşlar da eşlik etmişti. Batılı tarzdaki resmî müzik daha 19. yüzyılda Osmanlı mo-

dernleşmesinin simgelerinden biri haline gelmişti. Örneğin “Hamidiye Marşı” gibi (Callisto Guatelli tarafından II. Abdülhamid için bestelenmişti) yeni bestelenen marşlar Osmanlı devletinin Batılı güçlerle “sembolik eşitliğini” vurgulamak için öncelikli olarak diplomatik törenlerde kullanılmaktaydı.²¹⁸ Öte yandan, 1908’in ardından böylesi marşlar yurtiçi etkinliklerde de yaygın bir biçimde kullanılmaya başladı; bunlar devletin halka hitap ederken kullandığı etkileşim araçlarından biri haline geldi. Osmanlı devleti Cihan Harbi seferberliğindeki silah başına çağrısına özel bir marş ısmarladı. Bestecisi İsmail Hakkı Bey olan bu marşın adı “Marche Vatan (Askere Çağırır)” idi.²¹⁹

Öte yandan, silah başına çağrısı için kullanılan müzikler Batılı tarzdaki marşlarla sınırlı değildi. Daha “yerel” bir kültürel tarzda bestelenmiş ve daha “milli” sözleri olan şarkılar da vardı. Bunlara bir örnek olarak milliyetçi şair Mehmed Emin Yurdakul’un “Anadolu’dan Bir Ses veyahut Cenge Giderken” adlı şiiri verilebilir. Aslında 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında yazılmış olan şiir Birinci Dünya Savaşı esnasında popüler bir şarkı formatında bestelenmiş ve “Milli Asker Şarkısı” adını almıştı. Askere giden gençler köylerinden ayrılırken bu şarkı sıkça söyleniyordu.²²⁰

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı propaganda faaliyetlerinin hayati bir parçasını oluşturan sözlü propaganda içerisinde, dinî vaazlar ve Cuma hutbeleri belki de en önemli araçlardandı. İkinci Meşrutiyet döneminde, vaazların ve hutbelerin siyasi amaçlı kullanımında dikkate şayan bir artış meydana gelmişti.²²¹ Bunlar bilhassa, gazete-dergi gibi yazılı iletişim araçlarına erişimleri zayıf kalan ve okuryazarlık oranının düşük olduğu halk kesimleri arasında belli fikirlerin aşılınması ve yaygınlaştırılmasında önemli araçlar olarak algılanıyordu.²²² İmparatorluğun dört bir yanındaki camilerde Cuma hutbelerinde, İslam’ı yayılcı Hıristiyan güçlerin saldırısından kurtarmanın her Müslümanın vazifesi olduğu vurgulanıyordu; cihâd söylemi savaş boyunca Cuma hutbelerinin esasını teşkil etmişti.²²³

Camiler aracılığıyla yürütülen bu tür propaganda faaliyetlerinin oldukça örgütlü bir karakterde olduğu anlaşılmaktadır. En

azından İstanbul'da, savaşın eşiğinde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti camilerde propaganda amaçlı böyle birçok hutbe organize etmişti. Kentin farklı semtlerindeki büyük camilerde, bu hutbeler sadece Cuma günleri değil haftanın diğer günleri de bir dizi halinde okutuluyordu. Camilerde cemaate “vaaz, nasihat ve teşvikat” verecek imamlar hususi bir şekilde atanıyordu. Ayrıca, haftanın en az bir günü hanımlara mahsustu.²²⁴ Bu vazife için seçilen imamlar şeyhülislamlık makamının çatısı altında bu amaç için özel olarak teşkil edilmiş bir “heyet-i ilmiye” üyeleri idi. Bu amaç doğrultusunda bu heyetin, zaten başlamış ama belli bir programa göre yapılmayan cami vaazlarının ve hutbelerinin daha düzenli bir şekilde yürütülmesini, imamların halkı seferberlik konusundaki mesuliyetleri hakkında bilgilendirmelerini ve onlara bu mesuliyetlerin gerekçelerinin gereği gibi izah edilmesini sağlaması bekleniyordu.²²⁵ Böylesi vaazlar düzenli aralıklarla tekrar ediliyordu.²²⁶

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de büyük camilerde mevlitler düzenliyordu. Halk bu mevlitlere gazetelerdeki davet ilanları yoluyla çağrılıyordu. Mevlitlerin amacı genellikle “ordu ve donanmamızın tevali-i nusret [daimi başarısı] ve muvaffakiyeti için dualar” etmek şeklinde tarif ediliyordu.²²⁷ Benzer mevlitler taşra vilayetlerindeki camilerde de düzenleniyordu.²²⁸

Sözlü iletişim biçimlerinin propaganda amaçlı kullanımı cami dışında da karşımıza çıkan bir durumdur. Örneğin, İttihat ve Terakki hükümetine yakın dernekler tarafından silahsız tarafsızlık döneminde ülkenin değişik yerlerinde “konferanslar” düzenlenmişti. Halka açık bu konferanslara konuşmacı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri, meclisten heyetler ve Donanma Cemiyeti reisi Yağcızâde Şefik Bey gibi, yarı-resmî gönüllü derneklerin önde gelen isimleri katılıyordu. Dönemin tanıklarından biri hatıratında bu konferansların amacını “milleti ve kamuoyunu harbe hazırlamak” olarak tarif etmişti.²²⁹

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, okuryazarlık oranı son derece düşük olan bir toplumda yazılı propaganda faaliyetleri yürütmenin zorluğunun farkında olan Jön Türk eliti, bu zorluğun etrafından dolaşacak alternatif yöntemlere başvurmuştu. Böylesi

yöntemlerden biri okuryazar olanlardan, yazılı materyallerdeki mesajın içeriğini okuryazar olmayanlara izah etmelerini istemektir. Savaş yıllarında basılan ve dağıtılan propaganda broşürleri ve kitapçıklarının kapak sayfaları genellikle böyle istekler içermektedir. Mesela, *Cihâd-ı Mukaddes Farzdır* adlı propaganda kitapçığının arka kapağında şu cümle vardı: “Bu tebliğden haberdar olanlar olmayanlara eriştirsinler.”²³⁰ Benzer biçimde, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından yayımlanmış olan *Cihâd-ı Ekber* adlı kitapçığın ön kapağında “Her Müslüman Bunu Okusun ve Okutsun” ifadesi bulunuyordu; ayrıca, ikinci sayfada, “Büyük Bir Rica” başlığıyla çok daha ayrıntılı bir istekte de bulunulmuştu:

Ey muhterem kardeş!

Bu kitabı okuduktan sonra yırtma, diğer bir din kardeşine ver, meâlini daima arkadaşına anlat.

Ey köy hocası, ey çalışkan muallim!

Köy kahvehanesinde bu kitabı okuduğun zaman meâlini anlatmaktan vazgeçme.

Ey sevgili baba!

Ailene, çocuklarına, akrabalarına bu kitabı oku. Müdafaa-i Milliye'ye koşmak senin için bir vazife olduğunu unutma.²³¹

Köylerde ya da küçük kasabalarda asker uğurlanırken yapılan yerel geleneksel törenler/ritüeller hakkında da birkaç söz söylemek gerekir. Anadolu'daki Müslüman nüfusun zorunlu askerlik sistemiyle olan ilişkisinin geçmişi bu sistemin başlangıç yıllarına kadar uzanıyordu. Bu uzun tecrübe, askerlikle bağlantılı, köylerde ve kasabalarda zaman içerisinde evrimleşerek yerleşik bir hal alan çeşitli ritüeller ortaya çıkarmıştı. Bunlar Anadolu folklorunun önemli bir parçası haline gelmişti. Bu ritüeller çeşitli açılardan bölgelere göre değişiklikler göstermekle birlikte, genel yapı itibarıyla birbirlerine çok benziyorlardı. Mesela hemen hemen hepsinde, askere gitmekte olan gençler köyün yaşlılarını ziyaret eder, giden askerler için topluca dua edilir, askere gidecek gençlerin evlerinin önünde müzikli eğlenceler yapılır ve askerlik için

yola çıkanlar köyden topluca, düzeli bir kafilé şeklinde yola çıkardı.²³² Asker uğurlama törenlerinin daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce de Anadolu’da zengin bir birikim oluşturdıkları rahatlıkla söylenebilir.²³³ Bununla birlikte, Cihan Harbi’ndeki seferberliğin kapsamı ve süresi düşünüldüğünde, bu tür törenlerin silah başına çağrısını yaygınlaştırma ve askerlik hizmetini savaş koşullarında daha kolay kabul edilebilir kılmadaki işlevleri çok daha önemli bir hale gelmişti.

Böylesi törenlerin yerel birimlerdeki askerlik çağındaki gençler üzerinde bir tür “kültürel baskı” yaptığı aşikârdır. Zira bir gencin askerlik hizmetini ifa etmek için evinden ayrılıp yola çıkması gibi ilk bakışta bireysel bir mesele olarak görünen bir olayı, o gencin yaşadığı yerel birimdeki neredeyse herkesin katılabileceği kolektif bir yerel kutlamaya döndürüyorlardı. Bu baskı askerlik çağındakilerin askere alınması sürecini şüphesiz kolaylaştırıcı bir etki yapıyordu. Böylesi ritüeller askere gitmeyi, bir yerel topluluktan bütünsel olarak beklenen bir sosyal davranışa dönüştürmekteydi; dolayısıyla, askerlik yaşına ulaşmak ve askere gitmek bu bağlamda artık kişiye özel bir mesele olmaktan çıkıyordu. Köy ve kasaba düzeyinde, kişiye özel bu bilgiler aslında “kamusaldı;” herkes kimin askerlik çağına ne zaman girdiğini ve ne zaman askere gitmesi gerektiğini biliyordu; dolayısıyla, potansiyel askerlerden de “doğru olanı yapmaları” bekleniyordu. Yani, bir gencin kendi köyündeki ve kendi yaş grubundaki herkes gibi davranıp askerlik zamanı geldiğinde gitmesi gerekiyordu. Bu yerel kültürel bağlamda, bir genç erkek için askerliğini tamamlayıp köye dönmek yetişkinliğe atılmış önemli bir adım (“adam olmak!”) olarak görülmekteydi. Yerel düzeydeki bu kültürel baskı akran baskısıyla birleştiğinde, artık bir genç için askere gitmek son derece “doğal” bir davranış halini alıyordu. Böylece, çoğu kez hukuki ve bürokratik zorlama mekanizmalarının devreye girmesine gerek kalmadan, sözü edilen kültürel baskı altındaki askerlik çağındaki gençler, zamanı geldiğinde askere gitmemek gibi bir alternatiflerinin olmadığını düşünüyorlardı. Bu tür törenlerin ezici ağırlığı altında, savaşa direnç göstermek pratikte imkânsızmış gibi gözükebiliyordu.

Sonuç

Bu bölümde, Osmanlı kamuoyunu savaş için seferber etme çabalarının örgütlü bir sürecin parçası olduğu savunuldu. Bu sürecin arka planı Balkan Hari ve hatta daha öncesine kadar uzanıyordu; ama Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde ve Osmanlı devleti savaşa girdiğinde bu süreç yeniden şekillendi. Öte yandan, bu örgütlü süreç, Osmanlı kamuoyunda bölük pörçük bir biçimde beliren kendiliğinden coşku patlamalarını, onlara belli bir şekil verip emerek, kendi içine almayı da başardı. Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi, gönüllülük temelinde kurulan ama aynı zamanda belirgin bir yarı-resmî karakteri olan, İttihatçı hükümet tarafından himaye edilen ve aynı zamanda o hükümetin politikaları dairesinde çalışan dernekler, milliyetçi ve militarist politikaların sosyal aktörlerle buluşmasını sağlayan araçlar olarak kamusal alanda çok önemli bir işlev üstlendiler. Aynı derecede önemli başka bir işlevleri ise, İttihatçı hükümetin himayesi ve o hükümetin toplumu hizaya sokucu düzenlemeleri (örneğin sansür) sayesinde kamusal alandaki hâkimiyetlerini artırarak kamuoyundaki savaş karşıtı sesleri engellemeleriydi. Eğer Cihan Harbi eşiğinde Osmanlı toplumunda silah başına çağrısına kamuoyunun coşkulu bir karşılık verdiğinden söz edilebilecekse, bu coşkunun bir yandan İttihatçı hükümetin, bir yandan da hükümete yakın ve çoğunlukla orta sınıf-kentli toplumsal grupların örgütlü eyleminin bir sonucu olduğu söylenmelidir. Ama bunu söylemek, bu süreçte kendiliğindenliğe dair hiçbir izin bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Hakikaten, Balkan yenilgisinin yol açtığı travma ve akabinde kulanılan intikam söylemi, radikalleşen bir toplumsal hissiyat için verimli bir toprak yaratmıştı; bu toprak kitlesel bir seferberliğe ürün temin etmeye hazırdı. Genel seferberlik ilanından sonra “silahsız tarafsızlık” döneminde kapitülasyonların lağvedilmesi bu hissiyatı geçmişe saplanma takıntısından kurtardı ve ona geleceğe dönük bir yüz kazandırdı. İttihatçı hükümet ile kamusal alan arasındaki işbirliği bu hissiyatı bir savaş seferberliğine kanallize etmeye çalıştı. Yukarıda da gösterildiği gibi, miting bu süreçte kamuoyunu mobi-

lize etme ve propaganda aracı olarak sıkça başvurulmuş bir toplumsal eylem biçimiydi. Gerek kapitülasyonlar lağvedildiğinde gerekse de cihâd ilan edildiğinde düzenlenen mitingler, arzu edilen toplumsal seferberlik için mükemmel birer minyatür temsil sağladılar; bu minyatür temsilde, devlet ve halk aracı dernekler sayesinde ortak bir hedef doğrultusunda birbiriyle buluşuyordu. Bu bölümde aynı zamanda, sözlü propaganda yöntemlerinin de bu süreçte yaygın bir biçimde kullanıldığı ve bunların, toplumu savaşa hazırlamak için başvurulmuş diğer propaganda yöntemlerine önemli bir katkı yaptığı savunuldu.

Peki, Osmanlı kamuoyunda örgütlü bir savaş karşıtı sesin yükselmemiş olması gerçeği, bütün Osmanlıların hükümetin savaşa giriş kararını desteklediğine dair bir kanıt olarak gerçekten görülebilir mi? Bu bölümde bu soru doğrudan cevaplanmaya çalışılmadı, ama yukarıda yaptığımız analizden de çıkarılabileceği gibi, böylesi kesin genellemeler yapmak mümkün değildir. Genel seferberlik ilan edilip askere gitmesi gerekenleri silah başına çağırdığında, çağrı kapsamındaki Osmanlılar istekli bir biçimde mi bu çağrıya icabet etti? Silah başına çağrısı savaş esnasında nasıl devam etti? Zorunlu askerlik uygulamalarına karşı savaş esnasında halk hiç direnç gösterdi mi? Savaşa girme kararı alındığında bolca dillendirilen diriliş söylemi, savaş boyunca devam eden silah başına çağrısını her zaman meşrulaştırabilirdi mi? Savaş uzayıp gittiğinde ve giderek daha yıpratıcı bir hal aldığı anda, Osmanlılar silah başına çağrısına nasıl tepki verdi? Peki, savaşın çeşitli dönemlerinde halktan beklediği istekli katılımı alamayan devlet bu isteksizliğe nasıl tepkiler verdi? Kitabın geri kalan bölümleri bu ve benzeri sorulara cevap arayacak.

İKİNCİ BÖLÜM

Topyekûn Savaş Koşullarında Zorunlu Askerlik Sistemi

Fransız Devrimi'nin *levée en masse* (halk seferberliği) uygulaması, aynı anda hem yabancı güçlerle hem de ülke içinde rejim karşıtı isyancılarla çok-cepheli bir savaş tehdidine karşı *Convention nationale* tarafından 23 Ağustos 1793 tarihinde “millet”i savunmak adına uygulamaya konmuş ve bedensel yeterliliği olan her Fransız erkek yurttaş silahaltına çağırılmıştı. Bu uygulama, Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nde dile getirdiği, “her yurttaş meslekten değil, yurttaşlık vazifesi gereği asker olmalı” tespitinin bir nevi pratiğe geçirilmiş hali olarak görülüyordu.¹ Bu kitlesel seferberlik, bir milletin toptan asker olması imgesini cisimleştiren, milletin tüm erkeklerini zorunlu askerliğe tabi tutan yeni bir sistem başlatmıştı.

Fransız Devrimi esnasındaki kitlesel seferberlik *ad hoc*, yani genel bir soruna yönelik geçici bir önlemdi; zorunlu askerlik sistemi sistemli biçimine Napoléon devrinde kavuştu.² Sisteme daha müesses ve zorunlu karakterini ve büyük sayılarda insanı etkin bir biçimde celp edebilen yapısını ise 19. yüzyıl ortasında Prusya modeli verdi.³ Zorunlu askerlik sistemi modern dönemde sadece orduların etki-

liliğini artırmakla kalmamış, aynı zamanda ve belki bundan daha önemlisi, devletle toplum arasında yeni ilişki biçimleri de getirmişti. Devletin insanların yaşamına artık daha fazla müdahale edeceğinin işaretini vermiş, devletle toplum arasında yeni bir karşılaşma (ve zaman zaman da gerilim) alanı yarattı. Zorunlu askerlik sistemi “bir yanda bireysel ve yerel cemaatlerle diğer yanda uzak ve gayri şahsi devlet” arasında bir mücadele alanı olarak da tarif edilebilir.⁴

Zorunlu askerlik sisteminin herkesi (her erkeği) kapsayan ve yurttaşlığı temel alan karakteri baki değildi; zira sistem yerini zaman zaman, kura çekme ya da yerine başkasını yollama gibi daha az eşitlikçi modellere bırakabiliyordu. Ayrıca, bu sistemle birlikte askerlik yükü ağırlıklı olarak toplumun alt tabakalarına ve en çok da köylülerin omuzlarına yükleniyordu. Öte yandan, 19. yüzyıl Avrupa'sında askerlik hizmeti devletle yurttaş arasında yeni bir sadakat ilişkisi biçimi yaratmanın bir şekli olarak da görülmekteydi. Bu aynı zamanda milliyetçi bir sosyalleşme biçimiydi. Ve elbette, zorunlu askerlik sistemi yeni bir talim-terbiye sistemi getirerek askerî verimlilikte hatırı sayılır bir artış sağlıyordu.⁵ Böylece, hem etkili bir askerî güç yaratmanın hem de milliyetçi sosyalleşmenin bir aracı olarak zorunlu askerlik sistemi Almanya'dan Rusya'ya ve Japonya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, neredeyse tüm 19. yüzyıl modernleşme projelerinde öncelikli bir konum işgal etmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde tüm önemli ülkelerde zorunlu askerlik sistemi uygulanmaktaydı. Tek önemli istisna İngiltere idi; ama orada da, savaşın ilk yarısında uygulanan gönüllülük sistemi kifayet etmemeye başladığında, 1916 yılında zorunlu askerliğe geçilmek zorunda kalınmıştı. Savaş uygulanmakta olan zorunlu askerlik sistemlerini şöyle ya da böyle yeniden şekillendirdi. Bu bölüm, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı zorunlu askerlik sistemi tecrübesine odaklanıyor. Osmanlı zorunlu askerlik sistemi her ne kadar Avrupalı modellerden ilham almış ve 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla birlikte uygulamaya geçmeye başlamış olsa da, büyük ölçüde kendi iç dinamikleri ve sorunları tarafından şekillenen kendine özgü bir tarihe sahiptir. Aşağıda da tartışılacağı gibi, kökleşmiş altyapısal eksiklik sorunları yüzünden, Osman-

lı devleti zorunlu askerlik sistemini uygularken daima eski asker toplama yöntemlerini de muhafaza etmek zorunda kalmış, bunları modern askere alma teknikleriyle harmanlama suretiyle söz konusu altyapı sorunlarının etrafından dolaşmaya çalışmıştır. Bu sorun Cihan Harbi esnasında da devam etmiştir. Ama bu defa, hem bir yandan devlet eski yöntemleri yenileriyle etkili bir biçimde karıştırmada daha mahir bir duruma gelmiş hem de eski dönemlerin bazı sert sorunları modernleşme çabalarının bir sonucu olarak daha az zorlayıcı hale gelmiştir.

Ayrıca, Osmanlı eliti zorunlu askerlik sisteminin çok-dinli ve çok-etnili bir nüfustan bir “Osmanlı milleti” yaratma projesine yapacağı potansiyel katkının farkındaydı ama, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi pratikte daima baskın biçimde bir Müslüman kurumu olarak kaldı. Bir yandan Osmanlı devletinin gayrimüslim nüfusa karşı beslediği güvensizlik, diğer yandan ise bu nüfusun askerlik hizmetine karşı isteksizliği Osmanlı zorunlu askerlik sistemine belki dışlayıcı değil, ama ayrımcı bir karakter vermişti. Bu karakter Birinci Dünya Savaşı yıllarında da devam etti ve deyim yerindeyse, daha şizofrenik bir hal aldı: İttihatçı hükümet bir yandan pragmatik bir yaklaşımla zorunlu askerlik sistemini toplumun tüm unsurlarından katkı alacak şekilde içerici bir genişletmeye tabi tutarken, bir yandan da giderek sertliği artan Türk milliyetçiliği ideolojisi sözü edilen ayrımcı karakteri de yoğunlaştırıyordu.

Bu bölümün bir diğer tezi, Birinci Dünya Savaşı esnasındaki zorunlu askerlik uygulamaları tecrübesinin devlet ile toplum arasında yeni bir ilişki tesis ettiğidir. Devlet, yönettiği insangücü havuzundan daha fazla fayda sağlamak adına yerel düzeyde oluşturulan yeni kurumlar ve yöntemler sayesinde, toplumun daha önce elinin etkin bir biçimde uzanamadığı noktalarına nüfuz etmeye çalıştı. Öte yandan, bu nüfuz artırma sürecinde devlet, yerel birimlerde yaşayan halkın tepkileri, talepleri ve zaman zaman da direnciyle daha sık ve doğrudan bir biçimde karşılaşmaya başladı; akabinde bu diyalog, Osmanlı seferberlik tecrübesinin savaş esnasında sürekli yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynadı.

Osmanlı Zorunlu Askerlik Sisteminin Sancılı Evrimi

Tüm erkekleri kapsayan bir zorunlu askerlik hizmeti prensibi, bir Osmanlı yurttaşlığı kavramını hayata geçirmeyi hedefleyen Tanzimat reformlarının başlıca amaçlarından biriydi. Ne var ki, hayata geçirilebildiği haliyle zorunlu askerlik sistemi sürekli bir “yamalı bohça” karakteri taşımaktan kurtulamamış ve, belki de daha önemlisi, bir Osmanlı milleti inşa etme aracı olarak hiçbir zaman başarılı bir şekilde kullanılamamıştı.⁶ Sistemin hep eksiklerle işlemek zorunda kalmasının başlıca iki nedeni vardı. Birincisi alt-yapıyla ilgiliydi: Bir ülkede yaşayan her (erkek) yurttaş kapsamına almak isteyen bir askerlik sistemi ülkedeki mevcut insangücünü sürekli bilmesine ve takip etmesine imkân sağlayacak güvenilir nüfus sayımlarına ve nüfus kaydına ihtiyaç duyuyordu. Böyle bir mekanizma aynı zamanda devlet bürokrasisinde de hatırı sayılı bir genişlemeyi gerektirmekteydi: Yaygın bir askerlik şubesi teşkilatı, celp edilen erlerin işlerinin düzenli sağlanması için yeterli bir ekonomik altyapı ve askerlik hizmetinden kaçanları takip edecek ve yaptırım uygulayacak güvenlik kuvvetleri ve hukuki mevzuat... Tüm bunlar yeni kurumlar ve yeni memurlar anlamına geliyordu. Dahası, askere alınan köylü gençlere talim-terbiye verecek bir askerî teşkilatlanma ve buna uygun bir subay sınıfı da lazımdı.⁷ 19. yüzyıl Osmanlı modernleşme çabaları bu alanlarda belli ilerlemeler kaydetmiş, ama bu alanların hiçbirinde tam bir başarı sayılabilecek bir yapısal dönüşüm gerçekleştirememişti.

İkinci olarak ise, askerlik hizmetinin herkes için zorunlu olacağı Osmanlı devleti tarafından prensip olarak daima kabul edilmiş olsa da, gayrimüslim Osmanlı yurttaşları, belki teorik olarak sisteme dahil edildiler, ama pratikte gerçek sistemin daima dışında kaldılar. 1856 tarihli Islahat Fermanı askerlik yükümlülüğünü gayrimüslimleri de kapsayacak şekilde genişletmiş, ama “bedel-i nakdî” karşılığında hizmetten muaf olma (ya da hizmete alınmama) durumunu devam ettirmişti. Aslında, bu yolla askerlikten muaf olma gayrimüslimler için bir istisna değil norm olmuştu ve bedel şeria-

tın gayrimüslimlerden talep ettiği cizye vergisinin yerine geçmişti.⁸ Böylece, gayrimüslimler 1909 yılına kadar askerlik hizmetinin fiilen dışında kaldılar.⁹ Hakikatte, Tanzimat döneminin en önemli reformcu devlet adamlarından bazıları bile gayrimüslimlerin askere alınması konusunda isteksizlik göstermişti. Mesela, devlet adamı, tarihçi ve hukukçu sıfatlarını kendinde toplayan dönemin önemli simalarından Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) bu eğilimi açıkça sergileyenlerdendi. Zorunlu askerlik sisteminin kapsamını imparatorlukta yaşayan unsurları daha fazla genişletmeye ihtiyaç olup olmadığını tartışmak üzere Kırım Savaşı'nın ardından toplanan bir hükümet komisyonunda, gayrimüslimleri askere almanın sorun çözmekten ziyade daha fazla soruna yol açacağını ifade etmişti. “Vatan” fikrinin henüz yeterince gelişmemiş olduğunu ileri süren Ahmed Cevdet, İslam'ın Osmanlı ordusu için temel seferberlik motifi olmaya devam ettiğini belirtmişti. Dolayısıyla, farklı dinleri orduda birbirine karıştırmamanın, askerler için sağlam bir moral zeminini tesis etmeyi zorlaştıracağını vurgulamıştı. Ahmed Cevdet Paşa ayrıca, orduda farklı dinlerden olanlar için ibadet mekânları ve benzeri kolaylıkları sağlamadaki zorluklar gibi, bu uygulamanın doğurabileceği daha pratik sorunlara da işaret etmişti. Ama belki de daha önemlisi, paşa bunu doğrudan ifade etmemekle birlikte, orduda hâkim unsurun kim olacağı ve Müslümanların statüsünde bir azalma mı yaşanacağı konusunda ima ettiği şüpheleriydi. Onun sözleriyle, “Nefer Hasan kendüsünü ölüme sevk edecek yüzbaşı Hristo'ya bir dar vakitte itaat eyliyecek mi?” idi.¹⁰

Diğer yandan, zorunlu askerlik sistemi askerliğe elverişli bütün Müslüman erkeklerin askere gitmek zorunda oldukları anlamına da gelmiyordu, zira Müslüman Osmanlılar için de uzun bir muafiyet listesi mevcuttu. Muafiyetleri kısıtlamaya çalışan 1909 ve 1914 tarihli ve Cihan Harbi esnasındaki düzenlemelere kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok Müslüman da askerlik hizmetinden muaf tutulabiliyordu. Askerlikten muaf olanlar arasında ulema mensupları, medrese öğrencileri, İstanbul ve Hicaz vilayeti mukimleri, üst ve hatta orta düzey devlet bürokratları ve ailesinin geçimini sağlayan tek erkek (muîn) olanlar vardı. Gerek bedel-i

nakdî ödeme gerekse de hukuki haklar yoluyla zorunlu askerlikten muaf olabilme durumu, aslında zorunlu askerlik sisteminin tüm Osmanlı yurttaşlarını hiçbir zaman eşit biçimde kapsamadığı anlamına geliyordu. Bunun neticesinde, zorunlu askerlik sistemine ilk geçildiği dönemlerdeki, bu sistemin Osmanlı eşitliği ve birliğine katkıda bulunacağı yollu naif beklenti hiçbir zaman gerçek bir karşılık bulmamıştı ve Osmanlı ordusu pratikte “Anadolulu Müslüman köylülerden oluşan bir ordu olarak kaldı ve bu, bir anlamda Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Anadolu’da kurulan Türk ulus-devletinin habercisi oldu.”¹¹

Aslında, Osmanlı zorunlu askerlik sistemini gerçek anlamda kapsayıcı bir hale sokma çabası ancak 1909 yılında gündeme gelebilmiştir. 1908 Devrimi ve beraberinde 1876 Osmanlı Kanun-i Esâsî’sinin yeniden yürürlüğe girmesi, zorunlu askerliğin de dahil olduğu anayasal haklar ve yükümlülükleri daha geniş bir temelde yeniden düşünme dönemi başlattı. Mesela, *Tanin* gazetesinin İttihat ve Terakki’ye yakın yazarı Hüseyin Cahid 23 Temmuz 1909 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan farklı ırklardan, dinlerden ve mezheplerden insanları kaynaştırmanın en etkili aracının “silah arkadaşlığı” olduğunu yazıyordu.¹² Askerlikle ilgili yeni düzenlemeler devrimden bir sene sonra gündeme geldi. 7 Ağustos 1909 tarihinde bedel-i nakdî uygulamasına son verileceği ve askerlik hizmetinin tüm Osmanlı tebaası için mecburi olacağı ilan edildi.¹³ Ekim 1909’da da din farkı gözetmeksizin askerliğe elverişli tüm Osmanlılar ilk kez askere çağrıldı.¹⁴

Bu düzenlemeler gündeme geldiğinde 1908 Devrimi’nin “müsavat” (eşitlik) ilkesinin yarattığı hava henüz dağılmamıştı. Bu nedenle, askerlik yükümlülüğün imparatorluktaki gayrimüslimleri de kapsayacak şekilde genişletilmesini gayrimüslim cemaatler, coşkuyla değilse de, hatırı sayılır bir onaylama ile karşılamışlardı. Bu onay, gayrimüslimlerin Osmanlı toplumunda statülerinin yükselmesine yönelik bir beklentiyi de içermektedir. Örneğin, Osmanlı parlamentosunda Erzurum mebusu olan Ohannes Vartkes (Serengülyan), hiçbir Osmanlı vatandaşının askerlikten muaf tutulma hakkının olmaması gerektiğini, gayrimüslimlerin de Müs-

lûmanlarla birlikte alınması lazım geldiğini ve askerlik yükümlülüğünün herkes için bir şeref olduğunu belirtmişti.¹⁵ Dönemin başka bir etkili Ermeni siyasetçisi olan İstanbul mebusu Krikor Zohrab da eşit askerlik yükümlülüğünü sağlam temelli bir Osmanlı yurttaşlığını oluşturmaya dönük önemli bir adım olarak görmüş ve onu “bir kardeşlik meselesi” olarak tarif etmişti.¹⁶ Benzer biçimde, Jön Türkler’le siyasi bağları 1908 Devrimi’nin öncesindeki muhalefet yıllarına kadar uzanan, Musevi cemaatinin başhahamı Haim Nahum Efendi Osmanlı Yahudilerinin zorunlu askerlik sistemine dahil edilmesini açık bir biçimde desteklemiş ve cemaatini bu doğrultuda ikna etmek için çalışmıştı.¹⁷ Öte yandan, Osmanlı gayrimüslim cemaatlerinin temsilcileri zorunlu askerliği prensip olarak kabul etmekle birlikte, askere alınacak gayrimüslimlerin askerdeyken bilhassa dinî hayatlarını kolaylaştırmak adına devletten askeri yapı içinde bazı yeniden yapılanmalara gitmesini de talep etmişlerdi. Örneğin, Osmanlı Rum ve Ermeni cemaatlerinin dinî liderleri, kendi cemaatlerinden askere alınacakların etnik ve dinî olarak sadece kendilerinden meydana getirilecek ayrı bölüklerde istihdam edilmelerini ve mümkünse Hristiyan subayların kumandası altında girmelerini talep etmişti.¹⁸ Ayrıca, orduda Hristiyan bölüklerinde dinî vecibeleri yerine getirmek için rahip istihdam edilmesini, askerlik hizmeti esnasında din değiştirmenin (İslam’a girmenin) yasaklanmasını ve kışlalarda Hristiyan askerler için ibadet mekânları sunulmasını da talep etmişlerdi.¹⁹

Bununla birlikte, 1909’daki ve sonrasındaki düzenlemelerle ilgili aynı derecede önemli bir nokta ise askerlik yükümlülüğünün kapsamını genişletme hamlesinin sadece gayrimüslim cemaatlerle sınırlı olmamasıydı. Başka adımlar da atılmıştı. Birincisi, bir yandan Osmanlı devlet eliti içerisinde Arap nüfusa yönelik belli bir miktar müphemlik ve güvensizlik mevcudiyetini korumakla birlikte, Osmanlı devleti kendi Arap nüfusunu askerlik insangücü havuzuna daha iyi entegre etmeye çalıştı.²⁰ Ayrıca, yukarıda da zikredildiği gibi, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi Müslümanlar için de uzun bir muafiyet listesi içeregelmişti. Dolayısıyla, 1909 düzenlemeleri Müslümanlar için geçerli olan muafiyetleri de, tamamen

kaldırmayı hedeflemese de en azından gereksiz ve adaletsiz addedilenlerini kısıtlamaya yönelik önlemler içeriyordu. Bu doğrultuda önemli adımların atıldığını söylemek mümkündür. Örneğin, ilk düşünülen konulardan biri medrese öğrencilerinin muafiyet meselesiydi. Medreseye kaydolmak askerlik yükümlülüğünden kurtulmanın yaygın, kolay ve üstelik hukuki bir yolu haline gelmişti; bu durum sıkça istismar edilmekteydi.²¹ 1909 düzenlemeleriyle birlikte, imtihanlarını zamanında verememiş olan talebeler artık askerlik muafiyetini kaybedecekti.²² İstanbul mukimleri de askerlik muafiyetini kaybedenlerdendi. Ayrıca, 1909'daki yeni askerlik hizmeti kanunu, daha önceki dönemlerde özerk statüleri nedeniyle zorunlu askerlik sisteminin dışında tutulmuş olan Hicaz, Yemen, Trablusgarb, İşkodra, Havran ve Basra mukimlerini de artık yükümlülük kapsamına alıyordu.²³

Öte yandan, 1909 düzenlemeleri daha kapsamlı ve içerici olmayı hedeflemiş olmasına rağmen, askerlik sistemiyle ilgili pratikte kökleşmiş önemli bazı sorunların üstesinden gelemediği gibi, etkili bir askere alma mekanizması yaratma konusunda aslında tam bir standardizasyon da getirememişti. Öncelikle, devlet altyapısal gücündeki zayıflıktan dolayı ülkenin bazı bölgelerinde, mesela düzenli nüfus kaydı toplama ve muhafaza etme gibi bazı temel işlevleri bile yerine getirmekte zorlanıyorsa, ki Osmanlı devleti için böyle bolca sorun mevcuttu, o zaman modern ve etkili bir zorunlu askerlik sisteminin uygulamaya tam olarak geçirmek mümkün değildi. Bu nedenle, yeni düzenlemelerle askerlik yükümlülüğü kapsamına alındığı ilan edilen Hicaz, Yemen ve Trablusgarb gibi, Osmanlı devletinin nüfuz etme kabiliyetinin çok yüksek olmadığı yerlerde, bu kapsama iddiası kâğıt üzerinde kalmış ve devlet pratikte bu vilayetlerde zorunlu askerlik sistemini hiçbir zaman işletememişti. Bu bölgelerde standart prosedürü işletmekte ısrar etmek yerine, Osmanlı devleti pragmatik tercihler yapmış ve bu vilayetlerin mukimlerini orduya “gönüllü” olarak katılmaya teşvik etmiş ve yerel yöneticilere bu hususta telkinlerde bulunmuştu.²⁴

İkinci olarak, her ne kadar Osmanlı otoriteleri bedel-i nakdî uygulamasını kaldırma yönünde niyet belirtse de ve 1909 ka-

nunu kâğıt üzerinde bu uygulamayı kaldırsa da, aslında bedel-i nakdî uygulanmaya devam etti. Bazen otoritelerin açıklıkla itiraf ettiği gibi, devlet bu nakit gelir kaynağından tamamen vazgeçmeye asla cesaret edemedi. Bu uygulamadan gelen taze para devletin kronikleşmiş bütçe açıklarını telafi etmeye ve diğer mali yüklerini hafifletmeye yardım ettiği için, sadece bazı hafif değişiklikler ve sınırlamalarla yetinilmiştir. Bu nedenle, bedel-i nakdî hususunda 1909'dan sonra bir tür "ikili uygulama" ortaya çıkmıştır.²⁵ Artık eskisi kadar yaygın olmamakla birlikte, belli bir miktar para ödeyerek askerlik hizmetinden kurtulma, bilhassa toplumun ekonomik olarak üst tabakalarındaki erkekler için bir alternatif olma durumunu korumuştur.

Ayrıca, askerlik yükümlülüğünün tüm Osmanlıları kapsayacak şekilde genişletilmesi hamlesi Osmanlı eşitliği fikrini hayata geçirmeye yönelik bir hamle olarak sunulmasına rağmen, askerlik çağına gelen gayrimüslim Osmanlılar, cemaatlerinin ileri gelenleri söylem düzeyinde bunu destekliyor olsalar da, aslında askerliği hiçbir zaman coşkulu bir biçimde karşılamamıştır. Tersine, çeşitli biçimlerde askerlik yükümlülüğüne direniş gayrimüslim çevrelerde varlığını korumuştur. Beşinci Bölüm'de de görüleceği gibi, bakaya kalma ve firar yaygın bir sorun olmaya başlamıştır. Askerlikten kurtulmak için yeni yollar da icat ediliyordu. Örneğin, kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yabancı ülke yurttaşlarına birçok hukuki imtiyaz sağladığı için, yabancı ülke pasaportu almak askerlikten kaçmanın en yaygın "hukuki" yollarından biri haline gelmişti. Bu amaçla birçok Rum Yunan pasaportu alırken, Ermeniler daha ziyade Rus pasaportu ediniyordu. Ayrıca, yabancı bir ülkeye seyahat edip askerlik çağı geldiğinde orada kalmaya devam etmek de sıkça başvurulanan taktiklerden biriydi. ABD ve Mısır bu bakımdan en çok tercih edilen ülkelerdendi.²⁶

Elbette, yukarıda zikredilen askerlikten kaçma taktiklerine başvuranlardan bir genelleme yapmak mümkün değildir. 1909 düzenlemelerinden sonra Osmanlı ordusuna gayrimüslimler alınmaya başlamış ve birçoğu da celbe icabet etmiştir.²⁷ Askerlik yükümlülüğünden kurtulmaya yönelik taktikler aslında ancak, bedel ödeyecek

kadar çok parası olan ya da yurtdışına seyahat edip orada ikamet etmelerine yardımcı olacak ilişki ağlarına sahip ekonomik olarak üst tabaka gruplara açıktı. Böylesi imkânlarla sahip olmayanlar için yükümlülüğü kabullenmekten başka hukuki bir yol yoktu.

Balkan Harbi esnasında Osmanlı ordusunda ilk kez hatırı sayılır miktarda gayrimüslim asker istihdam edilmiş, ancak bazı sorunlar değişmeden kalmıştı.²⁸ Örneğin, yukarıda da zikredilen, gayrimüslimlerin askerdeyken kendilerine ibadet mekânı ve din adamı istihdamı gibi kolaylıklar sağlanması ya da etnik-dinî açıdan homojen ayrı bölükler oluşturulması gibi talepleri hiçbir zaman tatmin edici bir biçimde karşılanmadı. İkinci olarak, askere alınan gayrimüslim erlerin Balkan Harbi esnasında cepheye gönderilmeden önce aldıkları fiziksel ve moral eğitim genellikle yetersiz kalmıştı. Bu nedenle, Balkan Harbi'ne katılan gayrimüslim erlerdeki isteksizlik ve düşük moral savaş meydanlarını gözlemci olarak dolaşan yabancıların da sık sık dikkatini çekiyordu.²⁹

Aslında, cephelerdeki askerlerdeki isteksizlik ve düşük moral Balkan Harbi'nde Osmanlı ordusu için genel bir sorundu. Resmî çevreler bu sorunu, savaşmanın lüzumunu vurgulayacak sistemli bir propagandanın yetersiz kalmasına atfediyordu.³⁰ 1909 düzenlemeleri sonrası zorunlu askerliğe gösterilen dirençte artış sorunu gayrimüslimlere özgü bir durum da değildi. Benzer direnç biçimleri ve hoşnutsuzluklara, muafiyet statüsünü kaybeden Müslüman Osmanlılarda da rastlanmaktaydı. Mesela, sınavlarını zamanında geçemeyen medrese öğrencilerinin zorunlu askerliğe tabi tutulması kararı sadece gerçek medrese öğrencilerini değil, bu durumu istismar eden başkalarını da (ki aralarında okuryazar olmayan köylüler bile vardı) oldukça rahatsız etmişti.³¹ Ayrıca, daha önceki dönemlerde askerlikten muaf tutulan vilayetlerin mukimleri arasında da zorunlu askerliğin sevinçle karşılandığı söylenemeyeceği gibi, bu bölgelerde askerliğe karşı çeşitli direnç eylemleri gözlemlenmekteydi. Örneğin, 1909 düzenlemelerinden sonra Osmanlı devleti, Anadolu'da Lazlar ve Kürtler, Arap vilayetlerinde de Araplar arasından çeşitli zamanlarda ve yerlerde zorunlu askerliğe karşı çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı.³² Benzer direnç bi-

çimlerine, Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan Anadolu Müslüman-Türk nüfus arasında da rastlanmaktaydı. Beşinci Bölüm’de ayrıntılı bir biçimde tartışılacağı gibi, bu direnç biçimleri Cihan Harbi esnasında ciddi bir sorun teşkil etmiştir.

Son olarak, zorunlu askerlik sisteminde 1909’daki yeni düzenlemelerle reform yapma çabalarına rağmen, Balkan Harbi’ndeki seferberlik esnasında zorunlu askerlik sistemi pratikte büyük ölçüde başarısız kalmıştır. Gerek altyapısal yetersizlikler, gerekse de standardizasyon eksikliği nedeniyle, Osmanlı ordusu insangücü açısından hiçbir zaman tatmin edici bir seviyeye çıkamamıştır. Bu başarısızlık Osmanlı ordusunun travmatik yenilgisinin başlıca sebeplerinden biriydi.³³ Yenilginin hemen ardından, Balkan Harbi’nde neyin yanlış gittiğine dair, üst ve orta rütbeli subaylardan orta-sınıf Jön Türk entelektüellerine uzanan birçok gözlemci durum değerlendirmesi yapma gereği hissetmiştir. Genellikle “risale” formatında yazıya dökülen bu değerlendirmeler, başka birçok sorun arasında, yetersiz ve kötü planlanmış bir insangücü seferberliğinin yenilgide başlıca rolü oynadığını vurgulamıştır.³⁴

Balkan Yenilgisi Sonrasında Reformlar

Bu travmatik yenilgiden Osmanlı otoritelerinin çıkardığı belki de ilk önemli sonuç, orduya “yeni bir ruh ve heyecan” getirmenin gerekli olduğuydu; bunun için kapsamlı bir reform ve yeniden yapılanmaya ihtiyaç vardı.³⁵ Orduda kapsamlı reformlar yapmak 23 Ocak 1913’teki darbeye (Babîâli Baskını) bir tek-parti rejimi kuran İttihat ve Terakki’nin de gündemindeki ilk maddelerdendi. Darbe radikal askerî reformların hızlandırıldığı yeni bir dönem başlatmakla kalmamış, “ordunun siyasi yönetici grup olarak kendini tesis etmesinin ilk adımı” olarak da görülmüştür. “Bu iktidarla birlikte subaylar önemli siyasi kararların alınması sürecine etkin bir biçimde katılıyor ve siyasetçilerle –kendi belirledikleri şartlarla– işbirliğine giriyorlardı.”³⁶ Mahmud Şevket Paşa aynı tarihte hem sadrazam hem de harbiye nazırı olarak atandı. Bir aydan daha az bir süre sonra, 14 Şubat 1913’te, ordunun yapısıyla ilgili

reformları hayata geçirmek üzere “Teşkilât-ı Umûmiye-i Askeriye Nizamnamesi” yayımlandı.³⁷ Mahmud Şevket Paşa’nın 11 Haziran 1913 tarihinde suikasta kurban gitmesi reformları durduramadı; onun yerine harbiye nazırı olan Ahmed İzzet Paşa döneminde de reformlar devam etti. Ama çok daha kapsamlı bir yeniden yapılanmanın, Enver Paşa’nın 3 Ocak 1914’te Ahmed İzzet Paşa’nın yerine harbiye nazırı olmasıyla başladığı söylenebilir.³⁸

Bu yeniden yapılanma sürecinde yabancı katkı da mevcuttu. Osmanlı devleti 14 Aralık 1913 tarihinde Almanya’yla askerî bir sözleşme imzaladı ve bunun ardından, General Liman von Sanders başkanlığındaki bir heyet (Alman Askerî Islahat Heyeti) Osmanlı ordusunda yapılmakta olan reformlara katkı yapma amacıyla Osmanlı İmparatorluğu’na geldi.³⁹ Alman Islahat Heyeti ordunun yeniden yapılanması için yardım sunmanın yanı sıra, spesifik olarak askere alma sistemi ve seferberlik planlamasının Prusya-Alman tecrübesine göre revizyondan geçirilmesi sürecinde de tavsiyeler sunacaktı.⁴⁰ Gelen bu Alman heyetinin ilgilenmesi beklenen başlıca meseleler arasında Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin işleyişini iyileştirmenin de yer alacağı bizzat sözleşmede belirtilmişti.⁴¹ Osmanlı seferberlik planlamasının revizyonu ve uygulamadaki sorunların giderilmesi çalışmalarına Alman katkısı Osmanlı devleti 2 Ağustos 1914’te Almanya’yla gizli müttefiklik anlaşmasından ve akabinde Osmanlı devletinin savaşa Almanya tarafında girmesinden sonra da devam etti.⁴² Alman Albay Fritz Bronsart von Schellendorf (“Bronzar Paşa”) erkân-ı harbiye reis-i sânis (ikinci reisi)⁴³ olarak Enver Paşa ile yakın bir işbirliği içerisinde çalıştı ve Prusya-Alman modelini temel alan tavsiyeleriyle Osmanlı seferberlik planlamasının yeniden şekillenmesinde etkin bir rol oynadı.⁴⁴ Bunun sonucunda, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin, bir yandan kendi geçmiş tecrübesi ve halihazırdaki dinamikleriyle işlemeye devam ederken, bir yandan da Prusya-Alman tecrübesinden etkilendiği söylenebilir.

Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın ilk hamlelerinden biri üst rütbeli subay kadrosunu hedefledi. Yaklaşık 1.300 yaşlı ve üst rütbeli subay, Balkan Harbi’ndeki yetersiz performansları temel gerekçe

gösterilerek, rızalarına bakılmaksızın emekliye sevk edildi. Bu subayların hem yüksek komuta kademeleri için yeterli vasıfta olmadıkları hem de ordudaki modernleştirme çabaları için bir engel teşkil ettikleri ileri sürüldü. Onların yerini daha genç ve İttihatçılara daha yakın subaylar aldı.⁴⁵ Ama asıl çaba ordunun iç yapısının yeniden organize edilmesi ve konuşlandırılma (seferî kuruluş) sisteminin gözden geçirilmesine odaklandı. Bu alanda, Osmanlı ordusu 13 kolordu ve 2 müstakil tümen/fırka mıntıkası temelinde yeniden yapılandırıldı. Birinci Dünya Savaşı esnasında bazı değişiklikler ve yeni ayarlamalar yapılacak olmakla birlikte, bu yeni yapı savaş boyunca Osmanlı ordusunun temel çerçevesini teşkil etti.⁴⁶

Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılma sürecinin ayrıntıları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ama bir özet yapmak gerekirse, bu sürecin ana hedefinin, ihtiyaç duyulduğu anda daha hızlı ve kolay bir biçimde savaş durumuna geçirilebilecek, askerî kifayet ve etkinliği artırılmış bir ordu yapısı yaratmak olduğu söylenebilir. Savaşa hazırlanmanın tamamen yeni tümenler oluşturmak yerine mevcut olanları ek personelle takviye ederek daha iyi yapılabileceği varsayılıyordu.⁴⁷ Bu çalışma açısından bilhassa vurgulanması gereken nokta, ordunun bu yeni yapısının askere alma sistemiyle yakından ilişkili ve ona son derece bağımlı olmasıydı; yeni yapının etkili olabilmesi kısa zaman dilimlerinde yüksek sayılarda yeni insangücünün askere alınabilmesini gerektiriyordu. Başka bir deyişle, yeni ordu yapısının düzgün işleyebilmesi için etkin bir zorunlu askerlik sistemi mekanizmasına ihtiyaç vardı.

Yeni yapı toplam yaklaşık 500.000 asker gerektiriyordu, oysa ordudaki mevcut asker sayısı Balkan Harbi sonrası terhisler nedeniyle 200.000 civarına gerilemişti.⁴⁸ 1914 Yaz aylarında yapılan hesaplamalara göre, orduyu savaşa tam hazır hale getirmek için toplam 477.868 ere ve 12.469 subaya ihtiyaç vardı.⁴⁹ Personel ihtiyaç sayısındaki bu kayda değer ve ani artış ancak seferberlik koşullarında etkin bir biçimde işleyebilecek kapsamlı ve verimli bir askere alma sistemiyle karşılanabilirdi. Bunun için, Balkan Harbi esnasında tatmin edici bir performansın çok uzağında kalan ve birçok eksikliği bulunan mevcut askere alma sisteminin gözden geçirilmesi ve re-

forma tabi tutulması gerekiyordu. Ayrıca, askere alma sisteminde kapsamlı bir gözden geçirmeye, Balkan yenilgisi sonrası ülkenin insangücü havuzunun dikkate şayan bir biçimde yeniden şekillenmiş olmasından dolayı da ihtiyaç vardı. Balkan Harbi'ndeki toplam yaklaşık 340.000 zayiata⁵⁰ ve yenilgiyle birlikte toprak ve nüfus kayıplarına ek olarak, yaklaşık 400.000 Müslüman muhacirin⁵¹ Anadolu'ya göç etmesi askere alma sisteminin insangücü altyapısında ciddi bir yeniden yapılanma yapılması gerektiği anlamına geliyordu.

Tablo 1. Osmanlı Kara Kuvvetlerinin Tertibi, Kasım 1914⁵²

<i>Ordular ve Bölgeleri</i>	<i>Kolordular ve Mıntıkaları</i>
Birinci Ordu Trakya	I. Kolordu (İstanbul) II. Kolordu (Edirne) III. Kolordu (Tekirdağ/Gelibolu) IV. Kolordu (Bandırma/İzmir) 1. Süvari Alayı (Edirne)
İkinci Ordu Trakya (daha önce Suriye'de)	V. Kolordu (İzmit/Ankara) VI. Kolordu (Halep, sonra Çatalca)
Üçüncü Ordu Doğu Anadolu/Kafkas	IX. Kolordu (Erzurum) X. Kolordu (Samsun/Sivas) XI. Kolordu (Hasankale/Mamuretülaziz) XIII. Kolordu (yeni kuruluyor, Üçüncü Ordu'ya bağlanıyor) İhtiyat Süvari Tümenleri (4) Van Jandarma Tümeni
Dördüncü Ordu Suriye	VIII. Kolordu (Şam/Kudüs) XII. Kolordu (Halep/Humus)
Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı Basra, Bağdat	38. Tümen
Müstakil Birlikler Arabistan ve Yemen	VII. Kolordu (Yemen) 21. Müstakil Tümen (Hicaz) 22. Müstakil Tümen (Asir)
Müstahkem Mevki Kumandanlığı İzmir	

Bu koşullar altında, 12 Mayıs 1914'te yeni bir zorunlu askerlik hizmeti kanunu yayımlandı.⁵³ Bu yeni kanun, bir bütün olarak ele alındığında, üç temel alanda köklü değişiklikler yapmayı hedefliyordu. Bu üç alan, dönemin otoriteleri ve gözlemcilerinin tespitiyle, daha önceki seferberlik tecrübelerinde Osmanlı ordusunun performansını zayıflatan sorunlara yol açmıştı.⁵⁴ İlk olarak, yeni bir askere alma kanunu çıkaran Osmanlı otoritelerinin temel kaygısı muhtemel bir seferberliği kolaylaştıracak ve o esnada ortaya çıkacak talepleri kolayca karşılayacak bir askere alma mekanizmasına katkı yapmaktı. Ayrıca, yeni kanun askere alınacak erlerin sayısı kadar onların eğitiminin önemine de vurgu yapıyordu. Başka bir deyişle, amaç ihtiyaç duyulan miktardaki insangücünü celp etmekle sınırlı tutulmuyor, celp edilen erlere tanımlanmış zaman dili içerisinde gerekli talim-terbiyenin verilmesi de hedefleniyordu. Bu hedefe ulaşılması için askerî talim-terbiyeye ayrılmış birimlerin de yeniden örgütlenmesi lazımdı.

İkinci olarak, yeni kanun askerlikten muafiyetler sorununu halletmeyi hedefliyordu. Yukarıda da tartışıldığı gibi, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminden en başından beri uzun bir muafiyetler listesi hiç eksik olmamıştı. 1909 düzenlemeleri muafiyetler konusunda bazı reformlar planlamış, ama bunlar uygulamada pek başarılı olamamıştı. 1914'teki yeni kanun sadece gerçekten gerekli olanları muhafaza ederek askerlik muafiyetlerini mümkün olduğunca asgari düzeye indirmeye çalışıyordu. Yeni kanun aynı zamanda 1909 düzenlemelerinin askerlik yükümlülüğünü toplumun her kesimini kapsayacak şekilde genişletme prensibini de muhafaza ediyor ve bunu daha etkin bir biçimde uygulamak istiyordu. Herkesin vatanı eşit bir biçimde müdafaa etmeye mecbur olduğu vurgusu yapan bir Osmanlı eşitliği söylemi⁵⁵ bu prensibe yine eşlik ediyordu etmesine, ama bu defa hem 1909'un heyecanı eksikti hem de bu prensip nüfustan maksimum insangücünü çıkarma pragmatizminin gölgesinde kalıyordu. Askerlik yükümlülüğünü daha kapsayıcı hale getirme hedefiyle uyumlu olarak, bedel-i nakdî uygulamasının yeniden lağvedilmesi, daha doğrusu en azından gerçek anlamda sınırlandırılması da niyetler arasındaydı.

Üçüncü alan ise subay meselesiyle ilgiliydi. Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması süreci, başta orta ve orta-alt kumanda kademeleri olmak üzere, subay ihtiyacı sayısını da artırmıştı. Bu ihtiyacın muhtemel bir seferberlik durumunda daha da artacağı hesaplanıyordu. Bu açığı kapatmaya yardımcı olmak için, yeni kanun yükseköğretim kurumlarından mezun olanları daha etkin bir biçimde askere alıp bunları ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak istihdam etme uygulamasını iyileştirmeye çalışıyordu.

Genel bir seferberlik olasılığı kanunun çıkarılışından sadece üç ay sonra gerçekliğe dönüştü ve yukarıda zikredilen hedeflerin ne kadar uygulanıp uygulanamayacağı test edilmeye başladı. Kısa savaş beklentilerinin tersine, Cihan Harbi dört uzun ve yıpratıcı yıl sürecekti. Aşağıda da ortaya konacağı gibi, tıpkı Tanzimat'tan beri zorunlu askerlik sisteminin hep eksikliklerle birlikte işlemek zorunda kalması gibi, 1914'te formüle edilen hedefler de savaş esnasında hiçbir zaman tam olarak gerçekleştirilemedi. Ama bu kesinlikle, Cihan Harbi'nde Osmanlı seferberliğinin tıpkı Balkan Harbi'nde olduğu gibi büyük ölçüde çuvaldığı demek değildir. Birinci Dünya Savaşı Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin yeniden şekillenme sürecini enlemesine ve boylamasına çok daha yoğun bir seviyeye taşıdı. Bu, başta formüle edilen hedeflerin gerçek savaş koşullarına ve o hedeflerin muhatabı olan aktörlerin tepkilerine göre sürekli olarak yeniden tanımlanmasını ve gözden geçirilmesini zorunlu kılan bir süreçti. Savaş esnasında bazı hedefler yeniden tanımlandı, bazıları tamamen terk edildi ve bazen de tamamen yeni hedefler gündeme geldi. Bu, askere alma mekanizmasını yerel düzeyde işleten aracı kurumlar için de bir yeniden şekillenme süreciydi. Yeni askere alma kanununun kendisi de savaş esnasında gözden geçirilmek zorunda kaldı ve zaman zaman ona eklemeler yapıldı; ama önemli bir değişikliğe uğramadan savaşın sonu kadar yürürlükte kaldı.⁵⁶

Seferberlik İlanı ve Zorunlu Askerlik Sistemi

Birinci Dünya Savaşı için Osmanlı genel seferberliği 2 Ağustos 1914'te ilan edildi ve bir sonraki gün, yani 3 Ağustos, seferberliğin resmen başlangıcı olarak duyuruldu. Seferberlik emri ordu için bü-

tün kolorduların savaş durumuna geçmesini gerektiriyordu.⁵⁷ Seferberlik ilan edildiğinde 1891, 1892 ve 1893 doğumlular zaten silahlaltındaydı. Buna ek olarak, seferberlik programı 1875 ile 1890 yılı doğumluların, yani 24 ile 40 yaşındaki daha önce askerliğini yapmış erkeklerin “ihtiyat”⁵⁸ (aktif yedek) olarak celp edilmesini şart koşuyordu. Ayrıca, 1868 ile 1874 yıllarında doğanlar da, yani askerliğini yapmış 40 ile 45 yaşındaki erkekler de “müstahfız” (bölgesel yedek) olarak askere çağrıldılar. Başka bir deyişle, seferberlik ilan edildiğinde, 20 ile 45 yaşındaki askerliğe elverişli bütün erkekler silah başına çağrıldı.⁵⁹ Ancak, bu ilk yaş aralıkları savaş uzadıkça yeterli olmayacak ve savaşın ilerleyen yıllarında yeni yaş aralıkları tanımlanacaktı. Örneğin, silah başına çağrılan alt yaş sınırı 29 Nisan 1915’te 18’e düşürüldü.⁶⁰ Üst yaş sınırı ise 20 Mart 1916’da 50’ye çıkarıldı.⁶¹ Ayrıca, yeni askerlik kanununun uygulanmasına ilişkin Harbiye Nezareti tarafından yayımlanan talimatnameye göre, bir seferberlik durumunda askerlik hizmetinin süresi ikinci bir emre kadar süresiz olarak uzatılabiliyordu.⁶² Pratikte bunun anlamı, silahlaltındaki askerlerin savaşın sonuna kadar askerlik hizmetine devam etmek zorunda olmalarıydı.⁶³

Osmanlı askeriyesi imparatorlukta toplam yaklaşık iki milyon civarında seferber edilebilecek insangücü olduğunu hesaplıyordu. Bu miktar, harbin eşiğinde toplam 23 milyon civarındaki imparatorluk nüfusunun yaklaşık yüzde 10’uydu.⁶⁴ Bir tahmine göre, her yaş grubu (*cohort*) yaklaşık 900.000 erkek içeriyordu. Osmanlı askeriyesi aynı zamanda, acil ihtiyaç durumunda, hemen celp edilebilecek yaklaşık bir milyon erkeğin kolayca bulunabileceğini ve seyyar sahra ordusunun fiili kuvvetinin 460.000 er ve 14.500 subay seviyesinde olabileceğini düşünmekteydi. Ek olarak, seyyar jandarma birliklerinde de 42.000 civarında personel olacaktı. Yani toplamda, Osmanlı devleti seyyar harekât birliklerine toplam yaklaşık 500.000 personel yerleştirmeyi planlıyordu; seferber edilen personelin geri kalan kısmı ise müstahkem mevki garnizonlarında, sahil savunmasında ve iletişim-ulaşım hatlarının desteklenmesinde hizmet edecekti.⁶⁵

İlginçtir ki, Osmanlı seferberlik programının ilk safhası, yani 3 Ağustos’tan 25 Eylül’e kadar olan kısmı, insangücü celp etme açısı

sından hiç de kötü bir performans sergilemedi. Balkan Harbi seferberliğinde yaşanan fiyaskonun anısı hâlâ çok taze ve Balkan yenilgisi sonrasındaki reformlar henüz ciddi bir testten geçmemiş olduğu için, Osmanlıların yeniden büyük ölçekli bir savaş seferberliğine girmeleri halinde ciddi sorunlar yaşayabilecekleri düşünülmekteydi. Bu nedenle, beklentiler çok yüksek değildi. Ama seferberliğin ilan edilmesinin üzerinden fazla zaman geçmeden, celp edilen insan sayısı tüm beklentilerin üzerine çıkmıştı.⁶⁶ Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı gözlemcilerin bile dikkatini çekmişti. Örneğin, Edirne'deki İngiliz konsolosu İstanbul'daki Büyükelçi Louis Mallet'e yolladığı 12 Eylül 1914 tarihli raporunda, vilayetteki seferberlik sürecinin “son savaştaki,” yani Balkan Harbi'ndeki seferberliğe kıyasla daha “hızlı ve daha sorunsuz bir şekilde” işlediğini yazıyordu.⁶⁷ 13 Ağustos 1914 tarihli bir başka İngiliz konsolosluk raporu ise Tarabya'dan (İstanbul) yazılmıştı ve o da Osmanlı seferberliğinin ilk safhasındaki performansla dikkat çekiyordu. Ancak, daha dikkatli ve gerçekçi bir bakış açısıyla seferberlik sürecini bütünsel olarak ele alıp bazı eksikliklerin de altını çizmekteydi: “Halihazırdaki Türk ordusunun ‘seferber’ edildiği söyleniyor olsa da, bu sadece insan sayısı için geçerlidir; bir Avrupalı ordunun her açıdan seferber olması anlamında bir seferberlikten bahsedilemez. Zira topların yetersizliği bir tarafa, atlar, teçhizat, iâşe ve her türlü erzak stoku açısından eksiklikler söz konusudur.”⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde silah başına çağrısına icabet, Balkan Harbi'ndekiyle kıyaslandığında kesinlikle çok daha iyiydi. Ama coğrafi olarak her yerde aynı seviyede olmadığını da eklemek gerekir. Batı ve Orta Anadolu'da daha iyiyken, Doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde hiç de iyi değildi. Yemen ve Hicaz'daki (yani neredeyse Arap Yarımadası'nın tamamı) birimler seferber edilmediği gibi, sırasıyla Mamuretülaziz (Elazığ), Musul ve Bağdat'ta konuşlandırılmış olan XI., XII. ve XIII. kolordular bu bölgelerdeki bakaya ve firar sorunlarının yaygınlığı yüzünden hedeflenen personel sayısına ulaşamadı.⁶⁹

Her ne kadar seferberliğin ilk safhasındaki askere alınan personel sayısının görece bolluğu Osmanlı yöneticileri arasında memnu-

niyet yaratmış ve hatta Sultan V. Mehmed Reşad halkının gösterdiği bu “şevk ve hamiyet” için şükranlarını ifade etmiş olsa da,⁷⁰ aslında bu durum paradoksal bir biçimde Osmanlı seferberlik mekanizmasındaki ciddi bir zayıflığın da işaretiydi. Mevcut Osmanlı askerî yapısı, kısa süre zarfında sayıları planlanmış kapasiteyi aşan bu kadar fazla personeli içine alıp sağlıklı bir biçimde kullanmaya hazır değildi. Bu insangücünün zaten çoktan dolmuş nizami birimlerde istihdam edilememesi sorununun yanı sıra, onlara yeterli gıda, giysi ve gerekli diğer askerî teçhizatın temin edilememesi gibi daha ciddi sorunlar da baş gösteriyordu. Yeterli iâşe ve malzeme bulma ve aynı zamanda dağıtma lojistiği Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı askeriyesi için önemli ve kronik sorunlardan biri oldu; kısa süreli iyileştirmeler dışında Osmanlı otoriteleri bu soruna işlevsel bir çözüm hiçbir zaman bulamadı.⁷¹ Dolayısıyla, kısa bir zaman dilimi içerisinde büyük insan kitlelerinin askere alınması Osmanlı ordusunun cılız iâşe mekanizması üzerine devasa bir baskı bindirmişti.⁷²

Bu kriz Osmanlı devletinin böylesine geniş çaplı bir seferberlik için hazırlık seviyesinin tatmin edici olmaktan uzak olduğunu göstermektedir.⁷³ Askere alınan büyük kitleleri emebilme kapasitesindeki yetersizliği aşmak için Osmanlı yetkilileri iki tedbire başvurdu. Birincisi, askere alınanların gerçekte istihdam edilebilen miktarından fazlasını (ki genelde bunlar 30 yaş ve üzerindekilerdi) elde tutup barındırmak için “depo taburları” teşkil edildi.⁷⁴ Depo taburları aynı zamanda, ihtiyaç duyduklarında nizami birliklere personel (ve hayvan) takviyesi yapma işlevini yerine getirecekti. Seferber edilen personele depo taburlarında askerî eğitim verilecek ve bunlar cephede aktif hizmet için hazır tutulacaktı.⁷⁵ Depo taburları savaş boyunca kullanımda kaldı, ama bu tedbir bile tek başına tamamen yeterli olmadı. Bu nedenle, ikinci bir tedbir olarak, padişah buyruğuyla, celp edilenlerden yaşları büyük olanların (ağırlıklı olarak yaşı 38’den büyük ve “gayr-i muallim,” yani askerî eğitimi eksik olanlar), ihtiyaç duyulduğunda çağrı emri verilir verilmez yirmi dört saat içerisinde tekrar silah başı yapmak koşuluyla, evlerine dönmelerine izin verildi.⁷⁶

Yeni silahlaltına alınan yüz binlerce askerin iaşelerinin sağlanması sorunu da başlarda doğaçlama çözümlere başvurulmasını gerektirmişti. Öte yandan bu tür çözümler hem ancak geçici bir rahatlama sağlıyor hem de külfeti aslında bizzat askere gelen kişinin omuzlarına yüklüyordu. Seferberlik emri gereğince, askerlik hizmeti için yola çıkan herkes, kendisini beş gün beslemeye yetecek ekmek, kuru gıda ve şeker gibi temel gıda malzemelerini yanında götürmekle mükellef tutulmuştu.⁷⁷ Beş günlük süre, celp edilen bir askerin köyünden yola çıkıp görev yapacağı birliğe katılınca, dolayısıyla ordudan günlük tayırm almaya başlayınca kadar geçecek tahmini süreydi. Silahlaltına alınanların ayrıca kendi üniformalarını (daha doğrusu üniforma işlevi görebilecek uygun giysileri) ve ayakkabılarını da getirmesi gerekiyordu.⁷⁸ Belli ki, yerel askerlik şubelerinin celp edilen askerlere gerekli ve yeterli iâşe ve üst baş eşyası sağlama gibi bir imkânı ve aynı zamanda görev tanımı yoktu. Yola çıkan askerin yanında beş günlük gıdasını getirmesi zorunluluğunu otoriteler oldukça ciddiye almış görünmektedir, zira bunu seferberlik emriyle ilgili her duyuruda bilhassa vurguluyorlardı. Yanında belirtilen süre için yeterli gıdayı getirmemek yola çıkan askerin ciddi açlık sıkıntısı çekmesine yol açabileceği gibi, bu ihmalin cezası da vardı.⁷⁹

Osmanlı askeriyesinin savaştan sonra kaleme aldığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı seferberlik performansına dair 1921 tarihli bir genel değerlendirme raporunda, gerekli hazırlık ve altyapı hazırlanmadan tüm ihtiyat ve müstahfızların seferberlik ilan edilir edilmez silahlaltına alınmasının bir hata olduğu itiraf edilmektedir. Bu kategorilerin tamamının hemen celp edilmesi ekonomik anlamda da bir hata olarak değerlendirilmektedir, zira bu insanlara tarım için son derece değerli bir işgücü olarak da ihtiyaç vardı.⁸⁰

Savaş boyunca Osmanlı devletinin askere aldığı insan sayılarına bakıldığında, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin performansının savaşın ilk safhasında kötü bir seviyede olmadığı, ama bu seviyenin savaş uzadıkça istikrarını kaybettiği daha net bir biçimde görülebilir. Osmanlı ordusundaki toplam asker sayısı 1913 yılında 295.000 civarında iken, Birinci Dünya Savaşı için seferberlik ilan edildiğinde (3 Ağustos 1914) bu sayı 726.692 oldu; 25 Eylül 1914 tarihine kadar ise 780.282'ye tırmandı. Buna ek olarak, aynı tarihlerde amele

taburlarında yaklaşık 100.000 personel istihdam edilmekte ve depo taburlarında da yaklaşık 50.000 asker bulunmaktaydı.⁸¹

Osmanlı resmî istatistiklerine göre –ki bunlar her zaman ampirik kesin verilerden oluşmuyor, sıkça yuvarlanmış rakamlar ve makul tahminler içeriyordu– askere alınan toplam insan sayısı kümülatif olarak Mart 1915’te 1.478.176 çıkmış ve Temmuz 1915’e gelindiğinde 1.943.720’ye ulaşmıştı. Mart 1916’da 2.493.000’e çıkan bu sayı, Mart 1917’de 2.855.000 seviyesini bulmuştu.⁸² Yıllara göre tek tek sayılar açısından bakıldığında, Osmanlı askeriyesinin yılda iki milyon asker tahmininin hiçbir zaman uzak bir ihtimalden daha yakına gelmediği görülmekle birlikte, seferberlik durumunda bir milyon askerin kolayca mevcut olacağı şeklindeki daha pratik hesaplama ise daha fazla yaklaşıldığı, ama bunun da gerçek anlamda sadece 1915 yılında gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Cihan Harbi’nde silahaltına alınan toplam insan sayısına dair 1921 yılında yayımlanan Osmanlı resmî istatistikleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Seferber Edilen İnsan Sayıları, 1914-1918⁸³

Savaş başladığında zaten silahaltında olanlar (1891, 1892 ve 1893 doğumlular)	150.000
Savaş esnasında aktif hizmet için silahaltına alınanlar (1894, 1895 ve 1896 doğumlular)	500.000
Savaş esnasında aktif hizmet için silahaltına alınanlar (1897 doğumlular)	100.000
Savaş esnasında aktif hizmet için silahaltına alınanlar (1898 ve 1899 doğumlular)	180.000
<i>Aktif hizmet için silahaltına alınanların toplamı</i>	<i>930.000</i>
Savaş esnasında silahaltına alınan ihtiyat ve müstahfız personelin toplam sayısı	1.920.000
<i>Genel toplam</i>	<i>2.850.000</i>

Bununla birlikte, yukarıdaki tablo resmin bütününe yansıtmamaktadır, zira Birinci Dünya Savaşı’nda “gönüllüler” başlığı al-

ında askere alınan (Kürt ve Bedevi hafif süvari gönüllüleri başta olmak üzere) insangücünü içermemektedir. Gönüllülere dair kesin sayılar mevcut olmamakla birlikte, toplam sayılarının 80.000-100.000 civarında seyrettiği tahmin edilmektedir (bkz. Üçüncü Bölüm). Dolayısıyla, silahaltına alınan insan sayısının en genel toplamını yaklaşık 3.000.000 olarak yuvarlayabiliriz.⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun insangücü bulma performansı savaşın ikinci yarısında sürekli bir biçimde düştü ve devlet savaşın aşındırma kuvvetine karşı çözüm bulmakta zorlandı. Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de savaşı Osmanlılar için sona erdirdiğinde, aynı tarihte silahaltındaki toplam insan sayısı 560.000 civarındaydı. Şimdi, Harbiye Nezareti tarafından yine 1921 yılında yayımlanan aşağıdaki zayıat istatistiklerine bir göz atalım:

Tablo 3. Osmanlı Resmî Askerî Zayıat İstatistikleri, 1914-1918⁸⁵

Ölü	Muharebede ölen	50.000
	Yaralandıktan sonra ölen	35.000
	Hastalıktan ölen	240.000
	<i>Toplam</i>	325.000
Yaralı		400.000
Firari, savaş esiri, hasta, kayıp	(Bu kategoriler resmî istatistiklerde tek rakam olarak verilmektedir)	1.565.000
	<i>Toplam</i>	2.290.000
Mondros Mütarekesi imzalandığında (30/10/1918) silahaltındaki asker sayısı		560.000
	<i>Genel Toplam</i>	2.850.000

Yukarıdaki zayıat tablosunda ycr alan sayısal değerlerin yuvarlanmış özet rakamlar olduğu gayet açıktır. Harbiye Nezareti'nin resmî yayın organı olan *Askerî Mecmua* buradaki istatistiklerin

aynısını daha sonra yayımlarken bir açıklama yapmak zorunluluğu hissetmiştir. Bu açıklama da, yayın tarihinde mevcut istatistiklerin eksikliği ve bölük pörçük durumdaki sayısal verilerin derlenme sürecindeki sorunlar nedeniyle bu tablodaki rakamların tam ve kesin sayılmasının mümkün olmadığı (“*çünkü vesâik noksan ve tedkikâtımız da nâtamamdır*”) söyleniyordu.⁸⁶ Bu istatistiklerin yayımlandığı tarihten beri bazı –ki çoğu tutarsız– revizyonlar yapılmakla birlikte, Osmanlı Cihan Harbi insan zayıatına dair halen daha kesin ve tamamen tatmin edici bir istatistik tablosu olmadığını belirtmek gerekir. Gerek resmî kaynaklarda gerekse diğer çalışmalarda zayıat istatistiklerinde dikkate değer farklılıklara rastlamak mümkündür. Örneğin, Genelkurmay’a bağlı Harp Tarihi Dairesi tarafından derlenen resmî zayıat istatistiklerini kullandığını iddia eden Miralay (Albay) Bâki –ki kendisi bu dairenin 1930’lu yıllarda başkan yardımcılığını da yaptı– Cihan Harbi’nde Osmanlı ordusunun toplam ölü sayısını daha şişkin verip bunun 501.091 olduğunu belirtmektedir (ki bunun 112.473’ünü muharebede ölenler teşkil etmektedir).⁸⁷ Harpten sonra, günümüze değin çeşitli zamanlarda yayınlanan ve Birinci Dünya Savaşı tarihine odaklanan ikinci el kaynaklarda araştırmacıların Osmanlı zayıat istatistiklerini, mevcut veriler ışığında bir derleme çabası olmuştur. Aşağıdaki tabloda böylesi eserlerden alınan verilerin bir karşılaştırması görülebilir:

Tablo 4. Birinci Dünya Savaşı’ndaki Osmanlı Askerî Zayıatı, Karşılaştırmalı Tablo⁸⁸

Kaynak	Muharebede ölen	Hastalıktan ölen	Yaralanan	Esir düşen	Firari	Muharebede kayıp
E. Erickson	243.598	466.759	1.066.903	145.104	500.000	61.487
Miralay Bâki	112.473	388.618	belirtilmemiş	66.391	belirtilmemiş	37.340
M. Larcher	85.000	240.000	400.000	1.565.000		

Birinci Dünya Savaşı boyunca seferber edilen toplam Osmanlı askeri sayısına tekrar dönecek olursak (ki bunun genel toplam olarak 3 milyon civarında olduğunu söylemiştik), bu sayının Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusunun yüzde 13'üne yakın bir oranını temsil ettiğini görmekteyiz. Aslına bakılırsa, aşağıda Tablo 5'te de görülebileceği gibi, bu oran savaşa katılan başlıca Avrupa ülkelerindeki aynı orandan o kadar da düşük değildi. Seferber edilen insangücü miktarı açısından Osmanlı devletinin Avrupa devletlerine kıyasla pek de kötü bir durumda olmadığı ileri sürülebilir. Hatta Balkan Harbi seferberliğindeki fiyasko düşüldüğünde “başarılı” oldukları bile iddia edilebilir.

Tablo 5. Başlıca Avrupa Ülkelerinde Seferber Edilen Asker Sayısının Genel Nüfusa Oranı, 1914-1918⁸⁹

Ülke	Nüfus	Seferber edilen asker sayısı	Oran
Osmanlı İmparatorluğu	23.000.000	2.873.000	12,4
Almanya	66.853.000	13.250.000	19,8
Avusturya-Macaristan	51.390.000	7.800.000	15,1
Fransa	39.600.000	8.410.000	21,2
İtalya	35.845.000	5.615.000	15,6
Rusya (-1917)	160.700.000	13.700.000	8,5

Bununla birlikte, genel istatistik verileri Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı devletinin insangücü seferber etmede yaşadığı ciddi sorunları gölgeye atmamalıdır. Bu sorunlar önemlidir ve zikredilmelidir. İlk olarak, seferberliğin uygulanması coğrafi olarak

standart hiçbir zaman olamadı. Mesela 1914 yılında, VII. Kolor-du'nun bulunduğu Yemen'de, 21. Müstakil Fırka'nın bulunduğu Hicaz'da ve 22. Müstakil Fırka'nın bulunduğu Asir'de askerlik şubesi teşkilatlanması yoktu. Zorunlu askerlik sistemi bu bölgelerde işletilemedi. Buradaki birliklerin personel ihtiyacı başka kolordulardan, genellikle Anadolu bölgesindekilerden karşılanıyordu. Sözü edilen bölgelere Osmanlı devletinin modern bir nüfus kontrol mekanizması tesis etmek suretiyle nüfuz etmedeki yetersizliği bu bölgelerdeki insangücünden askerî olarak yararlanmasını çok sınırlamış ve seferberlik buralarda pratikte işlemediştir. Başka bir deyişle, Suriye ve Irak büyük ölçüde müstesna, imparatorluğun Arap nüfusunun yaşadığı bölgenin büyük kısmı Osmanlı zorunlu askerlik sistemine entegre edilememiştir. Ama bu, askerlik teşkilatının olmadığı ya da düzgün çalışmadığı yerlerdeki insangücünden tamamen feragat etme anlamına da gelmiyordu. Üçüncü Bölüm'de de açıklanacağı gibi, mesela Kürt aşiretlerin veya Bedevi unsurların yoğun olduğu ve modern zorunlu askerlik sistemi mekanizmasının tesis edilemediği bölgelerde devlet işleyen yeni yöntemler üzerinde ısrar etmek yerine eski uygulamaları tekrar gündemine alabiliyor ve bunları modern yöntemlerle harmanlayabiliyordu. Bu açıdan, mesela II. Abdülhamid döneminde oluşturulan Hamidiye Alayları sistemi, adı değişmiş olsa da, aşiret liderlerine siyasi statü, bölgesel iktidar ya da para karşılığında onların kontrol ettiği insangücü havuzundan aşiret gönüllüleri başlığı altında yararlanmayı sağladığı için Birinci Dünya Savaşı esnasında da devam etmişti.

Öte yandan, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin kapsayıcılık ve dışlayıcılık kriterlerinin sadece altyapısal yetersizliklerine göre şekillenmediğini de burada belirtmek gerekir. Siyasi ve ideolojik konumlanışların da bu şekillenme sürecinde sıkça rol oynadığı görülmektedir. Örneğin, Ürdün-ötesi bölgesinde (Suriye vilayeti içerisinde yer alıyordu) Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı esnasında uyguladığı askere alma politikaları el-Kerek ve es-Sult (Salt) kazalarını sisteme dahil etmezken, Aclun (Ajlun) kazasını

içermiştir. Bu düzenlemenin arkasında yatan temel neden, altyapısal gelişmişlik düzeylerinden ziyade, Kerek'te 1910 yılında Osmanlı idaresine karşı (bilhassa vergi politikaları yüzünden) patlak veren isyanın hafızası ve dolayısıyla devletin, savaş yıllarında sonuçları vahim olabilecek yeni bir isyan tetikleyebilecek bir askere alma sistemini uygulama riskinden çekinmesiydi. Osmanlı devleti bunun yerine bu bölgeleri ekonomik seferberliğe tabi tutmakla yetindi ve bu bölgelerin zirai ürünlerinden faydalanmayı tercih etti.⁹⁰ Ayrıca, görece gelişmiş bir nüfus takip mekanizmasının mevcudiyeti de tek başına başarılı bir askere alma uygulamasını garanti etmeyebiliyordu. Politik kaygıların motive ettiği bir yerel halkın zorunlu askerlik sistemine karşı isteksizliği devletin etkili bir seferberlik uygulamasını son derece zorlaştırebiliyordu.⁹¹

Osmanlı silahlı kuvvetlerinin seferberliğin ilan edilmesinden savaşa hazır duruma gelmelerine kadar geçen süre planlanan zaman sürelerini genellikle aşmıştı (bkz. Tablo 6). IV. Kolordu hariç diğer tüm kolordular, savaş durumuna geçerken kendileri için planlanmış olandan daha fazla zamana ihtiyaç duymuştu. Bazıları ise dikkat çekici derecede geç kaldı. İstanbul'da konuşlu I. Kolordu ve Edirne'de konuşlu II. Kolordu bu duruma örnekti. Halbuki bu bölgeler imparatorluğun altyapısal açıdan en gelişmiş yerlerindendi. Bu da gösteriyor ki, devletin altyapısal gelişmişlik düzeyinin durumu seferberlik mekanizmasını etkileyen tek faktör değildi; ya da iyi altyapı hızlı ve etkili seferberliği garanti etmiyordu. Başka faktörler de söz konusuydu. Bir askerî birimin seferber duruma geçmesinin insangücü bulmanın yanı sıra yeterli silah ile mühimmat, nakliye araçları, hayvanlar ve yeterli iâşenin tedarik edilmesini de gerektirdiği unutulmamalıdır. Savaşın başında askerî teçhizat açısından Osmanlı silahlı kuvvetleri piyade tüfeği ve sahra topları açısından eksiklik yaşıyordu ve bunları kapatmak için ağırlıklı olarak Almanya ve Avusturya'dan yapılacak ithalata bağımlıydı.⁹²

Tablo 6. Osmanlı Kolordularının Birinci Dünya Savaşı İçin Savaş Durumuna Geçme Süreleri (Planlanan ve Gerçek Süreler)⁹³

<i>Kolordu ve askere alma bölgesi</i>	<i>Planlanan süre</i>	<i>Gerçek süre</i>
I. Kolordu (İstanbul)	19	64
II. Kolordu (Edirne)	15	40
III. Kolordu (Tekirdağ, Çanakkale)	22	22
IV. Kolordu (Balıkesir, İzmir)	27	27
V. Kolordu (Ankara)	20	36
VI. Kolordu (Halep)	Bilgi yok	Bilgi yok
VII. Kolordu (Yemen)	Bilgi yok	Bilgi yok
VIII. Kolordu (Şam, Kudüs)	26	36
IX. Kolordu (Erzurum)	33	55
X. Kolordu (Sivas, Samsun)	29	42
XI. Kolordu (Hasankale, Mamuretülaziz)	30	42
XII. Kolordu (Musul)	23	31
XIII. Kolordu (Bağdat)	Bilgi yok	Bilgi yok

Savaş hazırlığı için sivillerin elindeki her türlü araç-gereç, nakliye vasıtası ve diğer ikmal maddelerine gerekli görüldüğünde devletin belirleyeceği fiyatlarda el koyma gibi sert tedbirler içeren savaş vergileri (tekâlif-i harbiye) kanununun 27 Temmuz 1914'te çıkmasına rağmen, sözü edilen türden askerî teçhizat ihtiyaçlarının karşılanması savaş boyunca Osmanlı devleti için hep aşılması gereken bir engel olarak kaldı.⁹⁴ Osmanlı devleti bazen yeni kanunlar çıkararak, bazen yeni kurumlar tesis ederek, zaman zaman da mal-

larına kanunen el konan sivil halkın gösterdiği dirençle baş etmeye çalışarak bu engeli aşmaya çalıştı.⁹⁵ Bu mesele devletin, siyasetin ve toplumun kesiştiği kritik bir nokta oluşturunuyordu. Tekâlif-i harbiye uygulamaları İttihat ve Terakki hükümeti, askeriye ve yerel idarecilerden mürekkep kolektif bir çabayla yürütölmeye çalışıldı.⁹⁶

Zorunlu Askerliğı Yerel Düzeyde Uygulamaya Çalışmak

Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin yerel düzeydeki en temel kurumsal birimi bugünkü askerlik şubelerinin karşılığı sayılabilecek “ahz-ı asker şubeleri” idi. Bu birimlerin en temel işlevi bulundukları yerel birim içerisinde askere alma prosedürünü uygulamaktı. Ahz-ı asker şubelerinin kökeni Osmanlı İmparatorluğu’nda zorunlu askerliğe doğru atılan ilk adımların tarihine kadar geri götürülebilir. Bununla birlikte, bu şubelerin gerek kurumsal yapısı gerekse de yetkileri 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunuyla birlikte büyük ölçüde revize edildi ve güçlendirildi.⁹⁷ Ayrıca, daha önemlisi, bu birimler savaş devam ederken de mevcut koşullara sürekli uyum sağlama ihtiyacı nedeniyle sürekli olarak yeniden şekillenmiştir. Ahz-ı asker şubelerinin işlevleri ve yetkileri Birinci Dünya Savaşı esnasında yoğunlaşarak artmış, bunun neticesinde bu birimler bir tür toplumsal kontrol mekanizmalarına doğru evrilmiştir. Hakikaten, savaş esnasında askerlik şubeleri devlet otoritesinin yerel birimdeki en görünür ve etkin cisimleşmiş haliydiler: Halkın devlet otoritesiyle en doğrudan karşılaştığı aracı kurumlar olmalarının yanı sıra, devlet de bu kurumlar aracılığıyla yerel birimlere daha derinlemesine nüfuz etmeye çalışıyordu. Bu anlamda ahz-ı asker şubelerinin işlevi bir bakıma devlet otoritesinin yerel birimdeki dışavurumuydu.

Balkan yenilgisi sonrası girışilen askerî reformlar ahz-ı asker şubeleri teşkilatına da el attı. 1913 tarihli Teşkilât-ı Umûmiye-i Askeriye Nizamnamesi ile birlikte bu teşkilat yeniden yapılandırıldı ve işlevleri revize edildi.⁹⁸ Bu bağlamda, ilk adımlardan biri olarak, 19. yüzyıl ortalarında Prusya’daki *Landwehr* sisteminden ilham alına-

rak bölgesel bir yedek ordu kuvveti yaratma hedefiyle tesis edilmiş ama 20. yüzyıla girilirken artık zamanın dışında kalarak etkinliğini büyük ölçüde yitirmiş olan redif teşkilatı lağvedildi.⁹⁹ Onun yerine, nizami ordu yapısıyla daha entegre ve bireysel ve sürekli bazda işleyen modern bir yedeklik sistemi getirilmeye çalışıldı.¹⁰⁰

Ancak, daha önemli olan adım bizzat askere alma prosedürünün kendisiyle ilgiliydi: Tüm ülkeyi tek bir insangücü havuzu olarak kabul eden yöntem (usûl-ı millî) terk edilerek, ülkeyi belli sayıda askere alma bölgelerine ayırarak askere alma uygulamasını bu bölgeler bazında yürütmeyi hedefleyen yeni bir yöntem (usûl-ı mıntıkavî) geçildi.¹⁰¹ Artık kolordulara tek bir insangücü havuzundan asker toplamak yerine, kolordular bazında taksim edilen askere alma bölgeleri özelinde her bir kolordu öncelikli olarak kendi mıntıkasından asker alacaktı (savaş esnasında elbette yer değiştirmeler olacaktı, ama sistemin temeli buna oturtuluyordu). Ülkeyi tek bir insangücü havuzu kabul eden eski yöntemin Balkan Harbi esnasında ciddi biçimde yetersiz ve hantal kalması da bu değişiklik kararını hızlandıran önemli etmenlerdendi.¹⁰²

Osmanlı otoriteleri bu yöntem değişikliğiyle birlikte altyapısal eksikliklerin üstesinden daha kolay gelmeyi hesaplıyordu. Askere alma bölgelerini spesifik bölgelere göre örgütleyen bu uygulamanın nüfus kayıt işlemlerini ve denetleme mekanizmalarını daha etkili kılacağı ve ayrıca ulaşım ve iletişimle ilgili zorlukları da hafifleteceği umut ediliyordu.¹⁰³ Bölge bazındaki askere alma prosedürünün barış zamanındaki işleri kolaylaştırmanın yanı sıra seferberlik halinde kitlesel asker alımını da etkinleştireceği planlanıyordu.¹⁰⁴ Hakikaten, Cihan Harbi için Osmanlı seferberliğinin ilk safhasındaki asker alma performansı göze alındığında, yeni bölgesel yöntemin oldukça işe yaradığı söylenebilirdi. Bununla birlikte, bu yöntemin savaş esnasında hep yürürlükte kalmasına rağmen, savaş ilerledikçe yöntemle dair çeşitli değişiklikler de yapıldı. Sürekli insangücü gerektiren savaşın çetrefil koşullarında bölge taksimatına daima birebir uyulmadığı gibi, personele acil ihtiyaç duyan birliklere kendi asli bölgeleri dışından gerek bireysel gerekse birlik bazında kaydırmalar ve eklemeler yapılabiliyordu.¹⁰⁵

İkinci olarak, ahz-ı asker şubelerinin yeniden yapılandırılması Osmanlı ordusunun kolordu yapısına dayandırıldı. Her bir askere alma mıntıkası o mıntıkada konuşlu olan kolordunun denetimi altına sokuldu. Her bir kolordu askere alma mıntıkası (“ahz-ı asker dairesi”) kendi içinde, kolordunun sahip olduğu fırka sayısı kadar fırkalara bağlı “ahz-ı asker kalemleri”ne bölündü. Daha sonra, her bir fırka ahz-ı asker kalemi de kendi içerisinde “ahz-ı asker şubeleri”ne taksim edildi. Yerel düzeyde askere alma işini pratikte yürütecek olan işte bu şubelerdi. İdari birim olarak kazalar bu teşkilatlanmanın üssü olarak seçildi ve her kazaya bir ahz-ı asker şubesi tesis edilmesi planlandı.¹⁰⁶ Yani sonuç olarak, ülke önce 12 tane ahz-ı asker dairesine, bunlar kendi içerisinde 35 ahz-ı asker kalemine, bunlar da kendi içerisinde 362 ahz-ı asker şubesine taksim edildi.¹⁰⁷

2 Ağustos 1914’te ilan edilen seferberlik askerlik şubelerinin omuzlarına hayati bir rol yüklemiş, ama onlara önemli miktarda yetki de tahsis etmişti. Ahz-ı asker şubelerinin Cihan Harbi boyunca imparatorluğun dört bir köşesinde seferberliğin insan boyutunun idareci birimleri olmaları bekleniyordu. Temel yapı itibariyle bir ahz-ı asker şubesi askerî bir kurumdu, ama pratikte aslında bulunduğu yerel birimin sivil ve dinî otoritelerini de kapsayan bir işleyişi vardı.

Bir yerel birimdeki askere alma işlemlerinin (ki bu esas itibariyle kaza düzeyinde gerçekleşiyordu) tek yetkili merci o birimdeki ahz-ı asker şubesiydi, ama o bu işi “ahz-ı asker meclisi” adı verilen bir oluşumun denetiminde yapıyordu. Yeni yürürlüğe girmiş olan askerlik kanununa göre, bir kazada ahz-ı asker meclisi teşkil edilirken, öncelikle o yerel birimin en üst düzey mülki idarecisi (ki bu şahıs genellikle ahz-ı asker meclisinin başkanı olurdu), ahz-ı asker şubesinin reisi, kazanın müftüsü ve varsa gayrimüslim cemaatlerin liderlerini içeren bir heyet meydana getiriliyordu. Ahz-ı asker meclisinde aynı zamanda kazadaki mal müdürünün yanı sıra, belediye meclisi ve idare meclisine seçilmiş üyelerden iki kişi de yer alıyordu. Görüşüne ihtiyaç duyulduğu zamanlarda kazadaki nüfus memurunun da meclis toplantılarında hazır bulunması ge-

rekmetekydi.¹⁰⁸ Ahz-ı asker meclisinin başlıca görevi, bulunduğu yerel birimdeki askerlik çağına gelen ya da seferberlik emriyle celp edilen herkesin askerliğe icabet etmesi sürecini denetlemektir. Asker adaylarının tıbbi muayenelerinin, adayların kara, deniz ya da jandarma kuvvetlerine mi kaydedileceğinin denetlenmesi de meclisin görevleri arasındaydı. Bir adayın sağlık açısından askerlik hizmetine uygun olup olmadığına, silahlı hizmette mi silahsız hizmette mi istihdam edileceğine ve karacı mı denizci mi yoksa jandarma mı olacağına ahz-ı asker meclisi karar veriyordu.

Ahz-ı asker şubesi zorunlu askerlik sisteminin daimi işleyişinden sorumluydu ve bulunduğu yerel birimde askerî otoriteyi temsil ediyordu; ama askere alma sürecinin son aşamasındaki denetleme işi ahz-ı asker meclisi tarafından yerine getiriliyordu. Böylece, belli bir yerel birimdeki askere alma uygulamasının yürütülmesi işi aslında o birimdeki sadece askerî otoriteyi değil, aynı zamanda sivil idarecileri ve dinî liderleri, hatta eşraftan temsilcileri içeren “karma” bir denetleme vazifesine dönüşmekteydi. Yerel düzeydeki bu “kolektif” otoritenin zorunlu askerlik sisteminin meşruluğunu artırmaya hizmet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Belli bir yerel birimde, gerek kanuni zorunluluktan itaat edilen idarecileri gerekse de ahalinin saygı duyduğu önde gelen şahsiyetleri askere alma sürecine dahil eden bu yöntem, askerlik hizmetinin halkın gözünde daha kabul edilir ve daha az sorgulanır olmasına katkıda bulunuyordu. Yerel birimdeki dinî temsilcilerin de içerilmesi zorunlu askerlik hizmetinin dinî açıdan da meşrulaştırılmasına yardım ediyordu.

Ahz-ı asker şubeleri savaş yılları pratiği içerisinde yerel düzeydeki en büyük otoriteye dönüştü ve askerî alanın yanı sıra sosyal yaşamı da kontrol eden bir kurum oldu. Askere alma işlemlerinin yürütücüsü olmanın yanında, jandarmayla işbirliği içerisinde bir kanun uygulayıcı ve asayiş sağlayıcı güç olma rolünü üstlendi. Askere almanın yanı sıra asker kaçaklarının takibi ve yakalanması da askerlik şubelerinin işiydi. Askerdeyken memleketlerine izne gidenlerin düzenli olarak askerlik şubelerine uğrayıp durumlarını bildirmeleri gerekiyordu. Ama bunların yanı sıra belki de en

önemlisi, ahz-ı asker şubelerinin savaş yılları içerisinde yaşamın diğer alanlarına da karışan ve bulunduğu yerel birimde insanlara vazifeler veren bir kurum haline gelmesiydi. Örneğin, savaş esnasında artan işgücü eksikliği ziraatı olumsuz etkilemeye başladığında, ahz-ı asker şubelerine (mülki idarecilerle işbirliği içerisinde) bulundukları yerel birimlerde askerlik hizmeti dışında kalan ve eli iş tutabilen nüfusu, işgücü yetersizliği nedeniyle işlenmeyi ya da hasat edilmeyi bekleyen tarlalarda çalıştırmak üzere seferber etme yetkisi verilmişti.¹⁰⁹

Ayrıca, ahz-ı asker şubeleri bulundukları birimlerde savaş boyunca detaylı nüfus kayıtları tutuyordu. Böylesi kayıtlar asker adaylarının yaşları ya da dinleri gibi temel bilgilerin yanı sıra etnik kökenleri gibi daha ayrıntılı noktalara da not düşebiliyordu. Örneğin, Genelkurmay Basımevi tarafından yayımlanmış olan Birinci Dünya Harbi tarihinde, çeşitli vilayetlerdeki asker adaylarını “Türk” ve “Türk olmayan” şeklinde kategorize eden 14 Nisan 1915 tarihli aşağıdaki tablo bu açıdan oldukça ilgi çekicidir (bkz. Tablo 7).

Tablo 7. Türk ve Türk Olmayan Asker Adayları Sayıları, 1890 ila 1893 Doğumlular (14 Nisan 1915)¹¹⁰

<i>Kolordular</i>	<i>Türk</i>	<i>Türk olmayan</i>
I. Kolordu (İstanbul)	7.542	855
II. Kolordu (Edirne)	205	243
III. Kolordu (Tekirdağ, Çanakkale)	2.662	1.170
IV. Kolordu (Balıkesir, İzmir)	5.838	1.106
V. Kolordu (Ankara)	3.000	-
VI. Kolordu (Halep)	7.821	1.164

Nüfus kayıtlarının sanıldığından daha detaylı tutulması ve yukarıdaki tablodakine benzer kategorizasyonlar şeklindeki derle-

melerin tek nedeninin askere alma uygulamaları olmadığı da ileri sürülebilir. İttihat ve Terakki hükümetinin Cihan Harbi yıllarında Anadolu'nun nüfus kompozisyonuna yönelik “nüfus mühendisliği” olarak tabir edilen milliyetçi homojenleştirme politikaları bağlamında da nüfus kayıtları önemli bir girdi teşkil ediyordu. Bu açıdan, 1915'teki “Ermeni Tehciri”nde olduğu gibi, nüfus istatistikleri oldukça siyasi bir niteliğe de sahipti.¹¹¹

Öte yandan, asker adaylarına dair etnik kimlikleri içeren nüfus kategorizasyonları daha pratik bir amaca hizmet etmesi için de yapılıyor olabilirdi. Modern zorunlu askerlik sistemi çağında bile Osmanlı ordusunun belkemiğini Anadolu Müslüman köylülerin oluşturduğu sıkça gözlenen bir durum olmuştur. Bu nüfus grubu içerisinde de çoğunluğu Türkçe konuşanlar, yani etnik açıdan Türkler meydana getiriyordu.¹¹² Birinci Dünya Savaşı eşiğinde ve esnasında ordunun insangücü havuzu daha kapsayıcı hale gelmişti gelmesine ama, bu sefer de “güvensizlik” faktörünün bir sonucu olarak ikili bir hizmet ayrımı ortaya çıkmıştı: Askere alınanlar “silahlı hizmet” ve “silahsız hizmet” şeklinde iki ayrı alanda istihdam ediliyordu. Bu ayrımın temel kriter, otoritenin bakış açısından asker adayının “güvenilir” bir toplumsal gruptan gelip gelmediğiydi. Türk ve Müslüman unsurlar büyük ağırlıkla silahlı hizmet için seçilirken, gayrimüslim ve diğer “güvenilmez” addedilen zevat genellikle silahsız hizmet birimlerinde istihdam edildi. Dolayısıyla, dinî ve etnik ayrıntıları not düşen demografik kaynaklar bu tür ayrımları kolaylaştırmaya yarıyordu.

Muhtar

Öte yandan, seferberliğin köy (ve mahalle) düzeyinde hayata geçirilmesi işinde belki de en kilit rollerden birini muhtar oynuyordu. 1914'te yürürlüğe giren yeni zorunlu askerlik kanununun nasıl uygulanacağına dair talimatlar, savaş yıllarında muhtarın yetki ve sorumluluklarını dikkate değer biçimde artırmıştı. Muhtar, deyim yerindeyse, devlet iktidarının yerel birimdeki cisimleşmiş haline dönüşmüştü.¹¹³

Ahz-ı asker şubeleri daha ziyade kaza yörüngesi içerisinde etkiliydi, ama asker celbi ve diğer ilgili işleri köylerde denetleyen ve uygulayan asıl otorite muhtardı. Muhtarın görevleri arasında, mesela, görevli olduğu köy (ya da mahalle) hakkında bilhassa askerlik işleri için gerekli temel nüfus bilgilerini ahz-ı asker şubelerine aktarmak vardı. Muhtar aynı zamanda, kendi köyündeki ya da mahallesindeki asker adaylarının celbe icabet etmelerini sağlamakla yükümlüydü. İcabet etmeyenlerin tespiti ve kolluk kuvvetlerine bildirilmesi onun işiydi. Ayrıca, zorunlu askerlik yükümlülüğünden hastalık ya da sakatlıkları nedeniyle muafiyet talep edenler için “şehadetname” adı verilen belgeleri ahz-ı asker şubesine sunmak da muhtarın yetki ve sorumluluğundaydı. Muhtardan şehadetname alabilenler ahz-ı asker meclisi önüne çıkmama hakkı elde ediyordu.¹¹⁴ Muhtar seferberlik emrinin yerel düzeyde ilan edilmesi ve uygulanmasında kilit rol oynayan sivil otoriteydi ve bulunduğu birimdekilerin bu emre itaat etmelerini sağlamada jandarmayla işbirliği içerisinde çalışması beklenmekteydi. Ayrıca, merkezî otorite köydeki eşraf ve diğer nüfuzlu kişilerin (“eşrâf-ı mahallât ve ahali üzerinde nüfuzu olan eşhâs”) seferberliğin ilanı ve uygulanması sürecinde muhtara yardımcı olmalarını beklediklerini de sürekli aşîkâr ediyordu.¹¹⁵ Muhtarın işlevi, seferberlik söz konusu olduğunda sivil ve askerî otorite alanları arasındaki ayrımın nasıl belirsizleştiğinin en güzel örneklerindendi.

Muhtarın en küçük idari birimde devletin “gözü” olması bekleniyordu. Örneğin, askerlik kanununun 100. maddesine göre, her köy ya da mahalle muhtarı kendi köyüne ya da mahallesine gelen yabancılar hakkında ahz-ı asker şubesine bilgi aktarmakla yükümlü tutulmuştu.¹¹⁶ Ayrıca, tekâlif-i harbiye emirlerinin yerel birimlerde uygulanması açısından da muhtar vazgeçilmez bir kilit otoriteydi. Bu emirler askerî otoriteler tarafından yayımlanarak önce kazalarda kaymakamlara iletiliyor, onlar da bu emirleri asıl işi yapacak olan muhtarlara aktarıyordu.¹¹⁷

Zorunlu Askerlik Sisteminde Eşitlik Meselesi

Askerlik muafiyetlerini sınırlamaya ve askerlik yükümlülüğü-nü Osmanlı toplumunun tüm unsurlarını kapsayacak şekilde genişletmeye yönelik 1914 yılındaki çabalar hem o dönemin kendi gözlemcileri hem de günümüz tarihçilerinin pek çoğu tarafından Osmanlı eşitliği prensibini, yani Osmanlıcılık düşüncesini hayata geçirmeye yönelik bir adım olarak değerlendirilmiştir. Hatta bazıları, bu çabaların Osmanlı Kanun-i Esâsi'sinin (1876) nihayet tam olarak gerçekleşmesi olarak olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁸ Zira Kanun-i Esâsi'nin 17. maddesi tüm Osmanlıların din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, haklar ve yükümlülükler açısından kanun önünde eşit olacağını söylüyordu.¹¹⁹ Ne var ki, böylesi bir eşitlik perspektifi aslında ne 1914'teki yeni askerlik kanununda ne de Cihan Harbi seferberliğinin teori ve pratiğinde mevcuttu. Pratik bir yana, seferberliğe eşlik eden propaganda söyleminde bile böylesi bir eşitlik dili tespit edebilmek son derece zordu. Sistem 1914'te daha kapsayıcı olmuştur olmasına, ama kapsayıcılık eşitlik demek değildi.

İmparatorluktaki farklı dinî ve etnik unsurların zorunlu askerlik sistemine dahil edilmesi meselesinde İttihatçı perspektif en başından beri farklı muameleler içeren ayrımcı bir sisteme meyilliydi. Bu ayrımcı eğilim 1914'te daha ihtiyatlı bir çizgideyken, savaş ilerledikçe daha belirgin bir hal almıştı. Bu durumun temel nedeni Balkan yenilgisi sonrası dozu iyice artan milliyetçi güvensizlikti. 1914 çabalarını eşitlik değil de pragmatik bir temelde Osmanlı birliğine yönelik bir adım olarak değerlendirmek daha yerinde olacaktır. Pragmatik bir birlik sağlama hedefi anayasal eşitlik prensibiyle karıştırılmamalıdır.

Elbette, savaş yıllarının İttihatçı hükümeti seferberliğe imparatorluğu teşkil eden her unsuru dahil etmek istiyordu. Ancak, bu pragmatik istek, seferberliğe katkı yapacak unsurların siyasi iktidarla herhangi bir siyasi pazarlığa girmesine ve toplumsal statülerini yükseltme adına bazı taleplerde bulunmalarına sıcak bakmıyordu. İnsangücünün çok değerli olduğu savaş koşullarında

toplumun en güvenilirmez addedilen unsurlarının bile katkısı değeri-
liydi ve isteniyordu; ama bu katkı İttihatçı milliyetçi perspektifin
belirlediği sınırlar içinde kaldığı ve söz konusu unsurların bir siyasi
pazarlık beklentisi olmadığı sürece kabul ediliyordu. Bu anlamda,
aşağıda daha ayrıntılı görülebileceği gibi, genelde zorunlu asker-
lik sistemi ve özelde de Cihan Harbi seferberliği, Fransız Devrimi
sonrası zorunlu askerlik sistemini meşrulaştırmaya yönelik teorik
argümanlardan biri olan zorunlu hizmet karşılığında eşit yurttaş-
lık ve eşit yurttaşlığın karşılığı olarak zorunlu hizmet prensibinden
uzak kaldı. Zorunlu askerlik kapsayıcı kılınmaya çalışıldı, ama
bilhassa savaş yıllarında milliyetçilik dozu giderek artan İttihatçı
hükümetin belirlediği toplumsal statü hiyerarşisini değiştirici bir
etkisi olmadı.

İçerme ve Dışlama

İlk olarak, askere alma açısından Osmanlı toplumunun bazı
unsurlarının diğerlerine göre daha az tercih edilir olduğunu belirt-
mek gerekir. Mesela, Meclis-i Vükelâ'nın 23 Aralık 1914 tarihli
bir kararına göre Yezidiler zorunlu askerlik sisteminin tamamen
dışında tutulmuştu. “Yezidilerin ordu-yu hümayuna alınmalarının
mahzurlu olacağı” gerekçesine dayanan karar Yezidileri askerlik
hizmeti yerine belli bir miktar para ödemeye mecbur tutuyordu.
İlginç bir biçimde, bu para genelde askerlik hizmeti karşılığı diğer
gayrimüslim unsurlardan alınan “bedel-i nakdî” olarak değil, “iâ-
ne-i harbiye” (savaş bağıışı) şeklinde tanımlanmıştı. Bunun nedeni,
kanuni olarak sadece askerlik hizmeti kapsamında olanlardan be-
del-i nakdî alınmasıydı. Askerlik kapsamına hiç alınmayan Yezi-
diler bu anlamda hukuken bedel-i nakdî hakkına sahip değillerdi,
bunun yerine uydurma bir tanımlama bulunmuş ve onlardan alı-
nacak paraya iâne-i harbiye denmişti.¹²⁰

Aslında, Osmanlı devleti daha önceki dönemlerde Yezidileri
zorunlu askerlik sistemine dahil etmeye yönelik birkaç girişimde
bulunmuştu, ama her defasında Yezidiler bu hamlelere ciddi di-
renç göstermiş ve karşı çıkışlarını dinî gerekçelere dayandırmıştı.

Yezidiler kendilerini hiçbir zaman Müslüman olarak tanımlamalarına rağmen, Osmanlı devleti daima onlara bir Müslüman kimliği giydirmeye çalışmış, onları inançları ıslah edilmeye muhtaç “sapkın” bir cemaat olarak görme eğiliminde olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı devleti Yezidilere Osmanlı millet sistemi içerisinde ayrı bir millet statüsü tanımadığı gibi onları bir mezhep olarak bile tanımlamamıştı. Dolayısıyla, aktif askerlik hizmeti karşılığında bedel-i nakdî ödemek gibi, imparatorluktaki diğer gayrimüslim cemaatlere uygulanan hukuki muameleler Yezidiler için geçerli olmamıştı.¹²¹ Yezidileri zorunlu askerlik sistemine almaya yönelik belki de en önemli adım 1872 yılında, Midhat Paşa Bağdat valisi iken atıldı; fakat Yezidiler, dinî liderleri tarafından imzalanan bir arzuhal hazırlayarak bu karara itiraz ettiler. Bu arzuhalde askerlik hizmetinin dinî inançlarına ters olduğunu ileri sürüyorlardı. Aslına bakılırsa, bu dinî mazeretin altında, askere alınırlarsa orduda din değiştirmeye zorlanacakları ve askerliğin merkezî devlete karşı görece özerk yaşamlarını ve kendilerine özgü tarzlarını kaybetmelerine yol açacağı korkusu yatıyordu.¹²² Askerlik muafiyetlerinin 1885 yılında tekrar kaldırılmasına karar verilmiş ve 1891 yılında Yezidiler askere alınmaya çalışılmıştı. Bu hamle II. Abdülhamid idaresinin Yezidileri içirme ve onları “Osmanlılaştırılmış Şeriat”a tabi tutma (yani onları Hanefi İslam’a döndürme) çabasının bir parçasıydı.¹²³ Bununla birlikte, bu ve daha sonraki yıllardaki benzeri çabalar Yezidi liderlerden aynı itiraz ve dirençle karşılaştı.¹²⁴

Yezidilerin zorunlu askerlik hizmetine yönelik bu geleneksel isteksizliği Birinci Dünya Savaşı’nın eşiğinde ve başlarında İttihatçı hükümette onlara yönelik derin bir güvensizliğe yol açmıştı. Bunun neticesinde, Yezidiler hukuki olarak Osmanlı zorunlu askerlik sisteminden tamamen dışlandılar. Ancak, bu kesin kararın pratik işleyişte aynı katılıkta uygulanmadığına dair de ipuçları bulunmaktadır. Mesela, Dahiliye Nezareti’nden Musul vilayetine 13 Şubat 1915’te yollanan ve Yezidilerin seferberlik emri dışında tutulması meselesi hakkında olan bir telgrafta, Yezidilerin seferberlikten tamamen hariç tutulmalarının diğer etnik-dinî cemaatler için kötü bir emsal teşkil edebileceğinden dem vuruluyordu.¹²⁵ Dolayısıyla,

aynı telgrafta, yukarıda zikredilmiş olan Yezidilere “iâne-i harbiye” karşılığı hizmetten muaf tutulma muamelesinin herkesi kapsamak yerine sadece aktif askerlik hizmeti yaşından büyük olanlara (yani ihtiyat kategorilerindeki yaş gruplarına) uygulanması tavsiyesi verilmektedir. Telgraf her ne kadar aktif hizmet kategorisi yaşında olanlara tam olarak nasıl bir muamele yapılmasını gerektiğini belirtmiyorsa da kapıyı açık bırakıyor, çok lazım olursa Yezidilerden de asker alınabileceğini ima ediyordu.

Yezidileri seferberlikten hariç tutma kararı münferit bir vaka gibi görünebilir, zira daimi hale gelen standart bir hukuki düzenlemeyle değil, sadece Yezidileri hedefleyen ve belli bir zaman için geçerli bir kararla uygulanmıştı. Ama aslında Yezidi örneğini de ayrımcı Osmanlı zorunlu askerlik sistemi perspektifi içerisine yerleştirmekte sakınca yoktur. 12 Mayıs 1914'te çıkarılan ve Osmanlı zorunlu askerlik sistemini toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde genişletmeye çalışan yeni askerlik kanunu bazı önemli belirsizlikler içermektedir. Bu belirsizlikleri ayrımcı bir biçimde yorumlayıp pratiğe öyle geçirmek pek de zor değildi. Kanunun 34. maddesi aktif askerlik hizmetini “silahlı hizmet” ve “silahsız hizmet” olarak iki ana kategoriye ayırıyordu. Başka bir deyişle, askere alınan Osmanlı vatandaşlarının bazıları “normal” asker addedilerek nizami birliklerde muharip kuvvet olarak istihdam edilirken, silahlı askerlik hizmeti için elverişli olmadığına karar verilenler ise silah taşıma hakkı verilmeyen başka işlerde kullanılacaktı.

Ancak, sorun şuydu ki, kanun bu ayrımın tam olarak nasıl yapılacağına dair net ve açık kriterleri sıralamıyor, bunu (sanki bilerek) otoritelerin “yorum”una bırakıyordu. Kimin silahlı kimin silahsız hizmete hangi gerekçelere dayanarak ayrılacağı pek belli değildi. Kanun sadece tıbbi açıdan askerliğe elverişli olup olma mevzuuna odaklanıyor ve sağlık açısından askerliğe elverişli olmayanların nasıl tespit edileceği meselesine oldukça detaylı bir biçimde değiniyordu. Buna göre, eğer askerlik çağına gelen bir erkeğin geçici bir bedensel engeli ya da hastalığı varsa (ki bu ahz-ı asker meclisinin muayenesi neticesinde belirleniyordu) o kişiye bir yıl tecil verilebiliyor ve o bir yılın sonunda tekrar muayeneye gel-

mesi isteniyordu. Eğer bedensel özür ya da hastalık asker adayının askerlik yapmasına tamamen engel teşkil ediyorsa, aynı muayene prosedürü sonucunda o adayın askerliğe elverişli olmadığı kararı veriliyordu (34. ve 48. maddeler). Ne var ki, sağlık açısından askerliğe elverişli olup olmamaya böylesine titizlikle eğilen kanun, kimin “silahsız” hizmete ayrılacağı noktasına neredeyse hiç açıklık getirmiyordu. Bu kanunu geniş kitlelere daha anlaşılır kılma niyetiyle kaleme alınmış olan bazı şerhlerde bu spesifik mesele hakkında bazı imalara rastlanmaktaydı, ama bu izahat da daha ziyade fiziksel yeterlilik noktası üzerinde duruyor, kısmi fiziksel yetersizliği olanların, eğer bu yetersizlik fiziksel iş görmelerine engel değilse, silahsız hizmet kategorisinde istihdam edileceklerini belirtiyordu. Sağlık sektörü elemanlarının sıhhiye birliklerine ya da okuryazar askerlerin yazıcılık gibi görevlerde istihdam edilmesi gibi, bazı meslek ve zanaat dalları mensuplarının da silahsız hizmet kategorisine ayrılacağına dair izahat bulmak mümkündü.¹²⁶ Ama burada iki sorun vardı: Birincisi, bu izahatı kanunun kendisi yapmıyordu; kanunu açıklama hedefiyle kaleme alınan metinler, biraz da yorum katarak, yapıyordu. İkincisi, burada zikredilen sınırlı izahat hariç, ne açıklama metinleri¹²⁷ ne de kanun aslında silahsız hizmetin tam olarak ne olduğunu netleştirmiyordu. Pratiğe bakıldığında, Cihan Harbi esnasında Osmanlı ordusunda silahsız hizmet kategorisi ağır fiziksel işlerde çalışmayla, daha spesifik olarak ise amele taburlarıyla özdeşleşmiştir.

Amele Taburları

Kol emeğine dayanan, ağır fiziksel işler için oluşturulan askerî birimler Osmanlı ordusunda yeni bir olgu değildi. Balkan Harbi esnasında da “hizmet taburları” adı verilen benzer birimler kurulmuştu.¹²⁸ Bu pratik Osmanlı ordusuna özgü de değildi, gerek Birinci Dünya Savaşı esnasında gerekse başka dönemlerde dünyanın başka ordularında da rastlanabilen bir durumdu. Örneğin, İngiliz ordusunun Birinci Dünya Savaşı’nda Irak’ı işgal sürecinde, celp edilen çok sayıda Hintli burada teşkil edilen amele taburla-

rında kullanılmıştı. Küçümseyici bir manada “hamal birlikleri” (“*coolie*” *corps*) adı verilen bu taburlarda mahkûmlar da istihdam ediliyordu.¹²⁹

Önceleri Osmanlı ordusunda teşkil edilen amele birliklerinde ağırlıklı olarak aktif hizmet yaşından büyük olanlar, muhariplik için fiziksel yeterlilikte olmayanlar ve ihtiyat-müstahfız sınıflarından olanlar istihdam ediliyordu.¹³⁰ Sefer zamanı gönüllü olup ama yaşça ilerlemiş olanlar da genellikle amele taburlarında kullanılıyordu.¹³¹ Ancak, Birinci Dünya Savaşı esnasında amele taburları çoğunlukla, fiziksel özellikleri ya da yaşlarına bakılmaksızın, silahlı hizmet için yeterince “güvenilir” addedilmeyen, askere alınmış gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşturuldu. Bu anlamda, amele taburları fiziksel işlerin görülmesinde fayda sağlayan birimler olmanın yanı sıra, devlet otoritesi açısından ordudaki “güvenilmez” unsurları kontrol altında tutmaya yarayan bir mekanizma işlevi de gördü.

Yukarıda da zikredildiği gibi, 1914'teki yeni askerlik kanunun-da askerlik hizmeti “silahlı” ve “silahsız” hizmet olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştı. Gayrimüslim Osmanlılar fiziksel olarak aktif askerliğe elverişli olsalar dahi ağırlıklı olarak silahsız hizmet kategorisine ayrılıyor, bu kategoriye ayrılanların neredeyse tamamı da amele taburlarında istihdam ediliyordu. Bu uygulamanın Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'na resmen girmesinden önce de var olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu anlamda, gayrimüslimlere yönelik bu şüpheli yaklaşımın ve onun neticesinde ortaya çıkan ayrımcı uygulamanın Cihan Harbi koşulları kendini hissettirmeden önce de mevcut olduğu görülmektedir. Daha doğrusu, Cihan Harbi'nden önce Balkan yenilgisinin bu açıdan bir dönüm noktası oluşturduğu söylenebilir. 3 Ağustos 1914'te yayımlanan bir Harbiye Nezareti emrinde, “amele taburlarının mümkün mer-tebe, en çok gayrimüslimlerden teşkil edileceği...” açık bir biçimde ifade edilmişti.¹³² Benzer biçimde, Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere çekilen 11 Ağustos 1914 tarihli telgrafta Hariciye Nezareti'nin yukarıda zikredilen, gayrimüslim askerleri yol inşaatı gibi fiziksel işlerde istihdam etmeyi salık veren kararı hatırlatılmakta ve ye-

rel idarecilerden, gayrimüslim askerlerin hangi yolların inşaatında çalıştırılacağı konusunda kendi yerel birimlerinde bulunan askerî otoritelerle işbirliği içerisinde karar vermeleri isteniyordu.¹³³

Askere alınan gayrimüslimlerin silahsızlandırılarak amele taburlarında istihdam edilmesine yönelik uygulamanın aslında Osmanlı devletinin Cihan Harbi'ne resmen girmeden önce başladığına dair bilgilere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli konsolosların raporlarında rastlamak da mümkündür. Örneğin, Erzurum'daki İngiliz konsolosunun yazdığı 14 Ekim 1914 tarihli raporda, bölgede bulunan Ermeni askerlerinin birçoğunun “son bir iki haftadır silahlarının alındığı ve ağır işlerde çalıştırıldığı” ifade ediliyordu.¹³⁴

Öte yandan, amele taburlarında istihdam edilen gayrimüslim asker sayısı savaşın başlamasıyla birlikte ve belli safhalarında dikkate şayan bir artış gösterdi. Mesela, Kafkas Cephesi'nde savaşın ilk safhasında Sarıkamış'ta yaşanan yenilginin ardından Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığı iddiası ortaya atılmış ve Başkomutan Vekili Enver Paşa 25 Şubat 1915 tarihinde yayımladığı ve tüm askerî birimlere yolladığı bir emirle, Ermenilerin seyyar ordularda, jandarma birliklerinde ve silahlı hizmetlerde kesinlikle kullanılmamasını istemiştir.¹³⁵ Bu emrin ardından Osmanlı ordusunda Ermeni askerler kitlesel bir biçimde amele taburlarında istihdam edilmiştir.

Bununla birlikte, savaş esnasında Osmanlı yetkilileri tarafından alınan birçok karar ve verilen birçok emirde olduğu gibi, burada zikredilen emrin uygulanması da tamamen standart değildi, boşluklar ve istisnalar her zaman vardı. Sadece bu emirden sonra değil, Ermeni nüfusun 1915'te Anadolu'dan toptan göç ettirilmesi ve akabinde uğradığı katliamlardan sonra bile, sayıları çok olmamakla birlikte, çeşitli birliklerde silahlı hizmet kategorisinde istihdam edilen Ermeni Osmanlı askerine rastlamak mümkündür. Mesela, 1916 yılının bahar ayları gibi “geç” bir tarihte, Sina-Filistin Cephesi'nde Osmanlı ordusunda çarpışan Ermeni askerleri mevcuttu.¹³⁶ Aslında, böylesi istisnalar bir yandan Osmanlı siyasi-askerî iktidarının aldığı kararları pratiğe geçirmedeki limitlerini yansıtırken, diğer yandan aynı iktidarın savaş yıllarında sergilediği pragmatik perspektifle uyumlu bir “pratik çözüm” arzusuna da

işaret ediyor olabilir. Eğer belli bir etnik-dinî grup (ya da o grup içinden kişiler) Osmanlı seferberlik çabasına iktidarın belirlediği şartlar içerisinde olmak kaydıyla katkı verebiliyorsa, Osmanlı otoriteleri bundan fayda sağlamakta tereddüt etmiyordu. Yani iktidarın söz konusu gruba karşı siyasi tavrı böylesi pratik katkıları toptan reddetmesine yol açmıyordu. Bu pragmatizme bir başka örnek vermek gerekirse, neredeyse kronik bir biçimde tıbbi personel eksikliği çeken Osmanlı ordusunda gayrimüslim askerî tıbbi personel amele taburlarına gönderilmiyor, daima nizami muharip birliklerde istihdam ediliyordu.¹³⁷ Savaş yıllarında ezici çoğunlukla gayrimüslimlerden teşkil edilen amele taburlarında ise askerî tabip bulmak neredeyse imkânsızdı.¹³⁸

Amele taburlarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, nüfusça görece büyük gruplar olan Osmanlı Rumları ve Ermenileri dışında, daha ufak cemaatlerin mensupları da istihdam ediliyordu. Sayıları az olan Süryaniler buna bir örnekti.¹³⁹ Ayrıca, amele taburlarında Müslümanlar da vardı. Silahlı hizmet için fazla yaşlı ya da fiziksel olarak yeterince uygun görülmeyen Müslümanların yanı sıra, seferberliğe katkı yapmaları için hapisanelerden salıverilen Müslüman mahkûmlar da amele taburlarında istihdam edilebiliyordu.¹⁴⁰ Ek olarak, yakalanan firarilerin bir tür ceza olarak amele taburlarında çalıştırılması yöntemine de rastlanabiliyordu.

Amele taburlarında istihdam edilen Müslüman askerlerin ortalama yaşı gayrimüslim amele-askerlere göre genellikle çok daha yüksekti.¹⁴¹ Amele taburlarının komuta kademesinde kimlerin yer aldığına baktığımızda ise karşımıza genellikle emekliye ayrılıp sonradan savaş nedeniyle tekrar göreve çağrılan ya da zorunlu askerlik sistemiyle askere alınan yüksek eğitim kurumu mezunu ihtiyat zabitleri çıkmaktadır; komuta kademesinin neredeyse istisnasız biçimde Müslümanlardan oluştuğunu da eklemek gerekir. Amele taburlarında hizmetin süresi, savaş esnasında diğer kategorilerdeki zorunlu askerlik süresi gibi, savaş sürdükçe uzatılıyordu; ama genel olarak tanımlanan süre minimum üç yıldır.¹⁴² Amele-askerlerin kullanıldığı başlıca işler arasında karayolu ve demiryolu inşaatı ve bakımı, müstahkem mevki inşaatı, cephelere mühimmat ve iaşe malzemesi nakliyatı ve zirai işler yer alıyordu.¹⁴³

Seferberlikle beraber askere alınan Anadolu gençler.

Kaynak: *The Times History of the War*, c. 3

(Londra: The Times Printing House, 1915), s. 79.

İmparatorlukta, ordu bölgeleri bazında amele taburları teşkil edilmişti ve her amele taburu genellikle kurulduğu yerel birimin adını taşıyordu. Ama amele taburları sabit değildi, ihtiyaç çıktığında teşkil edildiği bölgeden başka bir yere transfer edilebiliyordu.¹⁴⁴ Seferberlik ilanında imparatorluk çapında 90 amele taburu bulunuyordu ve her bir taburun hedeflenen personel sayısı 1.200 civarındaydı. 1914 yılı sonlarına doğru mevcut amele taburlarında toplam yaklaşık 100.000 amele-asker istihdam edilmekteydi.¹⁴⁵ Savaş boyunca amele taburlarında toplam kaç kişinin istihdam edildiğine dair kesin bir istatistik halihazırda mevcut değildir. Bununla birlikte, askere alma ritmi seferberliğin ilanı safhasının ardından biraz yavaşladığı ve savaş boyunca amele taburlarının hedefledikleri personel sayısının altında kaldığı bilinmektedir.¹⁴⁶ Harbiye Nezareti'nin 1915 yılında 50 yeni amele taburu daha teşkil edilmesi kararını da göz önüne alarak, tüm savaş boyunca taburlardaki toplam sayının 1914 sonlarındaki 100.000 sayısını mutlaka aşmış olacağını tahmin edebiliriz.¹⁴⁷

Tablo 8, Birinci Ordu içerisindeki taburlara odaklanma birlikte, ameile taburlarının kompozisyonu hakkında genel bir fikir sunmaktadır. Yerel birimin demografik karakteri, insangücü mevcudiyetinin durumu ya da yapılacak işin gereklilikleri gibi faktörlere göre, belli bir ameile taburundaki farklı etnik/dinî grupların oranı değişebiliyordu. Ama imparatorlukta tüm ameile taburlarında değişmeyen bir özellik, istihdam edilen toplam gayrimüslim ameile-asker sayısının Müslümanlara göre daima çok daha yüksek olmasıydı.¹⁴⁸

Tablo 8. Birinci Ordu'daki Ameile Taburları (26 Temmuz 1915-28 Ağustos 1915)¹⁴⁹

<i>Taburun adı</i>	<i>Teşkil edildiği yer</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Musevi</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Toplam</i>
<i>Avrupa yakasında</i>						
1. Lüleburgaz Ameile Taburu	Lüleburgaz	181	2.586	263	143	3.173
1. Çorlu Ameile Taburu	Ayazma	80	890	9	43	1.022
3. Çorlu Ameile Taburu	Çorlu	681	1.986	111	306	3.084
Bolu Ameile Taburu	Bahçeköy	182	198	2	872	1.254
Makriköy Ameile Taburu	-	525	1.683	250	1.652	4.220
Makriköy Ameile Taburu	Zincirlikuyu	216	482	18	345	1.061
Pınarhisar Ameile Müfrezesi	Pınarhisar	8	535	13	7	563
Demirköy Ameile Müfrezesi	Demirköy	-	227	24	9	260

Demirköy Amele Müfrezesi	Demirköy	-	160	-	-	160
<i>Asya yakasında</i>						
1. Adapazarı Amele Taburu	İzmit	128	481	8	782	1.399
2. Adapazarı Amele Taburu	İzmit	100	395	7	331	833
Sarıyer Amele Taburu	İzmit (Solaklar)	298	99	-	198	595
Makriköy Amele Taburu	İzmit	500	500	-	400	1.400
İzmit Amele Taburu	İzmit	79	472	8	722	1.281
3. Adapazarı Amele Taburu	Sapanca	149	274	7	277	707
Balâ Amele Taburu	Samanderesi	1.064	611	121	631	2.427
Sülle Amele Taburu	Doğançay	200	350	-	600	1.150
Karamürsel Amele Taburu	Değirmendere	220	-	430	-	650
Karamürsel Amele Taburu	Adapazarı	200	-	400	-	600
<i>Toplam</i>		4.811	11.929	1.671	7.318	

Osmanlı ordusundaki amele taburlarının en bilinen özelliklerinin başında son derece kötü yaşam ve çalışma koşulları geliyordu. Amele taburları neredeyse istisnasız bir biçimde, savaş boyunca kötü barınma, erzak ve teçhizat sıkıntısı çekti.¹⁵⁰ Bu sorun dönemin gözlemcilerinin dikkatinden kaçmadı. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunda paralı asker olarak görev alan

Venezuelalı zabıt Rafael de Nogales anılarında amele taburlarının bu koşullarını not eder: Rafael de Nogales Osmanlı ordusundan bir müfettişle Eylül 1915'te İslahiye'de (bu tarihte Adana vilayetinin kazası), neredeyse tamamen Osmanlı Rumları ve Ermenilerinden teşkil edilmiş üç ya da dört amele taburu tarafından yürütülen bir yol inşaatını ziyaretleri esnasında, birçok amele-askerin açlık sınırında ve sefil bir biçimde yaşadığını, onların zabıtlarının ise amele-askerlere tahsis edilmiş olan tayını ve maaşları çalacak kadar bu sefaletle duyarsız kaldıklarını kaydetmiştir.¹⁵¹ Gerçi kötü beslenme ve giyim koşulları Osmanlı ordusunun genelinde de bir sorundu ve firarların başlıca nedenlerinden biriydi (bkz. Beşinci Bölüm), ama amele taburlarındaki koşullar çok daha kötüydü. Ayrıca, amele taburlarında amele-askerlerin zabıtlarından gördükleri muamele genellikle kötüydü. Dahası, belgelerden öğrendiğimize göre, mesela 1917'de Nusaybin'de (Diyarbakır'ın kazası) olduğu gibi, bazı amele taburları bazı gölgelerde eşkiya saldırılarına uğrayabiliyordu.¹⁵² Amele taburlarının bu kötü koşulları kulaktan kulağa aktarılacak halk arasında, zaman zaman abartılarak, yayılıyor¹⁵³ ve askerlik çağına girenler için bir tedirginlik kaynağı oluyordu. Bu durum bilhassa askerlik çağına gelen gayrimüslim Osmanlılar için geçerliydi. Bu tedirginlik askerliğe karşı isteksiz olan ve askerlik hizmetinden kaçmayı planlayanlar için, deyim yerindeyse, ekstra bir motivasyon oluşturunuyordu.¹⁵⁴ Bu gibi sorunlardan ötürü amele taburlarında firar vakalarına sıklıkla rastlanıyordu.¹⁵⁵ Bu firarlar da çoğunluğu taburların da çoğunluğun teşkil eden gayrimüslimler oluşturmakla birlikte, Müslüman ve Türk amele-askerler arasında da firarlara rastlanıyordu.¹⁵⁶ Firar vakaları bazen şiddetli bir hal alabiliyor ve tabur içinde ufak çaplı bir isyana dönüşebiliyordu. Urfa'da görev yapan amele taburunda böyle bir olay yaşanmış, Ermeni amele-askerler firar esnasında taburun yüzbaşısına ve birkaç başka Müslüman askere kazma ve küreklerle saldırmıştı.¹⁵⁷

Öte yandan, amele taburları hakkında belki de en çok tartışılan iddia, 1915'te Anadolu'dan göç etmeye zorlanan Ermeniler (erkekler) için birer ölüm tarlası işlevi görmüş olmalarıdır. Bu iddiayı öne süren tarihçilerden bir olan Vahakn Dadrian, amele taburla-

rında istihdam edilmiş olan yaklaşık iki bin Ermeni amele-askerin, “Bağdat Demiryolu inşaatında çalıştırılmak üzere yoldayken pusuya düşürülüp katledildiğini” zikreder; bu tarihte Üçüncü Ordu kumandanı olan Vehib Paşa bu katliam hakkında bir soruşturma başlatmış, bunun neticesinde divanı harp kurulmuş ve bazı sorumlular suçlu bulunarak idam edilmiştir.¹⁵⁸ O tarihlerde Anadolu’da faaliyet gösteren bazı Hristiyan misyonerler de, Ermenilerin çoğunlukta olduğu amele taburlarında kitlesel katliamlar yaşandığını iddia etmişlerdir. Bunlardan biri, Urfa bölgesinde bulunan İsviçreli misyoner Jacob Künzler idi. Bölgede çalışan iki amele taburunda böyle bir katliam vuku bulduğunu, katliamdan kaçarak kurtulan iki Ermeniden dinlediğini söylüyordu.¹⁵⁹ Bu iddiaların bazıları elbette yeterli belgelerle kanıtlanmayı beklemektedir. Ancak şurası kesin görünmektedir ki, amele taburları her ne kadar etnik-dinî açıdan homojen değilseler de, vuku bulan zayıatta Ermeni amele-askerler çoğunluğu teşkil ediyordu.¹⁶⁰

Savaşın uzamasına paralel olarak kitlesel askere almaların da sürmesi, salgın hastalıklar ve zorunlu göç ettirmeler gibi, yurt cephesinde etkili olan çeşitli faktörler nedeniyle ekonomik alanda acil ihtiyaç duyulan insangücünde yaşanan erozyon, amele taburlarının giderek sosyal bir karakter edinmesine de yol açtı. Bilhassa, savaş yıllarında genel olarak toplumu ve özel olarak da –belki de öncelikli olarak– orduyu beslemek için, ziraatın işler durumda tutulması gerekiyordu. Cephelelerdeki Osmanlı kuvvetlerinin mukavemet kabiliyeti cephelere sürekli gıda sağlanmasına kritik derecede bağımlıydı. Bu nedenle, İttihatçı hükümet, ihtiyaç duyulduğunda ziraat alanında da militarist yöntemlere başvurmaya karar verdi. Örneğin, Dahiliye Nezareti, 1916 yılında, tarlalarda çalışacak yeterli insangücü olmayan köylerde, o köylerin yakınında bulunan amele taburlarından personel gönderilerek çalıştırılmasını talep ediyordu.¹⁶¹

Zirai işlerin görülmesindeki militarist yaklaşım sivilleri de kapsıyordu. Bu durum hatta savaşın en başından itibaren gözlemlenebiliyordu. Devlet savaşa girildiği tarihten itibaren, köylerde 14 yaşın üzerinde ve askere gitmemiş olan köylülerin (kadınlar da da-

hil) tarlalarda çalıştırılmasını istiyordu.¹⁶² Buna göre, askerlik yükümlülüğü dışında kalan ve fiziksel işlere sağlığı elveren her erkek ve yine sağlığı elveren her kadın, kendi köyünde ya da ihtiyaç duyulan yakın köylerde çalışmak mecburiyetine tabi tutuluyordu.¹⁶³ Bu yöntem, mesela, Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerini kapsayan Üçüncü Ordu mıntıkasında yaygın bir biçimde uygulandı.¹⁶⁴ Başta muhtar olmak üzere, köyün imamı ve hocasını da içeren köy ihtiyar heyeti, 14 yaş üzeri bu işgücünün zirai işler için sefer edilmesi sürecini denetlemekle yükümlü tutuluyordu.¹⁶⁵ Köylerin ihtiyar heyetleri, bu vazifelere katılmaya isteksizlik gösterenleri ya da çalışmayı reddedenlere karşı tedbir olarak jandarma kuvveti talep etmeye yetkiliydi.¹⁶⁶ Zirai işlerde çalışma mecburiyeti, 1916 ve 1917'de konuyla ilgili yasalar çıkarılarak hukuki bir karakter de edindi.¹⁶⁷

Tarlalarda çalışmayı mecbur tutan bu uygulamaların zaman zaman bazı bölgelerde bilhassa gayrimüslim nüfusu hedeflediğine dair bilgiler mevcuttur. Bu hedeflemeden kasıt sadece tarlalarda çalıştırılacak yedek işgücü yaratma değil, aynı zamanda “şüpheli” toplumsal grupları sürekli bir kontrol mekanizmasına sokmaktır. Mesela, Harbiye Nezareti 1917 yılında yayımladığı bir emirle, bilhassa gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki kolordu komutanları ve askerlik şubesi başkanlarından, bu gayrimüslim grupların askerlik hizmeti dışında kalmış olan eli iş tutan unsurlarını ya tarlalarda ve inşaatlarda çalıştırmalarını ya da bunlara, otoriteler tarafından belirlenecek periyotlarda silahsız olarak icra edilecek askerî talimler yaptırmalarını istiyordu.¹⁶⁸ Öte yandan, 17 Temmuz 1917 tarihinde yayımlanan bir emirle, önceki emirde zikredilen, sivil gayrimüslim nüfusa bulundukları yerel birimlerde askerî talim yaptırılması talebi, herhangi bir neden belirtilmeksizin, iptal edilmişti.¹⁶⁹ Ama tarlalarda çalıştırılma yükümlülüğüne dair bir iptal söz konusu değildi – dolayısıyla bunun harbin sonuna değin, gerek duyulduğunda yapılan bir uygulama olarak yürürlükte kaldığını söylemek mümkündür.

Yurt cephesindeki mevcut insangücünü ekonomik amaçlı olarak mümkün olduğunca seferber etme eğilimi (ve bilhassa zirai iş-

lerde çalıştırma isteği) doğrudan bu alanda çalıştırılması planlanan amele taburları da ortaya çıkarmıştı. Zirai işleri militarist bir perspektif içerisinde halletme arzusunu yansıtan bu taburlar, gerektiğinde acil ihtiyaç duyulan bölgelere transfer edilebilecek bir nevi “seyyar” zirai çalışma birimleri işlevini yerine getirecekti. Eli iş tutan erkek nüfusun tamamına yakını savaş yıllarında askere alınmış olduğu için, kadınlar bu amele taburları için seferber edilebilecek önemli bir işgücü havuzu oluşturuyordu. Zirai işler için kurulan amele taburlarında genellikle çoğunluğu kadınlar meydana getiriyordu.¹⁷⁰ Suriye’de konuşlu Dördüncü Ordu’nun hinterlandında, kumandan Cemal Paşa’nın direktifiyle teşkil edilen Kadın Amele Taburları bu uygulamanın örneklerinden biriydi. Bu taburlar, bilhassa 1915’te bölgedeki Ermeni nüfusu zorla göç ettirildikten sonra tarlalarda işgücü eksikliği çok artan Çukurova bölgesine transfer edilmişti.¹⁷¹

Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşı yıllarında kadın işgücünden kent merkezlerindeki sanayi faaliyetleri için de faydalanmaya çalıştı. İstanbul’da, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi tarafından 1917 yılında Kadın İşçi Taburu kuruldu. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi’nin kendisi de, 1916 yılında, Enver Paşa ve eşi Naciye Hanım’ın himayesinde, ihtiyaç içerisinde olan Müslüman kadınlara iş bulma hedefiyle tesis edilmişti. Bununla birlikte, Kadın İşçi Taburları pratiği çok uzun ömürlü olmadı ve kentsel işgücünün önemli bir unsuru haline gelemeydi; daha ziyade, ekonomik durumu ve yaşam standardı çok kötü olan birkaç yüz Müslüman kadına istihdam sağlayan bir yer işlevi görebildi.¹⁷²

Çalıştırma amaçlı kurulan taburlarda, bir nevi alternatif cezalandırma yöntemi olarak, zaman zaman mahkûmlar da istihdam edilebiliyordu. Belli ki, savaş yıllarında mahkûm emeğini militarist çalışma taburlarında kullanmak, o emeği kapalı tutmaktan daha faydalı görülüyordu. Bu uygulamaya bir örnek vermek gerekirse, 1915 yılında Kafkas Cephesi’ndeki Üçüncü Ordu mıntıkasında, 3.000 civarında yakalanan bakaya ve firari, ordu kumandanlığının emriyle, ziraat ve nakliye işlerinde çalıştırılmak üzere Diyarbekir ve Mamuretülaziz vilayetlerine nakledilmişti.¹⁷³

Zirai işgücüne katkı yapma hedefiyle savaş yıllarında “dışlanmışlar”ın kullanımının bir başka biçimi, eldeki savaş esirlerinin işgücüne acil ihtiyaç duyan büyük çiftliklere yollanmasıydı. Bu yönetime özellikle İstanbul, Hüdavendigâr/Bursa ve Edirne gibi büyük vilayetlerdeki ve civarlarındaki çiftliklerde başvurulmuştu.¹⁷⁴ Belgelerden anlaşıldığına göre, Osmanlı devletinin elindeki çok sayıda Rus savaş esiri bu şekilde zirai işgücü olarak kullanılmıştı.¹⁷⁵ Çalıştırılacak savaş esirleri çiftlik sahiplerinin talebi üzerine yollanıyor, esirlerin barınma, beslenme ve kontrolü vazifesi çiftlik sahiplerine yükleniyordu. Esir çalıştıran çiftlik sahipleri her hafta düzenli olarak kendi yerel idari makamlarına ve menzil müfettişliğine esirlerin durumu hakkında rapor vermekle mükellefti. Esirlerin firar etmesi durumunda çiftlik sahipleri kaçan esirlerin fiziksel eşkallerini de bildirmek durumundaydı.¹⁷⁶

Esir işgücünden faydalanmaya bir başka ilginç örnek ise, Osmanlı devletinin müttefiki Almanya'nın elinde bulunan Müslüman savaş esirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na nakledilmesi ve bunların ihtiyaç duyulan tarlalar ve fabrikalarda çalıştırılmasıydı.¹⁷⁷ Son olarak, zirai işgücü açığını kapatma adına nizami askerî birliklerden de zaman zaman faydalandığını eklemek gerekmektedir. İşgücüne acil ihtiyaç duyulan yerlerde ve zamanlarda, eğer cepheye fazla bir hareketlilik yoksa, tarlalarda çalıştırılmak üzere nizami birliklerden ekipler oluşturulabiliyordu. Örneğin, ordu kumandanlıklarına 1916 yılı Kasım ayında yollanan bir emir, mümkün olan zaman ve yerlerde nizami birliklerdeki askerlerin kendi mıntıkalarına yakın yerlerdeki zirai işlere yardımcı olmaları gerektiği belirtilmişti.¹⁷⁸

Elbette, sivillerden mürekkep zorunlu çalışma birimleri teşkil etmekle ordu içerisinde amele taburları kurmak aynı şey değildi. Ordu bünyesindeki amele taburları zorunlu askerlik yükümlülüğünün bir parçasıydı; istihdam ve hizmet koşulları askerlik kanunu ve seferberlik nizamnamesine göre belirleniyordu. Askerî hiyerarşinin bir parçası olan amele taburları geçici çalışma birimleri değildi, savaş boyunca daimi kaldılar. Sivillerin kullanıldığı çalıştırma birimleri ise daha ziyade yerel ve geçici önlemler olarak gündeme gelmişti. Ancak, sivil çalışma taburlarının da savaş yıllarında eko-

nomik işgücü açığına yönelik aynı askerî bakış açısından türediğini vurgulamak gerekir. Bu birimler de, tüm toplumu askerî bir disiplin içerisine sokmaya çalışan ve ona bir ordu gibi muamele etmek isteyen militarist mantalitenin izlerini taşıyordu. Zirai üretimin sekteye uğramasını önlemek için sivil işgücünün militarist bir tarzda seferber edilmesi, kitabın giriş kısmında tanımlanmaya çalışılan, askerî alanın ekonomi de dahil olmak üzere tüm sektörleri savaş çabası için kullanmak isteğini anlatan topyekûn savaş konseptiyle de uyum içerisindedir.

Seferberlik ve Askerlikten Muafiyetler Sorunu

Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi en başından itibaren uzun bir muafiyetler listesi içermiştir. Osmanlı devletinin gayrimüslimleri askerlik hizmetinin dışında tutma eğilimine ek olarak (ki bu eğilim ancak çok yavaş ve parçalı bir biçimde ortadan kalkabilmişti), hatırı sayılır sayıda Müslümanın da askerlikten muafiyet hakkı vardı. Ayrıca, merkezî devletin zorunlu askerlik sistemini işletebileceği bir bürokratik altyapısının bulunmadığı Yemen gibi bölgeler de zorunlu askerlik sisteminin gerek fiilen gerekse de hukuken dışında kalıyordu. Bu kadar fazla muafiyetin olması sadece toplum içerisinde ayrımcı muameleye tabi tutulma ve adaletsizliğe uğrama hissini körüklemekle kalmıyor, pratikte de silahlı kuvvetleri faydalanabileceği geniş bir insangücü havuzundan mahrum bırakıyordu. Ayrıca, bu uzun muafiyet listesi, muaf olmayı isteyen birçok Müslüman için bazen gayrimeşru yollara başvurma ve etik dışı yöntemlerle muaf olmaya çalışmaya yol açıyordu: “İstisnâiyyet imtiyâzına mazhar olmak için birçok halkı ahlâksızlığa, sahtekârlığa, yalancılığa, irtikâb ve irtişâ’ya sevk etmiştir...”¹⁷⁹

1914’te yeni bir askerlik kanunu çıkarılırken en çok altı çizilen hedeflerden biri, artık lüzumsuz görülen ve Osmanlı askerî gücünü aşındırdığı düşünülen birçok muafiyeti sonlandırmaktı. Gereksiz muafiyetlerin ortadan kaldırılması bu açıdan toplumda zedelenmiş olan adalet duygusunu da tamir edecek, “zenginle fakiri, mektepliyle cahili, yani herkesi aynı bayrak altında” toplayacaktı. Aslında,

bu yöndeki çabalar, yukarıda da zikredildiği gibi, 1909'da başlamış, mesela bitirme imtihanlarını zamanında veremeyen medrese öğrencilerinin muafiyeti kaldırılmıştı. Osmanlı yetkilileri zorunlu askerlik sisteminde “lüzumsuz” addedilen muafiyetlerin kaldırılması konusunda 1914'te daha da kararlı gözükmekteydi. 1914'te çıkan yasanın 1. maddesi, şartsız muafiyetlere kapıyı kapatıyor, sadece Osmanlı hanedan üyelerinin askerlikten muaf olduğunu belirtiyordu. Ne var ki, her ne kadar bu hedef savaş esnasında da muhafaza edilmişse de, seferberlik koşullarına uyum sağlama çabası onu yeniden şekillendirmiş ve revizyona tabi tutmuştu. Bunun neticesinde, bazı muafiyetler gerçekten de lağvedilirken, bazılarının vazgeçilememiş, hatta bazen yeni muafiyetler getirildiği de olmuştu.

Bedel-i Nakdî

Bir kere, bedel-i nakdî uygulaması kanun önünde eşitlik prensibi açısından ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Yeni yasanın hedeflerinden biri bu uygulamayı lağvetmektir. Aslına bakılırsa bu hedef 1909 düzenlemelerinden beri sık sık zikrediliyordu. Ama bütün bu hedef dillendirmelerine rağmen pratik faydaları açısından hep yürürlükte kaldı, zira Osmanlı devleti böylesi bir ekstra finans kaynağından hiçbir zaman tam olarak vazgeçmeyi göze alamadı. Ayrıca, nüfusun ancak ekonomik olarak iyi durumda olan (yani istatistiki açıdan ufak bir) kesimine hitap ettiği için, zorunlu askerlik sistemi bedel-i nakdî uygulamasını fazla sıkıntıya girmeden kaldırabiliyordu. Bu ufak kesimin askerlik hizmetinin dışında kalması asıl insangücü havuzunu ciddi biçimde kısıtlamadığı için tolere edilebiliyordu. Üstelik, bedel-i nakdî seçeneğine dahil edilenlerin çoğunluğunu gayrimüslimler oluşturduğu için, bunların askerlik hizmeti dışında kalmalarını devlet çok da vazgeçilemez bir durum olarak görmüyordu. Açıkçası, bu “görmeme” durumu gayrimüslimleri de özellikle rahatsız etmiyordu, zira 1909 düzenlemelerine temsilcileri düzeyinde onay ve destek vermiş olsalar da, gayrimüslim cemaatler popüler düzeyde aktif askerlik hizmeti yükümlülüğüne hiçbir zaman coşkuyla bakmamışlardı.

Önemli bazı yeni ayarlamalar yapılmakla birlikte, yukarıda tarif edilen genel durumun Cihan Harbi esnasında da üç aşağı beş yukarı devam ettiği söylenebilir. 1909 düzenlemelerinin söylemine paralel biçimde, 1914'te de, zorunlu askerlik sistemiyle ilgili yeni hukuki düzenlemelerin hedeflerinden birinin bedel-i nakdî uygulamasını kaldırmak olduğu belirtildi.¹⁸⁰ Fakat, bu söylemin kendini meşrulaştırmak için vurguladığı noktalar, seferberliğin ilanından sonra farklı bir boyut edindi. Bedel-i nakdî uygulamasının kaldırılmasını Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliği olarak sunan bir Osmanlılık vurgusu muğlak da olsa devam etti, ama artık bu söylemin, ekonomik sınıflar arasındaki farklı muameleler gibi, kamusal alanda sıkıntı yaratan başka spesifik sorunlara da hitap etmesi gerekiyordu. İttihatçı hükümetin “Milli İktisat” politikaları imparatorluğun Müslüman-Türk tüccar kesimini gözetmiş ve bu kesime pek çok fırsat ve imkân sağlamıştı; dolayısıyla, kaynaklardan da anlaşılıyor ki, 1914 sonlarına gelindiğinde Müslüman zenginler ve üst-orta sınıf içerisinde de hatırı sayılır sayıda insan bedel-i nakdî uygulamasından faydalanmak istiyordu.¹⁸¹ Bu durumun halk arasında, askerlik sisteminin zenginlere kıyak geçtiği ve vatan savunması vazifesini fakirlerin omzuna yüklediği yollu homurdanma ve şikâyetlere yol açtığı görülmektedir. Bu nedenle, bedel-i nakdîyi kaldırma niyetlerini beyan eden Osmanlı otoriteleri, zenginlerin de fakirlerle eşit biçimde silahlı kuvvetlerde hizmet etme yükümlülüğü olduğunu vurgulama gereği hissediyordu: “Biçare köylü Mehmedcikler yanında en kibar en zengin bir adam dahi aynı vecihle vatanını müdafaa edecek. Ne şeref!”¹⁸²

Ne var ki, ne yeni askerlik kanunu ne de seferberliğin getirdiği düzenlemeler bedel-i nakdîyi tam olarak kaldıramadı. Yetkililer, bedel-i nakdînin kaldırılmasını yeni kanunu hazırlarken ciddi ciddi düşündüklerini, ama devletin finansal ihtiyaçları nedeniyle ondan tam olarak vazgeçemediklerini itiraf ediyordu; yapabildikleri tek şey onun uygulama alanını mümkün olduğunca daraltmaktan ibaret kaldı.¹⁸³ Buna göre, ilk olarak, bedel-i nakdî ödemek askerliğe hiç adım atmamak anlamına gelmeyecekti: Bir yükümlü bedel ödese bile, bulunduğu yerel birime en yakın piyade tümeni

kışlasında 6 aylık temel askerlik eğitimini almakla yükümlüydü. Ayrıca, bedel-i nakdî uygulamasının sadece barış zamanı için geçerli olacağı, savaş zamanı bu seçeneğin kullanılmayacağı ifade ediliyordu.¹⁸⁴ Ama bu sonuncu beyan da daha öncekiler gibi niyet düzeyinde kaldı. Bedel seferberlik ilanından sonra da uygulanmaya devam ettiği gibi, kanunun bedel hakkında getirdiği bazı kısıtlamalar da savaş esnasında gevşetildi. Savaştan hemen önce bedelin yarattığı eşitsizlikler hakkında yetkililerin çektiği nutuklar, savaş zamanı uygulamalarıyla çelişti.¹⁸⁵ Örneğin, bedel-i nakdîye dair 6 Mart 1915'te çıkarılan yeni kanun uygulamanın savaş esnasında da devam edeceğini teyit etmişti.¹⁸⁶ Tamamen hiçbir zaman kaldırılmayan uygulama, zaman zaman bazı hukuki ayar çekmelerle hep devam etti.¹⁸⁷

Bununla birlikte, yeni düzenlemelerin getirdiği şu ayrıma dikkat çekmek gerekir: Buna göre savaş yıllarında bedel muafiyeti yedeklerle, yani “ihtiyat” ve “müstahfız” kategorileriyle sınırlandı; aktif askerlik hizmeti yaşındakiler bu muafiyetin dışında bırakıldı. Tabii her yeni düzenleme gibi bunun uygulamasında da standart eksikliği söz konusuydu. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında bir ayrım vardı. Müslümanlar için sadece “gayr-i muallem”¹⁸⁸ (talim görmemiş) yedeklere bedel hakkından faydalanma hakkı tanınırken, tüm gayrimüslimler, ister “muallem” isterse “gayr-i muallem” olsun, bedelden faydalanabiliyordu. Sağlık sorunları ve bedensel yetersizlik yüzünden silahsız hizmete ayrılmış tüm gayrimüslimler de bedelden faydalanabiliyordu. Bu ayrımcı muamele pratikte oldukça göze batıyor ve çeşitlik gözlemciler tarafından çeşitli biçimlerde yorumlanabiliyordu. Örneğin, Halep'teki İngiliz konsolosunun 31 Ağustos 1914 tarihli raporu, Osmanlı yetkililerinin “Hristiyanlara asker olarak ihtiyaç duymadıklarını, ödeyebilenlerden nakit bedel çekmekten başka bir şey düşünmediklerini” belirtiyordu.¹⁸⁹

Muafiyetlerin Lağvı ve Ailelerin Desteklenmesi Sorunu

Osmanlı devletinin 1914'teki yeni kanunla tereddütsüz kaldırmak istediği muafiyetlerden biri de “muînsiz” muafiyetiydi. Muîn-

siz tabiri bir aileyi geçindiren tek erkek anlamına geliyordu. Böyle ailelerin geçim zorluğu çekeceği tespitine dayanarak, muînsizlere daha önceki dönemlerde askerlik muafiyeti hakkı tanınmıştı.¹⁹⁰ Yeni askerlik kanununun 49. maddesi muînsiz muafiyetini kaldırıyordu; Dahiliye Nezareti bu muafiyetin kaldırıldığını vilayet idarelerine ayrıca bildirmişti.¹⁹¹ Ancak, ailelerin geçimini sağlayan tek erkek üyelerin askere alınması böylesi aileler için ciddi geçim sıkıntıları yaratabileceği ve bunun da yurt cephesinde genel bir huzursuzluğa yol açabileceği olasılığını göz önüne alan devlet, böylesi zor durumdaki aileler için bir ödenek tahsis etmeye karar vermişti. Kanuna göre bu ödenek aylık kişi başı 30 kuruş olacaktı. Fakat, her ne kadar bu yeni düzenleme muînsiz muafiyetinin kaldırılmasını kolaylaştıracak makul bir alternatif olarak görünse de, seferberliğin ilanından sonra Osmanlı devleti böylesi ailelere ödenek sağlamakla giderek zorlanmaya başladı. Savaşın uzaması ailelerinin tek geçindiricisi olan birçok erkeğin askere alınmasını doğuruyordu. Bu erkeklerin hizmet süresi savaşla birlikte uzadıkça, bazıları cephelerde hayatını kaybettikçe, yaralandıkça ya da esir düştükçe, arkada bıraktıkları aileleri ciddi sıkıntı içine giriyordu. Bu mesele, Osmanlı devletinin savaşa girmesinin hemen ardından, tüm imparatorlukta önemli bir sosyal sorun haline geldi.

Mesele çok yönlüydü. Birincisi, yeni kanun ailelere bir ödenek öngörmesine rağmen, “aileyi geçindiren kimse” tanımı üzerinde bir kafa karışıklığı yaşanıyor ve 1915 ile 1916 yıllarında kanunda bazı revizyonlara gidildi. Giderek daha fazla aile ödenek talep ettikçe ve bu ödenekler devlet için giderek daha büyük bir finansal yük haline geldikçe, “aileyi geçindiren kimse” tanımı daraltıldı. Hükümet, devlet bütçesi üzerindeki yükü azaltma hedefiyle, bir aileyi, o ailenin askere alınan erkeğinin yanı sıra, geçindirebilecek başka kişiler de olabileceği tespitini yaptı. Bazı durumlarda yakın akrabalar da, eğer coğrafi olarak yeteri kadar yakında iseler, ihtiyaç içindeki bir aileyi geçindirebilecek kişiler arasına dahil ediliyordu. Ailenin dedesi, hatta bazı durumlarda durumu iyi olan anneanne-si-babannes-i, eğer aileyle aynı kaza içerisinde ikamet ediyorsa, geçim sağlayıcı olarak kabul edilebiliyordu. Yaşı uygun olan çocuk,

erkek kardeş ya da kayınpeder de, eğer aynı köy ya da mahallede oturuyorsa, aileyi geçindirecek kişiler listesine alınabiliyordu. Aynı hane içerisinde yaşayan akrabalar da listeye dahil edilebiliyordu.¹⁹²

İkincisi, devlet ödenekleri düzenli olarak ödemekte zorlanıyordu. Vilayet idareleri bu ödenekleri zamanında yapamadıklarından şikâyet ederek, İstanbul'dan sürekli olarak para talep ediyordu. Ödeneklerini alamayan aileler de sürekli şikâyet ediyordu. Bu şikâyetler bazen şiddet içeren eylemlere dönüşebiliyordu. Örneğin, Mart 1916'da Aydın'da, asker ailelerinden oluşan bir grup, aylarca ödenek alamamalarından dolayı bir fırına saldırmış ve ödeneklerden sorumlu devlet memurunu darp etmişlerdi. Bu huzursuzluğun başka bölgelere sıçramasından tedirgin olan hükümet ödeneklerin verilmesi için vilayete para gönderdikten sonra aileler yatıştırılmıştı.¹⁹³

Öte yandan, geçim sıkıntısı içindeki aileleri huzursuz eden daha genel sorunlar da vardı. Savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda çok hızlı yükselen hayat pahalılığına karşın, maaşların satınalma gücü sert bir biçimde düşmekteydi (bkz. Tablo 9). Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı yıllarında hayat pahalılığının yükselme hızı öylesine çarpıcıydı ki, Avrupa ülkelerinden ancak Avusturya'nın durumu biraz benzerlik arz ediyordu.

Tablo 9. Osmanlı İmparatorluğu ve Başlıca Avrupa Ülkelerinde Birinci Dünya Savaşı Esnasında Hayat Pahalılığı Endeksi (1914 = 100)¹⁹⁴

	Osmanlı İmp.	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	İtalya
1914	100	100	100	100	100	100
1915	130	123	118	125	158	109
1916	212	139	135	164	337	136
1917	846	175	159	245	672	195
1918	1.823	203	206	293	1.163	268
1919	1.424	221	259	401	2.492	273

İmparatorlukta kötüleşen yaşam koşulları gıda fiyatlarındaki sürekli artışlarda ve kıtlıklarda kendini göstermekteydi. Birkaç örnek zikretmek gerekirse, bir okka¹⁹⁵ şekerin fiyatı Temmuz 1914'te 3 kuruş iken, Ocak 1917'de 62 kuruşa, Ocak 1918'de ise 140 kuruşa fırlamıştı. Bir okka patates Temmuz 1914'te 1 kuruşa satılır iken, Eylül 1917'de 20 kuruşa, Ocak 1918'de ise 36 kuruşa satılır olmuştu. Bir okka koyun eti Temmuz 1914'te 7 kuruş iken, Ocak 1917'de 28 kuruşa, Eylül 1918'de ise 120 kuruşa çıkmıştı.¹⁹⁶

Savaşın son yılına gelindiğinde asker ailelerinin huzursuzluğu had safhaya ulaştı. 31 Temmuz 1918 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, İstanbul'da bir grup kadın Harbiye Nezareti'nin önünde toplanmış ve savaştan dolayı kötüleşen hayat şartlarını protesto etmişti. Kadınlar "nezaret binasını taşlamış, pencere camlarını kırmış ve 'ya bizi besleyin ya da kocalarımızı ve oğullarımızı geri verin' diye bağırıyorlardı." Aynı rapor, kalabalığın ancak yetkililerin protestoculara gıda malzemesi ve para vermesiyle dağıtılabilirdiğini de ekliyordu.¹⁹⁷

Geçim sıkıntısı çeken asker ailelerine destek olmanın bir diğer yolu da hayırseverlik faaliyetleriydi. Bu faaliyetler, savaş esnasında devletin önyak olduğu fakirlere yardım kampanyalarının önemli bir ayağını oluşturuyordu.¹⁹⁸ Bu kampanyalar çoğunlukla yarı-resmî gönüllü dernekler tarafından organize ediliyordu. Savaş esnasında Osmanlı askerlerine yardım için düzenlenen diğer birçok kampanyada olduğu gibi, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti fakirlere yardım faaliyetlerinde de oldukça aktifti. Cemiyetin basında yayımlanan ve halkı asker ailelerine destek olmaya davet eden bir beyannameinde, İslam dininde cihâd için savaşan gazilerin ailelerine yardım etmenin dinî bir vazife olduğu vurgulanıyordu:

[Cihâdî emretmiş olan İslam]... aynı zamanda mücâhid ve gâzileri ve onların çocuklarını düşünmeyi mukaddes ve [zaruri] bir vazife olarak telakki etmiştir. Elleri silah tutanlar için cihâd ve gazâyâ koşarak din ve milleti müdafaa ne kadar büyük bir vazife ise onların köyde bırakmış oldukları muhtaç ailelerini beslemek de aynı derecede dinî ve ilahi bir vazifedir.¹⁹⁹

Aynı beyanname, en zengin devletlerin bütçelerinin bile böylesi durumlarda halktan yardım istemeyi zorunlu kıldığını söyleyerek, Osmanlıları ekonomik durumları elverdiği ölçüde bu kampanyaya destek olmaya teşvik ediyordu.

Asker ailelerine destek amaçlı bazı yardım kampanyalarını üst düzey devlet yöneticilerinin eşleri organize etmişti. Bunlar, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar adını taşıyan bir dernek kurdular. Bu hayırseverlik organizasyonuna, İstanbul'da, önde gelen İttihatçıların eşleri önyak oluyordu. Bunlardan biri İttihatçıların önemli isimlerinden, emniyet umum müdürü İsmail Canbulad'ın eşi idi. İttihatçı ya da o çevreye yakın isimlerden İstanbul polis şefi Bedri Bey'in, matbuat umum müdürü Hikmet Bey'in ve maarif müfettişi Selim Sırrı Bey'in eşleri de organizasyonun aktif isimlerindendi. Gerek yerli gerek yabancı üst düzey yetkililerin eşleri, kocaları ya da oğulları cepheye vatan için savaşıırken kendileri geçim sıkıntısı çeken kadınlara yardım toplamak için kamusal alanda çalışırken, devletin kendi halkına karşı en zor zamanlarda bile şefkat elini uzattığı mesajını vermeye çalışıyorlardı. Bu faaliyetlerin tek amacı zor durumda olanlara yardım etmek değildi; böylesi kampanyalar hükümetin savaş politikalarının meşrulaştırılmasına da hizmet ediyordu. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Derneği İstanbul'un önemli semtlerinde şubeler açtı ve buralarda muhtaç ailelere gıda malzemesi ve başka erzak dağıttı.

Ancak, kimin “muhtaç” durumda olduğu, yerel düzeyde resmî bir prosedürle belirleniyordu. Bu şubelerden aileleri adına yardım isteyen kadınların önce bulundukları birimdeki muhtar ya da imamdan, erkeklerinin askerde olduğunu ve kendilerinin muhtaç durumda olduğunu resmî olarak teyit eden bir evrak alıp öyle müracaat etmeleri gerekmekteydi.²⁰⁰ Benzeri hayırseverlik faaliyetleri diğer vilayetlerde de teşvik ediliyordu.²⁰¹ Ayrıca, savaş malullerine iş bulma faaliyetlerini de savaş yıllarının yardım kampanyaları içerisinde zikretmek gerekir. Her ne kadar savaş malullerine yönelik yardım kampanyaları Osmanlı toplumunda çok yaygın gözükmesede, gerek malul subaylara gerekse de askerlere iş bulmak için çeşitli yardım faaliyetleri gerçekleştirilmisti.²⁰²

Bürokratik Muafiyetler

Osmanlı devleti, büyük bürokrasi aygıtını savaş esnasında işler halde tutmak için bazı kilit mevkilerdeki bürokratlarını ve yöneticilerini askerlikten muaf tutmak zorunda kaldı. Bu doğrultuda, askerlik kanununun 90. maddesine göre, yaşları gereği yedeklik kategorilerinde olsalar bile nazırlar, üst düzey yöneticiler, büyükelçiler, valiler, kadılar ve müftüler askere gitmeye mecbur tutulmuyordu. Ama belki de daha önemlisi, devlet bazı orta ve alt kademe memurlarının ve teknik personelinin de savaş zamanı kendi işlerine devam etmelerini istiyordu, zira bu memurların ve personelin iş tanımı, bulundukları yerel birimlerde seferberlik sürecinin denetlenmesiyle alakalı olduğu için bu devamlılık son derece önemliydi. Posta ve telgraf memurları, banka memurları, demiryolu işçileri ve memurları, muhasebe memurları, polis memurları vb. görevleri olan personel savaş esnasında son derece kilit bir konumdaydılar. Askerlik kanununun 91. maddesi, seferberlik zamanında bile askerlik hizmetinden muaf tutulacak orta ve alt kademe bürokratik personelin kimleri kapsayacağına dair uzun ve detaylı bir liste içeriyordu.²⁰³ Tabii bu muafiyet, söz konusu personelin savaş çabasına başka türlü katkı yapacağı varsayılarak tanınıyordu. “Savaş işi” devletin sivil memurlarından da önemli katkılar bekleyen çok kapsamlı bir çalışma alanıydı. Dolayısıyla, memurların muafiyet haklarının daraltılması bir yana, savaş yıllarında çıkan yasalara bakılırsa bürokrasinin çeşitli dairelerindeki memur ihtiyacı daha da artmıştı.²⁰⁴

Bununla birlikte, sivil devlet memurlarının yaptıkları iş seferberliğin işletilmesi açısından önemli olmasına önemliydi ama, savaş yıllarında giderek askerî otoritelerin kontrolü altına da girmişlerdi. Savaş boyunca devam eden askerî sıkıyönetim yerel idarede otorite üstünlüğünü hem *de facto* hem de *de jure* olarak komutanlara veriyordu.²⁰⁵ Seferberlik emri Dahiliye Nezareti’ne sıkıyönetim ilan etme yetkisi veriyor olsa da, gerçeklikte askerî idarenin yürütülmesi ve denetimi işi Harbiye Nezareti’ne aitti.²⁰⁶ Bu durum, üst düzey yerel idareciler de dahil olmak üzere taşra memurlarının,

bölgelerindeki komutanlara itaat etmelerini gerektiren bir süreç ortaya çıkardı. Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti ile olan yazışmalarında bu mecburiyeti zaman zaman vurguluyordu, akabinde de Dahiliye Nezareti yerel idarecilerini uyarmak zorunda kalıyor ve onlardan bulundukları birimlerde yetkili komutanların tedbir ve önerilerini dinlemelerini ve yerine getirmelerini istiyordu.²⁰⁷ Asker alımı işlemleri savaş yıllarında sivil memurların en çok ihtimam göstermesi istenen işlerin başında geliyordu. Vilayetlerde görevli mülki yetkililer, asli işlerinden birinin kendi bölgelerindeki seferberlik ve asker alma işlemlerinin etkin bir biçimde yürütülmesi olduğu konusunda merkez tarafından sık sık uyarılıyordu.²⁰⁸ Mülki memurlar savaş yıllarındaki mecburiyetleri arasında tekâlif-i harbiye işlemlerinin denetlemesi de vardı. Memurlar hatta, eğer çalıştıkları yerel birimlerde seferberlik işlemleri aksarsa, cezalandırılmakla tehdit ediliyordu.²⁰⁹

Askerlik kanunu bütün dinlerin din adamlarını da zorunlu askerlikten muaf tutuyordu. Kanunun 91. maddesine göre, sadece imparatorlukta dinî cemaatlerin üst ve orta makamlardaki temsilcileri değil, alt makamlardaki uygulayıcı din adamları da askerlikten muaftı. Bunlar Müslüman din adamlarının yanı sıra Hristiyanların rahiplerini, papazlarını, tasdiknameli papaz yardımcılarını ve Musevilerin hahamlarını ve haham vekillerini içeriyordu. Müslümanların alt düzeydeki dinî görevlilerinden kimlerin muaf olacağı konusunda ise liste diğer dinlerdeki kiyasla daha detaylıydı. Her camide bir imam, bir hafız, bir müezzin ve bir kayyım bırakılması lazım geldiği tespitinden hareketle bu görevlilerin askerlikten muaf tutulacakları belirtilmişti. “Beratsız” (diplomasız) imamların, eğer bunlar camilerde vekil imam olarak görev yapıyorsa ve söz konusu camilerde beratlı imam yoksa, muaf olabilecekleri şartı da eklenmişti.

Kanun ve uygulamalara bakıldığında Osmanlı devletinin din adamlarına askerlik yaptırmak konusunda çok katı olmadığı söylenebilir. Bilhassa Müslüman din adamları söz konusu olduğunda bu esneklik daha da belirgindi. Elbette bu esnekliğin tek nedeni savaş zamanı insanların dinî vecibelerini yerine getirmelerinin aksa-

mamasını sağlama isteği değildi. Özellikle uygulayıcı düzeyindeki din adamları, en çok da köy imamları, halkın savaş için seferber edilmesinde hayati bir rol oynuyordu. Önceki bölümde de değinildiği gibi, yerel cemaat içerisinde etkili bir konuma sahip olan imamlar hutbe, vaaz ve nasihat gibi araçlarla, zorunlu askerlik sisteminin halk tarafından kutsal bir vazife olarak görülmesinde ve dolayısıyla da tereddütsüz kabul edilmesinde kritik bir işlevi yerine getiriyordu. Savaş zamanında şehitlik vurgusu yapılırken yerel halkın en çok ciddiye aldığı figür imamdı. Beşinci Bölüm’de de bahsedileceği gibi, imamlar bakaya ve firarilere nasihat ederek onların tekrar hizmete geri döndürülmesinde de etkiliydi. Bu nedenle, imamlar Osmanlı Cihan Harbi seferberliğinin yerel düzeyde ve tabandaki en etkili propagandacıları ve mesaj taşıyıcıları oldukları için, onlara askerlik muafiyetinin bu denli kolay tanınması anlaşılabilir bir durumdu. Savaş zamanı her yerel birimde en az bir imamın bulunması seferberliği sekteye uğratan değil, onu etkinleştiren bir durum olarak görülüyordu.

Belli Sosyal Grupların Muafiyeti

İmparatorluktaki bazı sosyal gruplara da muafiyet hakkı tanınmıştı. Bu hak genelde geçici olarak tanınıyordu, ama bu süre oldukça uzun olabiliyordu. Böylesi başlıca iki gruptan biri ve en kalabalığı muhacirlerdi. Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus ve 1912-1913 Balkan Savaşları’nda ardı ardına ciddi yenilgiler almış ve bunun neticesinde gerek Balkan Yarımadası’nda ve gerekse Kuzeydoğu Anadolu’da toprak kayıpları yaşamıştı. Ayrıca, Balkanlar ve Kafkaslar’ın, Osmanlı toprağı olmayan fakat Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerinde de 19. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi kargaşa hâkimdi ve Müslümanlar için yaşam koşulları giderek zorlaşıyordu. Dolayısıyla, gerek savaşlarda kaybedilen topraklardan gerekse de sözü edilen diğer bölgelerden, başta Anadolu coğrafyası olmak üzere imparatorluğun içlerine doğru kitlesel bir göç dalgası başlamış ve yüz binlerce Müslüman buralara doğru yola çıkmıştı. Muhacir nüfusun yeni

yurtlarına yerleşme ve uyum sağlama sürecini kolaylaştırma adına Osmanlı devleti zorunlu askerlikten muafiyet hakkı tanımıştı. Gerçi bu muafiyet geçici süreliydi: Göç ettikleri tarihten itibaren altı yıl süreyle geçerliydi.²¹⁰ Bununla birlikte, savaş koşulları devletin muhacirlere tanıdığı bu esnekliği hemencecik katılaştırabiliyordu. Cihan Harbi esnasında insangücü ihtiyacının aciliyeti bu geçici muafiyet süresini üç aya kadar indirmişti.²¹¹ Ayrıca, Üçüncü Bölüm'de daha ayrıntılı görüleceği gibi, askere gitmedikleri zamanlarda da muhacir erkek nüfusun orduya gönüllü olarak hizmet vermesi teşvik edilen bir durumdu.

Kanunun muafiyet hakkı tanıdığı diğer büyük sosyal grup ise yerleşik hayata yeni geçirilen göçebelereydi. Bunların içerisinde ekseriyeti Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretleri oluşturuyordu. Bu muafiyet hakkının temel gerekçesinin göçebe aşiretleri iskâna teşvik amaçlı olduğunu söylemek yanlış olmaz, zira merkezî devletin taşra üzerindeki kontrol kapasitesini artırmak adına göçebelere iskâna yönelik uzun zamana yayılan arzusu bilinmektedir. Ancak, muhacirlerin durumunda olduğu gibi bu muafiyet de mutlak ve ömür boyu değildi, geçici karakterdeydi. Yine muhacirlerin durumunda olduğu, savaş zamanı bu muafiyet hakkı devam ediyor olsa da, devlet bu insangücü havuzundan “gönüllü” biçiminde faydalanmaya çalışıyordu. (Bu konu Üçüncü Bölüm'de ayrıntılı bir biçimde ele alınıyor.)

Vatandaşın Zabıt Yapmak: Seferberlik ve İhtiyat Zabıtları

Balkan Harbi sonrasında Osmanlı zorunlu askerlik sisteminde gerçekleştirilen reformların başlıca hedeflerinden biri de, muhtemel bir seferberliğe yönelik bir tedbir olarak, yeterli sayıda ihtiyat zabiti (yedek subay) yetiştirecek bir mekanizma tesis etmektir. Zira Osmanlı ordusunda hem barış zamanı bile subay sayısı yetersizdi hem de muhtemel bir seferberlikte ihtiyaç duyulacak subay sayısı mevcut sayısının çok çok üzerindeydi. Osmanlı askerî yetkilile-

ri, “seferde en büyük ihtiyaç gerek seferî teşkilat ve gerek telefât dolayısıyla küçük rütbeli zabitanıdır” şeklinde düşünüyorlardı.²¹² Enver’in 1914 yılı başlarında ordu içerisinde gerçekleştirdiği subay tasfiyesi de bu eksikliği derinleştirmişti. Yaşlarının ilerlemesi, ehil olmamaları ve genel olarak da ordudaki modernleşme sürecini sekteye uğratmaları gerekçesiyle yaklaşık 1.300 subay emekliye sevk edilmişti. Ayrıca, orta ve alt seviyelerde Osmanlı komuta kademelerinde boşluklara yol açan bir başka sorun da müesses ve daimi bir astsubaylık teşkilatının olmayışındaydı (bu alandaki adımlar daha çok yeni atılmıştı).²¹³ Mevcut komuta kademelerini güçlendirmenin bir yolu olarak etkin bir ihtiyat zabiti yetiştirme sistemi Osmanlı ordusunda çokça itibar edilen Alman general Colmar von der Goltz (Golç Paşa) tarafından da tavsiye edilmişti.²¹⁴ Aslında, zorunlu askerlik sisteminin bir parçası olarak yüksekokul mezunlarını ihtiyat zabiti olarak askere alma ve eğitmeye yönelik adımlar Cihan Harbi’nin epey öncesine, 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanıyordu. Ama bu adımlar etkili bir sonuç doğurmamış, bu alandaki gelişme yavaş seyretmişti.²¹⁵

İhtiyat zabiti ihtiyacı seferberlik ilan edildikten sonra derin bir biçimde hissedilmeye başladı. Osmanlı ordusunun çok-cepheli bu savaştaki organizasyonu ve savaş düzeni, ihtiyaç baş gösteren komuta mevkilerinin doldurulması için sürekli olarak dikkate değer sayıda ihtiyât zabiti gerektiriyordu. Osmanlı ordusundaki ihtiyat zabitlerinin genel subay sayısına oranı 1914 yılında yüzde 10 civarında iken, 1916 yılında yüzde 20’yi biraz geçmişti. 1914 yılında, toplam 19.220 subaydan 880’i yedek subaydı. İhtiyat zabitlerinin toplam sayısı 1916 yılında 2.055’e yükseldi, aynı tarihte toplam zabıt sayısı ise 19.058 idi. Savaşın son yılına gelindiğinde ise artan subay zayıyatı ve seferberliğin düşen ritmi nedeniyle, Osmanlı ordusundaki ihtiyat zabiti sayısı, toplam 21.144 subay içerisinde 1.121’e kadar geriledi.²¹⁶

Tablo 10. Osmanlı Ordusundaki İhtiyat Zabiti (Yedek Subay) Sayısı, 1914-1918²¹⁷

	1914	1915	1916	1917	1918	Toplam
<i>Piyade</i>	594	579	1.642	1.681	701	5.197
<i>Topçu</i>	207	105	277	263	265	1.117
<i>İstihkâm</i>	62	80	102	107	116	467
<i>Muhabere</i>	15	43	34	5	33	130
<i>Nakliye</i>	2	1	-	7	6	16
Toplam	880	808	2.055	2.063	1.121	6.927

Aslında, Osmanlı ordusunun Cihan Harbi esnasında subay ihtiyacı o denli yüksekti ki ihtiyat zabiti havuzu bile bu açığı kapatmaya kâfi gelmiyordu. Bu nedenle, birliklerinde fevkalade hizmet sergileyen çavuşların ve başçavuşların terfi ettirilip vekil zabit olarak istihdam edilmesi kararlaştırıldı. Bu uygulama savaşın sonuna kadar devam etti.²¹⁸

Tabii hatırlatmak gerekir ki, ihtiyat zabıtlığı aslında zorunlu askerlik hizmeti içerisinde bir kategoriydi. 1910'da çıkarılmış olan ihtiyat zabıtlığıyla ilgili kanun, Cihan Harbi seferberliği ilan edildikten sonra ufak birkaç değişiklikle birlikte yeniden yayımlandı ve gazeteler vasıtasıyla kamuoyuna duyuruldu.²¹⁹ İhtiyat zabıtlığı yükseköğretim kurumlarından ve medreselerden mezunlara açık bir kategoriydi.²²⁰ Bu mezunları askerliğe teşvik maksadıyla, mektepli kişilerin askere ihtiyat zabiti olarak alınması yetkililer tarafından bu eğitilmiş tabakaya bahşedilmiş bir “imtiyaz” olarak sunuluyordu.²²¹ Öte yandan, bu teşvik söylemi, aslında ihtiyat zabitlerinin de zorunlu askerlik hizmetiyle yükümlü olduğu gerçeğini ancak biraz gizleyebiliyordu. Gerçekte devletin subay ihtiyacı o denli acil ve hukuki düzenlemeler o kadar katıydı ki, devletin ihtiyat zabiti adaylarına karşı tutumu çabucak eli ağır ve sert bir

otoriteye dönüşebiliyordu. Mesela Harbiye Nezareti seferberliğin ilanının ilk haftasında bir emir yayımlayarak, kanuna göre askerliğini ihtiyat zabiti olarak yapacakları derhal silahaltına çağırılmış ve emirde belirtilen süre zarfında askerlik şubelerine teslim olmaları, idam da dahil olmak üzere çok sert şekilde cezalandırılacağı tehdidini savurmuştu.²²²

Askere ihtiyat zabiti adayı olarak alınanlar İstanbul'daki talimgâhlarda toplanıyordu. Birinci ve ana talimgâh Pangaltı'daki Harbiye Mektebi içerisindeydi. İhtiyat zabiti adaylarının sayısı çoğaldıkça İstanbul'un çeşitli yerlerinde yeni talimgâhlar oluşturuldu. Muhasebenden edebiyata, medrese mezunundan teknik elemanlara kadar çok çeşitli alanlardan gelen yüksek okul mezunları Maltepe, Yakacık, Pendik, Kızıltoprak ve Erenköy'de tesis edilmiş olan talimgâhlarda talim görüyordu.²²³ Bu talimgâhlarda ihtiyat zabiti adayları altı aylık bir temel eğitim aldıktan sonra çeşitli askerî birliklere "zabit nâmzedi" olarak atanıyorlardı. Nâmzetler atandıkları birliklerinde üç ay aktif hizmet verdikten sonra terfi ettirilerek zabit vekili oluyorlardı.²²⁴

Aslında, mektepli insanların yedek subay olarak askere alınması ordunun subay ihtiyacını karşılamaya yönelik bir tedbirden ibaret değildi; daha geniş bir toplumsal önemi de haizdi. İhtiyat zabiti olmaya sadece askerlik görevinin yerine getirilmesi olarak bakılmıyordu, toplumsal bir misyon da yükleniyordu. Toplumun en eğitimli kesiminin savaş çabasına bu yolla katılması ve ordudaki önemli kumanda mevkilerini doldurması tüm toplum için örnek alınması gereken bir davranış olarak gösteriliyor ve İttihatçı hükümetin savaş politikasını meşrulaştırmaya yardımcı oluyordu. Bu nokta, dönemin milliyetçi yazarlarından ve Türk Ocağı Derneği'nin önde gelen isimlerinden Hamdullah Suphi'nin [Tanrıöver] perspektifinde oldukça belirgindir. Ona göre, kentli ve mektepli Türk erkeklerinin savaşa yedek subay olarak katılarak katkı yapması basit Anadolu köylüsünün katkısıyla aynı değerde bir gurur kaynağıydı; mekteplilerin bu davranışı en az Anadolu köylü gençlerin savaşa katılımı kadar vatanseverce bir davranıştı. Hamdullah Suphi, mektepli insanların askerlik hizmetinin bilhassa tak-

dire şayan olduğunu vurguluyordu, zira bu insanlar asker olmak için eğitilmedikleri halde tereddüt etmeden savaşa gidiyorlardı; oysa, ona göre, köylü gençler zaten babalarından cihâd ve şehitlik hikâyeleri dinleyerek büyüyor ve tabiatıyla askerliğe daha yatkın oluyorlardı.²²⁵ 1930'lu yılların devletçi-milliyetçi eğilimli çevresi Kadro hareketinin (ve *Kadro* dergisinin) etkili isimlerinden olan Şevket Süreyya [Aydemir] da Cihan Harbi'ne bir ihtiyat zabiti olarak katılmıştı ve ihtiyat zabiti olmaya son derece büyük bir anlam atfediyordu. Yedek subaylığın genç ve eğitimli insanlara basit Anadolu köylüsünü her açıdan tanıma fırsatı verdiğini yazan Şevket Süreyya, kentli mekteplilerin bu yolla Türk milletini meydana getiren asıl cevheri tanıdığını ve bunun da millet olma sürecine büyük katkı yaptığını vurguluyordu.

O zaman harp içinde ve orduda vazife alan okuryazar gençler ve genç yedek subaylar için; milletin öz maddesi olan Anadolu köylüsü ve köylünün iç âlemi ile bu çetin ve çıplak tanışma, mutlu bir hadise olmuştur. Milli Mücadele'deki yan yana kan ve silah arkadaşlığıyla kuvvetlenen bu kaynaşma, bugünkü millet birliğinin, ilk başlangıcıdır. Çünkü ondan önce halk ile halkın içinden yükselen okuryazarlar arasında müşterek olan hiçbir şey yoktu.²²⁶

İhtiyat zabitlerine orduda daha pratik amaçlar için de ihtiyaç duyuluyordu. Aslına bakılırsa savaş yıllarında bu pratik amaçlar son derece acildi. Osmanlı askeriyesinin istihkâm, muhabere ve nakliye gibi alanlardaki (bkz. Tablo 10) teknik personel ihtiyacı muvazzaf askerlerden ziyade, askere alınan sivil meslek erbabı ve teknik elemanlardan karşılanabiliyordu. Alt düzeydeki kumanda mevkilerini doldurmanın yanı sıra, teknik vasıfları olan yedek subaylar, görev yaptıkları bölgelerdeki altyapı iyileştirme işlerinde de görev alıyorlardı. Münim Mustafa bunlara bir örnekti. Birliğiyle birlikte Amman'da zabıt vekili olarak görev yaptığı esnada, yakındaki bir köye telefon hattı çekilmesi işine yardımcı olmuştu.²²⁷

Sonradan meslek hayatlarında ün kazanan birçok yazar ve entelektüel de Cihan Harbi'nde Osmanlı ordusunda yedek subay olarak görev yapmıştı. Tarihçi Fuad Köprülü, yazar Falih Rıfkı

Atay ve siyasetçi-yazar Şevket Süreyya Aydemir bunlara örnekti. Osmanlı toplumunun eğitimli tabakasından erkeklerin seferberlik kapsamına girenler savaşa bu şekilde katıldı. Ne var ki, bunların hepsi, yedek subaylığa Türk ulus-devletinin oluşumunda çok önemli bir anlam atfeden Şevket Süreyya ile aynı fikirde değildi. Mesela, Çanakkale ve Kafkas cephelerinde görev yaparken savaşın anlamı üzerine eleştirel bir fikir geliştiren Süleyman Nuri bu açıdan güzel bir örnekti. Hatıratından anlaşıldığı kadarıyla, Süleyman Nuri cephede askerlerin maruz kaldığı sefil koşulları gördükten ve binlerce insanın ölümüne şahit olduktan sonra savaşın Osmanlı devleti için çoktan kaybedilmiş olduğunu düşünmeye başlamıştı. İttihatçılara siyaseten de eleştirel bir duruşu olan Nuri, İttihatçı hükümetin savaş politikasının halkı umursamadığı gibi cephede savaşan askere de gereken ilgiyi göstermediğine inanmaktaydı. Bir zamanlar çokça yüceltilen Turancı (pan-Türkist) politikaların aslında içi boş olduğunu düşünüyordu. Osmanlı askerinin, kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen politikacılar ve kumandanlar tarafından boş yere ölüme yollandığından şikâyet ediyordu. Savaşın ülke çıkarlarına değil, savaştan önce de eleştirel baktığı İttihatçı hükümete hizmet ettiği sonucuna ulaşmıştı.²²⁸ Diğer bir örnek, Kafkas Cephesi'nde görev yapan Faik Tonguç'tu. Tonguç da hatıratında, sıradan askerlerin hayatlarının kolayca harcandığı cephede savaşın gerçek koşullarını gözlemledikçe askerliğin erdemlerine dair efsanelerin büyübozumuna uğradığından dem vurmaktadır. Cephenin kendisini de değiştirdiğini ve savaştan önceki idealizmini kaybettirdiğini anlatan Tonguç, askerleri dövmek gibi, daha önceden kendisinin eleştirdiği bazı davranışları yapar duruma geldiğinden şikâyet ediyordu.²²⁹

Yedek subay olarak katıldıkları savaştaki tecrübelerini ve gözlemlerini, yukarıda zikredilenler kadar yorum katmadan, ama aynı zamanda fazla filtrelemeden, anlatanlar da vardır. Osmanlı yedek subaylarının yayımlanmış anıları ve günlükleri Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı seferberlik tecrübesi hakkında çok değerli bir kaynak sunmaktadır. Osmanlı köylü askeri okuryazar değildi; bu nedenle, maalesef, onun kendi sesini işitmemize imkân tanıyacak

yazılı materyallerden neredeyse tamamen yoksunuz. Zorunlu askerlik sisteminin bir unsuru olan yedek subayların bıraktığı yazılı kayıtlar Osmanlı askerinin tecrübesini araştırmamız ve anlamamız açısından mevcut olan bu büyük boşluğu bir nebze de olsa doldurmaya yarayabilir ve Osmanlı Cihan Harbi tecrübesini insan sesinden dinlememizi biraz da olsa kolaylaştırabilir.²³⁰

Sonuç

Bu bölüm Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin Birinci Dünya Savaşı'ndaki pratiğini anlattı. Balkan yenilgisinin ardından, daha etkili ve randımanlı bir askere alma sistemi yaratma ihtiyacı gündeme gelmiş ve bu doğrultuda Osmanlı zorunlu askerlik sistemi kapsamlı bir reform sürecinden geçirilmişti. Öncelikli hedef, büyük ölçekli bir savaş durumunun gerektireceği seferberliğin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir insangücü toplama altyapısı tesis etmektir. Sözü edilen reform sürecinin önemli bir parçasını sistemin yerel birimlerde yeniden inşası oluşturdu; her kaza merkezinde bir askerlik şubesi (ahz-ı asker şubesi) tesis etme yoluyla, yerel birimlerde askeri yetkililerle sivil yetkililerin ve yerel eşrafın işbirliği içerisinde yürüteceği bir askere alma prosedürü oluşturulmaya çalışıldı. Bu alanda, devlet otoritesinin en küçük yerel birimdeki “gözü” olan muhtar askere alma işlemlerinin köy bazında uygulanmasında kilit bir rol oynadı.

Bununla birlikte, savaşın eşiğinde girilen bu önemli reform çabalarına rağmen, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin Tanzimat'tan beri neredeyse temel özellikleri haline gelmiş olan çeşitli eksiklikler hiçbir zaman tam olarak giderilemedi. Coğrafi olarak standart bir askere alma prosedürü yaratma ve askerlik hizmeti yükümlülüğünü toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde genişletme niyeti ya devletin altyapısal zayıflığından ya da İttihatçı hükümetin ayrımcı perspektifinden dolayı hep yamalı bohça şeklinde kaldı. Üstelik hep kurtulmak istenen muafiyetler, belki biraz minimize edildi ama hiçbir zaman istenen ölçüde silinemedi. Mesela, bedel-i nakdî uygulaması, siyasi ve askerî söylemlerde kınan-

masına rağmen, hep yürürlükte kaldı; devlet bu önemli mali kaynağı tamamen kaybetmeyi göze alamadı. Ayrıca, Osmanlı birliği söylemine rağmen, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi imparatorluktaki farklı dinî ve etnik unsurlara eşit muamele etmedi. Hatta savaşın eşiğinde ve savaş esnasındaki yeni yasalar ve prosedürler zaten mevcut olan bazı ayrımcılıkları daha da pekiştirdi. İttihatçı rejim imparatorluktaki gayrimüslim ve gayri Türk unsurlardan, bir Osmanlı birliği söylemi içerisinde, savaş çabasına katkı için faydalanmak istedi istemesine, ama bu istek oldukça pragmatik bir nitelikteydi ve daima Müslüman ve Türk unsurunun önceliğini vurguluyordu. Rejimin milliyetçi eğilimi “öteki” unsurlara karşı oldukça güvensizdi; bu güvensizlik askere alınan gayrimüslimlerin amele taburlarında istihdam edilmesini doğurdu. Gayrimüslimlerin zorunlu askerliğe karşı isteksiz tutumu bu güvensizliği daha da besliyordu.

Cihan Harbi giderek daha fazla insangücü gerektirdikçe, savaşın gerçek koşulları zorunlu askerlik sisteminin teorik kurgusunu sık sık değişikliğe uğrattı. Savaşın yıpratıcı seyri içerisinde Osmanlı devleti askere alma mekanizmasındaki çatlaklarla sürekli didişmek zorundaydı. Zorunlu askerlik sisteminin kanunlarla ve nizamnamelerle tanımlandığı şekliyle işleyemediği yerlerde ve zamanlarda, devlet mevcut insangücü havuzundan sonuna kadar faydalanma arzusundan vazgeçmedi; teorik yöntemler işlemediğinde devlet eski yöntemleri raftan indirdi ve bunları modern yöntemlerle harmanlayarak yeniden uygulamaya soktu. Gönüllülük ve gönüllüler, zorunlu askerlik sistemi işlemediğinde en çok başvurulan yan yöntem oldu. Bir sonraki bölüm bu meseleyi ele alıyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Gönüllüler: Bir İktidar İlişkisi Olarak Gönüllü İstihdamı

Endüstriyel savaş çağında uzun ve çok-cepheli bir küresel çatışma olarak Cihan Harbi, savaşa katılan ülkelerin nüfuslarını daha önceki devirlerde akla hayale gelmeyen bir yıkımla karşı karşıya bırakmıştı. Osmanlı İmparatorluğu da bu insan kaynağı yıkımından nasibini alanlardandı. İnsangücü kaynağının sürekli aşınması savaş makinesinin sürekli insan talebinin karşılanmasını ciddi biçimde zorlaştırıyordu. Üstelik Osmanlı devletinin altyapısal iktidar seviyesi zorunlu askerlik sistemini ülkenin her yerinde standart bir biçimde uygulayabilecek kabiliyetten oldukça uzaktı. Askere alma mekanizması, Tanzimat reformlarından sonra “yurttaşları seferber eden ve yurttaşları etkileyen devlet”¹ temelinin kısmen kök salıdığı Anadolu vilayetlerinde makul bir düzeyde işleyebiliyordu. Ama bu temelin oldukça zayıf olduğu ve çoğunlukla Kürt ve Arap aşiret nüfuslarının yaşadığı bölgelerde asker alma mekanizmasının, deyim yerindeyse, adı var kendi yoktu.

Silahaltına gelen insan sayısının ihtiyaçları kapamaya fazla fazla yeterli olduğu seferberliğin ilk safhası hariç tutulursa, Osmanlı

silahlı kuvvetleri savaş boyunca personel açıklarını kapamak için sürekli takviye insangücüne ihtiyaç duydu. Bu takviye ihtiyacı gerek muharebelerdeki zayıftan gerekse de zorunlu askerlik sisteminin standart eksikliğinin sonucu olan düşük performansından kaynaklanıyordu. Bu sorunun en çok başvuru ve en yaygın uygulanan çözümü orduda gönüllü istihdam etmektir. Aslında, “gayri nizami unsurlar,” “asâkir-i muavine” ya da daha genel olarak “başibozuk” tabiri altında gönüllüler zorunlu askerlik sistemine geçildikten sonra Osmanlı ordusunda daha önceki dönemlerde de kullanılmıştı.² Modern dönemin önemli harpleri olan Kırım Savaşı (1853-1856),³ Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)⁴ ve Balkan Savaşları’nda (1912-1913)⁵ Osmanlı ordusunda gönüllü/gayri nizami unsurlar istihdamı oldukça yaygındı. Silahlı kuvvetlere gönüllü olarak katılacaklar hakkındaki hukuki düzenlemeler 1846’dan itibaren Osmanlı zorunlu askerlik kanunlarının ayrılmaz bir parçası olmuştu.⁶ Ama gönüllülere başvurma pratiği Cihan Harbi esnasında da ciddi biçimde daha yaygın bir hal aldı.

Aynı anda birden fazla askere alma biçiminin (eski ve yeni) yan yana var olması durumunun Osmanlı örneğine özgü bir durum olmadığını da burada belirtmek gerekir. Zorunlu askerlik sisteminin dünya çapında yaygınlaştığı 19. yüzyıl ve sonrasında, birçok ülkede zorunlu askerliğin yanı sıra başka yöntemler de, gerek zorunluluklardan gerekse de savaş zamanı farklı personel kullanımı tercihlerinden ötürü, geçerliliğini sürdürdü.⁷ Bunların içerisinde bilhassa gönüllü unsur kullanımı Napolyon Savaşları’ndan Amerikan İç Savaşı’na ve Kırım Savaşı’ndan Birinci Dünya Savaşı’na dek en yaygın başvuru yöntemlerinden biri oldu.⁸

Gönüllü kullanımının uzun tarihinin bir neticesi olarak Osmanlı askerî yetkilileri gönüllülerin nasıl tanımlanacağını hukuki kriterlere bağlamaya çalışmıştı. Bu bakımdan, sadece zorunlu askerlik sistemi kapsamına girmeyen erkeklerin gönüllü olabileceği ya da gayri nizami birliklerde istihdam edilebileceği tespiti giderek yerleşti. Ayrıca, bir gayri nizami birim teşkil etme ya da ilgili başka muamelelerin askerlik şubeleri üzerinden yapılması da şart koşulmuştu.⁹ Bununla birlikte, Osmanlı ordusunda gönüllü istih-

damı pratiğinin, hukuki düzenlemelerin çizdiği resimden çok daha karmaşık bir dünyası vardı. İlk olarak, zorunlu askerlik hizmeti kapsamında olmayan (geçici ya da sürekli) potansiyel gönüllüler oldukça fazla ve çeşitliydi. Daha önemlisi, devletin bu kişilerle (bi-reysel ya da –ve daha ziyade– kolektif) ilişkisi tesadüfi değildi; bu ilişki belli siyasi ya da askerî tercihlere ve beklentilere göre şekilleniyordu. İkinci olarak, bilhassa bazı bölgelerdeki zayıf altyapısından dolayı Osmanlı devleti bazen zorunlu askerlik sistemi kapsamına dahil olanları bile askere almaya muktedir olamadığı için, gönüllülüğe başvurma sistemdeki boşlukları telafi etmenin bir aracı olarak işlev görüyordu. Bu anlamda, gönüllü kullanımı zorunlu askerliği bir nevi tamir ediyordu. Üçüncü olarak, gönüllülerden oluşturulan gayri nizami birliklerin kullanımı devlete esnek bir personel kaynağı sağlıyordu: Çeşitli nedenlerle nizami ordu birlikleriyle yapamayacağı ya da yaparsa hukuki olarak meşrulaştırmakta zorlanacağı bazı “enformel” operasyonları (örneğin düşman içlerine gerilla saldırıları, ülke içinde “güvenilmez” addedilen sivil unsurlara yönelik yıldırma harekâtları ya da göç etmeye zorlayıcı saldırılar) bu gönüllülerle daha kolay yapıyordu. Mesela, aşağıda daha ayrıntılı görüleceği gibi, bu tür operasyonların mevcut hukuk normlarına aykırı niteliğinden ya da taktik-teknik açıdan nizami unsurları kullanmanın zorluğundan dolayı, Osmanlı devleti savaş esnasında mahkûmlardan gayri nizami birimler (çeteler) teşkil etmeye gayet sıcak bakmıştı.

Bu bölüm Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusundaki gönüllüleri analiz ediyor. Bu bölümün arka planındaki tez, ordu için gönüllü toplamanın toplumun tamamına açık ve nötr (siyasi açıdan yüksüz) bir pratik olmadığıdır. Tersine, Osmanlı ordusunda gönüllü istihdamı, devlet otoritesiyle toplumdaki belli gruplar arasında bir iktidar ilişkisi zarfı içerisinde gerçekleşiyordu ve bu anlamda siyasi bir rengi de vardı. Bu iktidar ilişkisinde devlet tarafı, potansiyel gönüllülere kendi kurallarını empoze ediyor ve tercihlerini açıkça belli ediyordu. Silahlı kuvvetlere gönüllü olarak yazılma çağrıları kamuoyuna açık bir şekilde yapıldığında ve “herkesi” çağırıldığında dahi, devletin aslında hangi potansiyel gönüllü

unsurların “güvenilir” ve faydalı olacağına dair önceden netleşmiş bir algısı mevcut idi. Bu anlamda, orduya gönüllü kabulü aslında seçmeci bir stratejiydi. Bu stratejide, İttihatçı iktidar askerî insan-gücü takviyesini kendisinin güvenilir ve faydalı gördüğü unsurlar üzerinden yapmaya çalıştığı gibi, kendi savaş politikalarına en yüksek desteği veren toplumsal kesimlerle, o kesimlerden gönüllü kabul ederek, bağlarını daha da güçlendirmeye gayret ediyordu. Dolayısıyla, gönüllülük alanında devletin tercihleri belli kesimleri kendisine yakınlaştırırken, diğerleri (“ötekileri”) daha da uzaklaştırma etkisi yapıyordu. Öte yandan, bu ilişkide gönüllüler de pasif ve edilgen değillerdi. Gönüllü olarak istihdam edilmek devlet tarafından “güvenilir” addedilmekte ve bunun karşılığında, fiilen, gönüllünün bireysel ya da kolektif bazı beklentilerini ifade etme hakkını kazanması demektir. Aşağıda da tartışılacağı gibi, mahkûmlar, muhacirler, aşiretler ve tarikatlar gibi toplumun çeşitli kesimlerinden gelen gönüllüler, gönüllü olma/kabul edilme karşılığında devlet otoritesinin karşısında belli bir pazarlık gücü elde ediyorlardı. Böylece, devletle işbirliği içerisinde, toplumda kendi statülerini yükseltme, bulundukları yerel birimde iktidarlarını pekiştirme ya da eylem alanlarını genişletmeye muktedir olabiliyorlardı.¹⁰

Hapishanelerden İnsangücü Takviyesi: Mahkûm-Gönüllüler

Osmanlı İmparatorluğu'nda hapishaneler Cihan Harbi boyunca önemli bir gönüllü kaynağı oluşturdu. Bu kaynak bilhassa İttihat ve Terakki Partisi'yle organik bağı olan paramiliter istihbarat örgütü Teşkilat-ı Mahsûsa tarafından organize edilen silahlı çetelerin insangücü ihtiyacını takviye etmekte kullanıldı. Savaşın hemen öncesinde Enver Paşa tarafından tesis edilen örgütlenme, Enver'in de Balkan Harbi esnasında bölgede isyan bastırma harekâtlarında bizzat gözlemleme şansı bulduğu Balkanlar'daki paramiliter çetelerin (bilhassa IMRO) çalışma tarzını model olarak almış, ancak sonrasında Osmanlı gerçekliği içerisinde sürekli yeniden şekillenmişti.¹¹ Teşkilat-ı Mahsûsa hem bir istihbarat örgütüydü ve bu

alandaki Hindistan, Rusya, İran ve Mısır'daki Müslüman nüfus içerisinde Osmanlı devletinin cihâd çağrısının propagandasına çalışmıyordu. Ama aynı zamanda silahlı bir gayri nizami harp örgütlenmesiydi ve Cihan Harbi eşğinde ve esnasında çeşitli cephe hatlarında düşman içlerine gerilla savaşı taktiğiyle saldırılar düzenleyen çeteler teşkil etmişti. Örgüt 1911-1912'de Trablusgarb ve 1912-1913'te Balkan savaşlarındaki gayri nizami harp tecrübeleriyle II. Abdülhamid'in hafiye teşkilatı tecrübesinin kaynaşmasından oluşan bir temel üzerinde kurulmuş ve Birinci Dünya Savaşı esnasında etkili olmuştu. Teşkilat-ı Mahsûsa'nın başlıca finans kaynağı Harbiye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden (tahsisât-ı mestûre) temin ediliyordu. Ek kaynaklar da olabiliyordu. Mesela örgüt Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden mali destek almıştı.¹² Konuyla ilgili ilk önemli araştırmalardan birini yapan Philip H. Stoddard Teşkilat-ı Mahsûsa'nın başlıca amaçlarını iç güvenliğinin devlet iktidarının istediği şekilde sağlanması ve "devletin muhafazası ve Osmanlı topraklarının daha fazla erozyona uğramasının engellenmesi için vazgeçilmez addedilen, imparatorluktaki Türkçe konuşan unsurun hâkimiyetinin sürdürülmesi" olarak tarif etmiştir.¹³

Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Kafkas bölgesinde Osmanlı-Rus sınırı boyunca ilk gerilla operasyonları Osmanlı devletinin Cihan Harbi'ne girişinin iki ay öncesinde başlamıştı. Bu operasyonların hedefi iki parçalıydı: Örgüt bir yandan sınırın her iki yakasında yaşayan yerel Müslüman nüfus içerisinde, bilhassa da 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) önce Osmanlı toprağı olan Batum, Kars ve Ardahan'da, Rusya karşıtı hissiyatı yükseltmeye yönelik propaganda aktiviteleri yürütmeye çalışıyordu.¹⁴ Diğer yandan, sınıra yakın Rus topraklarında, Rusya'nın askerî kapasitesini zayıflatmaya ve yerel Hristiyan nüfusu korkutmaya yönelik gerilla saldırıları düzenliyordu. Örgüt savaş esnasında da, Osmanlı ordusuna yardımcı olmak amaçlı gerilla saldırıları organize etti.

Teşkilat-ı Mahsûsa Kafkas Cephesi'ne yakın bölgedeki yerel gayrimüslim nüfusu sindirmeye yönelik operasyonlara da girişiyordu. Bu operasyonlar bilhassa "beşinci kol" olmaya meyilli addedilen Ermeni unsurları hedef alıyor ve bir "isyan bastırma harekâtı

(*counterinsurgency*) kapsamında haklılaştırılıyordu. Bazı Ermenilerin askerlik hizmetinden kaçmaları ve bazılarının kendi silahlı çetelerini oluşturarak Rus ordusuna gönüllü katılmaları bu operasyonları meşrulaştırıcı bir araç olarak işlev görüyordu.¹⁵ Ancak, çeşitli araştırmacıların da gösterdiği gibi, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın bu misyonu doğrudan istisamlara da kaymış, sivillere yönelik ve bilhassa Ermeni nüfusun 1915'teki zorla göç ettirilmesi esnasında vuku bulan saldırılara ve katliamlara da yol açmıştır.¹⁶

Yukarıda zikredilen türden operasyonları gerçekleştirmek için Teşkilat-ı Mahsûsa gönüllülerden oluşan silahlı çeteler teşkil etti. 1914 yılının Ağustos ayında teşkilat Rus sınırı bölgesine bir delegasyon yolladı. Bu ekipte Bahaeddin Şâkir, Ruşenî, Rıza ve Ömer Naci gibi, örgütün önemli isimleri de yer almaktaydı. Bu heyet, faaliyetleri için Erzurum'u kendisine merkez seçti; Trabzon ve Van gibi yerlerde de şubeler teşkil etti.¹⁷ Heyetin Bayburt'ta gerçekleşen toplantısında, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesindeki bütün şubelerinin, Bahaeddin Şâkir başkanlığında Kafkas İhtilâl Cemiyeti altında birleştirilmesine karar verildi.¹⁸ Buna göre, her şubenin silahlı çete ve yerel milis kuvveti teşkil etmek için çalışması bekleniyordu. Bu tarihte örgütün liderlerinden olan Süleyman Askerî Bey 5 Eylül 1914 tarihli bir mektupta, Bahaeddin Şâkir'e bu çeteleri teşkil etmedeki amacı şöyle izah ediyordu:

İlanı harpten evvel yapılacak işler teşkilat sayesinde Rusların toplanma noktalarını, muhtelif kuvvetlerini, nerelerde ne gibi savunma vücudı getirdiklerini, menzil esas noktalarını, velhasıl harekâtı umumiyye icrayı tesir edebilecek bütün malumatı, mümkün olan sıhhatle elde edebilmek, önemli demiryolu köprüleri, tünelleri atılarak ve hatta mümkün olduğu kadar çok mahallerde, ehemmiyetli ehemmiyetsiz tahrip edilerek sevkıyat ve ulaşımı geciktirmek, her mıntıkadaki telgraf ve telefon hatlarını her yerde ve tamamen bozarak tamir ve işletilmesine fiilen engel olmak, ordunun fikirlerini bozmak, mümkün olan her türlü güçlüğü çıkarmak...¹⁹

Kafkas Cephesi bölgesinde mukim Müslümanları Rusya alçine kışkırtmak ve Osmanlı savaş gayretine destek vermeye çağır-

mak için örgüt propaganda bildirileri hazırladı ve bunları bölgedeki Müslümanlar arasında dağıttı. Bu bildirilerden birinden yapılan aşağıdaki alıntı Teşkilat-ı Mahsûsa'nın oluşturduğu silahlı çetelerin amacı ve zihniyetini kısa ve öz biçimde anlatmaktadır:

Rusya'nın başına gelen bu felâketten artık şimdiden istifade etmezsek ne zaman istifade edeceğiz[?] Daha ne zamana kadar bu kanlı devletin işkencelerine tahammül edeceğiz[?] Yeryüzündeki 300 milyon İslâmın halifesi olan kudretli padişahımız siz biçare İslâmları esaretten kurtarmak ve gene peygamberimiz efendimizin mukaddes sancağı altına toplamak için ordu-yu hümayunlarını silahaltına topladı... Sizin de mücâhit kardeşlerimizin galebesini kolaylaştırmak için düşmana zarar verecek her türlü fedakârlıkta bulunmanız farzdır... Ey ehli iman işte bizim sabahımız doğuyor...²⁰

Kesin istatistikler mevcut olmamakla birlikte, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın, faaliyetlerinin yoğun olduğu bu safhada yaklaşık 30.000 gönüllü çeteci topladığı söylenmektedir. Belli ki bunların hatırı sayılır bir kısmını mahkûm-gönüllüler oluşturuyordu.²¹ 1915 yılının Mart ayında, Kafkas Cephesi'ndeki Üçüncü Ordu'nun toplam 54.615 muharip personeline dahil ve bu ordunun emir-komuta zincirine tabi 4.762 gönüllü çeteci vardı. Bunların 3.642'si Rıza Bey'in, 1.120'si ise Bahaeddin Şâkir Bey'in silahlı çetelerinde istihdam edilmişti.²²

Öte yandan, 2 Ağustos 1914 tarihli seferberlik ilanı bedenlen sağlam olan 20 ila 45 yaşındaki bütün erkekleri askere çağırdığı için,²³ Teşkilat-ı Mahsûsa için çetelerde istihdam edilecek ve gerilla operasyonlarında kullanılabilecek yeterli insangücü bulmak kolay değildi. Ayrıca, Osmanlı ordusunun uzayan savaşta zayıf sayısı yükseldikçe ve takviye insangücüne ihtiyaç duyuldukça, bu zorluk daha da artıyordu.²⁴ Dolayısıyla, bilhassa 1914 yazının sonlarında ve savaşın ilk safhasında, yani Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Rusya sınırındaki operasyonları için gönüllü insangücüne en acil ihtiyaç duyduğu dönemde, hapishaneler insangücü eksikliğini telafi edebilecek potansiyel kaynak olarak görülmeye başladı. Üstelik bedenlen askere elverişli olan erkek mahkûm ve tutuklular da,

özgürlüklerine kavuşma karşılığında bu silahlı operasyonlara gönüllü katılmaya gayet istekli görünmekteydi. Bu alternatif çözüm gayet ciddiye alındı ve Osmanlı devleti tarafından alınan hukuki nitelikli bir kararla hızla uygulama geçirildi. Mahkûm ve tutukluların askeri insangücü olarak kullanılmasına sert itirazlar da vardı. Mesela Âyân Meclisi'nde Ahmed Rıza Bey bu uygulamaya şiddetle karşı çıkmıştı.²⁵ Ama bu tür itirazlar kararın hızla uygulamaya geçirilmesine engel olamadı.

Teşkilat-ı Mahsûsa aynı zamanda Rus sınırı ve Doğu Karadeniz kıyı şeridinde yerel milis kuvvetleri teşkil etmek için yerel Müslüman nüfustan da gönüllü toplamaya çalışıyordu. Örgütün bu süreçte yerel halktan hatırı sayılır bir destek aldığı görülmektedir. En azından bazı bölgelerde böylesi bir destek söz konusuydu. Arhavi bunlardan biriydi; burada köy muhtarları Rıza Bey'e köylerden genç erkekleri gönüllü olarak toplamaya yardım etmişti.²⁶ Öte yandan, yerel milis çeteleri şeklinde teşkil edilen bu gönüllü birliklerinden hücum gücü olarak kullanılmış olan az sayıda örnek mevcut olmakla birlikte,²⁷ genelde bunlar yurt cephesinde savunma amaçlı iş görüyorlar ve büyük ölçüde kendi yerel bölgeleri içerisinde çalışıyorlardı.²⁸ Teşkilat-ı Mahsûsa'nın yürüttüğü operasyonların önemli bir miktarında mahkûm-gönüllüler kullanıldı. Çoğunun daha önceki hayatlarında silah kullanma ve şiddetle tanışıklığı olduğu için (hatta bazılarının suç işledikten sonra kırsal arazide saklanma deneyimleri de vardı), bunlar gerek sivil nüfusun sindirilmesi gerekse gerilla saldırıları tarzı operasyonlar için gayet uygun bir insangücü kaynağı olarak görülüyordu.

Aslında, 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunu da mahkûm ve tutukluların askere alınabilmesine açık kapı bırakmış, ama bunları ufak suç işlemiş ve bir seneden fazla hapis cezası almamış olanlarla sınırlamıştı. Kanun, soruşturma ve davaları henüz sona ermemiş şüpheli ve sanıkların askere alınabilmesine de izin veriyor, ama bu davaların askere alınan kişi terhis olduktan sonra kaldığı yerden devam etmesi şartını getiriyordu.²⁹ Ne var ki, 2 Ağustos 1914'ten sonra kanunda zikredilen şartlar ve sınırlamalar fiilen kalkmış ve mahkûmlardan askerî insangücü olarak faydalanma

pratiğinin sınırları çok genişlemişti. Teşkilat-ı Mahsûsa çetelerine alınan mahkûm-gönüllü havuzu içerisinde cinayet, ordudan firar, silahlı soygun ve hatta eşkıyalık gibi suçlardan idam cezası almış olanlara bile rastlamak mümkündü.³⁰ Bu durum, Tanzimat sonrası dönemde silahlı kuvvetlerde gönüllü istihdamına getirilen ve neredeyse standartlaşmış bir hale gelmiş olan kısıtlamalarla çelişiyordu: Tanzimat sonrası askere alma kanunları gönüllülere daima yer açıyor, ama gönüllülerin sadece bedenlen değil, ahlaken de askerlik hizmetine uygun olmaları şartını getiriyordu.³¹ 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunu da bu açıdan bir istisna değildi; kanun spesifik olarak, gönüllü askere kaydedilmek isteyenler hakkında yerel birimlerdeki yetkililerin bu kişilerin sicillerinin makul olduğunu ve yüz kızartıcı suç işlememiş olduklarını teyit etmeleri şartını eklemişti.³² Artık gönüllü yazılacakların ahlaklı olması gibi muğlak bir meziyette ısrar edilmiyor, yetkililer bunun yerine gönüllü yazılacakların “cesur ve vücudca mütehammil ve kendisine tevdi’ olunacak vazifeyi ifa hususunda itimada şayan olması” noktasında emin olmak istiyorlardı.³³ Buna ek olarak, artık gönüllü olmak isteyen mahkûm ve tutukluların cezalarının ertelenmesi uygulaması da terk ediliyordu: Bunlar eğer savaşta faydalı ve etkin bir hizmet ifa ederlerse tamamen affedilebilecekleri belirtiliyordu.³⁴

Mevcut kanıtlar bilhassa çeşitli Anadolu kentlerinde bulunan Osmanlı hapishanelerindeki mahkûmların, gönüllü askerlik hizmeti karşılığında salıverilme ve affedilme fikrini heyecanla kabul ettiklerini göstermektedir. Bu haber hapishanelerde duyurulur duyulmaz çok sayıda mahkûm Teşkilat-ı Mahsûsa çetelerine gönüllü yazılmak için başvuruda bulunmuştu. Mahkûmların silahlı çetelerde gönüllü olarak istihdam edilebileceğine dair resmi açıklama yapılmaz yapılmaz³⁵ hapishanelerden Dahiliye ve Harbiye nezaretlerine telgraflar yağmaya başladı; bu telgraflarda mahkûmlar gönüllü olma isteklerini dile getiriyordu. Sayıları hiç de az olmayan bu telgraflar genelde bir hapishanedeki mahkûmlar adına konuştuğunu ifade eden bir kişinin imzasını taşıyor, ama gönüllü olma isteğinin kolektif olduğunu vurguluyordu. Bu telgrafların göze çarpan bir özelliği neredeyse hepsinin metninin birbirine benzemesi ve klişe

bazı ifadeler içermesidir. Hemen hepsinde, “bizler de bu vatanın evladıyız” gibi giriş cümleleri, bir “cehalet yüzünden mahkûm ve mevkûf olduk” gibi mazeretler ve kendilerine fırsat verilirse “ıslah-ı nefis ederek vatan ve millet uğrunda feda-yı can etmeğe hazır” olduklarını vurgulayan cümlelere rastlamak mümkündür.³⁶

Vilayet hâpishanelerinden gelen başvuruların sayısı o denli yüksek bir noktaya ulaştı ki, askerî yetkililer bir yandan bu durumdan dolayı memnuniyetlerini saklamazken, bir yandan da mahkûm-gönüllülerin nasıl kabul edileceğine dair belli bir prosedür getirme ve bazı kısıtlamalar koyma ihtiyacı hissettiler.³⁷ İlk olarak, gönüllü olmaya istekli kişinin bedenlen askerliğe elverişli olup olmadığını tespit edecek tıbbi bir muayene her gönüllü için zorunlu tutuldu.³⁸ İkinci olarak, “siyasi” mahkûmlar son derece ayrımcı bir muameleye tabi tutuluyor ve bedenlen ve ahlaken askerliğe elverişli olsalar bile gönüllü olmak için uygun addedilmiyorlardı.³⁹ Konuya ilişkin belgeler savaş yıllarında “siyasi mahkûm” ifadesinin tam olarak ne kastettiğini açıklamazlar da, 1913’ten sonra bu ifadenin öncelikli olarak İttihat ve Terakki karşıtlarını ya da İttihatçı hükümete açıkça muhalif olanları kapsayacağını düşünmek yanlış değildir. Ayrıca, savaş yıllarında İttihatçı hükümeti kamuoyunda hafif bir şekilde eleştirmek bile, belki doğrudan “siyasi mahkûm” olmaya neden olmasa da, İstanbul’dan bir Anadolu kentine siyasi sürgün olarak gönderilme cezası için yeterli görülüyordu. Bazı siyasi sürgünlerin savaş esnasında orduya katılmak için cezalarının affedildiğine dair örnekler olmakla birlikte,⁴⁰ daha açıkça muhalif olanlara bu seçenek hiçbir zaman verilmemişti. İttihatçı hükümete eleştirileriyle tanınan Refii Cevat [Ulunay] bunlardan biriydi.⁴¹

Yetkililer aynı zamanda gerilla savaşında işe daha çok yarayacağı düşünülen mahkûm-gönüllülere öncelik veriyordu. Bilhassa Kafkas Cephesi söz konusu olduğunda, bölge coğrafyası, yerel halkları ve dilleriyle tanışıklığı olanlar tercih ediliyor ve bu tercih ilgili resmî beyanlarda da açıkça dile getiriliyordu. Kaçakçılık ve eşkıyalık gibi suçlardan hüküm giymiş suçlular da tercih edilen gönüllüler arasındaydı, çünkü bu kriminal faaliyetlerin, gönüllülerin kullanılacağı bölge coğrafyasını ve insanını daha iyi tanımayı

sağladığı düşünülmekteydi.⁴² Doğu Karadeniz bölgesindeki eşkıyalar Teşkilat-ı Mahsûsa çetelerine katılmak için bilhassa teşvik ediliyor ve bunlara af sözü veriliyordu. Bu yolla yetkililer bir taşla iki kuş vurmak istiyordu: Eşkıyaların gönüllü birliklerine çekilmesi yoluyla hem bölgedeki eşkıyalık sorunu frenlenebilecek (bu amacı Osmanlı güvenlik güçleri daha önce hiçbir zaman tam olarak başaramamıştı) hem de gerilla güçleri bölgeyi iyi tanıyan bu silahlı insangücünden büyük fayda sağlayacaktı.⁴³

Cihan Harbi yıllarında suçlulardan faydalanma giderek daha meşru addedildikçe, aslında hukuki açıdan son derece sorunlu olan böylesi tercihleri yetkililer çok daha doğrudan bir biçimde dile getirmeye başladı. Bazı belgeler, hapisshaneden saliverilip silahlı çetelerde istihdam edilmesi faydalı olacak bazı “özel” mahkûmların isimlerini açıkça zikredebiliyordu. Örneğin, 1 Aralık 1914 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı, o tarihte mahkûm olan Mihaliçli Kâzım, Kurtdereli Mehmed, Çerkez Dereli Saadet, Keçi Dereli Receb, Kazık Salih Hüseyin, Manyaslı Hüseyin ve Darıcalı Kâzım isimli şahısların Kafkas Cephesi’ne yollanacak silahlı çetelerde istihdam edilmek üzere saliverilmesinin uygun olduğunu belirtiyordu.⁴⁴ Yine benzer biçimde, Dahiliye Nezareti Bitlis valisine çektiği 8 Kasım 1914 tarihli telgrafta, vilayet hapisshanesinde yatmakta olan Çerkez Eşref ve Çerkez Allahverdi isimli şahısların yine aynı nedenle serbest bırakılmasını istiyordu.⁴⁵

Hapisshaneleri askerî işgücü havuzu olarak kullanmakta sakınca görmeyen dönemin yetkililerinin bir başka tercihi ise kendi çetesini teşkil edebilecek “nüfuz sahibi mahbûslar” idi. Dahiliye Nezareti’nden Van, Musul, Bitlis, Erzurum ve Diyarbekir vilayetlerine çekilen 9 Eylül 1914 tarihli bir telgraf, valilerden vilayet hapisshanelerindeki “nüfuz sahibi mahbûslar”ı araştırmalarını ve çete teşkil edebilecek olanların serbest bırakılmasını istiyordu.⁴⁶ Bu telgrafın yollandığı Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu-Kuzey Irak vilayetlerinde aşiret yapılanmalarının güçlü olduğu olgusu dikkate alındığında, sözü edilen nüfuzlu mahkûmların kendi aşiret bağlantılarını kullanarak gönüllü çeteler teşkil edebileceğinin düşünülmüş olabileceği akla gelmektedir. Bir nevi, mahkûmun eğer bir aşiret halkı üzerinde

etkisi varsa ve o aşiret halkından gönüllü birlik devşirebilecekse, bırakılması gerektiği söyleniyordu. 18 Kasım 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Talat Paşa'nın imzasıyla Erzurum, Bitlis, Basra, Bağdat, Halep, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Musul, Van, Urfa ve Zor vilayetlerine çekilmiş olan bir başka telgraf bu tahmini kanıtlar niteliktedir. Telgrafta aşiretler üzerinde olumlu tesiri olabilecek mahkûmların affedilmesinin münasip olacağı belirtiliyordu.⁴⁷ Benzer bir mantık yürütülerek, etnik ya da hemşerilik gibi bağların da burada hesaba katılmış olabileceği düşünülebilir.

Hapishanelerden gönüllü kabulündeki tercihler ve öncelikler bu uygulamaya belli bir sınır çerçevesi de çizmiş oluyordu. Bir kere, uygulama bütün mahkûmlara açık değildi. Bu sınırların kontrol dışı bir biçimde genişleme riski doğduğunda Dahiliye Nezareti, bir mahkûmun gönüllü olarak salıverilmesinin ancak gerçekten gerekli görülüyor ise yapılması gerektiği hususunda yerel idarecileri uyarma gereği hissetmişti.⁴⁸ Öte yandan, bu tür kısıtlamalar ve belli mahkûmlara öncelik verilmesi ve daha fazla tercih edilmesi, gönüllü olmak (ve dolayısıyla salıverilmek) için istekli olan ama kendilerine bu hak verilmeyen mahkûmlar arasında öfke ve siteme neden oluyordu. Böylesi mahkûmlar, yine yetkililere telgraf çekme yoluyla, tepkilerini dile getirmeye çalışıyordu. Bu telgraflarda hem bir yandan sitem ediyor hem de gönüllü olma isteklerinin tekrar göz önüne alınmasını talep ediyorlardı. Sayıları kabarık olan bu telgraflara ilginç bir örnek, tüm mahkûmlar adına Hacı İbrahim imzasıyla Malatya hapishanesinden Dahiliye Nezareti'ne yollanmış olandı. Hacı İbrahim, diğer hapishanelerdeki mahkûmlara tanınan gönüllü olma hakkının kendilerine tanınmamış olmasından dolayı sitem ederek başlıyor ve gönüllü olmaya ne denli istekli olduklarının dikkate alınmasını istiyordu:

Her ne sebebe müstenid ise emsallerimiz gibi bizi tahliye etmiyorlar. Bizler ise bu vatanın evladından olup saika-yı cehalet yüzünden mahkûm ve mevkûf olduk. Şimdi ise islah-ı nefis ederek vatan ve millet uğrunda feda-yı can etmeğe hazır bulunmaktayız. Her tarafa şümül olan irade-i seniyyeden bu sancakta da tatbik olunması istida'en istirham eyleriz.⁴⁹

Bursa'da teşkil olunub Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından ilhas ve techiz edilerek meydan-ı harbe sevk olunan Teşkilat-ı Mahsâsa kafilesi.

Kaynak: *Harb-i Umumi Panoraması (Album de la Guerre Generale)* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1914), s. 19.

Benzer bir telgraf da Karahisar-ı Sâhib (Afyon) hapishanesinden Osman bin Musa imzasıyla yollanmıştı. Tüm mahkûmlar adına konuşan Osman, diğer hapishanelerde idam ya da müebbet gibi cezalara çarptırılmış olanların bile gönüllü olmak için salıverilirken, kendilerinin “bu şereften mahrum” kalmış olmalarına içerleniyor ve “nöbet-i adalet bu defa da bizlere müteveccih olduğuna kanaatle” gönüllü olma taleplerini arz ediyordu.⁵⁰

Osmanlı hapishanelerindeki mahkûm ve tutukluların savaş için gönüllü olma konusundaki bu biraz da abartılı istekleri nasıl yorumlanmalı? Söz konusu olan samimi bir vatanseverlik miydi, yoksa asıl derdi hapisten yırtmak olanların coşkulu vatanseverlik kılığına girmiş fırsatçı bir davranışı mıydı? Elbette, gönüllü askerlik için başvuran çok sayıdaki mahkûm arasında hakikaten samimi vatanseverlik hisleriyle hareket eden olabileceği gibi, son derece fırsatçı bir bakış açısıyla davrananlar da mevcuttu. Ancak,

asıl önemli ve ironik olan nokta, hapisanelerden gönüllü alınabileceğini söyleyen tarafın devlet otoritesinin kendisi olmasıydı. Mahkûmlar durduk yere böyle bir istekte bulunmuyor, devletin gönüllü çağrısına yanıt vermeye çalışıyorlardı. Her ne saikle hareket ederlerse etsinler, gönüllü olmak mahkûmlar için kapatılmışlık halinden kurtulmalarını sağlayacak bir fırsat sunuyordu; gönüllülük kısmen ya da tamamen kaybetmiş oldukları sosyal statü ve hakların bir restorasyonu olabilirdi. Ne de olsa, cephede özgür olmak hapisanede kapalı kalmaktan iyiydi, zira savaş yıllarında hapisanelerdeki yaşam koşulları cephekinden hiç de daha iyi değildi.⁵¹ Üstelik gönüllü askerî hizmet affa giden belki de en kestirme yoldu, zira devlet faydalı hizmet ifa eden mahkûm-gönüllülerin affedilebileceğinin müjdesini daha en başından vermişti.⁵² Ayrıca, devletin verdiği bir başka müjde daha vardı: Eğer gönüllü kabul edilen mahkûm askerliğini henüz yapmamış ise, gönüllü hizmet süresi resmî olarak zorunlu askerlik süresine sayılacaktı.⁵³ Mahkûmların gönüllü olma isteklerini artırmış olabilecek diğer bir teşvik unsuru ise devletin onları nizami birliklerde değil, gayri nizami silahlı çetelerde istihdam ediyor oluşuydu. Böylece, nizami birliklerdeki standart disiplinden ve emir-komuta zincirinden görece daha gevşek bir silahlı hizmete tabi oluyorlardı. Silahlı çetelerde disiplin hiç yok değildi elbette, ama bunlar nizami birliklere göre daha ufak gruplardı ve daha seyyardılar. Faaliyet ve operasyonlarında belli bir hareket özerklikleri vardı. Bu özerklik ona maruz kalanlar için iki farklı biçimde cazip bulunabiliyordu. Seyyar bir çetede gerilla operasyonlarına katılma ve önemli bir rol oynama düşüncesi, nizami birliklerin “meçhul” askerine kıyasla şöhret ve “kahramanlık” peşinde olanlar için son derece cazip bir durumdu. Öte yandan, bu özerkliği istismar edip (ki örneklerini aşağıda göreceğiz) sözü edilen silahlı operasyonlar üzerinden kişisel güç ve maddi kazanç peşinde koşmak niyetinde olanlar için de bu durum cazip görülebiliyordu.

Hakikaten, dönemin bazı gözlemcileri, silahlı çetelere gönüllü savaşçı olarak katılmak isteyenler içerisinde birçoğunun maddi fayda sağlamak üzere bunu istediğini not etmektedir.⁵⁴ Silahlı çe-

telerde gönüllü olarak istihdam edilmek en azından savaş müddetince gıda ve diğer temel ihtiyaç malzemelerinin teminini garanti ediyordu, çünkü, en azından Kafkas Cephesi'nde, bu çetelerin iâşesinin yerel hâlttan toplanacak bağışlar ("iâne") biçiminde temin edileceğine karar verilmişti.⁵⁵ Dahası, gönüllü çeteler bağlı oldukları ordu birimlerinden de iâşe alıyordu.⁵⁶

Yerel halktan bağış adı altında iâşe temini resmî bir karar olarak alınmıştı ve yerel yöneticiler bunu yerine getirmekle yükümlüydü.⁵⁷ Bu durum, gönüllü çetelerin mensuplarına, bulundukları bölgede fiilen sanki vergi toplayıcısı gibi hareket etme ve ahaliye bu yönde baskı yapabilme hakkı tanıyordu. Ayrıca, yine fiilen, düşman tarafına yaptıkları gerilla baskınlarında "ganimet" de (genelde çiftlik hayvanı biçimde) toplayabilme ve bunları kendi inisiyatiflerine göre kullanabilme hakları oluyordu.⁵⁸

Bu gibi pratiklerin bazen çete üyelerinin keyfi davranışlarını teşvik ettiği de oluyordu. Gönüllü çetelerin (ve gönüllülerin kendilerinin) görev tanımının net olmaması ve çoğu zaman gevşek bir kontrol mekanizmasına tabi olmaları, bazı çetelerde lider konumundaki kişilerin, yapılan operasyonlar neticesi kendi kişisel güçlerini artırmaya ve başıboş davranmaya eğilimli olmalarını kolaylaştırıyordu. Topal Osman, bir gönüllü çete reisinin, üstlendiği roller üzerinden kendi kişisel gücünü nasıl artırdığının ve giderek otoritelerden bağımsız hareket etmeye başladığının güzel bir örneğidir. Giresunlu Topal Osman önce Balkan Harbi esnasında orduya gönüllü katılmıştı (bacağı bu savaşta yaralanır ve "Topal" lakabı oradan gelir). Ama asıl adını duyurması, Cihan Harbi esnasında kendi gönüllü birliğini teşkil ederek Teşkilat-ı Mahsûsa operasyonlarına katılmasıylaadır. Kurduğu gönüllü çetesiyle, Kafkas Cephesi bölgesinde Ruslara karşı çete saldırıları düzenliyordu. Tam sayı net olarak bilinmese de, savaşın başlarında çetesinde yaklaşık 150 kişi bulunuyordu ve bunların büyük çoğunluğu Trabzon vilayetindeki hapishanelerden toplanmış mahkûmlardan oluşuyordu.⁵⁹ Topal Osman'ın başka gönüllü kaynakları da vardı. Memleketindeki köylerde davul zurna eşliğinde çığırtkanlar dolaştırıyor ve düğün çağrısına benzeyen bu şenlik havasında gönüllü olmak isteyenleri

yanına çağırıyordu.⁶⁰ Topal Osman çetesinin cephe gerisinde üstlendiği misyonlar da vardı. Karadeniz bölgesindeki asker kaçaklarının takibi ve yakalanması bunların en önemli örneklerindendi.⁶¹ Osman'ın peşine düştüğü asker kaçaklarının çoğu bölgedeki Rumlardı. Bunların bazıları kendi silahlı çetelerini kurup güvenlik güçlerine direnebiliyor ve bölgedeki köylere saldırebiliyordu; bu durumda Osman'ın çetesiyle bu çeteler arasında yer yer çatışmalar gündeme gelebiliyordu.⁶²

Bununla birlikte, asıl görevi cephede ve cephe gerisinde Osmanlı askeriyesine yardım etmek olan Topal Osman çetesi zaman zaman verilen emirleri görmezden gelebiliyor ya da onların etrafından dolaşabiliyordu; hatta bazı durumlarda yerel idarecilerle ters düşebiliyor ve sivil halkı taciz edebiliyordu. Örneğin, Trabzon valisi Cemal Azmi gibi, bölgedeki bazı mülki idareciler, Topal Osman'ın kontrol dışı hareketleri ve yerel idarecileri hiçe sayan eylemleri üzerine üst yetkililere şikâyetle bulunma gereği hissetmişlerdi. Yerel idareciler Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na da arzuhal vermiş ve Topal Osman çetesinin ya lağvedilmesini ya da Giresun'dan uzağa başka bir yere gönderilmesini istemişlerdi. Üçüncü Ordu karargâhı bu şikâyetleri ciddiye aldı ve Topal Osman'ı sorgulanmak üzere Sivas divan-ı harb-i örfisine çağrıldı ve birkaç ay tutuklu kaldı.⁶³

Aslında, böylesi keyfi davranış ve disiplinsizlik örnekleri gönüllülerle yetkililer arasında bir gerilim kaynağı ortaya çıkarmakla kalmıyor, gönüllülerin gerçekten işe yarayıp yaramadığı konusunda ordu komutanlarında ciddi şüphelere de yol açıyordu. Dönemin devlet otoritesi açısından gönüllü kabulü ve istihdamı uygulamasının devam ettirilmesindeki kilit nokta, devletin gönüllüler üzerindeki kontrolünü kaybetmeyeceği varsayımıydı. Mevcut örneklerle bakıldığında görülüyor ki, devlet bu kontrolü devam ettirdiğinden eminse, yani kimin gönüllü olarak kabul edileceğine devletin kendisi karar veriyorsa ve o gönüllünün otoriteye karşı itaatkâr olacağını düşünüyorsa, en azılı katiller ve soyguncular bile orduya gönüllü olarak kabul edilebiliyordu. Gönüllü askerlik hizmeti mahkûmlara hapisshaneden çıkış bileti sağlıyor olabilirdi, ama bu bilet ancak, devlet otoritesi bu süreci başından sonuna kadar

kontrol edebileceğini düşünürse veriliyordu. Buna göre, gönüllü istihdamında, hükümetin kontrolü elinde tuttuğunu düşünmesi, gönüllünün sosyal profilinden ya da ne kadar faydalı olacağından bile daha öncelikli addedilen bir meseleydi.

Canikli Hazinesdârzâde Ekrem Bey olayı burada yapılan tespiti somutlaştırır niteliktedir. Belgelerden, cinayetle suçlanan Ekrem Bey'in savaş yıllarında bir gönüllü çete teşkil edip orduya hizmet etmek suretiyle ceza almaktan kurtulduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına yollanan 18 Ocak 1915 tarihli telgraf, sözü edilen şahıs hakkındaki hukuki dava sürecinin yürütülmesini talep ediyordu. Ekrem Bey'in gönüllü hizmetinin reddedilmesi ve tekrar kodese konması gerektiğinin söylenmesindeki neden, Adliye Nezareti'nin bu şahsın salıverilmesi ve cepheye gönderilmesi sürecinden Dahiliye Nezareti'ni zamanında bilgilendirmemiş olmasıydı.⁶⁴

Başka bir örnekte ise, Adliye Nezareti Musul valisine, Süleymaniye hapishanesinden Adliye Nezareti'nin nihai onayı olmadan yerel yetkililer marifetiyle salıverilmiş olan mahkûm-gönüllülerin yeniden yakalanması ve hapsedilmesi talimatını veriyordu. Yerel yetkililerin bu davranışı sadece kanundışı olarak addedilmekle kalmıyor, Musul valiliğinden bu salıverilme kararının hangi gerekçelerle yapıldığına dair izahatta bulunması da isteniyordu.⁶⁵ Dönemin hükümeti gönüllü hizmet karşılığı hapishanelerden salıverilme uygulamasına dair merkezin aldığı kararların yerel yetkililer tarafından “yeniden yorumlanmasına” ve kendi çizdiği sınırlar dışına çıkabilecek alternatif eylemlerin ortaya çıkmasına kesinlikle sıcak bakmıyordu. Bu nedenledir ki, Dahiliye Nezareti, Siirt hapishanesinden mutasarrıf kararıyla salıverilen mahkûm-gönüllülerin, çetele ya da nizami birliklere katılmak yerine, yerel halkı gönüllü olmaya teşvik etmek için kendi köylerine gönderildiklerini öğrenir öğrenmez acil ve sert bir tepki göstermişti. Bitlis valiliğine gönderilen bir telgrafta (Siirt bu tarihte Bitlis'in kazasıydı) bu eylemin, mahkûmların gönüllü askerlik hizmeti karşılığı salıverilmesine dair kabul edilmiş olan resmî usule aykırı olduğu belirtiliyordu. Nezaret ayrıca, aralarında suçluların serbestçe dolaştığını gören yerel

halkta olumsuz tepkilere yol açabilecek bu davranışın, kamu düzenini zedeleyebileceği için de hoş görülemez olduğunu ekliyordu.⁶⁶

Öte yandan, gönüllülerin savaş alanında faydasız olduğu görüldüğünde yetkililer bunların hizmetine hemen son verebiliyordu. Artvinli Halil Bey bunlara bir örnekti. Hapishaneden saliverilen ve Kafkas Cephesi'nde hizmet gören bir gönüllü çetenin lideri olan Halil Bey, muharebe esnasındaki “korkaklığı” yüzünden gönüllü hizmetten men edilmişti. Artvin'de sivil halktan zorla para ve mücevher topladığı suçlamasıyla da karşı karşıya kalan Halil Bey divan-ı harbe yollanmıştı.⁶⁷

Mahkûm-gönüllülerin büyük çoğunluğu gayri nizami harp unsuru olan silahlı çetelerde istihdam ediliyordu, ama cephe hattındaki nizami ordu birliklerinde istihdam edilen mahkûm-gönüllüler de yok değildi. Bunlara bir örnek olarak, genellikle uzun müddetli cezalara çarptırılmış olan bazı mahkûmların Çanakkale Cephesi'nde destek kıtalarında istihdam edilmesi verilebilir.⁶⁸

Muhacir Gönüllüler

Muhacirler gerek Teşkilat-ı Mahsûsa çeteleri ve gerekse de nizami ordu birlikleri için bir diğer önemli gönüllü havuzunu oluşturuyordu. İşgal, siyasi baskı, sivil şiddet ya da başka nedenlerden dolayı Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinden –eski Osmanlı toprağı ya da komşu bölgelerden– göç etmeye zorlanan Müslümanlar, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve bilhassa da Anadolu'nun demografik kompozisyonunu sürekli olarak yeniden şekillendirmekteydi. Zorunlu askerlik sistemi özelinde, Osmanlı topraklarına yeni gelen muhacirlerin, Osmanlı vatandaşlığı statüsüne tam olarak kavuşabilmesi için zorunlu askerlik sisteminin gerekliliklerini yerine getirmeleri bekleniyordu. Üstelik Ağustos 1914'te yayımlanan bir kanunla, Osmanlı uyruğuna geçen her muhacir erkeğin, muhacirlik hakkının resmî olarak tanınabilmesi ve Osmanlı topraklarında yerleşebilmesi için Osmanlı ordusunda zorunlu askerlik hizmeti yapmayı kabul etmesi şart koşulmuştu.⁶⁹

Teşkilat-ı Mahsûsa için Lazistan Gönüllüleri.

Kaynak: *Şehhal*, no: 74 (15 Nisan 1329), 32.

Bununla birlikte, Osmanlı devleti, yerinden yurdundan koparak gelmiş bu kalabalık insan kitlelerine, yeni yerlerine yerleşmelerini ve adapte olmalarını kolaylaştırmak adına belli bir esneklik de sağlama eğiliminde oluyordu. Mesela, devlet yeni gelen muhacir erkekleri derhal zorunlu askerlik hizmetine almak yerine, yerleşme süreçlerini kolayca tamamlamalarına imkân tanımak adına onlara belirli bir süre askerlikten muafiyet hakkı tanıyordu. 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunu, tüm geçmiş ve müstakbel muhacirlere zorunlu askerlikten altı yıl muafiyet tanıyor, varış tarihlerinden altı yıl sonra askere alınacaklarını belirtiyordu.⁷⁰ Öte yandan, 1914 sonlarında böyle bir muafiyet hakkının mevcudiyeti şu anlama da geliyordu: İmparatorlukta askerliğe elverişli erkeklerin neredeyse tamamının halihazırda askere alınmış olduğu bir dönemde, muhacir nüfus içerisindeki erkekler Osmanlı silahlı kuvvetleri için enerjik ve cazip bir potansiyel gönüllü havuzu arz etmekteydi. Gerçi, yukarıda zikredilen altı yıllık muafiyet hakkı savaş yıllarında sabit kalmadı; insangücü ihtiyacı kendini hissettirdikçe bu süre kısaltıldı ve en son üç aya kadar indirildi.⁷¹ Ama gerek seyyar muhacir kitlelerin gerçek anlamda yerleşik hale gelmelerinin planlandığından

çok daha uzun zaman alması, gerekse de muhacirleri düzenli nüfus kayıt sistemine geçirecek ve onları askerlik yükümlülüğü açısından takip edecek bürokratik altyapının zayıflığından dolayı, askerlik çağına gelen birçok muhacir askere alınamıyordu.⁷² Ancak, zorunlu askerliğe tabi kılma çabaları başarısız olduğunda telafi edici araç olarak gönüllülük çağrısı devreye giriyor ve insangücü açığı gönüllülük üzerinden kapatılmaya çalışılıyordu.

Hem, muhacirleri cazip bir gönüllü asker havuzu yapan, bilhassa da Teşkilat-ı Mahsûsa açısından açıkça talep edilen bir unsur haline sokan şey sadece kabarık sayıları değildi. Yurtlarından kendilerini süren hâkim otoriteye karşı savaşıma şansı bulmanın muhacirlerdeki intikam duygusunu harekete geçireceği ve onları etkili savaşıtlara dönüştüreceği varsayılıyordu. Mesela Kafkas Cephesi özelinde bunun anlamı, o bölgelerden sürülmüş Çerkez nüfusun Rusya'ya karşı rövanşist bir tarzda savaşıacaklarının düşünülmesiydi. Teşkilat-ı Mahsûsa'nın, Kafkas bölgesindeki gerilla faaliyetleri için çetelerinde Çerkez gönüllüleri bilhassa arzu etmesinin bir sebebi de buydu. Gönüllülüğün Çerkezler açısından bir fırsat olarak görülüp hemencecik sahiplenileceği farz ediliyordu.⁷³ Çerkezlerin, Ruslar tarafından yurtlarından kovulmaları nedeniyle aynı düşmana karşı savaşıma fırsatı bulduklarında hemen değerlendirmek isteyecekleri bazı tarihçilerin de ileri sürdüğü bir tespittir.⁷⁴

Aslına bakılırsa, her ne kadar intikam duyguları boyutu varsayımlara dayanan bir beklenti olsa da, yeni yurtlarındaki statülerini sağlamlaştırmak isteyen muhacirler bu gönüllülük çağrısını gerçekten de ciddiye alıyordu. Ama unutulmamalıdır ki, muhacirlerin öncelikli meselesi, eski tirandan intikam almaktan ziyade yeni yurtlarında kabul görmüş yerleşimciler olarak tanınmak, ellerinden bir daha alınmayacak mülklere sahip olmak ve saygın bir sosyal statü edinmekti. Gönüllülük bu anlamda Osmanlı devletiyle muhacirler arasından gerçekten de bir diyalog kanalı açıyordu. Devlet bu kanalla insangücü eksikliğini kapatmaya çalışırken, muhacirler bu kanalı kullanarak kendi meşruiyetlerini sağlamlaştıracılabildi.

Gönüllü seferber etmek için Osmanlı devletinin muhacirlere başvurmasında, belli bir cepheadaki askerî harekâtların koşulları

ve hedefleri bu çağrıyı şekillendirici bir rol oynuyordu. Örneğin, Kafkas Cephesi söz konusu olduğunda, Kafkasya’da daha önce ikamet etmiş olan muhacirler ya da Doğu Karadeniz bölgesinde mukim Laz nüfus bilhassa tercih ediliyordu. Dolayısıyla, daha önceki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’na gelip de Anadolu ve Suriye bölgelerine yerleştirilmiş olan Çerkez muhacirler bu cephe için gönüllü olarak seferber edilmeye çalışılıyordu.⁷⁵

Aslında, muhacir nüfusun askerî amaçlı kullanımı Osmanlı devleti için tamamen yeni bir strateji değildi. Mesela 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda da “asâkir-i muâvene” adı altında çok sayıda Çerkez gönüllü istihdam edilmişti. Ayrıca, II. Abdülhamid de gerek sivil bürokrasi gerekse de askerî alanda, “güvenilir” bir Müslüman grup olarak algıladığı Çerkez muhacirleri kullanmayı tercih etmişti. Çerkezlerin kendileri de devletle böylesi bir ilişkiye girmekte istekliydiler, çünkü askerlik sadece yeni yurtlarında statülerini yükseltmek için pratik ve hızlı bir yol sunmakla kalmıyor, sağlam bir kariyer fırsatı da sunuyordu. Çok sayıda Çerkez muhacirin, 1860’lar gibi erken tarihlerden itibaren, Osmanlı ordusunda “gönüllü ve sorumlu” olarak istihdam edilmek için devlete arzuahaller verdiği bilinmektedir. Çerkezlerin kültürel olarak askerliğe yatkın olduğuna dair halk arasındaki (ve resmî çevrelerdeki) kanaatler de onların orduya alınmasına katkı yapan bir faktördü.⁷⁶ Çerkezler giderek artan sayılarda Osmanlı ordusunda ve jandarma teşkilatında istihdam edilmekle kalmamış, padişahın otoritesine yönelik potansiyel iç tehditlere karşı ülke içinde gayri nizami kuvvetlerde de kullanılmıştı. Çerkezler Osmanlı devletine askerlik alanında hizmet sunmaya 1908 sonrasında da devam ettiler. Hatta Jön Türk rejimi döneminde Osmanlı devletiyle bu alandaki ilişkilerinin daha da güçlendiğini söylemek mümkündür.⁷⁷ Cihan Harbi yıllarında ise Teşkilat-ı Mahsûsa’yla son derece yakın ilişki içine girdiler. Bu nedenle, Teşkilat-ı Mahsûsa’nın, mesela Arap vilayetleri ve Kafkas bölgesinde etkin olan Eşref Kuşçubaşı⁷⁸ ve Yakup Cemil⁷⁹ gibi, en tanınmış ve üst düzey mensuplarının bazılarının Çerkez olması hiç de rastlantı değildi. Anadolu’daki Çerkez muhacir topluluklarının üyeleri arasındaki

yakın bağlar da Çerkezleri Osmanlı devleti açısından cazip bir gönüllü kaynağına dönüştüren bir başka faktördü. Ryan Gingeras'ın da gözlemlediği gibi, “Çerkezler arasından yerel nüfuz sahibi, çete lideri ya da hatta bir suçluyu gönüllü askerlik hizmetinde istihdam etmek beraberinde söz konusu Çerkez topluluktan çok sayıda başka üyelerin de, hatta belki de o topluluğun tamamının gönüllü katılımını ve sadakatini elde etmek anlamına geliyordu.”⁸⁰

Öte yandan, gönüllü olmak devletin böyle bir çağrısı varsa olabilen bir şeydi; belirleyici taraf devlet otoritesiydi, gönüllü olanın tek başına belirleyici bir rolü yoktu. Osmanlı devleti bazen kimlerden gönüllü istediğini açıkça beyan edebiliyordu. Cihan Harbi'nin başlarında, Kafkas Cephesi'ndeki gayri nizami askerî harekâtlar için bölgenin coğrafyasına ve bölgede konuşulan dillere aşinalığı olan Çerkezlere ve Lazlara doğrudan gönüllülük çağrısı yapılıyordu. Merkezî otorite yerel idarecileri, hapishanelerdeki de dahil olmak üzere bu vasıflara uygun olan Çerkez ve Lazları gönüllü olarak toplamaya teşvik ediyordu.⁸¹

Burada, Osmanlı ordusuna gönüllü toplama işinde yerel idarecilerin kilit bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Merkezî iktidarın vilayetlerdeki birincil temsilcileri olan yerel idareciler yerel nüfusla yakın diyalog içerisindeydiler ve devletin gönüllü toplama çağrısını yerel nüfusa birinci elden ulaştıran araçlar idiler. Bu anlamda, gönüllü seferber etmede yerel idarecilerin oynadığı rol, standart zorunlu askerlik sisteminin yerel birimlerde uygulanmasını denetleme işlevleri kadar önemliydi. Gönüllü toplamada bazı yerel yöneticilerin ortaya koyduğu çabalar, onların aracı olduğu kadar örgütleyici olarak da çalıştığını göstermektedir. Bu çabalar devletin muhacir gönüllü tercihinin yerel birimlerde mümkün olduğu kadar gerçekleştirilmeye çalışıldığına da işaret etmektedir. Örneğin, Ankara valisi Mazhar Bey merkeze yolladığı 10 Aralık 1914 tarihli raporda, Osmanlı ordusunda hizmet etmeye istekli olan Çerkezler, Kürt aşiretleri, yerel Türkmenler ve Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen muhacir gruplar içerisinde yaklaşık 30.000 gönüllü topladığını belirtiyordu. Vali ayrıca, bu gönüllüleri bir birlik olarak teşkil ettiğini ve birkaç haftalık askerî talimin ardından bu birliği

Doğu Anadolu üzerinden Kafkas Cephesi'ne yollayacağını ekliyordu.⁸² Benzer biçimde, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) mutasarrıfı da Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki Dağıstanlı ve diğer Kafkasya muhacirlerinden yüze yakın gönüllü toplamıştı.⁸³ İzmir valisi de yaklaşık yüz kişiden mürekkep bir gönüllü birliği teşkil etmişti. Bu gönüllüler büyük çoğunluğu, bölgeye Batum'dan göç etmiş Laz, Müslüman Gürcü ve Abaza muhacirlerinden oluşuyordu.⁸⁴

Bazı muhacirler gönüllü toplama işini bizzat üstlenmişti. Bunlar, genellikle tamamı kendi toplulukları içerisinde gelen gönüllülerle, kendi liderliklerinde silahlı çeteler şeklinde gönüllü gruplar teşkil ediyordu. Örneğin, Dağıstanlı Şeyh Şâmilzâde, Kafkas Cephesi'ne katılmak üzere, Bursa ve havalisinden, muhtemelen o bölgeye yerleşmiş kendi muhacir halkı içerisinde yaklaşık 300 kişilik bir gönüllü birliği oluşturmuştu.⁸⁵ Teke'nin Korkudeli kazasından yaklaşık 200 gönüllü toplayan Çerkez Hüseyin Bey bir başka örnekti. Atlılardan oluşan bu gönüllü birliği Teke ve havalisinde iç güvenlik harekâtlarında kullanılacaktı.⁸⁶ Ayrıca, Kafkasya bölgesine aşına olan gönüllü arayışı içerisindeki Osmanlı devleti ayrıca, Rusya'ya karşı Hristiyan Gürcü milliyetçilerle de işbirliği yapmaya çalışıyordu.⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman Gürcü muhacirler (ki büyük çoğunluğu Rus egemenliğine geçen Batum bölgesinden göç etmiş ve Orta ve Doğu Karadeniz bölgesine yerleştirilmişti) Osmanlı ordusunda savaşmak üzere gönüllü birlikleri teşkil etme konusunda aktiftiler. Mesela Çürüksulu Ziya Bey'in yaklaşık 300 kişilik gönüllü çetesi, Ordu ve Samsun arasındaki bölgeye yerleşmiş olan Müslüman Gürcü muhacirlerden teşkil edilmişti. Çetenin lideri Ziya Bey, Müslüman Gürcülerin Karadeniz bölgesine yerleştirilmelerinden sorumlu iskân memuru Çürüksulu Ali Paşa'nın oğluydu. Ali Paşa aynı zamanda imparatorlukta Müslüman Gürcü nüfusun fiili lideriydi; bu rol de 1911'deki ölümünün ardından oğlu Ziya Bey'e geçmişti.⁸⁸ Ziya Bey'in kardeşi Fuat Bey de aynı bölgedeki Müslüman Gürcülerden mürekkep bir gönüllü çetesi teşkil etmişti. Bu gönüllü kuvvetleri hem Karadeniz sahil şeridinin savunmasında yardımcı olmuş hem de Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı savaşta katılmıştı.⁸⁹

Aşiret Gönüllüleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni zorunlu askerlik sistemi imparatorlukta askerliğe elverişli her erkeği belirlenmiş süre boyunca silahlı kuvvetlerde mecburi hizmete tabi tutuyordu. Ancak, bunu hukuki bir zorunluluk olarak beyan etmek, pratiğe geçirmekten elbette çok daha kolaydı. Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı devletinin altyapısal eksiklikleri imparatorluğun bazı bölgelerinde düzenli nüfus takip mekanizmasını işletmeyi zorlaştırıyordu. Bürokratik idari mekanizmada ve kanuni yaptırım gücündeki bu eksiklikler standart bir zorunlu askerlik sisteminin hayata geçirilmesini engeliyordu.⁹⁰ Osmanlı zorunlu askerlik sistemi, devletin modernleştirici reformlarının zar zor dokunabildiği, aşiret ve göçebe yaşam tarzının hâlâ güçlü olduğu çevre bölgelerde pek işlemedi. Bu bölgeler çoğunlukla Kürt aşiretlerin mukim olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinin önemli bir kısmını ve Arap-Bedevisi aşiretlerin yaşadığı Osmanlı Ortadoğusu'nu içeriyordu.⁹¹ Bu elbette diğer bölgelerde sistemin kusursuz işlediği anlamına gelmez; ama zikredilen bu bölgelerde zorunlu askerlik sisteminin altyapısı neredeyse hiç yoktu. Bununla birlikte, zorunlu askerlik sisteminin altyapısı eksik diye Osmanlı devleti bu bölgelerin nüfusunu seferberliğin tamamen dışında tutmayı da hiçbir zaman düşünmedi. Merkeziyetçi devletin yöntemlerinin işlemediği yerlerde eski imparatorluk stratejilerine başvuruldu. Ama eski yöntemler modernizasyon mantalitesi ışığında revize edilerek uygulandı. Bireysel bazda işlem yapan modern zorunlu askerlik sisteminin işletilemediği yerlerde, Osmanlı devleti *ancien regime* ordularının uyguladığı, askerlere kolektif gruplar olarak muamele eden ve askerlik hizmetini bu kolektiflik temelinde kurgulayan yöntemi⁹² uygulamaya çalışıyordu.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) aşiretlerin insangücünden askerî amaçla faydalanmak amacıyla böylesi kolektif bir proje hayata geçirilmişti. Hamidiye Hafif Süvari Alayları (ya da kısaca Hamidiye Alayları) olarak bilinen bu proje, 1890'ların başından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aşiretlerden askerî birlikler meydana getirmişti. Rusya'daki Kazak Alayları modelinden

esinlenen bu proje, ağırlıklı olarak devletin sadık olarak gördüğü seçilmiş Kürt aşiretlerinden oluşturulan gayri nizami bir milis kuvvetiydi. Hamidiye Alayları'na katılmak, en azından prensipte, gönüllülük temelindeydi. Ama pratikte elbette, devletin sadık olarak gördüğü aşiretlere açıldı ve devletin bir aşiretten böyle bir birlik oluşturma beklentisi varsa bunu görmezden gelmek pek mümkün değildi. Hamidiye Alayları, bölgede Osmanlı devleti adına hareket eden yardımcı bir askerî güç olma işlevinin yanı sıra, merkezî otoriteyle çevredeki Kürtler arasında özel bir bağ oluşturmaya hedefleyen daha geniş bir sosyo-politik projenin de parçasıydı.⁹³ Robert Olson'un sözleriyle ifade edilirse, Hamidiye Alayları "imparatorluğu Müslüman köklerine daha sıkı bağlayacak ve gerek Rusya'ya, gerekse de Ermenilere karşı –ki her ikisi de 1878'den sonra giderek daha saldırgan hale gelmişti– bir savunma gücü temin edecekti; aynı zamanda, Kürtler yerel eşrafa ve vilayet idarelerine karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilecekti."⁹⁴ Martin van Bruinessen'in tanımlamasıyla, Hamidiye Alayları ile daha doğrudan hedeflenen şey ise "Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerini bastırma ve Kürtler üzerinde daha iyi bir kontrol tesis etme" idi.⁹⁵

Jön Türk rejimi 1908'den sonra bu hedefi terk etmedi. Bu aşiret alayları, hafif bazı değişikliklere uğratılmakla birlikte, var olmaya devam etti. 1910 yılında yapılan bu değişikliklerden biri de alayların ismindeki "Hamidiye" ifadesinin atılması ve "Aşiret Hafif Süvari Alayları" adının benimsenmesiydi.⁹⁶ Bu değişiklikler, bu alayları modern gerilla savaşında kullanılabilecek yardımcı askerî kuvvetlere dönüştürmeyi hedefleyen daha geniş bir projenin bir parçasıydı.⁹⁷ 1910 yılındaki değişiklikler, sadece göçebe aşiretlerin bu alaylara katılabileceği şartını da getirmişti; yerleşik aşiretler tarafından oluşturulan alaylar lağvedilmiş, bu aşiretler de askere alma sisteminde diğer yerleşik nüfuslarla bir tutulmaya çalışılmıştı.⁹⁸ Ancak, 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunu önceden göçebe olup da sonradan iskâna tabi tutulan aşiretlere ("aşâir-i seyyâreden iskân olunanlar") de muafiyet tanıyacak, dolayısıyla bu grupların aşiret alayları teşkil edebilmesinin, yani onlardan gönüllülük bazında faydalanmanın, önünü açacaktı.⁹⁹

Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde aşiret alayları da yeni roller üstlendiler. Savaş yıllarında bu alaylar kendi bölgelerinde Osmanlı merkezî otoritesine karşı tehditleri bastırıcı bir güç olmaya devam etmenin yanı sıra, Osmanlı nizami ordusuna yardımcı olmak üzere çeşitli cephelere (bilhassa Kafkas Cephesi'ndeki Üçüncü Ordu'ya destek kuvvet olarak¹⁰⁰ ve ayrıca Irak-Mezopotamya Cephesi'ne¹⁰¹) muharip kuvvetler olarak da yollandılar.¹⁰²

Robert Olson'un tahminine göre, 1914 yılında aşiret alaylarındaki toplam insan sayısı 50.000 civarındaydı.¹⁰³ İngiliz askerî istihbaratına göre, savaşın ilk safhasında Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetlerine karşı görev alan aşiret süvari gönüllülerinin sayısı 20.000 ila 30.000 idi.¹⁰⁴ Kafkas Cephesi'ndeki aşiret gönüllülerinin 20.000 civarında olduğu tespiti yakın zamanlı bazı çalışmalar tarafından da teyit edilmiştir.¹⁰⁵

Öte yandan, aşiret süvari alayları teşkiline yönelik müesses yöntem varlığını sürdürmekle birlikte, aşiretlerden gönüllü toplama ve bunlardan askerî amaçlı faydalanma pratiği Cihan Harbi yıllarında, cephelerdeki Osmanlı nizami kuvvetlerini desteklemeye yönelik çok daha geniş çaplı ve duruma göre şekillenen (*ad hoc*) bir uygulama halini aldı. Askerî insangücü ihtiyacı arttıkça, bu pratik sadece “seçilmiş” aşiretlerle sınırlanmadı, daha önceki dönemlerde aşiret alayı teşkili işine katılmamış başka aşiretlere de çağrı yapıldı; tek şart söz konusu aşiretin Osmanlı devletine sadakatinden şüphelenilmemesi idi.¹⁰⁶ Teşkil edilen aşiret kuvvelerini tarif için çok daha genel bir isim benimsenerek bunlar “Gönüllü Aşiret Birlikleri” başlığı altında toplandı. Savaş yıllarında devletin hedefleri artık, merkezle Kürtler arasında bir bağ tesis etme gibi genel hedeflerin yanı sıra daha doğrudan olanları da içeriyordu: Gönüllü Aşiret Birlikleri artık öncelikli olarak cephelerdeki nizami kuvvetlere takviye insangücü olarak görülüyordu. Aşiret birlikleri hem aşiretlerin hâkim olduğu bölgelerde bireysel bazda işletilemeyen askere alma sisteminin kolektif bazda bir telafisiydi hem de askerlik hizmetinden kaçan bakaya ya da firari çok sayıda aşiret mensubunu hizmete almanın cazip bir yöntemi idi.¹⁰⁷ Yürürlükteki askerlik kanununun sadece askerlik yükümlülüğüne tabi olmayan-

ların gönüllü olabileceğini net olarak belirtmesine rağmen, aşiretler söz konusu olduğunda bu şart neredeyse tamamen görmezden geliniyor ve teorik olarak zorunlu sisteme dahil olan aşiret mensupları gönüllü olarak alınıyordu.¹⁰⁸

Bununla birlikte, daha önceki dönemin pratiğinin bazı taraflarının Cihan Harbi esnasında da devam ettiği göze çarpmaktadır. Bilhassa bazı siyasi tercihler sürekliliğini muhafaza etmiştir. Söz konusu aşiretin Osmanlı devletine sadakatinden emin olma şartı İttihatçı hükümet tarafından da olmazsa olmaz addediliyordu. Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz (Elazığ) valisine yollanan ve Dersim bölgesindeki aşiret halkından gönüllü birlikler teşkil etme projesinden bahseden bir telgrafta dile getirilen aşağıdaki ifadeler, hükümetin aşiret gönüllülerine yönelik perspektifini gayet özlü biçimde dile getiriyordu:

Dersim'de milis teşkilatı hakkındaki mütalaa-ı vâlâları muvafaktır. Ancak kendilerine rütbe-i askeriye teveccüh olunacak rüesanın hükümete merbutiyet ve sadakatleri müsellemler ve aşâir üzerindeki nüfuz ve tesirinden devletçe bihakkın istifade me'mûl bulunan zevattan intihab olunmaları ve bunların bilahare mevki ve nüfuzlarını suiistimal edememeleri esbabının şimdiden bil-etraf istikmâl ve temini icab eder.¹⁰⁹

Osmanlı askeriyesi gönüllü aşiret birliklerini daima ordunun emir-komuta zincirine dahil etme ve onları nizami birlik komutanlarının doğrudan otoritesine tabi kılma isteğinde olmasına rağmen,¹¹⁰ aşiret gönüllülerine neredeyse her zaman ayrı birlikler (her aşiretin kendi ayrı birliği şeklinde) olarak muamele edilmiş ve bunların mensupları bireysel bazda nizami birliklere dağıtılmamıştır. İkinci Ordu karargâhından 1 Temmuz 1916 tarihinde Diyarbakir'deki XVI. Kolordu Kumandanlığı'na yollanan bir askerî raporda, aşiret gönüllülerinin de diğer askerler gibi sıkı bir talime tabi tutulmaları tavsiye ediliyor, ama aynı zamanda, farklı aşiretlerin gönüllülerinin ne birbirleriyle ne de nizami askerlerle karıştırılmamaları gerektiğinin altı çiziliyordu; farklı aşiretlerin gönüllüleri kendi içlerinde ayrı birlikler olarak kullanılmalıydı.¹¹¹

Aşiret gönüllülerini nizami birliklerle (ve de kendi kendileriyle) karıştırmama eğiliminin nedenlerinden biri muhtemelen, onları ayrı birlikler olarak kullanmanın üzerlerinde kontrol tesis etmeyi kolaylaştırmasıydı. Belli bir aşiretin gönüllüleri çoğunlukla o aşiretin reisi (ya da önde gelenlerinden biri) tarafından toplanıyor ve o kişi genellikle o gönüllü birliğin komutanı da oluyordu. Bu yolla, söz konusu aşiretin kendi içindeki hiyerarşisi otomatikman cephe-de birliğe aksettiriliyordu; böylece nizami ordu hem gönüllülerin disiplinini sağlamaya fazladan bir çaba harcamıyor hem de nizami birliklerde bile subay eksikliği göz önüne alındığında, gönüllülerin başına koyacak subay arayışına girmiyordu.¹¹² İkinci neden ise stratejikti: Osmanlı askeriyesi gayri nizami destek birliklerini, küçük seyyar birlikler gerektiren gerilla saldırıları, keşif operasyonları ya da nizami birliklere az bilinen arazilerde rehberlik etme gibi, belli görevler için bilhassa faydalı görüyordu.¹¹³ Ayrıca, aşiretin kendi iç hiyerarşisini gönüllü birlikler içinde muhafaza etme yöntemi, muharebe koşullarında gönüllü askerlerin moralini ve dağılmadan bir arada kalma isteklerini artırabilirdi.

Aşiret gönüllülerini ayrı ayrı birlikler şeklinde kullanma isteğinin bir diğer nedeni de Osmanlı elitlerinin Kürt aşiret nüfusuna yönelik, belli bir küçümseme içeren bakışıydı. Bu yukarıdan bakan tavrın, Selim Deringil'in geç Osmanlı devlet eliti için tespit ettiği, bilhassa taşra yönetimi perspektifinde hâkim olan “modernite projesi” ve “medenileştirme misyonu” mantalitesini çağrıştırdığı söylenebilir.¹¹⁴ Aşiret müfettişlerinden Kaymakam (Yarbay) Yusuf İzzet tarafından aşiret süvari alaylarının mevcut durumu hakkında hazırlanan bir rapor bu bakımdan ilginç noktalar içermektedir. 22 Nisan 1914 tarihinde Harbiye Nezareti'ne sunulan raporda önce Kürt gönüllüler cesaretleri ve savaşma yetenekleri nedeniyle övülmektedir. Ama rapor aynı zamanda bu gönüllülerin ne kadar faydalı olabileceğine dair ciddi şüpheler ileri sürmektedir. Bunun nedeni olarak da “efrad-ı aşair hemen kamilen din ve diyanet derecesiyle cehl-i mutlakada, ilim ve maarif cihetiyle devre-i evvelde bulunduklarından kendilerinden dinî ve beşeri hissiyat-ı vataniye aramak pek de muvafık olamayacaktır” tespiti yapılmaktadır.¹¹⁵

Müfettiş, silahlı kuvvetlerde istihdam edilecek Kürt aşiret gönüllülerinin olumsuz davranışlarının “ıslah” edilebileceğini söylemekte, ama bunun için bunların acil ve sıkı bir talim-terbiyeye maruz bırakılmasını tavsiye etmektedir.¹¹⁶

İşin ilginç tarafı, Kürtlere yönelik pejoratif söylemlere bizzat bazı aşiret reislerinin kendi ifadelerinde de rastlanmaktadır. Mesela, aşiret birliklerinin Kutü'l-Ammare'ye nakliyle ilgili 18 Aralık 1914 tarihinde Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı'na çekilen bir telgrafta, Salahiye'deki (Bağdat'a bağlı kaza) Caf aşireti lideri Mahmud Paşa (Şeyh Mahmud olarak da biliniyordu) kendi aşiret halkının “vahşi” olduğundan şikâyet ederek, hayatlarında daha önce hiç vapur görmedikleri için Dicle Nehri'nde vapur tarikiyle yolculuk etmekten korkacaklarından dem vuruyordu. Bu nedenle, kendi aşiret halkını karayoluyla nakletmek için izin istiyordu.¹¹⁷

Peki aşiret mensupları Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu için neden gönüllü oluyorlardı? Onları böyle bir görevi üstlenmeye motive eden faktör neydi? Osmanlı devleti aşiret mensuplarını gönüllü olmaya ikna etmek için ne tür bir söyleme başvurdu? Onları seferber etmeye yönelik sistematik bir propaganda mevcut muydu? Bir kere, aşiret gönüllülerini hedefleyen sistemli bir propagandadan bahsetmek hayli zordur. Sadece, devlet yetkililerinin zaman zaman din kardeşliği vurgusu üzerinden “kâfir” düşmana karşı birlik olma vurgusunu dile getirdiği görülmektedir. Bu savunmacı dinî söylem savaş boyunca sürekliliği olan tek söylemdi; birçok durumda aşiret gönüllülerinin kendileri de bu “gazaya iştirak için gönüllü geldiklerini ve bunu dinî bir vazife bilerek bu şereften mahrum kalmak istemediklerini” ifade ediyordu.¹¹⁸ Cihâd söylemi elbette önemsiz değildi, ama gönüllülük ilişkisi daha ziyade devletle aşiretler arasındaki güç ilişkileri çerçevesi içerisine yerleştirilerek ele alınmalıdır. Öncelikle, bir aşiretten Osmanlı ordusu için gönüllü verip vermemeye o aşiretten gönüllü olacakların kendileri değil, aşiretin reisi ya da önde gelen kişilerinden biri karar veriyordu. Yani, aşiretler örneğinde gönüllülük bireysel bir karar değil, otoriter-kolektif bir karardı. İkincisi, bu karar bir anlamda söz konusu aşiretteki iktidar sahibi liderlikle devlet otoritesi arasında bir tür

sözleşmeydi. Devlete sunulan bu hizmet karşılığında, hem devletin açık ya da zımnî vaat ettikleri vardı hem de aşiretin beklentileri söz konusuydu. Ayrıca, yukarıda da zikredildiği gibi, aşiret gönüllülerine Osmanlı askerî yetkilileri ayrı birlikler olarak muamele ediyordu; yani başka bir deyişle, orduya katıldıklarında da aşiret yapılarını muhafaza ediyorlardı. Devlet, belli bir aşiretle muhatap olup ondan gönüllü askerlik hizmeti kabul ettiğinde, aslında o aşiretin kendi yerel bölgesindeki iktidarını ve fiili özerkliğini tanımış oluyordu. Böyle bir aşiret artık kendi yerel nüfuz bölgesinde kendi iktidarını rahatça yeniden üretebiliyor, hatta etki alanını genişletme eğilimine girme hakkını kendinde görebiliyordu. Bir aşiretin bölgesel iktidarının merkez tarafından tanınması ve desteklenmesi, devletin aşiretlerden gönüllü seferber ederken kullandığı başlıca yöntemdi.

Aslında bu durum, Osmanlı devletinin bilhassa 1909 düzenlemelerinden sonra daha etkili bir biçimde pratiğe geçirmeye çalıştığı, herkesi (her erkeği) bireysel bazda kapsamayı hedefleyen zorunlu askerlik sistemiyle uyumlu değildi. İşte tam da bu noktada Osmanlı pragmatizmi devreye giriyordu: Etkin bir merkezî devlet iktidarına dayanan zorunlu askerlik sistemi gibi modernleşme çabalarının başarısız olduğu yerlerde ve zamanlarda, eski yöntemler raftan indirilip bazı revizyonlarla uygulamaya konulabiliyordu. Osmanlı ordusunun cephelerde acilen insangücüne ihtiyaç duyduğu bir zamanda, aşiret yapılarının güçlü olduğu bölgelerde bu sorun ödüllü gönüllülük ilişkisine başvurularak çözülmeye çalışılıyordu; bu anlamda, hem modern savaşın gerekliliklerine hem de Osmanlı ordusunun beklentilerine hitap edecek biçimde, ama Osmanlı devletine sadakate de hassasiyet göstererek, aşiretler doğrudan muhatap alınabiliyor ve onların iktidarını onaylayıcı bir gönüllülük ilişkisine girilebiliyordu.

Gönüllü hizmet sunan aşiretlerin reislerine ya da önde gelenlerine madalya ve nişan bahşetmek onları teşvik için kullanılan en yaygın yöntemlerden biriydi; bununla ilgili bolca örneğe rastlamak mümkündür.¹¹⁹ Osmanlı hükümeti bu yöntemi savaş esnasında Arap-Bedevisi aşiretlerin desteğini almak için de yaygın biçimde

Gönüllü Teşkilat-ı Mahsûsa taburları ikmal-i talim ettikten sonra Harbiye Nezareti'nden mevki-i harbe müteveccihen hareket ederken.

Kaynak: *Harb-i Umumi Panoraması* (Album de la Guerre Generale),
İstanbul: Mathaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1914, s. 16.

kullanmıştı.¹²⁰ Ancak, her ne kadar madalya ve nişanlar devletin belli bir aşiretin iktidar ve otonomisini tanıdığına ve desteklediğine işaret eden önemli güç sembolleri idiyeler de, savaş koşullarında çevre bölgelerde insangücü seferber etmek için daha doğrudan etkisi olan hediyeler de gerekiyordu. Dolayısıyla, para bu bakımdan önemli bir seferber edici hediye idi. Osmanlı askeriyesi normalde gönüllülere sadece temel iâşe malzemeleri temin ediyordu.¹²¹ Hatta bu işin bile merkezî otorite tarafından bazen “iâne” biçiminde yerel birimlerdeki sivil halka yüklendiği oluyordu. Ama belgelerden anlaşıldığına göre, gönüllülere zaman zaman nakit ödeme (“yev-miye”) yapıldığı da oluyordu.¹²²

Aşiret gönüllüleri söz konusu olduğunda, bilhassa altın biçiminde olmak üzere, para ödemelerinin diğer gönüllülere göre daha sistemli olduğunu söylemek mümkündür. Bu hediyeler –ki miktarlarının hiç de az olmadığı anlaşılmaktadır– gerek hizmet almadan

önce bir teşvik olarak, gerekse gönüllü hizmete girildikten sonra gönüllülerin sadakatini ve performansını artırmak amacıyla sunuluyordu.¹²³ Aşiretlerden gönüllü toplama stratejisi olarak, Osmanlı devletinin para hediyelerini en az Müslüman kardeşliği söylemi kadar kullandığı anlaşılmaktadır.¹²⁴ Bilhassa Irak-Mezopotamya ve Sina-Filistin cephelerinde İngilizlere karşı propaganda savaşında para içeren hediyeler bölgedeki Müslüman aşiretlerin askerî desteğini kazanmaya çalışan Osmanlılar açısından meşru bir araç olarak görülüyordu. “Vicdan ve inancı İngiliz parası ve propagandası tarafından henüz zehirlenmemiş” olan bu aşiretleri kazanmak için Osmanlılar ellerinden geleni yapıyordu.¹²⁵

Aşiretleri gönüllü birlikler teşkil etmek için teşvik etme yöntemleri arayışındaki Osmanlı askeriyesi, aşiretlerin yoğun olduğu bölgelerde görev yapan komutanların hazırladığı raporları ve önerileri ciddiye alıyordu. 1916 yılında Diyarbekir’de XVI. Korddu kumandanı olan Albay¹²⁶ Mustafa Kemal’in (Atatürk) bu konuda oldukça aktif olduğunu söylemek mümkündür. Mustafa Kemal aşiretlerden gönüllü toplanması konusundaki detaylı gözlemlerini ve pragmatik önerilerini hem bölgedeki mülki idarecilere hem de üst düzey askerî yetkililere sunmuştu. Onun, aşiret gönüllülerine, Osmanlı silahlı kuvvetlerini tamamlayıcı unsurlar olarak büyük bir önem atfettiği görülmektedir. Dolayısıyla da aşiretleri gönüllü birlikler oluşturmaları için seferber etme konusunda son derece istekliydi. Örneğin, 9 Nisan 1916 tarihinde Genç (Bitlis’e bağlı sancak) mebusu Mehmed Bey’e yolladığı bir telgrafta aşiret gönüllülerinden “erbâb-ı hamiyet” (vatansever) kimseler olarak bahsediyor ve gönüllü hizmet sunmaya istekli olanlara “her türlü hüsn-i kabul gösterileceğinin” altını çiziyordu.¹²⁷ Mustafa Kemal 31 Mart 1916 tarihinde Harbiye Nezareti’ne çekmiş olduğu telgrafta ise Diyarbekir bölgesinde aşiretlerden büyük bir milis teşkilatı meydana getirmenin gayet mümkün olduğunu ve bunun savaşta orduya son derece yardımcı olacağını ifade ediyordu. Bu teşkilatın kolay kurulması için her bir aşiret gönüllüsüne aylık azami bir altın lira, her aşiret reisine de, sunduğu hizmetin derecesine göre, aylık beş ila on lira ödenmesini öneriyordu. Bu yöntemle çok daha

fazla aşiret gönüllüsünün, genellikle Osmanlı yetkililerinden sakladıkları kendi silahları ve mühimmatlarıyla orduya hizmet için teşvik edileceğini ekliyordu. Mustafa Kemal aynı zamanda, aşiretlere hüsn-i kabul ve maddi ödemelerin aşiretler içinde gizlenen bakaya ve firarileri de orduya katılmaya istekli kılacağını vurguluyordu.¹²⁸ Ayrıca, bu gönüllülerin temel işlerinin sağlanmasının yanı sıra, silahlı hizmette dikkate şayan performans gösterenlere ekstradan para hediyeleri vaat etmenin de faydalı olacağı önerisinde bulunuyordu. Bu son öneriyi destekleme babında Mustafa Kemal Çanak-kale Cephesi'nde uygulanmış olan, düşmandan silah, mühimmat ya da esir yakalayıp getirene ordunun altmış liraya kadar hediye vermesi yöntemini hatırlatıyordu.¹²⁹

Aşiretleri gönüllü hizmete ikna etmek için de para teşvikleri kullanılıyordu.¹³⁰ Bu ödemelerin kaynağı genellikle Osmanlı Harbiye Nezareti bütçesinden ayrılan “tahsisât-ı mestûre”den, yani gizli ödenekten geliyordu.¹³¹ Genel olarak gönüllülerle ilgili başka ödemeler de bu kaynaktan yapılıyordu. Gönüllü milis birliklerine kumanda eden “subay” sıfatındaki liderlere düzenli olarak maaş ödeniyordu, ama bu maaşlar nizami ordudaki aynı rütbede subayların maaşlarının ancak yarısı kadar olabiliyordu.¹³² Osmanlı devleti aşiret gönüllülerinin ailelerini de seferberlik kapsamı içerisine almıştı. Savaşta ölen aşiret gönüllüleri de resmî açıdan “şehit” sayılıyor ve bunların ailelerine de tıpkı diğer şehit ailelerine tahsis edilen aylık maaş bağlanıyordu.¹³³

Dinî Gönüllüler

Cihan Harbi boyunca belki de sürekliliğini hiç kaybetmeyen seferberlik söylemi dinî söylemdi. Bu söylem bizzat İslam dininin kâfir düşmanın saldırısına maruz kaldığını ve dolayısıyla da bu düşmanla savaşmanın her Müslüman için farz olduğunu vurguluyordu. Bu söylemin önemli bir parçasını, hem iç hem de dış Müslümanları Osmanlı devletinin yanında savaşa çağırان cihâd ilanı oluşturuyordu. Ancak, Müslümanları seferber etme hedefiyle başvurulان dinî söylemin cihâd ilanıyla sınırlı olduğunu farz etmek

yanıltıcı olacaktır. Hakikatte, en azından Anadolu Müslüman nüfus söz konusu olduğunda, dinin Cihan Harbi seferberliği sürecindeki rolü –gerek devlet tarafından kullanımı gerekse de pratikteki etkisi– zannedildiğinden daha karmaşıktı. Devletin cihâd ilanına yüklediği anlam ve üst tabaka ulemanın cihâd ilanında oynadığı rol bu sürecin sadece (ve aslında daha az etkili) bir boyutunu oluşturuyordu. Birinci Bölüm’de de ileri sürüldüğü gibi, bu sürecin daha az farkına varılan, ama daha az önemli olmayan, diğer bir boyutu orta ve alt tabaka din adamlarının ve kurumlarının seferberliğe katkısıdır. Çeşitli tarikatlar, medrese talebeleri ve hatta yerel düzeyde imamlar da Müslüman nüfusun savaş için seferber edilmesi davasında önemli roller üstlenmişti. Bunların içinden çeşitli kesimler devletle sivil halk arasında dinî araçlar olarak faaliyet gösterdiler. Ama aynı zamanda, Osmanlı ordusu için hem gönüllü toplama işinde çalıştılar hem de kendi içlerinden gönüllü birimler teşkil ederek cephelere yollandılar.

Bu bölümün bu kısmında, Osmanlı toplumunda halkın seferber edilmesinde dinî söylemin kullanılması genel olgusu kapsamında, dinî araçların gönüllü toplama ve gönüllü birlikler teşkil etmedeki rolleri incelenecektir. İttihatçıların kontrolündeki Osmanlı devleti kendi perspektifiyle uyumlu hareket ettiğine kanaat getirdiği tarikatlardan ve orta ve alt tabaka ulemadan seferberlik gayretine yapılacak katkılara gayet sıcak bakıyordu; ama bu katkıyı kendi kontrolünde olduğu ve kendisi tarafından yönlendirilebildiği ölçüde istiyordu. Benzer biçimde, aşağıda da tartışılacağı gibi, merkezî otoritenin seferberlik çabasına destek veren tarikatlar ve dinî şahsiyetler de ağırlıklı olarak siyasi iktidarla böylesi bir ilişkiye girmeye hevesli olan kesimler içinden çıkıyordu. Yani iki taraflı bir ilişki söz konusuydu: Hükümetin “güvenilir, kontrol edilebilir ve birlikte çalışılabilir” olarak gördüğü dinî kesimler de hükümetin savaş perspektifine yakın duruyordu. Bilhassa tarikatlar söz konusu olduğunda, bu süreçte en aktif olanlar, seferberliğe destek vermenin devlete karşı kendi güçlerini ve güvenilirliklerini artıracaklarını düşünenlerdi.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, din Osmanlı askerî yapısına oldukça gömülü bir olguydu. Gerek subay eğitiminin gerekse de

zorunlu askerlik sistemiyle askere alınanların talim-terbiyesinin ayrılmaz bir parçasıydı. Daha II. Mahmud döneminde (1808-1839), askerî modernleşmeyi hedefleyen reformlar askerlere din eğitimi verme ve askerleri savaşa motive etme işlevini yerine getirmek üzere orduda imam istihdam etme sistemini müesses kılmıştı.¹³⁴ Bu eğitim anlayışında “iyi asker iyi Müslüman ve iyi Müslüman da iyi asker olur” prensibi hâkimdi.¹³⁵ Ulemadan İzmirli İsmail Hakkı ve Ali Vahid Üryanizâde gibi önde gelen isimler orduda askerleri eğitmek için kullanılan din dersi kitapları hazırlamıştı.¹³⁶ “Askere din kitabı” genel başlığıyla neşredilen bu kitapların sayısı Birinci Dünya Savaşı esnasında hatırı sayılır bir biçimde arttı. İsmail Kara’nın da işaret ettiği gibi, bu sayı artışının temel nedenlerinden biri Osmanlı askeriyesinin, askerleri savaşa motive etmeyi de kolaylaştırması için, askerlerin dinî inançlarını güçlendirme hedefiydi. Askerin din temelli moralinin “On Yıllık Harp” sürecinde daha önceki sürekli çatışma ve yenilgilerle yıprandığı düşünülüyor ve bu neşriyatın ve onlarla birlikte bir paket olarak sunulacak eğitimin bilhassa şehitlik ve gazilik gibi kavramları vurgulayarak askerin savaşıma şevkini tazeleyeceği düşünülüyordu.¹³⁷ Orduda tabur düzeyinde imamlik müessesesi mevcuttu ve “tabur imamları” rehberliğinde dinî ibadetler muharebe zamanlarında bile yerine getiriliyordu.¹³⁸ Bu tür faaliyetler savaş esnasında askerlerin moralini yüksek tutmada oldukça etkiliydi. Savaş yıllarına dair fotoğraf ya da hatırat-günlük tarzı metinlerde, muharebeden önce askerlerin tabur imamları önderliğinde toplu halde namaz kıldığını gösteren ya da anlatan birçok örneğe rastlamak mümkündür.¹³⁹ Cepheelerde firarların artması ya da disiplinin bozulması gibi kriz anlarında başvurulmuş çeşitli tedbirlerden biri nüfuz sahibi imamların ve başka dinî şahsiyetlerin askerlere nasihat ve vaaz vermesiydi (bkz. Beşinci Bölüm).

Öte yandan, din adamlarının hepsinin daima seferberliğe destek vermeye hevesli olduklarını söylemek zordur. Bilhassa medrese öğrencilerinin zorunlu askerlik sistemine tabi kılınması çabaları hiç de coşkuyla karşılanmamıştı. İkinci Bölüm’de de zikredildiği gibi, 1909 düzenlemeleri sene sonu imtihanlarını zamanında ve-

remeyen talebelerin askere alınacağını açıkladığında ciddi dirençle karşılaşmıştı. Jön Türk rejiminin bu kararından memnun olmayan medrese talebelerinin hayal kırıklığı, birçoğunu askere çağıran 1914 seferberliğiyle biraz daha artmıştı.¹⁴⁰ Öte yandan, genel olarak askerlik muafiyetlerinin delinmesine çok sıcak bakmadıkları aşikâr olmakla birlikte, medrese öğrencilerinin Cihan Harbi esnasında Osmanlı ordusu için gönüllü toplama işinde şevkle çalıştığından bahseden örnekler mevcuttur. Bir İngiliz istihbarat raporunun zikrettiğine göre, 1916 yılında İstanbul'da, ulemanın himayesinde iki büyük gönüllü ("fedai") birliği toplanmıştı. Osmanlı askeriyesi "genç medrese öğrencilerini" gönüllü toplayıcı olarak kullanmış ve bunların her biri yirmi ila otuz gönüllü getirmişti. Rapora göre, biri şehrin Avrupa diğeri de Asya yakasından (faaliyetin çapının İstanbul'la sınırlı kalmadığı, diğer vilayetleri de kapsadığı anlaşılmaktadır) olmak üzere bu şekilde iki büyük gönüllü taburu toplanmıştı.¹⁴¹

Medrese eğitimi alan din adamları zorunlu askerliğe ve seferberliğe tereddütle yaklaşırken, bazı tarikatlar İttihatçı hükümetin savaş politikalarını benimsemeye ve bu politikaların kendi ilişkileri üzerinden halk nezdinde desteklenmesi için uğraşmada oldukça istekliydiler. Bu alanda en aktif olanlar Mevlevi ve Bektaşî tarikatlarıydı. 1908 Devrimi'nden önce genellikle II. Abdülhamid idaresine karşı muhalif bir duruşu olan Mevleviler İkinci Meşrutiyet döneminde İttihatçıların kontrolündeki devlet otoritesiyle yakın bağlar kurdu.¹⁴² Kendisinin de Mevleviliğin müridi oldu rivayet edilen Padişah V. Mehmed Reşad 1909 yılında tahta çıktığında, Mevleviliğin merkezi Konya Mevlevi Dergâhı'nın postnişini Abdülhalim Çelebi tarafından tebrik edilmişti. Abdülhalim Çelebi'nin sırf bu tebrik için İstanbul'a seyahat etmesi tarikatın devletle yakın bağının bir teyidi olarak yorumlanmıştı.¹⁴³

Mevleviler İttihatçı hükümetin savaş yanlısı politikalarını destekledi ve bunların halk nezdinde meşrulaştırılması için çalıştı. Konya Mevlevi Dergâhı'nın Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki postnişini Veled Çelebi (ki bu makamdan Padişah Vahdeddin tarafından 1919 yılında azledilecektir) İttihatçı hükümete yakınlığıyla

ve milliyetçi eğilimleriyle tanınıyordu.¹⁴⁴ Veled Çelebi'nin İttihatçılara yakın duruşu o denli aşikârdı ki, postnişînlik uhdesindeyken, Evkâf Nezareti ve Şeyhülislamlık makamına onu İttihatçılarla birlikte hareket eden siyasi bir figür olmakla suçlayan çok sayıda yazılı şikâyetle bulunulmuştu.¹⁴⁵

Bu siyasi yakınlığın zirve noktalarından biri, Cihan Harbi esnasında Mevlevi Gönüllü Taburu'nun kurulmasıydı. Mevlevi Alayı ya da Mücâhidîn-i Mevleviyye de denilen bu birlik 1915 yılında teşkil edildi.¹⁴⁶ Bazı kaynaklar bu gönüllü birliğin kurulması direktifinin bizzat kendisi de Mevlevi sempatizanı olan Padişah Mehmed Reşad'dan geldiğini söylerken,¹⁴⁷ bazı kaynaklar bu kuruluşa Teşkilat-ı Mahsûsa'nın vesile olduğuna işaret etmektedir.¹⁴⁸ Her halükârda bu, devletin himayesi altında kurulmuş gönüllü bir birlikti.¹⁴⁹ Bu himaye Mevlevilere yönelik çeşitli destekleri içeriyordu. Bunlar arasında Mevlevi gönüllülerin talimi için silah bağışları yapılması için açıkça siyasi teşvik sunmak¹⁵⁰ ve Mevlevilerin gönüllü toplama işlerinde çekecekleri telgraflardan ücret almamak gibi noktalar vardı.¹⁵¹

Mevlevi Gönüllü Taburu'nun oluşturulmasındaki temel maksat, bu birliğin cephede Osmanlı askerlerinin moralini yükseltmeye yarayacağıydı. Mevlevi gönüllüleri “cepheye doğrudan tarikatın manevi tesirini taşıyacak, bilhassa da İttihatçı hükümeti coşkuyla desteklemeyen vilayetlerden alınan askerleri etkilemeye çalışacaktı.”¹⁵² Osmanlı askeriyesi ordudaki Mevlevi gönüllülerini, genel olarak halkı silahlı kuvvetlere gönüllü destek vermeye motive etmek için bir propaganda aracı olarak kullanmaya da çalıştı. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı devletinin en önemli askerî propaganda yayınlarından bir olan *Harb Mecmuası* orduya katılan Mevlevi gönüllülerine sayfalarında geniş bir yer ayırdı; dergide Mevlevi gönüllüleri tören yürüyüşü ya da talim yaparken gösteren bol miktarda fotoğrafa da yer verilmişti.¹⁵³

Mevlevi Gönüllü Taburu'na katılan gönüllü sayısı Mart 1915'te binin üzerine çıkmıştı.¹⁵⁴ Tabur için gönüllüler, Mevlevi tarikatının Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine yayılmış yerel dergâhları tarafından toplanıyordu. Kudüs, Trablus, Humus ve Lazkiye'deki Mev-

levihanelerden de katkılar geldi. En fazla gönüllüyü İstanbul'daki Yenikapı Mevlevihanesi (138 gönüllü) ve tarikatın merkezi Konya Mevlevihanesi (111 gönüllü) sağladı.¹⁵⁵ Mevleviliğin merkezi olan Konya aynı zamanda gönüllülerin toplanma ve sevk noktası olma işlevini görüyordu.

Mevlevi Gönüllü Taburu Mart 1915'te, Cemal Paşa'nın komutası altındaki Osmanlı Dördüncü Ordu'sunun karargâhının bulunduğu Şam'a gönderildi. Öte yandan, tabur Dördüncü Ordu'nun emir-komuta zincirine dahil edilmişti edilmesine ama, muharip bir kuvvet olarak görülüyordu ve dolayısıyla da geri hizmetlerde kullanılıyordu. Sembolik olarak da olsa Mevlevi gönüllüleri silah taşıyordu, ama onlara verilen silahlar genellikle eski modellerdi ve gerçek çatışmalarda kullanılmaları beklenmiyordu.¹⁵⁶ Mevlevi gönüllülerine verilen başlıca vazife, dinî ritüellerin yerine getirilmesi ve askerlerin moralini artırıcı vaazlarda bulunmalarıydı. Bununla birlikte, zaman zaman nakliye, inşaat ve nöbetçilik gibi hizmetlerde kullanıldıkları da oluyordu.¹⁵⁷ Dördüncü Ordu bölgesinde yer alan bazı Mevlevihaneler de orduya bazı lojistik hizmetleri sunuyordu. Mesela Halep Mevlevihanesi'nin binaları silah deposu olarak kullanılmıştı.¹⁵⁸

Tıpkı Mevleviler gibi Jön Türkler içerisinde birçok mürit ve destekçisi olan bir başka tarikat Bektaşiler idi. Bu da Bektaşilerle Jön Türk rejimi arasında siyasi işbirliğini kolaylaştıran bir etmendi. Bektaşilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle yakın bağları cemiyetin II. Abdülhamid yönetimine muhaliflik yaptığı yıllara kadar geri uzanıyordu.¹⁵⁹ Her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin belli bir tarikatla bütünsel bir organik bağ kurmaktan ziyade böylesi ilişkilerinde daha pragmatik bir tutum takındığını söylemek gerekirse de, partinin bazı önde gelen mensuplarıyla Bektaşî tarikatı arasındaki yakınlık bazen öyle aşikâr bir hal alıyordu ki bazıları Talat ve Enver paşaların Bektaşî müridi olduğunu iddia edebiliyordu.¹⁶⁰

Bektaşî Gönüllü Alayı (kısaca Bektaşî Alayı olarak bilindiği gibi Mücâhidîn-i Bektaşîyye olarak da anılıyordu) savaş yıllarında Hacı Bektaş dergâhının şeyhi olan Çelebi Cemaleddin Efendi'nin

liderliğinde 1915 yılında kuruldu. Mevleviler örneğinde olduğu gibi, Bektaşî Alayı da devlet otoritesiyle Bektaşî liderliği arasında-ki diyalogun bir ürünüydü. Bu aslında pragmatik bir diyalogdu ve taraflar birbirlerinin gücünden fayda sağlama beklentisindeydi. İttihatçıların kontrolündeki devlet Bektaşîlerin hem insangücünden hem de popüler düzeydeki tesir kabiliyetinden fayda sağlamayı beklerken, Bektaşîler de devletin himayesinden nasiplenip toplumda sahip olduğu statüyü tahkim etmeyi umuyordu. Elbette, mevcut belgelerden de anlaşıldığı gibi, bu ilişkide üstün taraf devletti; gönüllü alayı da zaten devletin, ya da daha spesifik olarak ifade etmek gerekirse, Enver Paşa'nın "arzu ve muvâfakati" ile teşkil edilmişti.¹⁶¹

Dergâhın son şeyhi olan Veliyeddin Çelebi'nin anlattıklarına göre, gönüllü alayına katılan mürit sayısı 7.000'in üzerindeydi.¹⁶² Bu sayı çok büyük bir ihtimalle şeyh tarafından epey abartılmıştı, zira Bektaşî Alayı'nın da katıldığı Üçüncü Ordu'da görev yapan bir ihtiyat zabiti Çelebi'nin gönüllü birliğinin yaklaşık 1.500 kişiden oluştuğunu belirtmişti.¹⁶³ Gerçi bu gözlemin de gönüllü toplama sürecinin başlarında yapıldığı, dolayısıyla sayının giderek artmış olabileceğinin hesaba katılması gerektiği söylenebilir; ama her halükârda Bektaşî Gönüllü Alayı'ndaki insan sayısının birkaç bin civarında olduğunu tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Bektaşî Alayı bu açıdan Mevlevî gönüllülerine göre daha şişkindi. Bunun başlıca nedeni, muhtemelen, Bektaşîlerin kendi müritlerinden gönüllü toplanmasının yanı sıra Anadolu'daki Alevî halkından da gönüllü seferber etmeye çalışmış olmasıdır.¹⁶⁴ Bektaşî Alayı'ndan beklenen öncelikli vazife dergâhın manevî etkisini kullanarak cephedeki askerlerin (ve genel olarak da Anadolu ahalisinin) moralini ve motivasyonunu yükseltmekti. Bununla birlikte, muharip görevler yüklenmeyen ve çoğunlukla geri hizmetlerde çalışan Mevlevî Gönüllü Taburu'ndan farklı olarak, Bektaşî Gönüllü Alayı Çanakkale ve Kafkas cephelerinde muharip bir milis gücü olarak da kullanıldı.¹⁶⁵

Öte yandan, muharip bir milis gücü olma açısından, Bektaşî Gönüllü Alayı'nın Osmanlı askeriyesinin beklediği ölçüde faydalı olduğu pek söylenemez. Üçüncü Ordu kumandanı Vehib Paşa,

15 Mart 1916 tarihinde Harbiye Nezareti'ne çektiği bir telgraf-ta, “Çelebi Efendi'nin topladığı tarikat-ı Bektaşîyye taburlarından istifade olunamadığı”nı ifade ediyor, dolayısıyla Bektaşî gönüllülerini nizami birliklere dağıtmak zorunda kaldığını belirtiyordu. Vehib Paşa aynı zamanda Çelebi Efendi'yi memleketi Kırşehir'e yollamak için izin istiyordu. Telgrafın yollandığı tarihte Çelebi'nin cepheden zaten ayrılmış olduğu ve Sivas'ta daha fazla gönüllü toplamaya giriştiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁶

Osmanlı devleti gerek askerî insangücü gerekse de dinî tesirleriyle Osmanlı ordusuna katkı yapabilecek tarikat gönüllülerini sıcak karşılıyordu karşılamasına ama, bütün bu sürecin tamamen kendi kontrolü altında (“arzu ve muvâfakati” ile) işlemlerini istiyordu; devlet otoritesi açısından aslolan, devletin beklentilerinin karşılanmasıydı. Bu beklentiler sadece halkın desteğini ve Osmanlı askerlerinin moralini artırmak için tarikatın dinî tesir alanından faydalanmaktan ibaret değildi; siyasi bir fayda beklentisi de söz konusuydu ve İttihatçı hükümet tarikatlarla girdiği bu ilişkilerin kendi savaş politikalarının meşrulaştırılmasına da katkı yapmasını bekliyordu. Bu son beklenti devletle tarikatların ilişkisinin seçmeci olması durumunu beraberinde getirmişti. Bu nedenle, İttihatçı hükümet sadece kendisine meyilli gördüğü Mevlevî ve Bektaşî tarikatlarından gönüllü toplamayı tercih etti. Diğer tarikatların Cihan Harbi'nde kendi kolektif ismiyle gönüllü birliği kurmak suretiyle devletle gönüllülük ilişkisine girmelerine yeşil ışık yakılmamıştı.¹⁶⁷

Elbette bu, diğer tarikatlardan orduya gönüllü katılamayacakları anlamına gelmiyordu. Ama bu katılım ancak bireysel bazda olduğu ve kolektif tarikat kimliğine dayanmadığı sürece mümkündü. Bir başka alternatif ise diğer tarikatlardan gelecek gönüllülerin Mevlevî ya da Bektaşî gönüllü birliklerinden birine kaydolmalarıydı. Örneğin, Dördüncü Ordu'daki Mevlevî Gönüllü Taburu'nda Kadirî ve Rifaî tarikatlarından gönüllüler mevcuttu.¹⁶⁸ Benzer biçimde, Üsküdar Sultantepe Özbekler Tekkesi ve Tarsus Özbekler Tekkesi'nden Osmanlı ordusuna bireysel bazda katılan gönüllüler zikredilebilir.¹⁶⁹

Gönüllü Toplayan Gönüllü Kuruluşlar

Birinci Bölüm’de de tartışıldığı gibi, Cihan Harbi eşiğinde İttihatçı hükümet, seferberlik kampanyasında, sivil toplumda dernek faaliyetleri alanında hâkim olan gönüllü derneklerin desteğini almaya çalıştı. Bu dernekler, özellikle Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Osmanlı ordusu için gönüllü toplama işinde de aktif bir rol oynuyordu. Aslında, gönüllü toplama işi Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin kurulur kurulmaz giriştiği faaliyetlerden biriydi.¹⁷⁰ Dernek tüm yurtta gönüllü asker toplama amacı doğrultusunda bünyesinde “Gönüllü Heyetleri” teşkil etmişti. Derneğin bir diğer alt birimi olan “İrşâd Heyetleri” de, ulema mensuplarını istihdam ederek halktan gönüllü toplama misyonuna katkı yapıyordu. Bu din adamları yerel düzeyde, gerek sözlü gerekse matbu iletişim araçlarını kullanmak suretiyle halka vaazlar vererek orduya gönüllü katılmanın ve vatan için savaşmanın dinî erdemlerinden bahsediyordu.¹⁷¹

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Gönüllü Heyetleri Balkan Harbi esnasında oldukça aktifti. Balkan Harbi esnasında Osmanlı ordusuna gönüllü toplamak için bilhassa Rumeli’den göç etmiş olan muhacirleri hedeflediklerini söylemek mümkündür. Dernek bu amaç doğrultusunda Rumeli Muhacirîn-i İslamiye Cemiyeti ile işbirliği yapmış ve muhacirlerden gönüllü seferber etmede bilhassa onları yurtlarından sürmüş olan zalime karşı “intikam” söylemini ön plana çıkarmıştı. Örneğin, 4 Şubat 1913 tarihli *İkdâm* gazetesinde, “Osmanlılık Müslümanlık şeref ve namusunu müdafaa ve vikâye etmek ve düşmanlardan intikamımızı almak” arzusunda olanlar gönüllü askerliğe çağrılıyordu.¹⁷²

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin gönüllü toplama gayretleri Birinci Dünya Savaşı’nda daha geniş kapsamlı bir hal aldı. Cemiyet devletin seferberlik çağrısını halka taşıyan bir aracı rolü oynuyordu. Hemen göze çarpan faaliyetlerinden biri, Teşkilat-ı Mahsûsa ile işbirliği içerisinde çalışması ve onun milis kuvvetleri için gönüllü toplamasına yardımcı olmasıydı.¹⁷³ Savaş yıllarında derneğin yerel şubeleri bir nevi gönüllü asker toplama şubeleri gibi işliyordu. Mesela, Ordu (bu tarihte Trabzon’un kazası) şubesi Ünye ile

Ordu arasındaki Karadeniz kıyı şeridi bölgesinden yaklaşık 500 kişilik bir gönüllü kuvvet toplamıştı; bu kuvvet Kafkas Cephesi'ne yollanmıştı.¹⁷⁴

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti başka oluşumların teşkil ettiği gönüllü birliklerle de dayanışma içerisinde çalışıyor ve onlara lojistik destek sağlıyordu. Örneğin, Konya Mevlevihanesi derneğinin Konya şubesini kendi gönüllülerini toplama merkezi olarak kullanmıştı.¹⁷⁵ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gönüllü birlikler için nakit bağışlar da topluyordu. Mesela İzmir şubesi o bölgede toplanan Mevlevi gönüllüleri için 100 liralık bağış toplamıştı; bu para gönüllülerin üniforma ve diğer temel ihtiyaçları için harcanacaktı.¹⁷⁶ Diyarberkir şubesi de yaklaşık 500 gönüllü toplamıştı; bunlar Teşkilat-ı Mahsûsa'nın milis kuvvetlerine yardımcı olmak üzere Erzurum'a yollandı. Müdafaa-i Milliye'nin topladığı gönüllülerden birlikler oluşturulması ve cephelere sevk edilmesi sürecinde bu birliklere genellikle, derneğin İrşâd Heyetleri tarafından görevlendirilen bir din adamı eşlik ediyor ve gönüllülere manevi moral ve motivasyon aşılamaya çalışıyordu. Örneğin, Diyarberkir gönüllü birliğine kentin müftüsü Hacı İbrahim Efendi eşlik etmiş ve kendisinin söylediğine bakılırsa, cephe yolunda da o kadar çok kişiyi birliğe katılmaya ikna etmiş ki, menzile varıncaya kadar sayıları 1.000'e ulaşmıştı.¹⁷⁷

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, gönüllü toplamadığı zamanlarda, yurt cephesinde sivillere askerî eğitim vermek için uğraşıyordu. Bu açıdan ilginç bir faaliyet, “vatan savunmasında nasıl faydalı olabilecek” bedenen elverişli olan her yaştan sivillere Mavzer tüfeği kullanmasını öğretme talimleriydi.¹⁷⁸ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yerel şubeleri siviller için silah atış talimleri organize ediyordu. Bu uygulamanın seferberliğin ilanının ardından vilayetlerde yaygınlaştığı anlaşıyor. Bunlar genellikle, Osmanlı ordusundan görevlendirilen başçavuşların gözetiminde yapılıyordu. Bu başçavuşlardan biri olan Nurettin Peker, hatıratında bu atış talimlerinin Enver Paşa'nın emrine istinaden yapıldığını belirtmektedir. Kendisi seferberliğin ilanının hemen ardından Kastamonu'daki mülki memurlara ve yerel halka atış talimi yaptırmıştı.¹⁷⁹ Daha fazla katılımcı çekmek için bu talimlerin yarışma şeklinde yapıldığı da

oluyordu.¹⁸⁰ Bu faaliyetlere bakıldığında, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin, kendisi ne askerîyenin bir parçası ne de askerî nitelikli bir kuruluş olmamasına rağmen, yurt cephesinde askerî içerikli faaliyetler düzenleyebildiği tespit edilebilir. Ayrıca, dernek talimlerde kullanılmak üzere askerî depolardan silah ve mühimmat alabiliyor, sivillere talim yaptırmak üzere ordudan askerî personel talep edebiliyordu. Dolayısıyla, topyekûn savaş koşullarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin böylesi faaliyetler açısından, askerî yetkililerle işbirliği içerisinde çalışan bir nevi paramiliter örgütlenme olarak hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Gönüllülerin Faydaları ve İstismarı

Gönüllüler Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna gerçekten fayda sağladılar mı? Cephedeki performansları beklentileri karşıladı mı? Bu konuda Osmanlı askerî yetkililerinin standart bir görüşü yoktu, farklı kişiler farklı tespitler yapmıştı. Mesela, savaşta Dördüncü Ordu kumandanı olan Cemal Paşa bu konuda son derece olumsuz bir bakışa sahipti:

Gerek Balkan Harb'i'nde, gerek bu seferberlikteki tecrübelerime göre, gönüllüler faydadan çok zarar vermektedir... Eğitim ve disiplinden yoksun olan bu gönüllülerin hali kıtalar üzerinde kötü bir etki yapıyor. İlaşeleri için pek çok erzaka ihtiyaç oluyor. Özellikle orduya bir yük teşkil ediyor.¹⁸¹

Gönüllülerin harpteki performansına dair benzer şüpheleri ve olumsuz tespitleri paylaştan başka gözlemciler de yok değildi.¹⁸² Bir kısım üst rütbeli Osmanlı subayı gönüllülerin sadece “tamamen faydasız” olduklarını söylemekle kalmıyor, gönüllülüğün aslında gerçek muharebeden kaçanlar ve nizami orduda askere alınmak istemeyenler için bir saklanma alanı işlevi gördüğünü iddia ediyordu.¹⁸³ Bu tespitler muharip ya da gayri muharip her türlü gönüllü için yapılabiliyordu. Savaşın son safhasında Filistin Cephesi'nde hizmet eden Binbaşı Vecihi Bey, mesela, Mevlevi gönüllülerinin kendilerinden beklenen maneviyat yükseltme işlevini yerine getirmediğinden

şikâyet ediyor, Şam'daki Mevlevi gönüllülerinin ziyafetlerde müzik çalan bir “zevk ve eğlence fırkası” haline düştüğünü belirtiyordu.¹⁸⁴

Gönüllü birliklerinde disiplini sağlamanın zorluğu böylesi şüpheleri artıran bir etmendi. Başta Kafkas Cephesi'nde görevli aşiret gönüllülerinde olmak üzere, gönüllülerin firar oranları yüksekti. Örneğin, Kasım 1914'te Kafkas Cephesi'ndeki Köprüköy Muharebesi'nin ardından, Üçüncü Ordu'daki Kürt aşiret gönüllülerinin sayısının firarlar nedeniyle üç bine kadar düştüğü rapor edilmişti; oysa savaşın başında sayıları yirmi bin civarındaydı.¹⁸⁵

Cumhuriyet döneminde Genelkurmay Başkanlığı yayınları tarafından basılan Birinci Dünya Savaşı'nın resmî askerî tarihi kitaplarında, aşiretlerden gönüllü toplama stratejisinin kesinlikle başarısız olduğu iddiasında bulunmaktadır. Son dönem Osmanlı tarihine bugünün ulus-devlet gözlüğüyle bakan bu bakış açısı, Osmanlı askeriyesinin aşiret kuvvetleriyle ilişkisini katı merkezîyetçi devlet egemenliği modeli içerisine yerleştirmekte zorlandığı için, aşiretlerden gönüllü alma pratiğini tümünden olumsuzlamayı (ve de açıkçası fazla analiz etmemeyi) seçmektedir. Bu nedenle, Osmanlı devleti aşiret reislerine paşa rütbesi ve nişanlar vermesine rağmen aşiretler üzerinde tam bir otorite kuramamıştır tespiti,¹⁸⁶ gönüllülük pratiğinin tümünden başarısız olmaya mahkûm olduğu ve incelenmeye de değer olmadığı yargısına götürmektedir. Dolayısıyla, belki de bu nedenledir ki, Cumhuriyet dönemi Genelkurmay askerî tarih yayınlarında Mustafa Kemal Atatürk'ün söylev ve demeçleri temel referans noktası alınmasına rağmen, Mustafa Kemal'in 1916'da Diyarbakır'da görevliyken aşiret gönüllülerini “erbâb-ı hamîyyet” (vatansever) olarak tanımlaması ve onların potansiyel faydaları üzerine ifade ettiği görüşlerine¹⁸⁷ hiç değinilmemektedir. Elbette, gönüllülerin Cihan Harbi'ndeki performansı meselesine 1918'deki kesin yenilgi esas alınıp da retrospektif bir bakışla bakılırsa, ister istemez gönüllülerin Osmanlı ordusuna katkılarının sınırlı olduğu tespitine meyledilecektir. Bu meyil, zorunlu askerliğin etkin bir biçimde müesses kılındığı ve gönüllü askerliğe artık çok sıcak bakılmamaya başlandığı Cumhuriyet döneminin merkezîyetçi perspektifiyle daha da artmıştır.

Bununla birlikte, unutulmamalıdır ki, Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü ve gayri nizami kuvvetlere Osmanlı ordusu tarafından hemen hemen her cephede ihtiyaç duyulmuş ve bu kuvvetler yaygın bir biçimde kullanılmıştı. Gönüllüler cephedeki birlikleri takviye için kullanıldığı gibi, aynı zamanda devletin zorunlu askerlik sistemini etkin bir şekilde işletmemesinin telafisi olmuşlardı. Ayrıca, belli coğrafi bölgelere (bilhassa Osmanlı-Rus sınır bölgesi) aşına olan gönüllüler bu spesifik bilgileriyle de başta gerilla tarzı saldırılar olmak üzere bazı askerî operasyonlara katkı yapmış ve o bölgelerdeki yerel halkı Osmanlı ordusuna destek vermek için seferber etmeye çalışmıştı. Mustafa Kemal'in aşiretlerden gönüllü almayı destekleyen görüşleri yukarıda zikredilmişti. Benzer biçimde, Enver Paşa da, 30/31 Temmuz 1915 tarihinde Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı'na çektiği bir telgrafta, savaşın beklenenden daha uzun sürebileceği uyarısını yaparak, kumandanlığın aşiret gönüllülerini savaş boyunca kullanması gerektiğinin altını çiziyordu.¹⁸⁸ Dahası, mevcut belgeler gönüllü kuvvetlerin muharebelerde zaman zaman oldukça başarılı ve faydalı olduğunu, bunun neticesinde de üst düzey yetkililerin takdirini kazandıklarını göstermektedir.¹⁸⁹ Stoddard, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Arap vilayetlerinden gönüllü toplama gayretlerinden bahsederken, bu çabaların nafiye görülmemesi gerektiğini, zira "Osmanlı İmparatorluğu'nun son derece sınırlı finans ve insangücü kaynakları göz önüne alındığında devletin asli kaygısının savaşı asgari maliyetle kazanmak" olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹⁰

Öte yandan, gönüllü kuvvetlerin Birinci Dünya Savaşı esnasındaki faaliyetleri her zaman Osmanlı askeriyesinin beklentileriyle uyum içerisinde değildi. Bilhassa müstakil hareket eden gönüllü birliklerin liderleriyle nizami ordu subayları arasında emir-komuta meseleleriyle ilgili sürekli gerilimler mevcuttu. Yukarıda da zikredildiği gibi, Osmanlı askeriyesi bir yandan gönüllüleri ayrı ve yardımcı birlikler olarak kullanma eğilimindeyken, bir yandan da onları ordunun emir-komuta zincirine dahil etmek istiyordu. Bu tercihin bir neticesi olarak da bazı gönüllü birliklere kumanda etmek üzere nizami ordu subaylarını görevlendiriyordu.¹⁹¹ Ancak,

bu her zaman söz konusu birliğin ordunun doğrudan otoritesi altına girdiği anlamına gelmiyordu. Pek çok durumda, gönüllü birlikler gene de başına buyruk hareket edebiliyor ve cephe karargâhı tarafından onaylanmamış operasyonlara girişebiliyordu. Bu durum özellikle, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın silahlı çetelerinin kullanıldığı Kafkas Cephesi'nde önemli bir soruna yok açtı. Onları komuta etmek üzere atanan nizami ordu subaylarına itaat etmek yerine, bu çeteler genellikle Teşkilat-ı Mahsûsa içerisinde emir alarak hareket etmekte ısrar ediyorlardı.¹⁹² Mesela, Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı'nın Kut'dan Haziran 1915'te Enver Paşa'ya yolladığı bir raporda, Teşkilat-ı Mahsûsa'nın önde gelen isimlerinden ve bölgedeki gayri nizami kuvvetlerin şefi olan Süleyman Askerî Bey'in nizami ordu kumandanlığıyla uyum içerisinde hareket etmemesinden şikâyet ediliyordu. Söz konusu şefin nizami ordunun harekâtını gözetip ona göre davranmak yerine kendi gönüllü birliğine gereğinden fazla güvendiğinden bahsediliyordu. Irak bölgesi kumandanı aynı zamanda, gayri nizami kuvvetlere kumanda etmek için Teşkilat-ı Mahsûsa tarafından atanmış olan subayların kişisel kullanımına tahsis edilmiş paraları gören kendi nizami ordu subaylarının savaşıma şevk ve isteklerini kaybetmelerinden yakınıyordu. Bu durum nizami ordu subaylarında öfkeye yol açıyordu, çünkü kendi maaşları genellikle cksik ve çok gecikmeli olarak ödeniyordu.¹⁹³

Ancak, gönüllü birliklerin sebep olduğu daha ciddi bir sorun vardı. Bu birlikler içerisinde disiplini muhafaza etmek ve belki de daha önemlisi, yerel sivil halkı taciz edici hareketlerine engel olmak bazen oldukça zor olabiliyordu. Cephedeki muharebe yoğunluğu arttığında ve savaşın seyri Osmanlı kuvvetlerinin aleyhine dönmeğe başladığında, gönüllüler arasında firarlar artma eğilimi gösteriyor ve bu da onların bağlı ya da destek olduğu kıtaların direnç kapasitesini aşındırıcı bir etki yapıyordu. Gönüllü kuvvetlerin, görevdeyken ya da firardayken, civardaki köyleri yağmaladıklarına da rastlanıyordu.¹⁹⁴ Bunların keyfi davranışları ve tacizleri bazen müsamaha sınırlarını o denli aşıyordu ki merkezî devlet otoritesi müdahale etme gereği duyuyordu. Harbiye Nezareti bazen belli

Şam'da Mevlevi Gönüllü Taburu cepheye hareket ederken (1916).

Kaynak: *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na, 1. cilt: Birinci Dünya Savaşı ve Cepheler* (Ankara: Ankara Ticaret Odası, 2004), s. 186.

bölgelerde gönüllü istemediğini açıkça ifade ediyordu. Mesela, Harbiye Nezareti'nden böyle bir uyarı alan Dahiliye Nezareti'nin 4 Nisan 1915 tarihinde bütün vilayetlere yolladığı bir telgraf, bahsedilen disiplinsizlik ve sivil halka tacizlerin ulaşabildiği nokta hakkında son derece bilgilendiricidir. Telgrafta “X. Kolordu’ya gönderilen gönüllü çete efrâdının ahali-i kurraya (köy halkına) zulüm ve zabitlerine karşı teşhir-i silah eyledikleri ve harpte bunların vücudundan mazarrat görülmekte olduğundan gönderilmemesi” isteniyordu.¹⁹⁵

Böylesi gerilimleri önlemek adına Üçüncü Ordu Kumandanlığı Eylül 1914’te, nizami ordu ile silahlı gönüllü çeteler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir nizamname yayımladı. Ordunun niyeti çeteleri kendi kontrolü altına almaktı, ama bu doğrultuda pek fazla bir başarı elde edilemedi. Osmanlı askeriyesiyle bilhassa Teşkilat-ı Mahsûsa’ya bağlı çeteler arasındaki ilişkiler “savaş boyunca çok zor olmaya devam etti ve bu zorluk her iki tarafın başarısını sınırlayıcı bir etki yaptı.”¹⁹⁶

Bu gerilimlerin savaş boyunca devam etmesinin bir nedeni, Teşkilat-ı Mahsûsa'ya bağlı çete liderlerinin genellikle İttihatçı çevrelerden açık ya da gizli destek ve himaye görmesiydi. Bu siyasi ilişki ordu içerisinde bazı gözlemcilerin tepkisini çekiyordu. Örneğin, savaşta Kafkas Cephesi'nde hizmet eden Kaymakam (Yarbay) Şerif Bey bu siyasi bağı eleştirenlerdendi ve Teşkilat-ı Mahsûsa çetelerini “muzır ve mânâsız” olmakla suçluyordu. Şerif Bey çeteleri, “olsa olsa vakti hazırda hükümetlerin alenen takip edemeyecekleri bazı maksadı siyasiyeyi fiilen icra ettirmek için el altından siyasi partilere teşkil ettireceği birtakım gizli müfrezelerdir” şeklinde tasvir ediyordu.¹⁹⁷

Çetelere dair şikâyetlerin büyük çoğunluğu çetelerde hapishanelerden toplama mahkûmların istihdam edilmesi ve bunların sivillere yönelik tacizleri hakkındaydı. Mahkûmlardan müteşekkil çetelerin “iç güvenlik” operasyonlarında gayrimüslim Osmanlı ahalisine karşı şiddet içeren eylemleri, özellikle de 1915 yılında Anadolu'dan Ermenileri toptan çıkarma niyetiyle gerçekleştirilen zorla göç ettirme esnasında sivil Ermenilere yönelik katliamlardaki rolleri, dönemin çeşitli gözlemcileri tarafından eleştirilmiş ve kınanmıştı. Örneğin, Ahmed Refik [Altınay] bu çetelere dair şunları yazmıştı: “Bu çeteler mahbesten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkepti... Teşkilat-ı Mahsûsa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ıkâ' ettiler.”¹⁹⁸ Teşkilat-ı Mahsûsa çetelerinin bilhassa Ermeni katliamlarındaki rolüne yönelik benzer bir gözlem ve eleştiri de dönemin etkili gazetecilerinden Ahmed Emin'den [Yalman] gelmişti. Ona göre, “Teşkilat-ı Mahsûsa adını taşıyan çeteler, doğrudan doğruya bir imha hedefinin arkasından koşmuşlar”dı.¹⁹⁹ Bu nokta, Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'da oluşturulan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Teşkilat-ı Mahsûsa liderlerini yargılayan Divan-ı Harb-i Örfî'de sanıklara yöneltilen başlıca suçlamalardan biriydi.²⁰⁰ Son yıllarda konuyla ilgili araştırmalar yapan çeşitli tarihçiler de Cihan Harbi esnasında Anadolu Ermenilere yönelik şiddet eylemlerindeki en büyük sorumluluğu bu çetelere atfetmektedir.²⁰¹

Çetelerin sebep olduğu şiddet ve taciz eylemlerinin sadece gayrimüslimleri hedeflemediğini de hemen eklemek gerekir. Mesela Erzurum bölgesinde bazı silahlı çeteler bölgedeki Müslüman köylerine saldırmış ve yağmalamıştı.²⁰² Rusların Brest-Litovsk Antlaşması'yla birlikte 1917 sonlarında Doğu Anadolu'dan geri çekilmeleri esnasında, başta Ermeniler olmak üzere çeşitli gayrimüslim grupların da benzer silahlı çeteler teşkil ederek misilleme hissiyatı içerisinde bölgedeki Müslüman köylerine saldırdığı bilinmektedir. Tarihçi Oktay Özel, bu dönemde Orta Karadeniz bölgesindeki etnik ve topluluklar-arası çatışmaları tarif ederken “çeteleşmiş nefret” tabirini kullanmaktadır.²⁰³ Bu tabir yukarıda anlatmaya çalıştığımız şiddet atmosferini tasvir için oldukça yerinde bir ifadedir.

Sonuç

Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundaki gönüllülerin bir panoraması sunuldu. Osmanlı ordusunda gönüllü istihdamının savaş esnasında yaygın ve sistemli bir uygulamaya dönüştüğü ve Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin yetersizliklerini telafi etmenin bir aracı olarak kullanıldığı savunuldu. Resmî askere alma prosedürünün altyapısal, hukuki ya da demografik nedenlerle işleyemediği bölgelerde, gönüllü istihdamına başvurma bilhassa aşiret ve muhacir nüfuslarının potansiyel insangücünden faydalanmanın alternatif bir yolu haline geldi. Bu anlamda, gönüllülük zorunlu askerliğin yedeği idi. Gönüllülerden çeşitli biçimlerde faydalanılmaya çalışıldı. Belli kategorideki gönüllüler genellikle spesifik bazı amaçlar doğrultusunda kullanıldı. Mahkûm-tutuklu gönüllüler çoğunlukla Teşkilat-ı Mahsûsa'nın silahlı çetelerinde istihdam edildi. Bunlar gerek cephe hattında düşman içlerine gerilla saldırılarında, gerekse de yurt cephesinde “iç güvenlik” gerekçeli operasyonlarda sivillere karşı gayri nizami kuvvetler şeklinde kullanıldı. Muhacir gönüllülerden daha ziyade aşına oldukları coğrafyalarda faydalanılmaya çalışıldı; mesela Çerkezler ağırlıklı olarak Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı kullanıldı. Kürtler başta olmak üzere aşiret gönüllülerine genellikle ayrı/müstakil birimler olarak

muamele edildi ve bunlar Irak-Mezopotamya ve Kafkas cepheleri gibi kendi memleketlerine yakın cephelerde nizami kıtalara yardımcı kuvvet olarak kullanıldı. Dinî gönüllüler, yani belli tarikatların oluşturduğu gönüllü birimler ise daha ziyade askerlerin moralini yükseltme amaçlı hizmet verdi. Bu tarikatların toplumdaki manevi etkisinden gerek seferberlikte propaganda amaçlı, gerekse de İttihatçı hükümetin savaş politikalarını dinî açıdan meşrulaştırmak için yararlanılmaya çalışıldı.

Osmanlı ordusundaki gönüllülerin sadece bir dökümünü vermekle yetinmek istemeyen bu bölüm, gönüllülüğün ve gönüllü istihdamının devletle gönüllü hizmet sunan kesimler arasında bir iktidar ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savundu. Gönüllü kabulü, askeriye'nin bu konudaki ihtiyaçları kadar, hatta ondan daha fazla, İttihatçıların kontrolündeki devletin belli siyaseti tercihleri doğrultusunda şekillendi. Devlet sadece kendi bakış açısından “sadık” ve “faydalı” addettiği toplumsal kesimlerle gönüllülük ilişkisine girmek istedi. Dolayısıyla, böyle bir gönüllülük pratiği bir yandan devletle belli kesimler (Anadolu'daki Müslüman unsurlar) arasındaki sadakat bağı'nı beslerken, diğer yandan da “sadık olmadığı” düşünülen kesimleri (bilhassa Anadolu'lu gayrimüslimleri) daha da marjinalize etti. Dolayısıyla, bu bölümde zikredilen bütün gönüllülerin, Birinci Dünya Savaşı esnasında Anadolu'nun demografik açıdan homojenleştirilmesi sürecinde öyle ya da böyle bir rol oynaması hiç de tesadüf değildi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Gençliği Seferber Etmek, Çocukları Askere Hazırlamak: İzcilikten Paramiliter Derneklere

Topyekûn savaş koşullarında sürekli insan seferber etme gerekliliği Osmanlı devleti için ikili bir zorluk ortaya çıkarmıştı. Bir yandan, mevcut hantal askere alma sistemini etkin bir mekanizmaya dönüştürmeye giderek daha fazla ihtiyaç duyuluyordu. Diğer yandan ise, savaşın zorlayıcı koşulları fiili askerlik hizmetinden önce başlayan askerî içerikli bir talim-terbiye sürecini gerektiriyordu ve askere alındığında zaten savaşa bedenen ve ruhen hazır bir gençlik, İttihatçı perspektiften savaştaki başarının kilit unsurlarından biri olarak görölüyordu. Zira böyle bir “ön hazırlık” süreci sadece gençleri askerliğe fiziksel olarak hazırlamaya katkı yapmakla kalmayacak, halkın dinamik kesiminin savaşın haklılığına inan-dırılmasına ve dolayısıyla savaşa dair İttihatçı politikalara destek vermesine de etki edecekti. Başka bir deyişle, bu yolla ikili zorluğu ikili bir avantaja çevirme fırsatı doğacaktı. Bir yandan, kasaba ve köylere kadar uzanan bir eğitim ağıyla böyle bir hazırlık toplumun savaş koşullarında sürekli seferber edilmesine katkı sağlarken, bu aç sayesinde hükümetin taşraya daha etkin bir şekilde nüfuz edebilme ve toplumsal kontrol kapasitesi artacaktı.

Bu bakış açısı Osmanlı devletinin gerek sivil gerek askerî yetkililerini, izcilik ve askerî içerikli beden eğitimi örgütlenmeleri gibi gençliğin militarist içerikli eğitimine önemli bir rol atfetmeye itiyordu. Aslında bu tarz eğitim örgütlenmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Cihan Harbi'nden önce zaten ortaya çıkmıştı ve beden terbiyesine militarist bir zarf içerisinde yaklaşıma İkinci Meşrutiyet döneminde giderek artan biçimde vurgu yapılmaya başlanmıştı.¹ Askerlik çağı öncesi gençleri, yani eğitim perspektifinden bakıldığında okul çağındaki çocukları, militarist bir eğitim sürecine sokup pratik askerî beceriler kazandırmada elbette en etkili olabilecek araç bizzat eğitim sisteminin kendisiydi. Milliyetçilik çağında eğitimin kitleleri mobilize edici işlevine sıkça değinilmiştir ve bu işlevin Birinci Dünya Savaşı yıllarında çok daha “savaş amaçlı” kullanıldığı görülmüştür. Ne var ki, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde eğitim alanında önemli reformlar yapılmaya çalışılmasına rağmen, Cihan Harbi yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, gençliğin etkin biçimde seferberliğini başarabilecek düzeyde gelişkin bir eğitim sistemi altyapısı yoktu. Aşağıda da tartışılacağı gibi, mevcut kısıtlı okullaşma büyük kent merkezlerine sıkışmış durumdaydı ve orta sınıf kentli gençlere hitap edebiliyordu. Halbuki Osmanlı ordusunun seferber etmeye ihtiyaç duyduğu asıl gençlik kitlesi, ordunun asker havuzu olan köylü gençlerdi. İşte bu noktada, savaş öncesi yılların izcilik deneyimleri ve Almanya gibi ülkelerdeki militarist gençlik derneklerinin de verdiği ilhamla, sadece okullu değil okulsuz gençlere de askerî içerikli bir eğitim verecek ve onları savaşa hazırlayacak aracı kurumların, yani paramiliter derneklerin Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş yıllarında epey ciddiye alındığını söyleyebiliriz.

Bu bölümde, Birinci Dünya Savaşı eşiğinde ve esnasında etkinlikleri artan paramiliter gençlik dernekleri olgusu ele alınmaktadır. 1914 yılında Osmanlı Güç Dernekleri ile başlayan ve savaş esnasında Osmanlı Genç Dernekleri çatısı altında etkinleşip yaygınlaşan bu süreç, topyekûn savaşın dayattığı gerçek koşullar ve ivedi ihtiyaçlarla ilişkilendirilerek tartışılacaktır. Bu bölümde paramiliter derneklerle askerî seferberlik sürecinin nasıl bağlantılandırıldı-

ğı, bu süreçte toplumla derneklerin ve de devlet otoritesinin ilişki kurma biçimlerinin içeriğinin nasıl değiştiği özellikle izi sürülecek noktalar olacaktır. Aşağıdaki analizde bilhassa öne çıkarılmaya çalışılacak boyut, seferberlik deneyiminde toplumsal aktörlerin devlet iktidarı karşısında pasif belirlenen olmadığı, kendilerini hedefleyen politika ve projelerde süreci yeniden şekillendirecek tepkiler verdiğidir. Osmanlı Cihan Harbi deneyiminde paramiliter derneklerin hikâyesi, kendi hedefleri açısından bir başarı anlatısı olmaktan uzaktır; ama böylesi dernekler gerek sürekli seferberlik hedefinde gerekse de devlet-toplum ilişkilerini yeniden tanımlamada tamamen etkisiz de kalmamışlardır. Bu pratik süreç içerisinde devlet otoritesinin militarist beklentilerine toplumsal grupların tepki verme tarzı da her zaman resmî militarist söylemin istediği biçimde olmamıştı. Çoğu kez bu militarist beklentiler tabandan gelen “destek-direnç-atalet-kendi önceliğine göre davranma” çerçevesinde, kendini yeniden tanımlamak zorunda kalmıştır. Paramiliter dernekler İttihatçı hükümetin milliyetçi-militarist bir çerçevede topluma daha derinlemesine nüfuz etmeye çalışmasının bir parçası olarak görülebileceği gibi, bu nüfuz etme sürecinin eksikliklerinin ve tabandan gelen tepkilere göre yeniden şekillenmesinin bir vechesi olarak da okunabilirler.

Konuyla İlgili Mevcut Kaynaklar ve Eleştiriler

Osmanlı-Türk tarihyazımında Birinci Dünya Savaşı'nda paramiliter dernekler meselesine yönelik, kapsamlı ve sentetik çalışmalar anlamında, şu âna değin yeterli bir ilginin olmadığı göze çarpmaktadır. Tarık Zafer Tunaya'nın İkinci Meşrutiyet dönemi siyasi partiler tarihi içinde değinmeleri² ve Zafer Toprak'ın kısa ama öncü yazıları³ bu konuyu sosyal tarih alanına taşıyıcı bir etki yapmış, ama sonrasında derinlemesine çalışmalar ortaya çıkmamıştır. Tek tek dernekler üzerine, faydalı malzemeler içeren yazılar yok değildir; ama genel olarak bunlar kapsam açısından sınırlı, içerik açısından ise betimsel bir niteliktedirler.⁴ Mevcut çalışmalara has daha ciddi başka bir sorun ise belgesel açıdan neredeyse

tamamen derneklerin kanuni mevzuatlarına (kanunlar, nizamnameler, talimatlar, beyannameler gibi belgeler) dayandıkları için, böylesi belgelerin aslında geleceğe dönük (prospektif) olarak çizdikleri resme odaklanarak, ister istemez oldukça “resmî” ve gayet kusursuz/başarılı bir teşkilat ve faaliyet hikâyesi sunmaktadırlar. Dolayısıyla, uygulamadaki sorunlar, koşullara göre şekil değiştirmeler, insanların bu tür dernekleri algılama ve ilişki kurma biçiminin karmaşık içeriği, bu derneklerin zaman zaman resmî kurumlarla ve hatta devlet otoritesiyle yaşadıkları anlaşmazlıklar gibi noktaların bu hikâyeye çoğunlukla dahil edilmediğini söyleyebiliriz. Paramiliter derneklere değinen bazı “söylem analizi” tarzı çalışmalarda da hissedilen bu sıkıntı, yorumlarda zaman zaman aşırı vurgulara yol açabilmektedir; örneğin, sadece derneklerin yayın materyallerinin analiziyle, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde neredeyse mükemmel olgunlukta bir militarist ideolojinin, tepeden aşağı, hiçbir dirençle karşılaşmaksızın, topluma yayıldığı ima edilebilmektedir.⁵

Öte yandan, son yıllarda Osmanlı-Türk tarih yazımında, Osmanlı İmparatorluğu’nun son ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönemlerinde spor ve beden eğitimi konusunu sosyal tarih bağlamında zengin belgelerle derinlemesine analiz eden, toplumsal cinsiyet yaklaşımı ve Michel Foucault’nun “yönetimsellik” (*governmentality*) ve “biyopolitika” kavramlarından faydalanarak yorumlamaya çalışan bazı nitelikli çalışmaların ortaya çıkmış olması bakış açımızı genişleten bir katkı yapmıştır.⁶ Bununla birlikte, bu çalışmalarda da 1914-1918 arası Osmanlı gençlik derneklerine kısa değinmelerle yetinilmekte, bu dernekler neredeyse kesintisiz bir sürekliliğe yerleştirilen bir milliyetçi “beden ideolojisi” bağlamında değerlendirilmektedir. Ancak, beden ideolojisi bağlamında paramiliter dernekler konusunda neredeyse İkinci Meşrutiyet dönemi başlarından Cumhuriyet’in Tek Parti iktidarı dönemine uzanan bir süreklilik görmek, tamamen yanlış olmamakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı yıllarının önemli oranda kendi ihtiyaçları ve öncelikleriyle şekillenen militarizminin etkisini anlamakta eksik kalmaktadır. 1914-1918 arasında Osmanlı savaş politikalarına yön

veren İttihat ve Terakki elitlerinin bu yıllarda kurulan paramiliter derneklerden beklentisi, bu dönemin öncesi ve sonrasındaki beklentilerle tamamen aynı değildi. Yiğit Akın'ın isabetli gözlemiyle söylersek, "beden terbiyesi ve sporu sağlıklı yaşam aktivitelerinin nispeten önemsiz bir parçası olmaktan çıkarıp onu bir kitlesel fenomen haline getiren başlıca etken Birinci Dünya Savaşı'dır."⁷ Ama bu söylemsel dönüşüm sürecinin pratik düzeydeki bileşenleri henüz ortaya serilmemiştir. Savaş yılları bu süreci sadece yeniden şekillendirmede, bu sürecin Osmanlı bağlamındaki limitlerini ve eksikliklerini de ortaya çıkardı.

Beden Terbiyesini Militarize Etme Çabaları ve Osmanlı Güç Dernekleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda beden eğitimi alanının militarist bir renge bürünmesi sürecinde Balkan Harbi'nin bir dönüm noktası olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Henüz yeni modernize olmaya başlamış dinç Balkan orduları karşısında muharebe alanındaki hayal kırıcı mağlubiyet, Osmanlıları beden gücü, askerî talim ve gençliğin askerliğe hazırlanması gibi meseleler üzerinde militarist bir tarzda düşünmeye sevk etmişti.⁸ Buna göre Balkan felaketi aslında Osmanlı toplumunun geneline yayılan bir sorun olan, kuvvet ve sağlık eksikliğinin bir sonucuydu.⁹ Sosyal Darwinist fikirlerin İttihatçı elitler arasında da kabul gördüğü bir çağda,¹⁰ yenilgi sadece askerî bir başarısızlık olarak görülüyor, Osmanlıların bedensel yetersizliğinden kaynaklanan toplumsal bir zaaf olarak telakki ediliyordu:

Yaşamak bir kavgadır diyoruz. Kavgada hüküm kuvvettedir, kavidedir. Kavi zayıfı iter, sürer. Zayıf hor hakir yaşar; kavinin daima kölesidir... Milleti bu kadar ezip hırpalayan, memleketi kavuran, devleti yakan bu kara bela Türk'ün güçsüzlüğüdür. Milletim düştü, fakat kuvvetten düştü de düştü!¹¹

Bu perspektif Osmanlıları, okullardaki beden eğitiminin askerliğe hazırlayıcı bir rol edinmesi üzerine düşünmeye itti. Balkan Har-

bi'nin hemen ardından Osmanlı eğitimcisi Edhem Nejad'ın sözlerinde bu yaklaşımın net bir şekilde dillendirildiğini görmekteyiz:

Çocuklarımız daha okuldayken asker olmalı. Askere elverişli eğitilmeli. Kin ve intikam duygularıyla beslenmelidir. Bütün millet kin ve intikam duygularıyla yaşayan bir millet olmalıdır.¹²

Bununla birlikte, bu yaklaşımın çok daha pratik ve kısa vadede sonuç almaya yönelik ürünü ise izcilik (keşşafılık) faaliyetlerine özel bir vurgu yapmak olmuştur. İzcilik zaten Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Devrimi sonrasında filizlenen ve giderek daha organize ve askerî bir renge bürünen bir olguydu.¹³ Bu doğrultuda, 1912 yılında milliyetçi kaygılarla kurulan ve İttihatçı bir çizgide çalışan bir dernek olan Türk Ocağı'nın¹⁴ bünyesinde, derneğin bir nevi bir alt teşkilatı olarak 1913'te Türk Gücü Derneği kurulmuştu. Derneğin temel hedefi, beden terbiyesi aracılığıyla sağlıklı bir asker nesil yetiştirilmesine katkıda bulunmaktı.¹⁵ Derneğin kuruluş belgesinde bir yandan Balkan yenilgisinin sebebine değinilirken, askere çağrılan her bin kişinin “ancak yüzünün vücutları sağlam olup dokuz yüzünün hasta ve illetli çıktığı acı tecrübelerle sabit olmuştur” şikâyeti dile getirilmekte ve diğer yandan, “terbiye-i bedeniyeden maksat Türklerin ahval-i sıhhiyelerini ıslah ve teşekkülât-ı bedeniyelerini takviye ve tekâmül ettirerek milleti maişet-i hâzıranın icab ettiği ve her türlü mesai ve mübarezâta mütehammil ve çevik ve câlâk kılmaktır,”¹⁶ deniliyordu. “Jimnastik vasıtaadır, maksat değildir” vurgusu yapılırken, “Türk Gücü bütün memleketi kavramak, memleketin bütün gençliğini, dinçliğini kucaklamak isteyen milli bir müessesedir” iddiası dile getiriliyordu.¹⁷

Ne var ki, kapsamlı bir teşkilatlanması olmayan ve bütün halka hitap etme hedefi gütmeyen Türk Gücü Derneği, kendini daha ziyade bir tür özel kulüp olarak kurgulamış, kapalı bir gruba ve sınırlı sayıda insana (İttihatçı ve milliyetçi) hitap ederek sadece lise düzeyinde birkaç okulda örgütlenebilmişti. Üyelik teorik olarak kimseye kısıtlanmamış ise de, üye olmak isteyenlerin derneğin yö-

netim kurulundan onay almaları ve yemin etmeleri gerekiyordu. Ayrıca, üyelik için 1 mecdiye giriş parası ve aylık 5 kuruş aidat isteniyordu.¹⁸ Böyle bir kurgunun dönemin Osmanlı koşullarında etkinliği düşük ve popülerliği az bir oluşum ortaya çıkaracağını tahmin etmek zor değildir. Bu yüzden olsa gerek ki, 1914 yılında Enver Paşa derneğe daha geniş bir kamusal hüviyet kazandırma çabasına girişmiş ve dernek Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştı. Bu adımla birlikte Osmanlı'da izcilik faaliyetlerini genç nüfusun tamamını hedefleyecek örgütlü bir biçime sokma çabalarının yoğunlaştığını görmekteyiz. 28 Nisan 1914'te Meclis-i Vükelâ'ya verilen bir teklifle, Türk Gücü Derneği'ni merkezî bir teşkilatlanma yapısı içerisinde bütün yurda yaymak hedeflenmişti. Bu teklif kabul edilerek dernek 27 Mayıs 1914'te Osmanlı Güç Dernekleri adıyla yeniden tesis edildi.¹⁹ Ayrıca, İttihatçı hükümet, Belçika'da 1909'dan itibaren izcilik faaliyetlerini idare eden bir İngiliz vatandaşı olan Harold Parfitt'i ülkeye davet etti. Parfitt'ten, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki izcilik faaliyetlerine ivme kazandırması ve Osmanlı Güç Dernekleri'nin teşkilatlanma ve çalışma sürecini denetlemesi bekleniyordu.²⁰

Osmanlı Güç Dernekleri'nin nizamname²¹ ve talimatına göre,²² Güç Dernekleri Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak, onun "tasdik ve himayesi" ile kurulacaktı. Temel amaç, "genç evlâd-ı memleketi maddeten ve manen vatan müdafaasına hazırlamak ve ölünceye kadar kavi ve sağlam vatanperver hasletini muhafaza etmesini temin etmek" idi. Resmî okullarda ve medreselerde mecburi olarak kurulmaları beklenmekteydi; bunlara Mektep Gücü Dernekleri adı verilecekti. Dinî cemaat okulları, özel eğitim kurumları ve sivil halk düzeyinde de tesis edilmesi beklenen dernekler içinse Harbiye Nezareti doğrudan bir zorunluluk getirmemiş, kurma inisiyatifini hukuki mevzuat dairesinde "müracaat" şeklinde sivil kişi ya da kurumlara bırakmıştı. Yani, derneklerin tasarım ve idaresinde yönlendirici kurum Harbiye Nezareti'ydi, ama bu sürecin "gönüllü" bir katılım ayağının da olması beklenmekteydi. Öte yandan, bu gönüllülük derneklerin askerî rengini azaltan bir gönüllülük değil, bilakis o renge sivil bir katkı yapı-

cak türden olmalıydı. Hatta bu “sivil sahiplenme” noktasına otoritelerce özellikle dikkat edildiğine bir örnek olarak, derneklerle ilgili resmî yazılarda kullanılan, “ahaliye ait Güç Dernekleri”²³ ifadesi verilebilir.

Öte yandan, dernekler işleyişlerinde, kuruldukları yerel birimin bağlı olduğu “ahz-ı asker kalemi rüesasının taht-ı nezaret ve tef-tişinde ifâ-yı vazife” edeceklerdi; yani askerlik şubesi başkanının emri altında olup askerî bir denetlemeye tabi tutulacaklardı. Resmî eğitim kurumları bünyesinde kurulacak olan ve “münhasıran heyet-i tedrisiye ile talabeden tereküb” edecek dernekler ise kuruluş için gereken resmî izin prosedürü ve muamelelerinden muaf tutulmakla birlikte, kuruluşlarına dair askerî yetkililere bilgi vermekle mükelleftiler.

Güç Dernekleri’nin 1914 yılına ait programından, okullarda ne gibi eğitim faaliyetleri planladığına dair ayrıntılı malumat edinmek mümkündür.²⁴ Öncelikle, genel olarak bakıldığında, Güç Dernekleri’nin hedefi beden eğitimini geliştirmektir. Bununla birlikte, Güç Dernekleri’nin beden eğitiminden anladığı şeyin aslında askerî talim dersleri olduğunu da vurgulamak gerekir. Programda öğrencilere verilecek eğitim, silahsız ve silahlı talimler olmak üzere iki kategoride toplanmıştı. Silahsız talimlerde öğrencilerin vücut geliştirmeye önem vermeleri ve çeviklik becerileri kazanmaları hedefleniyordu. Bunlara ek olarak, harita kullanmak, arazi şekillerini tanımak, arazide yön ve iz bulmak gibi açık araziyi tanıma faaliyetleri de silahsız eğitim kategorisindeydi. Silahlı hareketlerin esasını ise “endaht talimleri,” yani silahla nişancılık eğitimi oluşturmuyordu ve gerçek silahlarla yapılması öngörülmüyordu. Silah ve mühimmat askeriye den sağlanacaktı.²⁵

Ayrıca, bu kategorilerin yanı sıra, terbiye-i ahlâkiye derslerinin de programda özellikle vurgulandığını ve önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Çevik ve silah kullanmasını bilen asker adayları yetiştirmenin ayrılmaz bir parçası da, gerek “nefsine” gerekse de “vatandaşlarına ve büyüklerine” karşı vazifelerini bilen, sağlığını koruyan ve kişisel temizlik ve bakımını yapabilecek yetenekte, ya-lan söylemeyen gençlerin yetiştirilmesiydi. Bu gençler ayrıca “dev-

lete, askerlere, polislere, jandarmaya ve amirlere” nasıl davranılması gerektiğini de öğrenen “itaatkâr” kişiler olacaktı.²⁶

Güç Dernekleri’nin eğitimlerine düzenli olarak katılan ve sene sonunda yapılacak imtihanlarda “askerliğe hazırlandığını, muhtelif talimler icrasına kesb-i kabiliyet eylediğini” ispat eden gençler ehliyetname almaya hak kazanıyordu. Bu ehliyetname gençleri askerliğe teşvik amacı taşıyan bazı haklar sunuyordu. Ehliyetname alan gençler kendi istedikleri askerî garnizona gönderiliyor ve bizzat kendileri talip olmadıkça, Yemen ve Hicaz gibi aşırı sıcak vilayetlerdeki (“bilad-ı harre”) askerî kıtalara sevk edilmiyorlardı. Ayrıca, ehliyetname sahipleri askerî hizmete girdikten sonra, akranlarına kıyasla dört ay önce onbaşı olma hakkını kazanabiliyor ve eğer herhangi bir ceza almamış iseler, her sene askerî manevralardan sonra bir buçuk ay izne gönderilebiliyorlardı.²⁷

Ülke gençlerine zorunlu askerlik hizmeti öncesi beden ve ruh-hen militarist bir zihniyet içerisinde bir askerî ön eğitim vermeyi hedefleyen ve askerliği tüm bir eğitim sisteminin entegre bir parçası haline getirmeye çalışan Osmanlı Güç Dernekleri’nin, kuruluş aşamasında devlet otoritesi tarafından çok ciddiye alındığı söylenebilir. Örneğin, daha kuruluşunun ilk aylarında resmî otoritelerden, “askerî birliklerin en küçük köylere kadar bu dernekleri kurarak halkı eğitmeleri” ve “mükemmel bir asker” olmalarını sağlamaları beklentisi dile getirilmişti.²⁸ Enver Paşa’nın Güç Dernekleri’yle ilgili 20 Haziran 1914’te Osmanlı basınına yolladığı beyanat bu ciddiyeti çok iyi yansıttığı gibi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı devletinin militarizm anlayışının, Colmar von der Goltz’un “silahlanmış millet/asker millet” (millet-i müsellaha) olarak formüle ettiği²⁹ zihniyetin de mükemmel bir özetini sunuyordu. Enver Paşa’ya göre artık “mevcudiyetini, ırz ve namusunu düşmanlara karşı korumak isteyen her millet için bütün manasıyla millet-i müsellaha haline gelmekten başka çare yoktur.” Güç Dernekleri’yle birlikte “bundan sonra herkes asker” olacak ve “vatan tehlikeye düştüğü vakit erkek namı taşıyanlar elini kolunu sallayarak sokaklarda gezmeyecek, silahı kapıp Cenâb-ı Hakk’ın bize emaneti olan vatanın, Osmanlı namusunun müdafaasına koşacaktır.”³⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın topyekûn savaş koşullarının Osmanlı kadın emeğini de en azından kısmen seferber etmesinde yine Enver Paşa'nın öncü rolü oynamasının ironisi bir tarafa bırakılırsa,³¹ bu kısa alıntılarda bile, Osmanlı militarist söyleminin, çağdaşı diğer militarist söylemler gibi, yoğun bir “erkeklik/erkeksilik” vurgusu taşıdığı ve “erkek namı taşıyanlar” a dayandığı gözden kaçmayacaktır. Buradaki erkeklik basitçe bir cinsiyet kategorisi değil, Tolga Cora'nın milliyetçi ideolojinin beden eğitimi anlayışının ideal erkek vatandaş yaratma sürecindeki rolünü irdelerken sözünü ettiği, “vatansever-kahraman-erkeksi-yurttaş” modelidir.³² Güç Dernekleri gibi militarist oluşumların, bu sıfat dizisi-ne “asker”i de eklemeye çalıştığı söylenebilir. Ayrıca, yine Enver Paşa'nın sözlerinde görüldüğü gibi, vatan savunmasının, “ırz” ve “namus”u erkek tarafından korunması gereken bir kadın iffetiyle özdeş tutulması da bu söylemi tamamlayan diğer önemli parçadır.³³ Bu husustaki diğer vurgularda göze çarpan başka bir nokta da, ulaşılmak istenen “asker-erkek” modelinin aslında “Sultan Osman evladı”nın ezelden beri özünde var olduğudur. Bu özün zamanla kaybedildiği tespiti, yine cinsiyetçi bir formülle, Osmanlı gencinin “kadınlaşma”sıyla dile getirilmektedir. Güç Dernekleri gibi oluşumlarla, “bugünkü cılız çocuklar gibi kahvehane köşelerinde, pamuk şilteler içinde kadınlaşmaktan hayâ eden” o eski öze dönüş planlanmaktadır.³⁴

Ne var ki, kuruluş döneminin heyecanı bir tarafa, Güç Dernekleri'nin beklentiler doğrultusunda pratikte ciddi başarılar elde ettiğini söylemek mümkün değildir. Tersine, talimat ve programlardaki coşkulu planlar gerçekleşme şansı pek bulamamıştır. Derneklerin kuruluş tarihinden kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği Birinci Dünya Savaşı ve beraberinde gelen seferberlik uygulamaları böylesi militarist-seferber edici derneklerin önemini çok daha artırmış olsa da, mevcut haliyle Osmanlı Güç Dernekleri'nin savaş yıllarındaki beklentileri karşılayamadığı, kısa süre sonra yeni ve çok daha yaygın olmayı hedefleyen başka oluşumlara gidildiği görülmektedir.

Eğitim, Seferberlik ve Köylü Gençler: Güç Dernekleri'nden Genç Dernekleri'ne

Güç Dernekleri'nin bu güdüklüğünün en önemli sebebi, dernek teşkilatının okul sisteminin bir parçası olarak kurgulanmasıydı. İttihatçılar, militarize edilen beden eğitiminin örgün eğitim kurumlarının müfredatının ayrılmaz bir parçası haline geldiği Avrupa eğitim sistemlerinden haberdardı ve bu haberdarlık, benzer uygulamaları kendi eğitim sistemine içermek isteyen kendi yaklaşımlarıyla uyum halindeydi.³⁵ İkinci Meşrutiyet dönemi eğitim müfredatlarının içeriği “beden”e farklı bir vurgu yapmaya başlamış, “sağlıklı yaşam” söylemi ders kitaplarındaki modernleşmeci projenin ana temalarından birini oluşturmuştu.³⁶ Bilhassa savaş yıllarına gelindiğinde bu vurgu, “militer bir özellik içinde aktarılan” ve dönemin ders kitaplarında giderek belirgin bir boyut kazanan Türk milliyetçiliği zarfı içinde gelmeye başlamıştı.³⁷ Eğitimdeki disiplin kavramı ise yine bu dönemde militarist bir ton kazanmaya başlamış, Osmanlı okul talebeleri için “Malûmât-ı Medeniye” kitapları yazarı eğitimci Ahmed Cevat'a [Emre] göre, çocukların askerliğe hazır olmasını sağlayacak anahtar haline gelmişti. Onun sözleriyle, “küçüklükte muntazaman terbiye-i bedeniye devam eden, idman yapan, nişancılığı öğrenen, izcilik eden, ata binen bir çocuk mükemmel bir asker olur” idi.³⁸ Güç Dernekleri böylesi bir disiplin anlayışıyla mükemmel bir uyum içerisindeydi.

Böylesi ifadeler aslında aynı dönemde Avrupa'da da yaygın olan benzer ifadeleri yankılar gibiydi. Mesela İtalya'dan bir örnek vermek gerekirse, 1890 yılında okullarda beden eğitimi egzersizlerinin yaygınlaştırılması gerekliliği ve bu derslerin gençleri askere hazırlamadaki önemine dair bir İtalyan milletvekili şunları belirtmişti:

Yurttaş-asker kışlada değil okulda talim görür; çünkü ancak özgürlük tutkusunu, kutsal vatan sevgisini ve bunun için savaşta canını feda etme gerekliliğini okulda ve evde öğrenenler yurttaş-asker olabilirler. Ergenlik çağında askerî talim görmüş, lisede silahla atış dersleri almış yirmi yaşındaki genç erkek orduya girdiğinde zaten çoktan asker olmuş biri olarak sancağının altındaki yerini alacaktır...³⁹

Öte yandan, Osmanlı bağlamında, militarist bir genç kuşak yetiştirme hedefiyle kurgulanan Güç Dernekleri yapısının, sadece eğitim kurumları üzerinden tatmin edici büyüklükte bir kitleye ulaşması zordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim sisteminin altyapısal gelişmişlik düzeyi buna imkân sağlayacak bir düzeyde değildi. 1876 Kanun-i Esâsi'si ilköğretimi herkes için mecburi tutmuş olmasına rağmen,⁴⁰ Maarif Nezareti'nin istatistiklerine göre 1913-1914 öğretim yılında okul çağındaki Müslüman çocukların sadece beşte biri okula gidiyordu.⁴¹ Yine başka bir istatistiğe göre, 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan (İstanbul hariç) coğrafyadaki toplam 12.136.000 nüfus içerisinde okuyan (tüm okullarda) toplam insan sayısı 913.436 idi; bu sayı toplam nüfusun sadece yüzde 7,5'ini oluşturuyordu. Örneğin Ankara vilayetinde bu oran, 850.000 toplam nüfus içerisinde sadece 31.081 idi (yüzde 3,6). Oysa aynı dönemde sadece Ermeni okullarının öğrenci kapasitesi 100.000'i bulmuştu.⁴² Başkent İstanbul için de sayılar ve oranlar oldukça düşüktü. 1913-1914 öğretim yılı itibarıyla, tüm imparatorluk topraklarındaki toplam 4.486 resmî ilkokuldan (ibtidâi okul) ancak 80'i İstanbul'daydı ve bu okullarda okuyan toplam öğrenci sayısı 10.430 idi.⁴³ İstanbul'un 1914'teki nüfusunun 909.978 olarak tahmin edildiği hesaba katılırsa, zikredilen öğrenci sayısının nüfusa oranı ancak yüzde 1,14 idi.⁴⁴ Son olarak, 1913-1914 öğretim yılında imparatorluk genelindeki toplam 36 sultani mektepteki toplam Müslüman öğrenci sayısı ancak 9.134 idi.⁴⁵ Halbuki 1913 yılında toplam nüfusu yaklaşık 85.000 olan Almanya'nın Freiburg şehrinin ilk ve orta dereceli resmî okullarındaki toplam öğrenci sayısı 9.246 idi (nüfusun yüzde 10,9'u).⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı seferberlik deneyiminde eğitimin rolü, örneğin Almanya ve Fransa gibi ülkelerinkiyle kıyaslandığında neredeyse ihmal edilebilir bir düzeydeydi. Mesela, eğer Erich Maria Remarque'ın, Alman askerlerinin Birinci Dünya Savaşı'ndaki trajedisini anlatan *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* adlı ünlü romanının⁴⁷ Osmanlı bağlamında Türkçe versiyonu yazılıydı, romanın temel taşlarından biri olan genç Paul ve arkadaş-

larının okul ortamı ile onlara askerliğin ve savaşmanın erdemlerini aşılayan öğretmenleri Kantorek karakterinin Osmanlı muadilini bulmak epey zor olurdu; ya da bulunsaydı da, bunlar Osmanlı bağlamında, savaşan büyük kitleyi çok az temsil edecekleri için, yeterince inandırıcı olmazlardı.

Yukarıdaki sayısal tablo göstermektedir ki, ülkenin genç nüfusunu savaş için sürekli seferber etmeyi gerektiren savaş koşullarında, paramiliter bir dernek yapısını bünyesine alan Osmanlı eğitim sisteminin bu seferberliğe katkı yapabilecek çok fazla bir altyapısal gücü yoktu. Dolayısıyla, Güç Dernekleri'nin hitap ettiği genç insan sayısı çok sınırlı kalmıştır. Dahası, dernek teşkilatı okulların yoğunlaştığı kent merkezlerine sıkışmıştı. Öte yandan, Güç Dernekleri'nde sivil katılım boyutu da hem çok cılız kalmış, hem de aslında bu boyutu hedefleyen yaygın bir propaganda faaliyeti sergilenmemiştir. Halbuki savaş yıllarında Osmanlı askerî gücünün belkemiğini oluşturan gençler okullu ya da kentliler değil, okuryazar olmayan köylü ve taşralı gençlerdi. Osmanlı topraklarında dişe dokunur bir genç nüfus seferberliği ancak bu kitleye ulaşmakla mümkün olabilirdi. Bu ise mevcut eğitim sistemi sınırları içine hapsedilmeyecek bir paramiliter dernek örgütlenmesine muhtaçtı. Bu nedenledir ki, böylesi yeni ve daha kapsamlı bir hedef için ülkeye çağrılan ve 17 Nisan 1916'da kurulan Osmanlı Genç Dernekleri'nin kuruluş sürecinde hem danışman-öğitmen hem de derneklerin genel müfettişi (müfettiş-i umûmi) görevini üstlenecek Alman subay von Hoff aşağıdaki vurguyu yapma ihtiyacı hissedecekti:

Yüz gençten yalnız yirmisi mektebe gidebilen bir memlekette Genç Dernekleri birinci derecede lazım ve en mühim bir şeydir. Bu yüz gençten mektebe malik olmayan sekseni en ehemmiyetlisini teşkil etmektedir. Binaenaleyh asıl bu gençler Genç Dernekleri'nden bir fayda görmelidirler. Mekteplerin bir iki spor kulüpleri milletin terbiyesi için asla umumi bir kıymeti haiz olamaz.⁴⁸

Hedeflenmesi gereken asıl kitlenin okullu olmayan gençler olduğu vurgusu başka vesilelerle de sıkça dile getirilmişti. Başta von

Hoff olmak üzere, “esas mesele”nin “mektepe haricindeki gençlerin talim ve terbiyesi olduğu” ve “Genç Dernekleri’nin yalnız mekteplere mahsus kalmaması” ve bilhassa köylü ve taşralı gençlere ulaşması uyarıları sık sık dile getiriliyordu.⁴⁹

Öte yandan, asıl hedefin taşra ve köy gençleri olduğu vurgusu, kentlerdeki gençlerin ihmal edildiği ya da kent gençliğinin zaten okullu olduğunu akla getirmemelidir. Başta İstanbul olmak üzere kentlerdeki gençleri de dernek faaliyetlerine dahil etmeye yönelik ciddi bir çabanın harcandığı söylenebilir. Hatta kent ortamında devletin kontrol gücünün daha fazla olmasının da getirdiği imkânla, gerektiğinde bu yönde “zor” kullanıldığı bile görülmektedir. Örneğin, kendisi de Hristiyan gençlerini mobilize etmeyi hedefleyen bir kuruluş olan YMCA’nın (Young Men’s Christian Association-Genç Hristiyanlar Cemiyeti) Osmanlı İmparatorluğu’ndaki şubesinin kayıtları, “zaptiye’nin sokak çocuklarını, ayakkabı boyacılarını ve genç hamalları toplayıp her gün saatlerce talim sahalarında eğitime aldığını kaydediyordu.”⁵⁰

Von der Goltz ve Alman Militarizminin Etkisi

Osmanlı Genç Dernekleri, savaş bütün şiddetiyle devam ederken, 17 Nisan 1916’da kurulmuştur. Gerçi, dernek teşkilatını kurmakla görevlendirilen Alman subayı von Hoff’a aslında daha önceden haber verilmişti ve kuruluş hazırlıkları gayri resmî olarak 1916 senesi başlarında başlamıştı.⁵¹ Daha öncesinde ne Osmanlı ordusuyla bir ilişkisi olan ne de Osmanlı topraklarında bulunan von Hoff’un seçiminde, fikirleri derneklerin tasavvurunda ve kuruluş sürecinde de etkili olan Mareşal Colmar Freiherr von der Goltz’un, 1916’da ölümünden kısa bir süre önce Osmanlı yetkililerine tavsiyesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bizzat von Hoff’un daha sonraki ifadesiyle, kendisi “müteveffa Goltz Paşa ile Almanya’da birçok seneler Almanya gençleri için çalıştığı”ndan dolayı Goltz onun Ocak 1916’da Osmanlı Genç Dernekleri teşkilatının idaresi için Osmanlı İmparatorluğu’na celbini teklif etmişti. Osmanlı İmparatorluğu’na ayak bastığı dönemde kamuoyuna Al-

manya’da gençlerin terbiyesi alanında “uzun müddet başarı ile çalışmış” ve “tanınmış” bir şahıs olarak sunulan von Hoff, Osmanlı ordusunda miralay (albay) rütbesiyle görevlendirilmişti.⁵²

Son dönem Osmanlı askerî düşüncesi ve pratiğinde önemli ve etkili bir figür olan Colmar von der Goltz (nâm-ı diğer Golç Paşa), 1878’de Rusya karşısında alınan ağır yenilgiden sonra II. Abdülhamid tarafından ordunun ve askerî eğitiminin modernleştirilmesi için ülkeye çağrılan Alman danışma heyetinde müfettişlik görevi üstlendi ve 1883’ten 1895’e kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda kaldı.⁵³ Zorunlu askerliğin gerekliliğinden ve toplumun askerî ihtiyaçlar doğrultusunda topyekûn savaşa ve seferberliğe sürekli hazır tutulması ihtiyacından söz eden ünlü eseri *Das Volk in Waffen*, özgün Almanca baskısından sadece bir yıl sonra 1885’te Osmanlı Türkçesine tercüme edildi. Eserin İngilizce tercümesinden önce çıkan Osmanlıca baskı hızla tükenerek 1888’de ikinci baskı yapıldı.⁵⁴ Özelde bu eseri ve genelde de militarist fikirleri son dönem Osmanlı subaylarını derinden etkilemiştir. Zira sözü edilen eser Harbiye’de ders kitabı olarak okutuldu.⁵⁵

Goltz’un ilk öğrencilerinden pek çoğu Balkan Harbi sonrasında ordudaki İttihatçı “gençleştirme” operasyonunda etkilerini kaybetmiş olsalar da, Goltz genç kuşak subaylar tarafından da aynı şiddette sevimli ve takip edilmeye devam etti.⁵⁶ Hatta deyim yerindeyse, Osmanlı subayları arasında bir nevi “Goltz Paşa efsanesi” oluştu.⁵⁷ Gençleştirilmiş Osmanlı Harbiyesi onu Kasım 1914’te, 71 yaşındayken ve işgal altındaki Belçika’da askerî valilik gibi muharip olmayan bir görevdeyken, ordu komutanı olarak tekrar Osmanlı İmparatorluğu’na davet etti ve Goltz, Bağdat’taki Altıncı Ordu’nun komutasını üstlendi.⁵⁸

Osmanlı Genç Dernekleri’nin kuruluş sürecinde Goltz’un fikirlerinin tesirli olması ve hatta ilk girişimi bizzat onun başlatması hiç de tesadüf değildi. Goltz 1866’dan beri Almanya’da ilköğretimdeki çocukların sistematik olarak askerî hizmete hazırlık eğitimine tabi tutulmalarını savunuyordu ve hatta bu görüşü zaman zaman muhafazakâr Alman generalleri tarafından hoş karşılanmıyordu.⁵⁹ Yukarıda zikredilen Alman gençlik derneği deneyimi, yine bizzat

Goltz'un 1911'de kurucusu olduğu ve Alman ordusunun fiilen bir parçası gibi çalışan ve Alman gençlerini askerliğe hazırlama hedefi güden Genç Almanya Dernekleri'dir (*Jungdeutschlandbund*).⁶⁰ Bu teşkilatın yerel şubeleri, "tüm toplumsal sınıflar ve siyasi eğilimlerden 16 yaş ve daha üstü erkek gençleri bünyesinde toplayıp, vatan savunması için onlara tam bir askerî eğitim vermeyi" hedefliyordu.⁶¹ Bu yaklaşımın savaş yıllarında Osmanlı gençliğine bakışta da belirleyici izleri olacaktı.⁶²

Goltz'un fikirleri sadece Genç Dernekleri özgül deneyiminde etkili olmakla kalmadı, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan süreçte zorunlu askerliğe bakışta ve "ordu-millet" anlayışında devam etti. 1931'de Afet (İnan) tarafından neşredilen ve zorunlu askerliğin erdemlerini anlatmanın yanı sıra "ordu-millet" anlayışını popülerleştirmeyi hedefleyen *Askerlik Vazifesi* adlı risale, Goltz'un eserinden sadece etkilenmekle kalmamış, bazı kısımlarını bizzat ondan "kopyalamıştı."⁶³

Hedefler, Teşkilatlanma ve Söylemler

Osmanlı Genç Dernekleri'nin kurulma sürecinde hazırlanan gerek kanun layihası ve geçici kanun metninden,⁶⁴ gerekse de talimatnameden⁶⁵ edinilen ilk genel izlenim, Genç Dernekleri'nin kendinden önceki Güç Dernekleri tasarımıyla, genel militarist zihniyet ve beklentiler açısından benzerlikler ve devamlılıklar göstermesidir.⁶⁶ Hedeflere yönelik formül ifadelerde de benzerlikler hemen göze çarpar. "Vatanın gençlerini kavi, vakur, intizamperver" yetiştirmek, "her zaman memleketi müdafaaya kadir bulundurarak vatanımıza mesut bir istikbal hazırlamak" gibi ifadelere bolca rastlanır.⁶⁷ Öte yandan, pratik teşkilatlanma ve faaliyetler konusunda ise Genç Dernekleri, savaş yıllarının gerçekliklerini ve ihtiyaçlarını daha fazla hesaba katan ve bu anlamda bu yıllara özgü bazı düzenlemeler getiren bir yapı arz etmektedir. Bu aşamada hemen vurgulanabilecek önemli başka bir fark, İttihat ve Terakki hükümetinin, Genç Dernekleri'ni daha merkezî bir yapıda kurmak ve bu yapıyı mümkün olduğu kadar kendi etki ve kontrolü altında tutmak

istemesidir. Tarık Zafer Tunaya'nın gözlemiyle, Genç Dernekleri neredeyse İttihat ve Terakki'nin bir milis örgütü olarak düşünül-mek istenmiş, partinin artan tempoda toplumun çeşitli kesimlerini denetimi altına alma çabasının bir parçası olarak görülmüştür.⁶⁸ Bu eğilimle tutarlı sayılabilecek bir biçimde, Genç Dernekleri'nin kurulmasıyla birlikte Güç Dernekleri feshedilmiş, ikili bir dernek yapısının çıkarabileceği karmaşa daha baştan bertaraf edilmek is-tenmiştir.⁶⁹

Ama daha ilginç olan başka bir gelişme, Genç Dernekleri'nin teşkiliyle birlikte, bizzat Enver Paşa'nın girişimiyle izciliğin artık ayrı örgütlenmeler şeklinde değil, Genç Dernekleri bünyesine dahil edilen bir sürece tabi tutulması olmuştur. Ülkedeki izcilik kuruluş-larının Genç Dernekleri bünyesi içine katılarak onun liderliğini ka-bul etmeleri, kanun ve talimatlarına itaat etmeleri isteniyordu. As-lında, zaten büyük kentlerde ve birkaç okul bünyesinde filizlenme imkânı bulabilmiş olan Osmanlı izcilik kuruluşlarının faaliyetleri savaş başladığında fiilen durma noktasına gelmişti.⁷⁰ Üstelik, bu faaliyetlere yeni bir dinamizm kazandırmak beklentisiyle ülkeye davet edilen İngiliz vatandaşı Harold Parfitt de Osmanlı devletinin İtilaf Devletleri ile savaşa girmesiyle birlikte ülkeyi terk etmek zo-runda kalmıştı. Parfitt'in İstanbul Maltepe'deki izcilik kampında eğitmekte olduğu 262 oymakbeyi namzedi de savaşla birlikte Os-manlı ordusuna gönüllü olarak katılacaklardı.⁷¹

İzcilik faaliyetlerini resmî bir kontrol mekanizmasına sokma çabalarında gayrimüslimlerin izcilik faaliyetlerine yönelik kaygı-lar da rol oynamış görünmektedir. Zira, Müslüman okullarına kı-yasla savaş yıllarında etkinlikleri daha fazla olan Ermeni ve Rum azınlık okullarındaki izcilik faaliyetleri İttihat ve Terakki hükü-metinde rahatsızlıklara yol açmıştı. Enver Paşa bunları yasaklama yoluna gitti. Enver Paşa ayrıca Dahiliye ve Maarif nezaretlerini de bu tür "kontROLSÜZ" izcilik faaliyetlerini engellemeleri yolunda uyarmıştı.⁷² Örneğin, daha 24 Haziran 1914 tarihinde, İstanbul Kadıköy'deki bir Ermeni kulübündeki izcilik faaliyetlerinde askerî içerikli talimler yapılması, Ermenice ifadeler içeren sancaklar ta-şınması ve talimlerde komutların Ermenice verilmesi gibi bazı nok-

talar hükümeti oldukça rahatsız etmiş, Dahiliye Nezareti tarafından, bu gibi izcilik örgütlenmelerine ancak Harbiye Nezareti'nin onayı olursa ve de “idman-ı talimleri icrâsına ancak ordu-yu hümayundaki talim ve terbiyeye hazırlık maksadıyla” izin verilebileceği belirtilerek, söz konusu oluşumun böyle bir nitelik taşımadığı gerekçesiyle faaliyetlerinin durdurulması kararı alınmıştı.⁷³

Genç Dernekleri, 12 yaşından itibaren, fiili askerlik mükellefiyet yaşı olan 20 yaşına⁷⁴ kadar olan ve “tabiiyet-i devlet-i Osmaniye”de bulunan tüm genç erkekleri bünyesinde toplamayı hedefliyordu. “Genç Dernekleri Kanun-ı Muvakkatı”nın 2. maddesindeki bu ifadeye göre,⁷⁵ derneklere Müslüman ve gayrimüslim tüm gençlerin katılması bekleniyordu. Ama uygulamada ezici ağırlıkla Müslüman gençlerin toplandığı kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi, derneklere dair belgelerde gayrimüslim gençlere neredeyse hiç değinilmiyor oluşu da bunu göstermektedir. Derneklerin kurulduğu 1916 yılında zaten, 1915'teki tehcir ve katliamlardan sonra Anadolu'da geriye pek az Ermeni genci kalmıştı. Rumların katılımının da çok sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶ İkinci Bölüm'de ayrıntılı bir biçimde açıklandığı gibi, 12 Mayıs 1914 tarihli “Mükellefiyet-i Askeriye” kanununa göre, askere alınacaklar “silahlı” ve “silahsız” hizmet görecekler şeklinde ayrılıyor ve bu mevzuata dayanılarak, silah teslim etmek hususunda “güvenilmez” adedilen gayrimüslim unsurlar ağırlıklı olarak silahsız kategorisinde hizmete alınıyordu; gayrimüslim askerlerin ezici çoğunluğu Amele Taburları'nda istihdam ediliyordu. Bu ayrımcı uygulamanın savaş yıllarında Genç Dernekleri'ne de yansımış olması tahmin edilebilir.

Merkezilik ve kontrol unsurlarının yanı sıra, Genç Dernekleri'yle birlikte daha fazla vurgulanan başka bir kavram da “itaat” idi. Oluşturulmak istenen gençlik modelinin temel özelliklerinden biri de “itaatkâr” olmasıydı. “Nizam ve intizama ve emre itaate alışmak,” derneğin gençlerden beklediği temel gelişmelerden biriydi.⁷⁷ Diğer hedeflerle birlikte itaatkârlık da, Genç Dernekleri'nin aylık düzenli çıkan mecmuası başta olmak üzere yazılı metinlerde sıkça değinilen noktalardan biridir.⁷⁸ Derneğin aylık mecmuasının en üretken kalemleri de olan başta Müfettiş-i Umûmi von Hoff

ve Genç Dernekleri Mekâtib-i Umûmiye Müfettişi Selim Sırrı'nın [Tarcan], ahlak ve itaat bahislerine yazılarında sıkça yer verdikleri görülmektedir. Ancak, buradaki itaatten kastedilen istem dışı bir itaat değil, otoriteye karşı bir görev bilinciyle, “gönüllülük” içeren bir uyumdur: “Gençler emre itaati bir mecburiyet-i tabiiye gibi telakki etmeyip itaatın lüzumunu takdir ederek onu tav'an [isteyerek] kabul etmelidir.”⁷⁹ Bununla birlikte, bu itaat bir dayanışmacılık zarfı içinde gelecek, askerliğin insanlar arasında yarattığı dayanışmacı işbölümü ruhu, zaten kendisinde de rütbe esasına çok benzeyen bir işbölümü olan topluma yayılacaktı.⁸⁰

12 ila 20 yaşındaki tüm erkek gençleri hedefleyen Genç Dernekleri teşkilatı bu yaş aralığını iki kategoriye ayırarak, 12 ila 17 yaşındakileri “Gürbüz Derneği,” 17 yaşından askerlik hizmetine gidilecek yaşa kadar olan gençleri de “Dinç Derneği” adı verilen ikili bir yapının çatısı altında toplamayı kararlaştırmıştı. Bu kategorik ayrıştırma, gençlere verilecek eğitimin de yaş gruplarına göre farklı içerikte olmasıyla uyumluydu. “Gürbüz” kısmı ilk ve orta dereceli okul çağındaki okullu-okulsuz gençleri daha uzun vadeli bir beden terbiyesi ve militarist zihniyet çerçevesinde eğitme amacı güderken, askerlik hizmeti zaten çok yaklaştırmış gençlerden oluşan “Dinç” kısmına verilecek eğitim ise savaş koşullarının daha ivedi ihtiyaçları göz önüne alınarak doğrudan askerliğe hazırlık temelinde tasarlanmıştı.⁸¹ Ayrıca, Dinç yaş grubundaki gençlerin okulluluk oranı zaten çok düşük olduğu için bu kategori neredeyse tamamen okulsuz gençleri hedeflemişti. Zaten “Dinç” grubunun eğitiminin daha fazla askerliğe yönelik olacağı, bu grupta rehberlik yapacak kişilerin tamamen ordu subaylarından oluşmasından ve de sevk ve idaresinin doğrudan kolordu komutanları ve ahz-ı asker reislerine (askerlik şubesi başkanlarına) verilmesinden anlaşılmaktadır. “Gürbüz” kısmında ise okul öğretmenleri ya da yerel yönetim birimleri tarafından atanacak sivil kişiler rehberlik yapacaktı.⁸²

Derneklere devam etmesi gereken 12 ila 17 yaştaki ve 17 yaş üstündeki gençlerin kayıtlarının tutulması ve takiplerinin yapılması görevi, mahalle ve köy birimi temelinde, mahalle ve köy muhtarlarına yükleniyordu.⁸³ Osmanlı İmparatorluğu'na ilk geldiğinde

Genç Dernekleri teşkiline başladığında 12 ila 17 yaşlarındaki toplam genç sayısı gibi temel istatistikî bilgilere bile ulaşamadığından dolayı büyük bir hayal kırıklığı yaşayan von Hoff'un, muhtarların hazırlayacağı defterlerle bu kayıtların tutulmasına özel bir önem verdiği söylenebilir. Von Hoff hatta kayıt tutma ve istatistik toplanma sürecinin istenilen hız ve verimlilikte gitmemesinden şikâyet etmiş ve istatistik yoluyla nüfusu tanımanın neden önemli olduğuna dair bir bilgilendirme yazısı kaleme alma gereği duymuştu.⁸⁴ Birinci ve İkinci bölümlerde tartışıldığı gibi, zorunlu askerlik sistemi doğrultusunda askere gidecek gençlerin takibi konusunda da temel sorumluluğa ve etkin işleve sahip yetkililer olması beklenen köy ve mahalle muhtarlarının, bu düzenlemeyle yetki ve takip işlevleri daha da artıyordu. Denilebilir ki, savaş yıllarında özellikle askerî alanın gereksindiği demografik kayıt, takip-kontrol ve sürekli insan seferberliği ihtiyacında olan merkezî devletin, taşrada yerel birimlerde bu işlevleri yüklediği temel araçlar muhtarlar olmuştur.

Asker İhtiyacı ve İnsangücü Sorunu

Genç Dernekleri'nin Dinçler kısmının, yani 17 yaş ve üstü kategorisinin bilhassa Osmanlı askerî yetkilileri tarafından daha fazla önemsenmesi bir tesadüf değildi. Zira zaten savaşın ortasında kurulan Genç Dernekleri'nden temel beklentilerden biri, gençleri askere mümkün olabildiğince çabuk hazırlamaktı. Bu hazırlık sürecinden sadece askerliğe dair becerilerin edindirilmesi anlaşılmamalıdır. Savaş yıllarında gençleri askere gitmeye ve savaşmaya ikna etmek de önemli bir meseleydi. Cephelere sürekli insangücü tedarik etme, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun çözümü zor sorunlarından biriydi. Ama insangücü eksikliğinin sadece cephelerdeki insan kaybından kaynaklanmadığının, çok-boyutlu bir mesele olduğunun altını da çizmek gerekir. Elbette cephelerdeki ölümler insangücü eksikliğinde önemli bir etmendi. Bununla birlikte, insangücü eksikliğinde asker ölümleri kadar etkili başka bir sorun, sürekli asker seferber etmede yaşanan aksaklıklardı. Os-

manlı zorunlu askerlik sisteminin kapsamı 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunuyla ve 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilanıyla oldukça artmıştı artmasına ama, İkinci Bölüm'de de analiz edildiği gibi, uygulamadaki gerçeklik, kanun ve talimatların ima ettiği denli kusursuz işlemekten çok uzaktı. Öncelikle, düzenli bir nüfus kontrolü ve takibini gerektiren ve topluma nüfuz edebilen bir devlet yapısının yaptırım gücüyle paralel giden zorunlu askerlik sisteminde, Osmanlı altyapısal iktidarının ancak kısmi bir başarısından söz edilebilirdi.

Askere almadaki ikinci bir ciddi sorun ise zaman zaman otoritelere kaygı veren, genç nüfustaki askerlik hizmetine yönelik dirençti. “Kısa savaş” beklentisinin kısa zamanda yanılığa dönüşmesiyle, ne zaman biteceği belli olmayan ve askerlik süresinin neredeyse ucu açık bir sürekli hizmete dönüştüğü savaş koşullarında, tarlada çalışacak ya da ailesinin geçimini üstlenecek başka kimsesi olmayan köylüleri savaşın haklılığına inandırmanın giderek güçleşeceğini tahmin etmek zor değildir. Üstelik, halkı savaşın haklılığına inandırma ve bu inanılabilirliği muhafaza etme konusunda, topluma derinlemesine ve enlemesine hitap eden bir militarist propaganda, belki eksik değildi ama, çok etkin ve işlevsel değildi. “Millet-i müsellaha” ideolojisi Osmanlı toplumunda elbette etkisiz olmamıştır; ama bu ideolojinin daha ziyade elitist bir anlayış çerçevesi içinde yoğunlaştığı, başta Colmar Freiherr von der Goltz'un da ders verdiği ve önemli misyonlar atfettiği mektepli genç subaylar olmak üzere okuryazar-orta sınıf ve kentli kesimleri etkisine aldığı söylenbilir. Birinci Bölüm'de de bahsedildiği gibi, Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi yarı-resmî gönüllü derneklerin de “millet-i müsellaha” ideolojisinin sivil topluma yayılmasında ve sivil toplumun askerî içerikli projelere katkıda bulunmasının sağlanmasında önemli roller üstlendiğini de belirtmek gerekir.

Ordunun belkemiğini oluşturan Müslüman köylülerin zorunlu askerlik sistemiyle tutarsız diyebileceğimiz bir ilişki kurduklarını, kendi beklentilerini hesaba katmayan bir hizmet sistemine dahil olmakta zaman zaman açıkça isteksizlik gösterdiklerini belirtmek gerekir. Osmanlı köylüsünün askere alma uygulamasına zaman za-

man, Eugene Weber'in Fransa köylüsü bağlamında söylediği gibi, “millete ya da daha büyük bir cemaate karşı yerine getirilen bir görevden ziyade, baskıcı ve kendi ortamına yabancı bir devlet tarafından talep edilen ağır bir angarya” olarak baktığını söylemekte sakınca yoktur.⁸⁵ Örneğin, 25 Ocak 1916 tarihinde tüm vilayet ve liva idarelerine Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen bir telgraf-ta, “askere gitme vakti gelmiş olanların celp ve sevkleri hususunda görülen durgunluk”tan şikâyet ediliyor, bu durgunluğun giderilmesi için yerel mülki idarecilerin daha gayretli olmaları, aksi halde cezai işlem uygulanacağı “tehditkâr” bir dille belirtiliyordu.⁸⁶

Dolayısıyla, Genç Dernekleri teşkilatıyla sadece gençleri askerliğe hazırlamak hedefiyle yetinilmeyip, askerlik yapmak konusundaki direncin ve isteksizliğin de giderilmesi amaçlanıyordu. Aslında, Mustafa Kemal'in [Atatürk] Yedinci Ordu Kumandanı sıfatıyla 20 Eylül 1917 tarihinde Halep'ten Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği ve genel askerî durumu değerlendirdiği raporunda, yukarıda değindiğimiz meseleler, yani insangücüne acil ihtiyaç, mevcut insan kaynağının seferber edilmesinde sıkıntı ve askere alınan gençlerin bedensel yetersizlik ve hazırlıksızlığı gibi sorunlar, gayet özet bir biçimde dile getirilmektedir ve Genç Dernekleri'ne neden ihtiyaç duyulduğunu da izah eder niteliktedir:

Ordu, harbin ilk dönemlerine göre fevkalade zayıftır. Birçok orduların mevcutları, lazım olanın beşte biri gibidir. Memleketin insan kaynakları ikmale muktedir değildir... Genel kuvvetimize bir misal olmak üzere arz edeyim ki, dünyanın en zor işlerini görmek üzere biner mevcutlu taburlarla bana gönderilen 59. Tümen'in yüzde ellisi ayakta durmaya mecalsiz zayıflardan ibaret olduğundan seçilmiş ve sağlam kalan erler, 17-20 yaşlarındaki gelişmemiş çocuklarla 45-55 yaşındaki işe yaramazlardan ibaret kalmıştır.⁸⁷

Yukarıdaki alıntının ima ettiği ve Genç Dernekleri'nin savaş koşullarında özellikle dikkate almak zorunda kaldığı bir başka ciddi sorun, cephede olduğu kadar cephe gerisinde de, bulaşıcı hastalık ve kazalarla baş etmeye yönelik pratik tedbirlerin alınması gerekliliği idi. Osmanlı askerinin bedensel direnç eksikliği sıkça şikâyet

edilen bir konuydu. Sağlık ve hijyen bilincini yaygınlaştırma zaten gençliği hedefleyen paramiliter derneklerin genel hedeflerinden biri olmuştu.⁸⁸ Bununla birlikte, savaş yıllarında çok daha pratik ve anlık müdahalelere ihtiyaç duyuluyordu. Zira savaş yıllarında salgın hastalıklar, insan hayatına son vermede savaşın kendisi kadar acımasızdı ve cephe ile cephe gerisi ayrımı yapmıyordu.⁸⁹ Bu nedenle, başta von Hoff olmak üzere, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası* yazarlarının sıkça vurguladığı bir nokta, ülke çapında sadece gençlerin değil bütün ahalinin, temel sıhhi konularda eğitilmesi ve kendi yaşam alanlarında temizlik ile hijyen koşullarına ve vücut sağlıklarına dikkat ederek hastalıklarla mücadele edilmesi idi. “Ahali terbiyesi” adını verdiği bu süreçte von Hoff, “kuvve-i mümeyyize sahibi olan herkes”in katkısını bekliyor, “bütün memleketin en küçük köylerine varıncaya kadar oralarda, mektep harici gençlere dahi kavâid ve tedâbir-i sıhhiye-i evveliye hakkında dersler” verilmesini öneriyordu.⁹⁰ Bu amaca yönelik olarak Genç Dernekleri eğitici bir risale basmış⁹¹ ve başta okullar olmak üzere ülkenin dört bir yanına binlerce nüshasını dağıtmıştı.⁹² *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası* da basit yara sarma bilgilerinden veremden korunmaya kadar varan sağlık bilgileri aktarıyordu.⁹³ Ama meselenin basit bir eğitim konusu olarak ve yazılı araçlarla halledilmesinin, eğitim ve okuryazarlık oranları çok düşük olan Osmanlı koşullarında kolay olmayacağının farkında olan von Hoff, bilinç sahibi herkesin başkalarına yardımcı olmasının altını çizmişti.⁹⁴

Sağlık meselesinde von Hoff’un altını çizdiği başka bir ilginç nokta ise kadınlara yöneliktir. Aslında Osmanlı Genç Dernekleri, benzeri Genç Almanya Dernekleri gibi paramiliter oluşumların aksine, savaş yıllarında genç kadın nüfusunun seferberliğine yönelik ciddi boyutta bir pratik faaliyet içerisine girmemişti. Kadın nüfusunun askerî seferberliğe potansiyel katkısını sağlıklı erkek evlatlar yetiştirmekle, yani annelikle sınırlı tutmuştu. Kadınları fiziksel işler için seferber etme gibi genel faaliyet planları bile yoktu. Bu durum aslında Cihan Harbi yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınları yurt cephesinde savaş için “faydalı” hale getirmeye yönelik genel resmî yaklaşımla uyumlu değildi. Mesela İstanbul’da

kadınları çalıştırma faaliyetlerine dair örneklerle yukarıda değinilmişti.⁹⁵ Bir başka örnek Çukurova gibi çeşitli bölgelerde tarımda çalıştırılmak üzere teşkil edilen “kadın amele taburları” idi.⁹⁶ Genç Dernekleri’nin genç kadınlara yönelik bu aldırışsızlığının muhtemel bir nedeni, kendi varoluş nedenini de karakterize eden güçlü erkeklik/erkeksilik vurgusu olabilir. Yukarıda da tartışıldığı gibi, Balkan yenilgisinin ardından, “kadınlaşma” Osmanlı erkeklerinin temel zayıflığı olarak görülüyor ve bilhassa savaşta düşük performans bu zayıflığa atfediliyordu; Genç Dernekleri gibi oluşumların bir hedefi de bu temel zayıflığı gidermekti. Dolayısıyla, bu zihniyet içerisinde kadına annelik dışında roller atfetmek zordu. Sağlıklı bir genç neslin ancak “afiyetli ve kuvvetli” valideler tarafından hayata getirilebileceğini söyleyen von Hoff, genç kızlara evlenmeden önce, vücutlarını terbiye etme ve annelik hakkında dersler verilmesini de öneriyordu.⁹⁷

Yerel Birimlerde Örgütlenme: Katılım ve Direnç

Genç Dernekleri’nin kuruluş sürecinin başlaması, Harbiye Nezareti’nin tavsiyesiyle Dahiliye Nezareti tarafından, kabul edilen geçici kanuna istinaden valiliklere ve müstakil liva mutasarrıflıklarına gönderilen kurulma talimatıyla idari bir zorunluluk çerçevesinde başlamıştı. Her vali ve mutasarrıf, bulunduğu yerel birimde Genç Derneği kurmak ve belli aralıklarla merkeze faaliyetleri hakkında bilgi vermekle yükümlüydü.⁹⁸ Bu idari ve bürokratik zorunluluk, daha kuruluş sürecinin başlarında açılan şube sayısı anlamında, önemli bir coşku ve başarı yaşandığı görüntüsü vermektedir. Gerçekten de, derneklerin kurulduğu tarih olan 17 Nisan 1916’dan 1917 Temmuz’unun ortasına kadar geçen sürede, ülkenin dört bir yanındaki toplam 45 vilayet ve müstakil livada açılan şube sayısı 706’yı bulmuştu. *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*’nda ilan edilen bu listelerde ayrıca göze çarpan başka bir nokta, dernekleşmenin büyük oranda Anadolu merkezli bir olgu olması ve Anadolu’nun da savaş hatlarına uzak bölgelerinde yoğunlaşmasıdır. İşgal altındaki ve sıcak savaşın yaşandığı bölge-

lerde dernekleşme çok az ya da sıfır düzeyindeyken, 114 şubeye Karesi sancağı ve 105 şubeyle Kütahya sancağı gibi birimler bu süreçte özellikle öne çıkmıştı. Başka bir izlenim ise Anadolu dışındaki yerlerde, yani Arap nüfusun çoğunlukta olduğu Basra, Bağdat, Hicaz, Beyrut, Halep ve Suriye gibi birimlerde şube sayısının neredeyse hiç olmamasıdır.⁹⁹ Derneğin yayın organı olan mecmuada zaman zaman bazı birimlerdeki icraatlar abartma tonu içeren bir dille verilmektedir; örneğin bir habere göre, Eskişehir Mutasarrıflığı Genç Dernekleri teşkilatını “en küçük köye kadar” yaygınlaştırmayı başarmıştı.¹⁰⁰

Elbette, idari zorunluluğun bir sonucu olan görece şişkin şube sayısının, Genç Dernekleri’nin yerel birimlerde halk tarafından nasıl karşılandığı meselesinde tek başına bir başarı ölçütü olarak alınması büyük ölçüde yanıltıcı olacaktır. Merkezle yerel birimler arasındaki yazışmalara bakıldığında, şube açmanın etkin faaliyet göstermek anlamına gelmediği net bir biçimde görülür. Öncelikle, idari zorunluluk bile bazı birimlerde şube açma edimini doğurmayabiliyordu. Örneğin, bir işgal ya da çatışma bölgesi olmamasına rağmen, yukarıda belirtilen zaman aralığında Teke/Antalya sancağında herhangi bir şube açılmamıştı. Görünüşe bakılırsa Teke’de bu durum ancak mutasarrıfın değişmesiyle ve merkezden yapılan uyarılarla değişmiş, göreve gelen yeni mutasarrıf Fettin Bey’in gayretiyle 1917 sonlarına doğru dernek teşkilatına başlanabilmişti.¹⁰¹

İkincisi, birkaç bölgedeki önemli kıpırdanmaya rağmen, Osmanlı yetkilileri genel gidişattan memnun olmadıklarını ve teşkilat sürecinin ağır gittiğini defalarca dile getirmişlerdir. Harbiye Nezareti’nin ve bizzat Enver Paşa’nın uyarısıyla,¹⁰² Genç Dernekleri teşkilatı işlemlerinin bazı vilayet ve müstakil livalarda “layık ile nazar-ı ihtimam ve itinaya alınmadığı ve bazı taraflarda ise büsbütün ihmal edildiği” tespitini yapan Dahiliye Nezareti Haziran 1917’de vali ve mutasarrıflara bir uyarı gönderme gereğini hissetmiş, mülki idarecilerin bu derneklerin kurulmasında baş sorumluluğunu hatırlatmanın yanı sıra, “halkın memleketin istikbaliyle alakadar olan işbu teşkilat-ı müfideye ısıdırılması” gerektiğinin de altını çizmişti.¹⁰³

Benzer bir hantallıktan ve mülki idarecilerin henüz işe yeterli hassasiyeti göstermemesinden, Genç Dernekleri'nin kuruluş sürecinde Anadolu'ya seyahatler düzenleyen Genel Müfettiş von Hoff da yakınıyordu. Bu seyahatlere derneklerin terbiye-i bedeniye umûm müfettişi Selim Sırrı Bey ile çıkan von Hoff, gözlemlerini ve tavsiyelerini içeren raporlarını Dahiliye Nezareti'ne sunmuştu.¹⁰⁴ Yerel idarecilerin daha fazla gayret göstermesi gerektiğini belirten von Hoff'un özellikle altını çizdiği sorunlar, okul harici gençlere yönelik "Gürbüz" (12-17 yaş) teşkilatının neredeyse hiçbir vilayette teşkil edilmemesi ve genelde dernek şubelerinin vilayet ve sancak merkezlerinde yoğunlaşması, civar kasaba ve köylere ulaşamaması gibi noktaları içeriyordu. Bu seyahat esnasında, bir başka sorun olan rehber öğretmenlerin¹⁰⁵ yetiştirilmesine de gayret eden von Hoff, özellikle köylerde ders verebilecek rehber eksikliğinin, kendileri rehberlik eğitimi görmüş öğretmenlerin yerel idareciler tarafından seçilecek kişilere eğitim vermesiyle aşılabileceğini belirtmişti.¹⁰⁶

Önemli bir başarı ölçütü, derneklere kaydolun genç sayısı olabildi. Von Hoff 1918 yılında bir Alman dergisine yolladığı bir mektupta, Genç Dernekleri'nin toplam 200.000 civarındaki genç katılımcısını, kendi yetiştirdiği yaklaşık 3.500 rehberin gözetiminde eğittiğini ifade etmişti.¹⁰⁷ Ama Genç Dernekleri'nin Gürbüz ve Dinç kısımlarına devam eden gençlerin sayısı hakkında düzenli ve kesin istatistikler tutulmamıştır; verilen toplam sayılar aslında tahmine dayanıyordu. Sadece bazı şubelere ve belli tarihsel aralıklara ait sayılar mevcuttur. Örneğin, Bursa vilayet merkezi ve civarındaki Genç Dernekleri şubelerine, derneklerin kuruluşundan Ekim 1917'ye kadar 8.000'den fazla gencin devam ettiği, Bursa dernekler başrehberinin raporlarından anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Bir başka veriye göre, 18 Haziran 1917'ye kadar Biga'daki dernek faaliyetlerine toplam 5.168 genç kaydolmuştu; bunların 4.152'si 12-16 yaş arası gençlerken, 1.016'sı 17 yaş ve üzeriydi.¹⁰⁹ Benzer biçimde, Samsun sancağındaki derneklere kaydolun toplam 7.184 gençten 6.225'i Gürbüzlerden, yani 12-16 yaş arasındakilerden oluşurken, sadece 959'u Dinçlerden, yani 17 yaş ve üstü gençlerden oluşuyordu.¹¹⁰ Bu tür sayısal veriler bölük pörçük bir yapı arz etseler de bazı

ipuçları çıkarmamıza yine de olanak sağlayabilirler. Örneğin, hemen göze çarpan bir durum, Gürbüz kısmına kaydolanların Dinç kısmına devam edenlere göre çok fazla olmasıdır. Halbuki ivedi olarak ulaşılmaya çalışılan kesim, okulluluk oranının çok düşük olduğu, ama askerlik hizmetine en yakın olan Dinç grubundaki gençlerdi.

Genç Dernekleri'nin kuruluş sürecindeki idari gayret eksikliğine, dernek teşkilatının getirdiği mali yükün nasıl ve hangi kurum tarafından karşılanacağı meselesinin yarattığı karmaşa eşlik ediyordu. Genç Dernekleri'nin mali giderlerinin zannedildiğinden daha büyük bir yük çıkardığı anlaşıyor. Normalde Harbiye Nezareti'ne bağlı ve onun himayesinde bir oluşum olarak Harbiye Nezareti bütçesinden karşılanması beklenebilecek masrafların, bazı faaliyetlerde mülki personelin de dahil olduğu gerekçesiyle Harbiye Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında polemik tonu taşıyan yazışmalar ürettiği görülmektedir. Örneğin, Genç Dernekleri'nde rehber olarak görev yapacak öğretmenlerin ulaşım, konaklama ve diğer masraflarının hangi kurum tarafından karşılanacağı sorusu ortaya çıktığında, Harbiye Nezareti bu masrafların, rehberlerin bulundukları “mahallin cihet-i mülkiyesi” yani Dahiliye Nezareti tarafından karşılanması gerektiğini belirtmişti.¹¹¹ Benzer başka durumlarda da aynı kararın alındığı, yani yerel faaliyetleri ilgilendirdiği düşünülen masrafların Dahiliye Nezareti tarafından karşılandığı görülmektedir.¹¹² Öte yandan, Dahiliye Nezareti'nin bu durumdan çok da memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Harbiye Nezareti'ne yazmış olduğu bir yazıda, Genç Dernekleri rehberlerinin ulaşım, ikâmet ve iâşe masraflarının mülkiyece ödenmesine rağmen, bu dernekleri Harbiye Nezareti idare ettiğinden, söz konusu nezaretin kendi bütçesinden bu masrafları karşılaması gerektiğini belirtmişti.¹¹³ Hatta bazen derneklerin kırtasiye ihtiyaçlarını bile hangi nezaretin karşılayacağı önemli bir mesele haline gelmiş, örneğin gençlerin kaydının tutulacağı defterlerin karşılanması konusunda Genç Dernekleri Müfettişliği, bu kayıtları Dahiliye Nezareti'ne bağlı köy ve mahalle muhtarlarının tutacağını gerekçe göstererek Dahiliye Nezareti'ni sorumluluğu altında olduğunu iddia etmişti.¹¹⁴ Bazı du-

rumlarda ise her iki nezaret de bazı masrafları karşılamak yerine, İttihat ve Terakki yörüngesindeki yarı-resmî gönüllü derneklerden yardım alma uygulamasına gidiyordu. Örneğin, Genç Dernekleri'nde rehber olarak çalışabilmek için Edirne çevresinden Edirne vilayet merkezine rehberlik dersleri almak üzere çağrılanların masrafları, "imkânları ölçüsünde" Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından karşılanmıştı.¹¹⁵

Bununla birlikte, sözü edilen rapor ve yazışmalar daha ayrıntılı incelendiğinde, idari gevşeklik, ihmal ya da yetki karmaşasının aslında sorunun sadece yüzeysel bir boyutu olduğu, Genç Dernekleri teşkilatının tatmin edici bir düzeyde işlevsel hale gelememesinin asıl ve daha derinde yatan nedeninin hedeflenen kitlenin derneklere katılımında isteksizlik, hatta bilinçli bir direnç göstermesi olduğu görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı uzun ve yıpratıcı bir savaştı ve halktan sürekli katılım ve fedakârlık gerektiriyordu. Yurt cephesinde insan yaşamını olumsuz etkileyen ve çözümü zor sorunlar ortaya çıktığında, devlet otoritesinin bu katılım ve fedakârlık talebi otomatik bir karşılık bulmakta zorlanıyordu. Yurt cephesinde geçimi ni güç bela sağlayabilen aileler, ne zaman biteceği belli olmayan ve yenilgi kokusu giderek kesifleşen bir savaşta, zorunlu askerliği giderek daha küçük yaşları kapsayacak şekilde genişletme izlenimi veren Genç Dernekleri'ne çocuklarını yollamakta isteksiz davranıyorlardı. Derneklerde verilecek pratik eğitimleri bir tür "çocuk ordusu" yetiştirme şeklinde anlayan taşradaki pek çok dernek yetkilisinin de katkısıyla, "15 yaşındaki çocukların da askere alınacakları" ve "gençlerin ifası mecburi bir tür askerlik hayatı geçirecekleri" gibi söylentiler halkta önemli olumsuz etkiler bırakıyordu.¹¹⁶ Hatta Anadolu'da teftiş seyahatleri esnasında bir dernek yetkilisi bir köy imamından şunları dinlemişti:

Dernekleri teşkil ettiğimiz akşamın ertesi günü garip vaka oldu. Birçok valideler muhtarın evine sopalarla hücum ederek bu teşkilatın icrasından sarfı nazar edilmesini söylediler.

Neyse meseleyi güç hal ile anlatabildik.¹¹⁷

Genç Dernekleri'ne katılımın bir tür ömür boyu zorunlu askerlik hizmeti gibi anlaşılmasının halktaki olumsuz etkilerine karşı Genç Dernekleri yetkilileri açıklama yapma gereği hissetmişti. Örneğin Selim Sırrı, Genç Dernekleri'ne yönelik “yanlış anlamalar”ı düzeltmek için kaleme aldığı yazısında, başta derneklerin genel müfettişi von Hoff olmak üzere hiçbir dernek yetkilisinin Genç Dernekleri'ni bir tür askerî kışla gibi anlamak ve anlatmak niyetinde olmadıklarını vurgulamak zorunda kalmıştı. Kullandığı söylem hem Genç Dernekleri'nde eğitim verecek olanları uyarmakta hem de halkı yatıştırıcı bir ton içermektedir:

Genç Dernekleri'nde yapılacak talimler efrâd-ı askeriyenin kışla meydanında yaptığı talimlerle bir değildir. Bizim gençlere öğretmek istediğimiz mümareseler istikbâl-i askeriyenin bilgisini ve kıymetini artırmak içindir. Yoksa henüz esnâna (askerlik yaşına) dahil olmayan çocuklara asker talimleri yaptırmak katiiyen hatırımızdan geçmez.¹¹⁸

Derneklerin, sağlıklı ve dinç gençler yetiştirmek gibi çok daha geniş bir amaca hizmet edeceğini vurgulayıp zorunlu askerlik izlenimi etkisini azaltmada matbuattan da katkı geliyordu. Örneğin Yunus Nâdi, Genç Dernekleri'nin “Harbiye Nezaretî'ne merbûtiyeti onun askerlik manasını ifade eylemesine sebep teşkil edemez” uyarısını yaptıktan sonra şunları söyleme gereği duymuştur:

Genç Dernekleri gençleri hayata hazırlarken milli hayatın bir parçası olan askerliğe de hazırlamaktadır. Askerlik Genç Dernekleri'nin yegâne gayesi değildir. Belki neticelerinden birisidir.¹¹⁹

Böyleşi uyarıların katkısının epey sınırlı kalmış olduğu söylenebilir. Savaş süresince, tıpkı cephelerde olduğu gibi cephe gerisindeki temel sorunlardan biri de insangücü eksikliği idi. Anadolu nüfusunun neredeyse tamamının geçimini topraktan sağladığı koşullarda, yaşamı idame ettirmek için toprakta çalışacak insana duyulan ihtiyaç askerî ihtiyaçtan daha ağır basabiliyordu.

Merkeze gönderilen “Genç Dernekleri teşkilatının vilayet veya livalar dahilinde şimdiye kadar hangi mevkiilerde ne dereceye ka-

dar tatbik edildiği tamimine verilen cevaplar” niteliğindeki telgraflarda yinelenen temel sorunlardan birinin bu ihtiyaçla bağlantılı olduğu görülmektedir. İzmir’den yapılan 4 Şubat 1917 tarihli açıklamada, Tire, Bozdoğan ve Sarayköy livaları başta olmak üzere “mektepli olmayan”, “haricdeki” gurbüzlerin dernek talimlerine celbinde ciddi sorunlar yaşandığı bildirilmişti.¹²⁰ Kütahya’dan yollanan 27 Ocak 1917 tarihli yazıda ise köylerde “derneklere dahil olabilecek gençler şu sırada ziraat işleriyle meşgul olduklarından bunların kaza merkezlerine celbi mümkün olamadığı” belirtilmekte, merkezlerden köylere gönderilecek “zabitan da bulunamadığı” için köylerde henüz dernek teşkil edilemediği açıkça dile getiriliyordu.¹²¹ Konya’dan yollanan 11 Şubat 1917 tarihli telgrafta, insangücü eksikliğiyle ailelerin geçim temin etme sorunu arasındaki bağa daha doğrudan bir vurgu yapılıyor, “mektebli olmayan gençler peder ve velilerinin askerde bulunmasından dolayı ancak kendi hanelerinin işlerini görmekte ve pek azı müstesna olmak üzere” derneklere devam edememektedirler deniliyordu.¹²²

Genç Dernekleri’ne katılım, 1913’te kurulan ve tamamen gönüllü katılım ilkesine dayanan Türk Gücü Cemiyeti ve 1914’te kurulan ve sadece okullarda mecburi tutulan Güç Dernekleri’nden farklı olarak, belirtilen yaş aralığındaki okullu-okulsuz tüm Osmanlı tebaası için mecburi tutulmuştu. Ne var ki, bu mecburiyetin halkta karşılığını bulması ve katılım olmadığında yaptırımda bulunulması gibi noktalarda ciddi sorunlar yaşandığı görülmektedir. Dernek talimlerine devamsızlığın ve talimler esnasında firarların dikkat çekici bir sorun haline dönüşmesi, bu sorunla nasıl baş edileceğine dair yetkililerde ciddi bir kafa karışıklığı ortaya çıkarıyordu. Genç Dernekleri Kanunu’nun 2. maddesi, 12 yaşından askerlik mükellefiyeti yaşına kadar olan gençlerin derneklere katılımını net bir biçimde zorunlu kılıyordu.¹²³ Ama bu zorunluluğa uyulmadığı hallerde ne gibi bir kanuni işlemler yapılacağı hiç net değildi, kanunda bu konuda bir açıklama yoktu. Talimlere mazeretsiz katılmayanlara ne gibi cezai işlemler uygulanacağına dair yerel birimlerden gelen sorulara Dahiliye ve Harbiye nezaretleri hemen net bir cevap veremiyordu. Anlaşıyor ki, derhal kanuni bir işleme

başvurmak yerine yerel birimlere önerilen öncelikli pratik önlem, jandarmadan yardım istenilmesi ve devamsızlık edenlerin jandarma zoruyla derneklere götürülmesiydi.

Jandarma zoruyla dernek faaliyetlerine götürme tedbirine bazı bölgelerde gerçekten başvuruluyordu, ancak bu sefer de talimler esnasında firar olaylarında ciddi bir artış yaşanıyordu.¹²⁴ Öte yandan, örneğin Karahisar-ı Sâhib (Afyon) sancağının yakındığı gibi, devamsızların “her talimde jandarma marifetiyle ihzâr ve isbat-ı vücud ettirilmeleri gayr-i mümkün” olmuş ve yaptırım gücü daha yüksek cezalandırma biçimleri konusunda tavsiye istenmişti.¹²⁵ Bunun üzerine, İdare-i Umûmiye-i Vilayat Kanunu’nun 74. maddesinin bu durumda uygulanıp derneklere devamsızlıkta ısrar ve talimlerden firar edenlere nakit para cezası verilip verilemeyeceği üzerinde durulmuş,¹²⁶ ama Dahiliye Nezareti’nin vardığı sonuca göre, “bunun Genç Dernekleri Kanunu’yla tayin ve teklif olunan vezâif ve hidemâta teşmili gayr-i câiz” bulunmuştu.¹²⁷ Yine daha pratik önlemlerde ısrar edilmiş, jandarma zoruyla gençleri derneklere getirmenin yanı sıra, “rüesa-yı memurin ve münevveran-ı ahali ve heyet-i ihtiyariye tarafından talimlere devam etmeyen gençlerin velilerine icra edilecek vesâya-yı müessire” biçiminde, yerel birimlerin eşraf ve ileri gelenlerinin etkisinden de sürekli seferberlik sürecinde bir katkı beklenerek nasihatlerinden faydalanılabileceği düşünülmüştür.¹²⁸

Savaş yıllarında ivedi iaşe ihtiyacı giderek artarken tarım sektöründe işgücü eksikliği yaşanmaktaydı; bu kısır döngü bizzat Osmanlı ordusunu da ciddi sıkıntıya sokuyordu. Askerî birliklerin iaşe ihtiyacının alarm zilleri çaldığı dönemlerde ve bölgelerde, köylü gençlerin Genç Dernekleri’ne devamsızlığının ve köylerde dernek teşkilatının ihmal edilmesinin bizzat Osmanlı ordu komutanlarınca onaylandığı ya da en azından görmezden geldiği söylenebilir. Örneğin, Sivas’tan yollanan 24 Aralık 1916 tarihli telgrafta, “köylerde Genç Dernekleri teşkili ziraatı ve orduya erzak nakliyatını sektedar edeceği cihetle, Üçüncü Ordu Kumandanlığı’nın işarı üzerine köylerde dernek teşkilatından sarf-ı nazar olunarak teşkilat-ı mezkûre kasabalarda hazır edilmiştir” açıklaması

yapılmıştı.¹²⁹ Benzer biçimde, İzmit Mutasarrıflığı'ndan çekilen 23 Nisan 1917 tarihli telgrafta, Dinç Dernekleri talimlerinin başlamış olmakla birlikte, ziraat işlerinin aksamaması için Harbiye Nezareti'yle iletişim içerisinde alınan bir kararla, tehir edildikleri bildiriliyordu.¹³⁰ Bu tür talep ve istisnaların tek tek örneklerden ibaret kalmayıp giderek genel bir uygulamaya dönüştüğü, Genç Dernekleri Müfettiş-i Umûmiliği'nin harbiye nazırına sunduğu 23 Ocak 1917 tarihli bir yazıdan anlaşılmaktadır. Bu yazıda, “ziraat işlerinde mevcutlarına fevkalade lüzum görülen Gürbüz ve Dinçlerin harp müddetince talimlerden istisnasının” mümkün olabileceği belirtiliyordu.¹³¹ Bu örnekler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo ekonomik gerçekliğiyle Osmanlı yönetici elitlerinin militarist-ideolojik hedeflerinin her zaman örtüşmediğinin, söz konusu hedeflerin o gerçekliğe göre budanmak zorunda kalabildiğinin kanıtları olarak da okunabilir.

Yurt cephesindeki insangücü eksikliğiyle baş etme mücadelesi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topyekûn seferberlik çabasının başlı başına incelenmesi gereken önemli bir ayağını teşkil etmektedir. Bu mücadele süreci, savaşın başından sonuna değin, gerek belli planlara dayanan gerekse de somut sorunlara anlık somut çözümler üretmeye yönelik çok çeşitli hukuki düzenleme ve uygulamalar üretmişti. Bu tür hukuki mevzuat ve uygulamaları formüle etmekle, gençliği seferber etmeyi hedefleyen bir dernek teşkilatını taşra kasabaları ve köylerde yaygınlaştırma çabası birbirinden çok farklı şeylerdi; bu ikisinin bir arada yürümesinin zor olacağını önceden tahmin etmek hiç de zor değildi. Aslında savaşın daha başındaki düzenlemelere bakıldığında bile bu zorluğa dair ipuçları görülebilir. Örneğin, azalan işgücünü telafi etmeye yönelik bir tedbir olarak hazırlanan ve yurt cephesinde askerlik mükellefiyeti bulunmayanların üretime daha fazla katkıda bulunmalarını sağlamak amacıyla güden 17 Ekim 1914 tarihli Amele-i Müşterekiye Talimatnamesi'nin bir maddesine göre, “her köyün askerlikle mükellef olmayan 16 yaşından 20 yaşına kadar gençleri ile 45 yaşından daha büyük olan erkek nüfusu ve ayrıca askerlik yaşında bulunup da herhangi bir sebepten dolayı köyünde bulunanlar, o köyün sü-

rülüp hazırlanmış tarlalarına tohum atmak, yeniden tarla sürüp ekmek konusunda ortaklaşa çalışmak mecburiyetinde” idi.¹³² Savaşın ortalarına doğru ise bu ihtiyaç çok daha hayati bir mahiyet kazanmıştı. 1915’te Anadolu’lu Ermenilerin topraklarından zorla sürülmesi de geride, ürün alınabilir nitelikte ama çalışacak insan olmadığından boş kalmış çok sayıda tarla bırakmıştı (en azından Anadolu’ya gelen muhacirler buralara yerleştirilene kadar). Bu koşullarda, tarım sektöründeki işgücü ve diğer sorunları çözmeye yönelik çok daha kapsamlı uygulamalar içeren, 18 Eylül 1916 tarihli Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu çıkarılmıştır.¹³³ Bu kanunla birlikte yurt cephesindeki askerlik mükellefiyeti olmayan işgücünden sonuna kadar yararlanma çabası bile yeterli görülmemiş olacak ki, bizzat askerî birliklerin de fiilen tarım işlerine yardımcı olmaları konusunda 1916 yılı Kasım ayında ordu komutanlıklarına emir verilmişti.¹³⁴

Genç Dernekleri’ne devamsızlık sorununun sözü edilen nedenlerden dolayı çözülmesinin zor olduğu yerlerde, dernek yönetiminin kendisi de bazı “ara” ve “esnek” çözümler aramanın mantıklı olacağını düşünüyordu. Özellikle, köylü gençleri talimlere zorla getirmekte ısrar yerine, bölgelerindeki başka “faydalı” işlere sevk edilmelerinin faydalı olacağı üzerinde duruluyordu. Köylerde dernek teşkilinin zorluğunu ve köylü gençleri kasaba ve kent merkezlerindeki dernek şubelerine yollatmanın da gerçekçi olmadığını yaptığı seyahatlerde ve merkeze gelen raporlarda gören von Hoff, köylü gençlerin “hiç olmazsa”, “köylerinde veya köyleri yakınında müesses Hilâl-i Ahmer veya Sâlib-i Ahmer hastanelerine, asker veya ahaliden malûl olanların ekinlerine veya ekinlerinin nakline, köylerde veya civarda müesses ordu menzil hatlarındaki depo, anbar ve hastane gibi düşman karşısında bulunan fedakârânın geri hizmetlerini” yerine getirmesinin sağlanıp, gençlerin boşa vakit geçirmek yerine “küçük yaştan vezâif-i vataniye”ye alıştırılabileceklerini belirtmişti.¹³⁵

Öte yandan, insangücü eksikliğinin ve Genç Dernekleri talimlerine devam zorunluluğunun sekteye uğrattığı tek alan tarım sektörü değildi. Savaş yıllarında stratejik önemi haiz posta ve telgraf görevlerinde çalışan gençler için de benzer istisnalar talep ediliyor

ve bu konumlardaki gençlere esneklikler tanınıyordu.¹³⁶ Bu tür işlerde çalışanlara yönelik istisnaların da giderek tüm resmî memuriyetlerde çalışan gençleri kapsamaya eğilimini ortaya çıkardığı anlaşıyor. Örneğin, İstanbul Fatih Ahz-ı Asker Şubesi Dinç Dernekleri yetkilisi Mülazım-ı evvel Mehmed tarafından şube riyasetine yazılan bir yazıda, 14 Ocak 1917 itibarıyla kayıtlı mevcudu 500 civarında olan derneğin talimlerine “ancak otuz kişinin” devam ettiği, bunların çoğunun da zaten çalışmakta olduğu belirtiliyordu. Şube yetkilisi, askerlik mükellefiyeti kapsamında olup da bulunduğu resmî memuriyetten dolayı askerliği tecil edilmiş dernek müdavimlerinin bu görevlerinin aksamaması için “talimlerden afvı”nı talep etmekte; ayrıca diğer çalışanlar için de, uzak talim yerlerinden vazifelerine genelde geç kaldıklarından ve bu gecikmeler de “yevmiye kesintileri”ne yol açtığından bu gibilere kolaylık sağlanmasını istemekteydi.¹³⁷

Resmî memuriyetlerde bulunan Gürbüz ve Dinçlerin harbin devamı müddetince talimlerden istisnaları hakkındaki Genç Dernekleri Müfettiş-i Umûmiliği’nin esnekliğinin ve aldığı kararların her kurum tarafından hoş karşılanmadığı anlaşıyor. Genç Dernekleri teşkilatının okullarda yaygınlaştırılmasını ciddiye alan Maarif Nezareti, dernek müfettişliğine yazdığı 8 Mart 1917 tarihli bir yazıda, böylesi kararların halihazırda müdavim gençlerin memuriyetlere sevk ve teşvikleri gibi bir olumsuz etki yapabileceği uyarısını yaptıktan sonra, böyle bir istisna kararının Dahiliye Nezareti vasıtasıyla tamiminin münasip olacağı görüşünü bildirmişti.¹³⁸

Genç Dernekleri teşkilatını işlevsel bir hale getirme çabalarına önemli bir darbe vuran başka bir gelişme ise bizzat derneklerin insan havuzunun doğrudan askere alınması olmuştur. Genç Dernekleri’nin temel hedeflerinden biri, askerlik hizmeti öncesi gençleri askerliğe maddi ve manevi olarak hazırlamaktı. Halbuki savaş sürecinde bir yandan muharebede ölümler, diğer yandan da hastalık ve firar gibi sorunlar cephedeki insangücünü erittikçe Osmanlı devleti seferberlik kapsamında askere alınma yaşını sürekli aşağı çekme ihtiyacı hissediyordu. Daha savaşın başları sayılabilecek bir dönemde, 29 Nisan 1915’te, askerlik kanununda bir değişiklik yapılarak, harp

esnasında askere çağrılacakların yaşı 18'e kadar indirilmişti.¹³⁹ Daha sonra benzer aşağı çekmeler okullu gençler için de yapılacak, örneğin 3 Temmuz 1917 tarihli bir düzenlemeyle askerlik hizmetine çağrılacak okulluların yaşı 1898 doğumluları kapsayacak şekilde değiştirilecekti.¹⁴⁰ Üstelik celp esnasında okula devam ediyor olmak artık bir mazeret olarak kabul edilmiyordu.¹⁴¹ Yani, aslında Genç Dernekleri'nin "Dinçler" kategorisine giren ve derneklerde eğitilmeleri hedeflenen gençler doğrudan askere alınmaya başlamıştı. Bu da Dinç Dernekleri'ni fiilen felç edecek bir uygulamaydı. Genç Dernekleri'nin bazı yerel şubeleri, derneklerin Dinç kısmını teşkil edememelerinin başlıca nedeni olarak bu yaş aralığındaki gençlerin zaten askere alınıyor olmalarını gösteriyorlardı.¹⁴²

Genç Dernekleri ve İktidar: İdeoloji ve Siyaset

Aslında Genç Dernekleri, Yiğit Akın'ın "İttihatçı beden kültürü politikaları"¹⁴³ olarak nitelediği bir ideolojik anlayışın derin izlerini taşıyordu ve bu anlamda gayet siyasi bir projeydi. Zaten Enver Paşa'nın, yukarıda zikredilen "bundan sonra herkes asker" ifadesinde formüleleştirilen söylem de elbette doğal bir durumu değil, militarist-ideolojik bir perspektifi yansıtıyordu. Dahası, Genç Dernekleri hem İttihat ve Terakki hükümetinin desteklediği hem de himaye ettiği "resmî" bir girişimdi. Öte yandan, yukarıda sıkça değinildiği gibi, savaşın ortasında böylesi bir projenin ortaya çıkmasında pratik savaş koşullarının ivedi ihtiyaçlarının etkisi hiç de küçümsenmeyecek bir rol oynamıştı. Bu durum, belki de, İttihatçı hükümetin meylettiği Türk milliyetçiliği doğrultusunda beklenebilecek bir milliyetçi propagandanın Genç Dernekleri'nin söylem ve faaliyetlerinde aslında belirgin biçimde görülmemesinin nedeni olabilir. Daha ivedi pratik öncelikler, derneklerin propaganda faaliyetlerine fazla enerji harcamasını engellemiş gibidir. Örneğin, derneklerin yayın organı *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*'nda Türk milliyetçiliği söylemini dile getiren yazılar çok fazla yer tutmamaktadır. Militarist bir çerçevede ve yeni beden anlayışı doğrultusunda Türk unsuruna elbette vurgular vardır; ama bu noktaya bilhassa yoğunlaşmış olduğunu söylemek zordur.

Ama öte yandan, bahsedilen rolün bir anlamda da aslında militarist-ideolojik bir söylemi “doğallaştırmaya” katkıda bulunduğu ileri sürülebilir. Zira başta von Hoff olmak üzere Genç Dernekleri yöneticileri, projenin tamamen “siyaset dışı” olduğunu vurguluyorlardı. Bu vurguda kullanılan dil, tek kaygının millete hizmet olduğunu ileri süren bütün resmî milliyetçi ideolojik söylemlerde rastlanan türden bir dildi. “Siyaset dışı” olduğunu söylemenin kendisi aslında bir siyaset yapma biçimiydi. Von Hoff’un sözleri bu anlamda fazla izaha gerek bırakmayacak türdendir:

Milletin terbiyesi milli bir mesele olup siyasi değildir. Bu sebepten biz Genç Dernekleri’nde katıyyen siyaset bilmeyip gerek rehberler ve gerekse gençler arasında siyasetten bahsetmeyiz ve hiçbir siyasi parti ile de çalışmıyoruz. Biz tamamiyle bî-taraf olarak yalnız bir gâye takip ediyoruz: Millete yardım etmek, milletin ıttılâsına ve her şeyden evvel mektepten mahrum olan gençlerin terbiyesine çalışmak.¹⁴⁴

Von Hoff’un siyasetten kastettiği şeyin çok dar kapsamlı olduğu ve aslında bir siyasi parti ile doğrudan bir ilişki kurmaktan ibaret sayıldığı söylenebilir. Ama ironik olarak, bu ince denge tercihi bile pratikte Genç Dernekleri idaresiyle İttihat ve Terakki Partisi arasında ciddi anlaşmazlıklara yol açacak bir potansiyel barındırıyordu. Eldeki belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, İttihat ve Terakki, özellikle 1917 yılının sonlarına gelindiğinde Genç Dernekleri’yle ilişkisini genel ilkeler doğrultusunda sürdürmekten ziyade daha doğrudan belirleyici olmayı tercih etmiş, bu da von Hoff’tan ciddi bir direnç görmüştür. İttihat ve Terakki’nin Genç Dernekleri’ni neredeyse kendine ait bir milis örgütü olarak tasarlamak istemesine dair Tarık Zafer Tunaya’nın gözlemi yukarıda zikredilmişti. Görünen o ki, İttihatçıların bu yöndeki hamleleri bir noktada von Hoff ile partinin ve de sonunda Genç Dernekleri’nin bağlarının kopmasına neden olmuştur. 1917 yılı sonlarında, başta Bahaeddin Şâkir olmak üzere bazı önde gelen İttihatçılar, Genç Dernekleri’nin gidişatına dair von Hoff’la görüşmüş ve bazı tekliflerde bulunmuşlardı. Bu görüşmenin içeriğine dair bilgilerimiz

çok yeterli değilse de, temel niyetin İttihatçıların Genç Dernekleri'ni "parti propagandası için kullanmak" istemesi ve de dernek müfettişliğine doğrudan İttihatçı isimleri getirmeye çalışması olduğu tahmin edilmiştir.¹⁴⁵ Elimizde belge olarak, görüşmeden sonra von Hoff'un İttihatçılarla ipleri koparan beyanatı vardır. Bahaeddin Şâkir heyetinin tavrını reddeden von Hoff, şu şekilde yanıt vermiştir.¹⁴⁶

Ben bir askerim... Genç Dernekleri bugün doğrudan doğruya gençlere ait bir teşkilattır. Bununla beraber askerî bir heyet tarafından idare edilmesi gerekir... Bu teşkilata siyaset karıştırılması maksadı büsbütün değiştirir. Bu bir cinayet olur. Ben sivil bir cemiyetin emriyle siyasi maksat peşinde koşmam. Eğer İttihat ve Terakki teklifinde ısrarlıysa ben nâmûs-ı askeriyeyle lekelemek sizin yarın Almanya'ya hareket ederim.

Bu tepki üzerine Bahaeddin Şâkir sinirlenerek Harbiye Nezareti'ne durumu aktarmış ve von Hoff'un görevinden azledilerek Almanya'ya geri gönderilmesini istemiştir. Bu meselede Harbiye Nezareti İttihatçıların tepkisini paylaşmış ve Bahaeddin Şâkir'in talebini kabul etmiştir. Bu baskılar sonucunda von Hoff'un Genç Dernekleri'ndeki görevine son verilmiş ve Nisan 1918'de, görevini vekaleten Kaymakam Mustafa Asım Bey'e devrederek ülkesine dönmüştür.¹⁴⁷ Almanya döndükten sonra yine Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeden önce bulunduğu Batı Cephesi'ne yollanmıştır.¹⁴⁸

Bahaeddin Şâkir ile von Hoff arasındaki gerilimin ayrıntıları konusunda elimizde fazla belge yok. Ama bunun, saldırganlık dozu artan bir İttihatçı milliyetçilik anlayışını siyasi bir inisiyatif olarak dernek teşkilatına hâkim kılma çabasına karşı, askerî bir görev bilinci içinde kalmak isteyen ve halihazırdaki muğlak milliyetçilik anlayışını tercih eden bir irade arasındaki gerilim olduğu ileri sürülebilir. Bahaeddin Şâkir, Üçüncü Bölüm'de ayrıntılı ele alınan, Teşkilat-ı Mahsûsa'da etkin bir isimdi; bu gerilimin temel nedenlerinden biri, muhtemelen, onun Genç Dernekleri'ni doğrudan Teşkilat-ı Mahsûsa yürüngesinde kullanmak istemesiydi. Ayrıca,

daha somut düzeyde de Genç Dernekleri'nin insan malzemesinden Teşkilat-ı Mahsûsa'nın eylemleri doğrultusunda faydalanmak isteyebileceği de bir başka tahmin olabilir.

Bununla birlikte, niyet ve talep ne olursa olsun, savaşta askerî ve toplumsal dayanıklılığın iyice aşındığı 1918 yılı ortası ve sonrası koşullarında Genç Dernekleri'nin herhangi ciddi bir yeni faaliyet içine girmesi zordu. Bu tarihten sonra, Osmanlı ordusunun cephe performansının giderek düşüşüne ve yenilginin yaklaşmasına paralel olarak dernek faaliyetlerinde de bir gerileme oldu. Öte yandan, savaşın bitmesi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması Genç Dernekleri'nin hemen sonunu getirmemiştir. Faaliyetlerinin fiilen sona ereceği Eylül 1920'ye kadar Genç Dernekleri yaşamaya çalışmış ve dergisini yayımlamaya devam etmiştir.¹⁴⁹ Ama Mütareke Dönemi'nin Genç Dernekleri'nde savaş yıllarının askerî söylem ve militarist hedeflerinin hâkimiyeti kaybolmuş, bunun yerini hızla, neredeyse tamamen beden eğitimi ve sağlıktan dem vuran bir dil almıştı. Ayrıca, köylü gençlere ulaşma hedefi giderek daha az dillendirilirken okul boyutu öne çıkmıştı.

İttihatçılık sonrası dönemde siyasetle ilişki konusunda ise bir nevi “törpülenme,” hatta ironik bir biçimde, von Hoff'un duruşuna geri dönüş gözlemlenir:

Genç Dernekleri Müfettiş-i Umûmiliği tarafından vesika verilerek tasdik edilen Gürbüz ve Dinç dernekleri, asâkir-i Osmaniye zabitan ve efradı ile mekâtib-i umûmiye talebesi ... siyasi işlerle meşgul ve siyasi fırkalardan birine mensup olmazlar. Yalnız vezâif-i tahsiliye ve zâtiyelerine ve terbiye-i bedeniye ve izciliğe sarf-ı mesai ederler.¹⁵⁰

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı süresince sürekli seferberlik ihtiyacı, devletle toplum ilişkisinde daha önceki dönemlerde hiç olmayan yeni kanallar açmayı, daha önceki dönemlerde devlet otoritesi tarafından fazla ellenmemiş bazı alanlara derinden nüfuz etmeyi gerektirmişti. Osmanlı ordusunun en geniş insan havuzunu oluşturan okul-

suz taşra gençliği, böylesi yeni nüfuz alanlarından biriydi. Paramiliter dernekler Osmanlı genç nüfusunu seferber etmeye yönelik yeni bir kanal açacak aracı örgütlenmeler olarak görülmüşlerdi. Bu anlamda, bu örgütlenmeler özellikle savaş döneminde devlet-toplum ilişkilerinin değişen içeriğinin bir parçası olarak geliştiler. Cihan Harbi'nin öncesine uzanan bir militarist beden eğitimi yaklaşımı ve izcilik uygulamalarının oluşturduğu arka plana dayanmakla birlikte, savaş yıllarının paramiliter genç derneklerini asıl etkinleştiren unsur, seferberliğin giderek acilleşen ihtiyaçlarıydı.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda derneklerin tarihi yazılırken yapılan tek boyutlu ve devlet-merkezli değerlendirmelerin boş bıraktığı önemli bir noktayı hikâyeye dahil etmeye çalışarak, paramiliter derneklerin hedeflediği toplumsal kitlenin hiç de pasif bir belirlenen olmadığı, bu süreci şekillendiren etmenlerden biri olduğu bu bölümde vurgulanan önemli noktalardan biri oldu. Savaş yıllarında tarım sektöründeki işgücü eksikliği ve gençlerin daha ivedi ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılması gerekliliği gibi pratik sorunlar militarist hedeflerin törpülenmesine yol açtı ve Genç Dernekleri teşkilatının hedeflediği performans çitasını aşağı çekme etkisi yarattı. Bu bölümde ayrıca, genelde seferberlik deneyiminde ve özelde de Genç Dernekleri'nin faaliyetlerinde, devlet otoritesinin beklentilerine karşı hedef toplumsal kitlenin her zaman devletin beklediği katılımı gerçekleştirmediğinin, hatta çoğu zaman, çeşitli biçimler alan bir direnç gösterdiğinin altı çizilmeye çalışıldı. Böylesi dirençlere karşı devletin bir ikna mekanizması geliştirme ihtiyacı hissetmesine, ikna sürecinin ise karşılıklı beklentilerin yeniden değerlendirilmeye alındığı bir tür pazarlık, daha doğrusu bir nevi “zımnî sözleşme” ortaya çıkarma eğilimi oluşturduğuna değinildi. Nedenlerini mevcut kaynakların elverdiği ölçüde anlamaya çalıştığımız bu toplumsal destek-direnç boyutu, devlet otoritesinin savaş yıllarında toplumla ilişki kurma tarzını ve beklentilerini yeniden tanımlatıcı bir etki yaptı; bu süreçte devletin topluma nüfuz etmedeki limitleri ve eksiklikleri de ortaya çıktı.

Devlet sözü edilen zımnî sözleşmedeki yükümlülüklerini yerine getirmediginde, halkın seferberliğe verdiği destek azalıyor, hatta

ona karşı ciddi bir direnç ortaya çıkabiliyordu. Bu direnç sorununun en önemli parçası askere gitmeme ya da askere alındıktan sonra savaşmayı reddetmeydi; yani firar sorunuydu. Bu sorunun çapı bilhassa savaşın ikinci yarısında o denli genişledi ki, sadece cepheleri değil yurt cephesini de etkisi altına aldı. Dolayısıyla bu sorunu analiz çabası cepheleri ve yurt cephesini beraber ele alan bütünsel bir yaklaşıma sahip olmalıdır. Bir sonraki bölümde böylesi bir yaklaşım içerisinde firar sorunu masaya yatırılıyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İnsangücü Seferberliğinin Sınırları: Fırar Sorunu ve Yeniden Seferber Etme Çabaları

Osmanlı ordusu savaşma yeteneğini Cihan Harbi'nin sonuna kadar muhafaza etti etmesine ama, bu sürecin tamamında giderek artan bir biçimde insangücü eksikliği sorunu yaşadı. Fırarlar bu açıdan başlıca sorunlardan birini oluşturuyordu ve savaşın sonuna doğru da alarm verici bir noktaya çıkmıştı. Genel olarak bir askerin savaşmayı reddetmesi ve askerlik hizmetinden bilerek kaçması olarak tanımlanabilecek fırar, savaş boyunca seferberliğe yönelik en önemli direnç biçimlerinden biriydi. Zorunlu askerlik sisteminde askerlik hizmeti, adı üzerinde, zorunluydu; ama askere alınan kişinin yapacağı hizmetle ilgili tanımlar ve koşullar göz önüne alındığında, zorunlu askerlik sisteminde bile devlet ile ona hizmet sunan kişi arasındaki ilişkide zımnî bir sözleşme olduğunu söylemek mümkündür.¹ Askere alınan kişi bu sözleşmede devlet karşısında elbette çok daha zayıf tarafı oluşturuyordu, ama gene de bu ilişkide bazı beklentilere sahip olma hakkı vardı: Bunlar arasında askerdeyken kişinin temel ihtiyaçlarının devlet tarafından makul düzeyde karşılanması, savaş durumunda haklı bir savaş için savaştığına ikna olma, askerlik süresinin makul olması ve başta ilan edildiği

haline mümkün mertebe sadık kalınması, savaşta zaferin yakın olduğu umudunun sürekli beslenmesi gibi noktalar sayılabilir. Bunlar Cihan Harbi seferberliğinde askere alınan Osmanlı askerinin de beklentileriydi. Dolayısıyla, savaşın gerçekliği bu beklentileri gerçekleştirmeyi giderek zorlaştırıyor olsa bile, başarılı bir askerî seferberliğin aslında devletin sözü edilen bu zımnî sözleşmeye sonuna kadar uyabilme kapasitesiyle de doğrudan orantılı olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Cihan Harbi boyunca Osmanlı ordusundan firarların sebepleri çok çeşitli olmakla birlikte, firar eylemi aslında askere alınan kişinin, devletin ona taahhüt ettiği beklentilerin karşılanamamasına verdiği bir tepki olarak da okunabilir. Bir anlamda, firar eylemi sözü edilen zımnî sözleşmenin askere alınan kişi tarafından tek taraflı feshiydi – her ne kadar bu fesih kanun, din ve hatta kültür açısından hiç de tasdik edilmeyen (hatta yasaklanan) bir biçimde olsa bile.

Bu bölüm, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundan firarlar meselesini ele alıyor ve buna hem askerî hem de sosyal bir sorun olarak yaklaşıyor. Osmanlı askeriyesi emir-komuta zincirini felç edecek denli büyük ölçekli askerî isyanlar (mesela 1917'de Fransa ordusunda vuku bulanlar gibi)² yaşamadı. Ama, bu bölümde de savunulduğu gibi, yüksek firar sayısı (askere alınan tüm insan sayısının yaklaşık yüzde 17'si) Osmanlı seferberlik gayretini ve savaş performansını aşındıran temel faktörlerden birini oluşturdu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundan firarlar konusu Osmanlı-Türk tarih yazımında, bilhassa da onun milliyetçi varyantında, büyük ölçüde ihmal edilmiştir;³ konuya dokunulduğunda ise ona ya ikincil önemde bir mesele muamelesi yapılmış ya da “Türk olmayan” Osmanlı tebaasının (Ermeniler, Rumlar ve Araplar) bir musibetiymiş gibi anlatılmıştır. Bu bölümde bu yaklaşıma aykırı hareket ediliyor ve Cihan Harbi'nde firar sorununun hem sayısal boyutunun hem de kapsamının çok büyük olduğu gösteriliyor. Çapı böylesine geniş olan bir sorunun demografik kompozisyonu da çok çeşitliydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan neredeyse her etnik ve dinî unsuru içeriyordu. Hatta Müslüman Türklerin Birinci Dünya Savaşı yıllarında hem genel nüfusta hem de askere

alınanlar içerisinde çoğunluğu oluşturdukları hesaba katıldığında, onların bu kompozisyondaki yeri çok daha önemli bir hal almaktadır; dolayısıyla bu bölüm ağırlıklı olarak onlara odaklanıyor. Bu bölümde ayrıca, firarın sadece cephede askeriye değil, yurt cephesinde sivil bürokrasiyi de tedbirler almaya zorlayan önemli bir sosyal sorun olduğu, dolayısıyla da devletin topluma daha fazla nüfuz etme hedefi açısından yeni kanallar açtığı ileri sürülüyor.

Ağırlıklı olarak Anadolu coğrafyasına ve Müslüman nüfusa odaklanan bu bölümde ilk olarak firar sorununun kapsam ve derinliğinin genel bir panoraması veriliyor. Ardından, gerek askerî yetkililerin açıklamaları gerekse de, erişilebildiği durumlarda firarilerin kendi ifadelerinin analizi üzerinden firarların nedenleri keşfedilmeye çalışılıyor. Bu yapılırken, firar eyleminin sıradan askerin otoriteye karşı bir direnme biçimi olarak görülebileceği tartışılıyor. Firarların büyük bir soruna dönüşmesini ne toplumda tesirli ve güçlü olduğu farz edilen askerlik kültürü ne de sert ceza kanunları önleyebildi. Firar sorununun kapsamı, genelde Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin ve özelde de Cihan Harbi seferberliğinin topyekûn savaş koşullarında ortaya koyabildiği performansın sınırlarını çiziyordu.

Firarilerin ordudan kaçtıktan sonra yaşamlarını nasıl idame ettirmeye çalıştıkları, yani başka bir deyişle firarilerin “yaşam tarzı” da bu bölümün mercek altına aldığı konulardan biri. Pek çok firarı, ilginç bir biçimde, aslında kendi köylerinin yakınlarında ve bazı durumlarda bizzat köylerinde saklanıyordu ve kendi köylülerinden destek alıyordu; öte yandan, firar ettikten sonra silahlı çeteler teşkil edip eşkıyalığı seçenlerin sayısı da hiç az değildi. Genellikle etnik ve dinî ortaklıklar temelinde oluşturulan bu silahlı eşkıya çeteleri (ve genel olarak her tür firari) kırsal alanlarda ciddi asayiş sorunlarına yol açıyor ve devlet otoritesi tarafından bir “iç güvenlik tehdidi” olarak görülüyordu. Dolayısıyla devlet bu tehdidi bertaraf etmeye yönelik olarak sürekli yeni tedbirler formüle ediyor ve uygulamaya geçirmeye çalışıyordu.

Aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alınacak bu tedbirlerin önemli bir kısmını cezalandırıcı olanlar ya da cezalandırma tehdidinde

bulunanlar oluşturmakla birlikte, devlet gerek firarilere karşı sivil halkla işbirliği yapıp onlardan yardım almak gerekse de bizzat firarileri teslim olmaya ikna etmek için teşvik edici ve ödüllendirici yöntemlere de başvuruyordu. Firarilerle mücadele sürecinin en kilit parçalarından birini şüphesiz jandarma teşkilatının yeniden yapılandırılması oluşturunuyordu. Firar sorunuyla sürekli uğraşan Osmanlı devleti bu meseleyi bertaraf etmede belki hiçbir zaman tam bir başarı elde edemedi ama jandarmanın yeniden etkinleştirilmesi sürecinde Anadolu'da güçlendirilmiş bir iç güvenlik altyapısı kurdu. Bu altyapının kurulmasına milliyetçi bir ideolojik perspektif de eşlik ediyordu. Aşağıda da tartışılacağı gibi, bu iç güvenlik mekanizması, Türk ulus-devletini ortaya çıkaracak olan Milli Mücadele (1919-1922) dönemindeki yeniden seferberlik çabasına önemli biçimde yardımcı oldu.

Sorunun Boyutu

Askerî literatürde firar kelimesi, teknik olarak, askerlik hizmetini yerine getirmekte olan birinin bu hizmeti izin almadan terk etmesi ve bilerek bir daha geri dönmemesi şeklinde tanımlanabilir. Ama kelime Osmanlı bağlamında biraz daha geniş bir anlam içermektedir. Bilhassa firari sayılarıyla ilgili belgelerde bu kelime bakayaları ve celbe icabet etmeyenleri de kapsayacak biçimde kullanılıyordu. Belki de bu nedenle, belgelerde sıkça daha genel bir ifade olan “asker kaçığı” ifadesine rastlanır. Firari kelimesi kullanıldığında da çoğu kez bu genel kapsamda kullanılır. Bu kitapta biz “firari” kelimesini tercih ediyoruz, ama bunun dar teknik anlamından daha genel bir kapsamı ifade ettiği unutulmamalıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundan firarlara dair mevcut istatistiki veriler hâlâ oldukça hamdır. Arşivlerde erişilebilen mevcut veriler bize ya çok genel düzeyde yuvarlanmış toplam (sıkça tahminî) sayılar sunuyor ya da belli zaman dilimlerinde belli bölgelere ait bölük pörçük rakamlar veriyor. Her iki durumda da tam bir tutarlılıktan söz etmek çoğu kez mümkün olamıyor. Yıl bazında kesin ve kümülatif veriler, başlıca cephelere ait toplam firari

sayıları ya da ordudaki etnik-dinî kompozisyona göre kategorize edilmiş rakamlar gibi “orta seviye” istatistikler büyük ölçüde eksik durumdadır; bu tür veriler ya savaş esnasında tutulmamıştır ya da kayıtlıdır ama askerî arşivlerde bulunmayı ve sistemli bir şekilde derlenmeyi (ve de tabii araştırmacıya kısıtlamasız sunulmayı) beklemektedir. Bununla birlikte, mevcut verileri küçümsemek gerekir, zira bunlar firar sorununun Osmanlı Cihan Harbi tecrübesindeki boyutunu ve ciddiyetini gözler önüne sermek için aslında yeterlidir.

Birinci Dünya Savaşı’na ait resmî Osmanlı zayıat istatistikleri firar için ayrı bir kategori ayırmamış, bunu “Firari, Esir, Hasta, Kayıp” şeklindeki daha genel bir dördütlü başlık altında toplamıştı; bu kategori için verilen toplam sayı 1.565.000’dir ve bu toplam zayıat sayısının (2.290.000) neredeyse yüzde 70’idir.⁴ Firarların bu toplam sayı içerisinde hatırı sayılır bir yer tutmuş olduğuna şüphe yoktur. Firar sayısına doğrudan gönderme yapan başka kaynaklar bu tespiti yapmamıza imkân sağlamaktadır. Firar sorunu Cihan Harbi’nin bilhassa ikinci yarısında yoğunlaşmıştı. Savaşta kurmay subay olarak hizmet eden Türkiye Cumhuriyeti’nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü sadece 1918 yılındaki toplam firari sayısının 300.000’i bulduğu tahminini yapmıştır. Kendi sözleriyle ifade edilirse, “tarihimizde görülmemiş sayıda asker firarisi oluyordu. Memleket içinde bütün idare makamları ve cephelerde ordu karargâhları, bu firari hadiseleri ile mücadele ediyorlardı.”⁵ Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Alman Askerî Heyeti’nin başkanı olan Liman von Sanders, Aralık 1917’de “Türk Ordusu’nun Bugünkü Durumu” başlıklı bir raporda, Osmanlı ordusunda yaşanan firar vakalarının tüm sınırları aşmış olduğunu ve o tarihteki toplam firari sayısının 300.000’i bulduğunu belirtiyordu.⁶ Harbin bir başka tanığı olan gazeteci Ahmed Emin [Yalman] da 1917 yılı başlarında firarların 300.000’e ulaştığını söylemektedir. Harbe dair Osmanlı resmî istatistiklerini kullandığını iddia eden Ahmed Emin, 1918 yılı yazına gelindiğinde toplam firari sayısının 500.000’i bulduğunu belirtmektedir.⁷

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı zayıat istatistiklerinden yolu geçen günümüz ciddi tarihçileri de firar sorununun büyüklüğü-

nü teyit etmektedir. Mesela, mevcut istatistiki verileri eleştirel bir karşılaştırmaya tabi turan Edward Erickson savaşın tamamı boyunca toplam firari sayısının 500.000 civarında olduğunu tespit etmektedir.⁸ Toplam 500.000 firari tahminini Erik Jan Zürcher de paylaşıyor; Zürcher ayrıca Osmanlı firar sayılarını Alman ordusunda yaşanan firarlarla karşılaştırmaktadır. Savaş boyunca 13,5 milyon kişiyi askere alan Almanya'da toplam firari sayısı 130.000 ila 150.000 idi ve bu sayı toplam seferber edilen toplam insan sayısının ancak yüzde 1'i civarına denk düşüyordu.⁹ Benzer biçimde, bu oran İngiliz silahlı kuvvetlerinde yüzde 1'den biraz fazlaydı.¹⁰ Toplam firari sayısı açısından (oranlar açısından değil ama) Osmanlı örneğiyle kıyaslanabilecek kadar yüksek olan durum Rus ordusundaydı; Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında Rus ordusundan toplam yaklaşık 500.000 asker firar etmişti.¹¹ İtalyan ordusunda da yüksek firarlar önemli bir sorundu. 1917'deki Caporetto Muharebesi'nde İtalyan ordusundan 350.000 civarında asker firar etmiş ve kırsal bölgelerde saklanmıştı.¹² Kıyaslanabilir durumlar eksik olmamakla birlikte, Osmanlı ordusundaki firar son derece ciddi bir sorun teşkil etmişti. Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı askeriyesinin toplam 2.850.000 bin kişiyi seferber ettiği göz önüne alındığında,¹³ toplam firari sayısının (500.000) bu toplamın neredeyse altıda biri olduğu, yani yaklaşık yüzde 17'sine denk düştüğü görülmektedir.¹⁴

Kategorize edilmiş istatistiki verilerin eksikliğini arşivlerden ve benlik belgelerinden (hatırat ve günlükler) devşirebildiğimiz spesifik verilerle doldurmaya çalışabiliriz. Bu spesifik örnekler, dağınık ve bölük pörçük olsalar da, firar sorununun kapsamı ve ciddiyetini teyit eder niteliktedirler. Ayrıca sorunun farklı katmanlarına göz atmamıza da olanak sağlamaktadırlar. Örneğin, Erzurum'daki Alman konsolosu 2 Haziran 1915 tarihli bir telgrafta, Doğu Anadolu'daki Üçüncü Ordu kamplarında toplanan askerlerin üçte birinin hastalandığını ve yine bir o kadarının da orduya katılmak için yola çıktıktan sonra yollarda firar ettiğini rapor etmişti.¹⁵ Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetleri karşısında ağır yenilgiler alan Üçüncü Ordu'da 1916 kışına gelindiğinde firar sayısı 50.000 civarına çıkmış-

tı.¹⁶ Üçüncü Ordu'nun kontrol ettiği bölgede firarlar o denli yüksek bir seviyeye ulaşmıştı ki, yüksek firar sayılarından ("kesretle firar vakaları") şikâyet eden Dahiliye Nezareti bu mıntıkadaki mülki idarecilerini 18 Mayıs 1915 tarihli uyarmak zorunda kalmıştı; nezaret idarecilerin gerekli güvenlik tedbirlerini yeteri kadar almadıklarının altını çizmenin yanı sıra, bölgedeki askerlere iyi kamp ve dinlenme koşullarının sağlanmamasının da firarlara katkı yaptığını belirtmişti.¹⁷ 29 Ekim 1917 tarihli bir İngiliz askerî istihbarat raporuna göre, belirtilen tarihte sadece Hizan kazasında (Bitlis'e bağlı) 30.000 civarında firari dolaşıyordu; bunların çoğu Osmanlı ordusunda gayri nizami unsur olarak kullanılan Kürt aşiret gönüllüleriydi.¹⁸ Savaşın sonlarına doğru, Liman von Sanders, Osmanlı ordusundaki yetersiz iâşe ve lojistik koşulları hakkında İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Kont Bernstorff'a yolladığı 20 Haziran 1918 tarihli telgrafta, "bugün Türk firarilerinin sayısı silahaltında olan asker sayısından daha yüksek" tespitinde bulunuyordu.¹⁹

Kimin Sorunu?

Firar sorununun kapsamı o denli geniş ve çeşitliydi ki, imparatorlukta neredeyse bütün etnik ve dinî unsur onun bir parçasıydı. Yukarıda da zikredildiği gibi, Cihan Harbi'ne dair milliyetçi eğilimli tarihyazımı bu sorunu ya görmezden gelmiş ya da firar edenlerin ağırlıklı olarak "Türk olmayan" unsurlar, yani Ermeniler, Rumlar ve Araplar olduğunu vurgulamıştır.²⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna asker olarak alınmış gayrimüslimlerden ve Araplardan firar edenler elbette vardı.²¹ Ancak, hem Osmanlı nüfusunun hem de Osmanlı silahlı kuvvetlerindeki askerlerin çoğunluğunu Anadolu Müslümanların oluşturduğu hatırlanırsa, firar sorununun sadece belli bir gruba ya da gruplara atfedilemeyecek kadar geniş bir sorun olduğu ve hatta Anadolu Müslümanların bu sorundaki payının çok daha büyük olduğu aşikâr olur. Eksikliklerinden yukarıda bahsedilen mevcut istatistiki bilgiler, tahmin edilebileceği gibi, ne genel olarak Osmanlı silahlı kuvvetlerindeki askerlerin etnik ve dinî gruplara göre nasıl dağıldığı ne de bu da-

ğılımın firar sayılarına nasıl yansıdığı gibi bir kategorizasyon yapmıyor. Bu noktada ancak eldeki parçalı verilerden projeksiyonlar yapabiliyoruz. Örneğin, harbin son yılında teşkil edilen Yıldırım Orduları Grubu'nun kurmay başkanı yardımcısı Hüseyin Hüsnü Emir [Erkilet] bir raporda ordunun etnik kompozisyonunu yüzde 66'sı Türk, yüzde 26'sı Arap ve yüzde 8'i diğerleri olarak açıklamıştı.²² Daha genel ve ihtiyatlı bir projeksiyon ise, imparatorlukta yaşayan her etnik ve dinî unsurun silahlı kuvvetlerdeki oranının, genel nüfus içindeki oranlarıyla doğru orantılı olduğu varsayılarak yapılabilir. Buna göre, 1914 yılı başlarında yaklaşık 22-23 milyonluk nüfusa sahip imparatorlukta başlıca unsurların yaklaşık oranı şöyleydi: Yüzde 47 Türkler ve Anadolu Müslümanlar, yüzde 37 Araplar, yüzde 8 Rumlar, yüzde 7 Ermeniler ve yüzde 1 Museviler.²³

Elimizde ayrıca, her ne kadar sistematik olmasa da, Cihan Harbi esnasında Anadolu'nun çeşitli vilayetlerindeki askerlik şubeleri ve jandarma birlikleri tarafından derlenen, belli tarih aralıklarına ait firar istatistikleri mevcuttur. Bunlar genellikle kendi bölgelerindeki firari sayılarını Müslüman ve gayrimüslim şeklinde kategorize ediyorlardı. Bu tür belgeler de yukarıda yapmaya çalıştığımız projeksiyonu destekler niteliktedir; yani firar sorunu sadece belli bir unsura atfedilemeyecek kadar geniş kapsamlıydı ve Anadolu Müslümanlar, nüfusta ve orduda olduğu gibi bunda da çoğunluğu teşkil ediyordu.

Tablo 11. Aydın Vilayetinde Firariler, 2 Ağustos 1914 ila Haziran 1916²⁴

Genel toplam	Memleket dahilinde, hâlâ yakalanamamış firariler			Yurtdışına kaçan firariler			Yakalanan firariler		
	Toplam	Gayrimüslim	Müslüman	Toplam	Gayrimüslim	Müslüman	Toplam	Gayrimüslim	Müslüman
49.238	14.529	3.156	10.571	4.868	4.868	0	29.841	12.552	18.379

Örneğin, Aydın vilayetinde, seferberliğin başlangıcından (2 Ağustos 1914) Haziran 1916 tarihine kadar ne kadar firari olduğu hakkındaki bir istatistik raporu, toplam 49.228 firari içerisinde çoğunluğu 28.950 firari ile Müslümanların oluşturduğunu göstermektedir (bkz. Tablo 11).

Benzer bir tabloyu aşağıdaki tabloda (bkz. Tablo 12), Silifke’de (Adana vilayetine bağlı sancak) seferberliğin ilan edildiği Ağustos ayının (1914) başından sonuna kadar Silifke Jandarma Tabur Kumandanlığı tarafından yakalanan firarileri gösteren istatistikte de gözlemlemek mümkündür.

Tablo 12. Silifke’de 14 Ağustos 1916-15 Eylül 1916 Tarih Aralığında Yakalan Firari ve Bakaya Cetveli²⁵

Yakalanan						
Müslüman			Gayrimüslim			
Firari	Bakaya	Toplam	Firari	Bakaya	Toplam	Genel Toplam
744	293	1.037	46	54	100	1.137

Osmanlı gayrimüslimlerinin genelde zorunlu askerliğe özelde de Cihan Harbi seferberliğine pek coşkulu yanıt verdiklerini söylemek zordur. Seferberliğin ilk anlarından itibaren bu unsurlar içerisinde askerlik hizmetinden kaçma sık rastlanan bir durum haline gelmişti. Rumların popüler kültürü kendi firarileri için bir deyim bile üretmişti: Askerden kaçanlar kendilerini aramaya gelen kolluk kuvvetlerinden saklanmak için evlerin tavan aralarına gizleniyordu, bu nedenle bunlar için “tavan taburları” deyimini türetilmişti.²⁶ Askerden kaçan Rumlara dair haberlere dönemin İstanbul gazeteslerinde sıkça rastlanıyordu.²⁷ Askerden kaçmanın “yarı hukuki” yolları da vardı: Çoğunlukla Rumların ve Ermenilerin başvurduğu bu yollar içerisinde en popülerleri, yabancı bir ülkenin pasaportu-

nu alarak o ülke tabiyetine geçme (en çok pasaportu alınan ülkeler Yunanistan ve Rusya idi) ve yabancı bir ülkeye seyahat ederek (sıkça seyahat edilen ülkeler Mısır ve ABD idi) orada askerden kaçacak kadar uzun kalma idi.²⁸ Askerden kaçmak için başka bir taktik ise sahte sağlık raporu alarak askerliğe elverişli olmadığını göstermekti; bu taktiği sadece belli bir grubun uyguladığını söylemek zor olmakla birlikte, Osmanlı Musevileri arasında rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.²⁹ Hizmete alındıktan sonra firar eden gayrimüslim Osmanlılara dair de belgeler az değildir. Mesela, savaşın başlarında Kafkas Cephesi'nde firar eden Ermeniler olduğu gibi, bunların pek çoğu Rus ordusuna gönüllü olarak katılmıştı.³⁰ Benzer örnekler Anadolu ve Türk olmayan en büyük Müslüman grup Araplarda da rastlanıyordu. Firar eden Arap askerlerinden bahseden Türk kaynakları hiç de eksik olmamakla birlikte,³¹ bu noktaya Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylar³² ve paralı asker olarak Osmanlı ordusunda hizmet eden Venezuelalı Rafael de Nogales de değinmişti.³³

Bununla birlikte, gayrimüslim ve gayri Türk unsurlara ait firar örnekleri elbette çoğaltılabilir, ama bu örnekler sorunun sadece bu unsurlarla sınırlandırılabilceği anlamına kesinlikle gelmez. Osmanlı-Türk tarih yazımında sıkça rastlanan, birkaç belgeye yoğunlaşarak kolay genelleştirme yapma hastalığından uzak durulmalıdır. Resim aslında sanıldığından daha karmaşıktır. Mesela, sivil Ermenilerin Anadolu'dan zorla çıkarıldığı ve ordudaki Ermeni askerlerin silahsız Amele Taburları'nda istihdam edildiği 1915'ten sonra bile cephe hattında Osmanlı ordusunda savaşan Ermeni askerlere rastlamak mümkündür.³⁴ Muharebelerde gösterdikleri fevkalade hizmetten dolayı komutanlarından ve Osmanlı devleti yöneticilerinden takdir gören Ermeni subaylar vardı. Örneğin, tabip yüzbaşı Garabet Haçeryan Çanakkale Cephesi'nde savaşmış ve savaşta gösterdiği üstün hizmetten dolayı madalya almıştı.³⁵ Cihan Harbi'nin başından sonuna kadar Osmanlı ordusunda Kafkas Cephesi'nde hizmet eden ve 1917 yılında "mülazım-ı evvel" (üstteğmen) rütbesine terfi eden Kalust Sürmenyan bir başka Ermeni Osmanlı subayı idi.³⁶

Araplar konusunda da milliyetçi önyargılardan ve kolay genellemelerden kaçınmak gerekir. Mesela, Osmanlı ordusundaki Arap askerler içinde, İngiliz Arap Bürosu'nun hep beklediği türden bir dağılma ya da savaşımayı reddetme durumu, 1916'daki Şerif Hüseyin İsyanı'ndan sonra bile gerçekleşmedi. Osmanlı ordusundaki Arap askerlerden firar edenler elbette oluyordu ama, toplu halde bir firar ya da emir-komuta zincirini felç edecek bir itaatsizlik olmadığı gibi, Osmanlı ordusunu terk edip Şerif Hüseyin'e katılan bir Arap birliği de söz konusu olmadı.³⁷ Osmanlı ordusundaki Arap subaylar önemli ölçüde görevlerine sadık kaldı (hatta Milli Mücadele'de Türk ordusunda hizmete devam eden Arap subayları oldu).³⁸ David Fromkin'in gözlemlediği gibi, pek çok Arap asker Cihan Harbi boyunca sadece İslam'a değil, Osmanlı devletine de sadakat göstermeye devam etti: "Yakalanarak savaş esiri kamplarına konmuş Arapça konuşan subaylarla yapılan mülakatlara dayanan bir İngiliz istihbarat yazışması, subayların çoğunun aslında Jön Türkleri desteklediğini, desteklemeyen az sayıdaki subayın ise 'düşmanla çarpışırken askerî bir isyana kalkışmayı vicdanlarına şiddiramadığını' rapor etmişti."³⁹

Benzer biçimde, 31 Ekim 1917 ile 24 Kasım 1917 tarihleri arasında İngiliz kuvvetlerinin eline geçen firari ve savaş esirlerine dair ilginç bir örnek, Osmanlı ordusunda görev yapan Arap askerlerin (ve aynı zamanda Rum, Ermeni ve Musevilerin) öyle aşırı oranlarda düşmana teslim olmadığına işaret etmektedir. Bu İngiliz raporuna göre, ellerindeki toplam 7.233 Osmanlı esiri ve firarisinin yüzde 64'ünü Türkler, yüzde 27'sini Araplar ve yüzde 9'unu Rumlar, Ermeniler ve Museviler oluşturuyordu.⁴⁰ Bu tablo yukarıda ana hatlarıyla verilen oranlarla şaşırtıcı derecede benzerdir. Mısır'daki İngiliz Sefer Kuvveti'nin savaşın hemen ardından yayımladığı bir başka istatistik bilgisine göre, İngilizlerce yakalanan 453 firarinin 297'si Türk, 42'si Arap, 37'si Rum ve 4'ü Musevi idi; 71'i ise "diğerleri" olarak tanımlanmıştı (bunlar da muhtemelen ağırlıklı olarak Ermeniler ve Kürtlerdi).⁴¹

Öte yandan, firar sorunu askerlik mükellefiyeti dahilinde askere alınan personelle de sınırlı değildi. Muvazzaf subaylar içerisinde

de zaman zaman firar edenler oluyordu. Ama mevcut belgelerin verdiği resme bakılınca subay-firarilerinin sayısının çok fazla olmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Aydın vilayetine ait ilginç bir örnek, ordudan firar eden subayların da bazen firar-eşkîyaların silahlı çetelerine katıldığını göstermektedir.⁴²

Firarların Nedenleri: Açıklananlar ve Anlaşılanlar

Osmanlı ordusunda vuku bulan yüksek firar sayılarının nedenlerini izah etmeye çalışırken başlıca iki belge seti bize yardımcı olmaktadır. Bunların birincisi, Cihan Harbi'ne katılan ve savaş koşullarını bizzat tecrübe eden çeşitli orta ve yüksek rütbeli Osmanlı subaylarının bıraktığı hatırat ve günlük tarzı benlik belgeleridir. Neredeyse hepsi savaştan sonra basılmış olan bu yazıların içerikleri kişiseldir; gözlemler ve önem atfedilen meseleler kişiden kişiye farklılık arz etmektedir. Neredeyse hepsi resmî belgelerin standart filtresinden geçemeyen önemli ayrıntılar ve değerli bilgiler içermektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, yüksek rütbeli subayların anıları genellikle resmî rapor havasındadır; bunların genel bir özelliği de üst düzey komuta kademelerini işgal etmiş yazarlarının icraatını mazur ve haklı gösterme çabasıdır. Ama ilginçtir ki, orta ve alt kademelerde görev yapmış subayların anı ve günlükleri çok daha kendiliğindendir ve görüp yaşadıklarını daha az filtreleyerek, daha “doğal” halleriyle sunma eğilimindedir. Elbette, sesini asıl duymak istediğimiz kitlenin, yani askere alınan köylü gençlerin (ve tabii firarilerin de) neredeyse tamamı okuryazar olmadığı için, maalesef bunlar geriye çok az kişisel yazılı kayıt bırakmıştır.

İkinci belge seti, yakalanan firarilere dair sorgulama raporlarını içeren resmî arşiv malzemeleridir. Burada iki tip belge grubunu kullanıyoruz: Osmanlı yetkilileri tarafından yakalanıp sorgulanan Osmanlı firarilerine dair belgelere baktığımız gibi, İngiliz kuvvetleri tarafından yakalanıp (ya da İngilizlere teslim olan) firarilerin İngiliz yetkililer tarafından yapılan sorgularını içeren İngiliz arşiv belgelerini de inceliyoruz. Bu noktada, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı devletinin savaştığı başlıca devletlerden biri olan İngilizle-

re ait belgeler meseleye farklı bir perspektiften bakmamıza imkân tanımaktadır. İngiliz belgelerini kullanmak, bazen tamamıyla Osmanlı-Türk kaynaklarını kullanarak çizilen resimdeki kaçınılmaz boşlukları doldurmaya yardım etmektedir. Gerçi, firarilere ait sorgulama kayıtları neredeyse tamamen, firarinin kendisi tarafından değil, sorguyu yapan otorite tarafından kayda geçirilmiştir; sorguda sorulan sorular da o otorite tarafından seçiliyordu. Ama gene de firarinin kendi sesine yaklaşma isteğimizde bu belgeler önemli ayrıntılar içermektedir. Bu iki ana belge setinin yanı sıra, konuya dair malumat içeren gerek Osmanlı gerekse de İngiliz resmî kurumlarına ait yazışmalara ve askerî istihbarat raporlarına da bakılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı askerlerinin firar etme nedenleri arasında, fiziksel ve zihinsel yorgunluk ile tükenmişlik en sık zikredilendir. Bu tükenmişliğe ise, firarilerin şikâyetlerine bakılırsa, yetersiz gıda, kötü ve eksik giysi ve hastalıklar yol açıyordu. Şüphesiz, ülkenin zaten çok iyi durumda olmayan mali kaynakları ve altyapısı savaşın sonuna doğru daha da zorlandıkça, cephelerdeki yaşam koşulları askerler için giderek daha zor katlanılır hale geliyordu. Ancak, bu olgunun varlığı inkâr edilemez olmakla birlikte, ve de bu sorunun ciddiyetine işaret eden çok sayıda örneğe rağmen, cephedeki kötü koşullarla firarlar arasında otomatik ve hiç değişmez bir pozitif korelasyon olduğunu farz etmek yanıltıcı olabilir. Aynı koşullara, hatta daha kötülerine maruz kalıp da savaşın sonuna kadar hizmete devam eden çok sayıda askerin olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca, sorunun evrim çizgisi savaşın başından sonuna değin düz bir çizgi şeklinde değil, inişli çıkışlı bir grafik sergilemiştir. Yenilgi faktörü ve savaşın süresiz uzamasının yol açtığı umutsuzluk hali de (ya da, başka bir deyişle, yenilginin kaçınılmaz olduğu hissiyatı) bu açıdan göz önüne alınmalıdır. Genel resme bakıldığında, yenilginin kaçınılmaz olduğu hissiyatının askerlerin firar etmesinde önemli bir arka plan nedeni olduğu akla gelmektedir. Elbette, anlaşılır nedenlerle, firariler cepheye yaşamlarını doğrudan olumsuz etkileyen daha somut ve doğrudan faktörlerle daha ilgiliydi ve firar nedeni olarak bunları ifade etmeye eğilimliydi. Eldeki kanıtlar, Osmanlı

ordusunda en çok firar yaşanan cephelerin yenilgi koşullarının hüküm sürdüğü 1915 yılındaki Kafkas ve 1918 yılındaki Sina-Filistin cepheleri olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili arşiv malzemesi ve ikincil literatürde firara dair en az örneğe Osmanlıların zafer kazandığı 1915 yılındaki Çanakkale Cephesi'nde rastlanması bu açıdan çok şaşırtıcı değildir. Çanakkale Cephesi'nde firar elbette hiç yok değildi, ama en azından Gelibolu Yarımadası'nın iyi kontrol edilen kısımlarında bu sorun bölgedeki Osmanlı kuvvetlerini çok uğraştırmışa benzememektedir.⁴³

Yenilgi faktörüyle de ilgili olan bir başka neden olarak, her ne kadar yakalanan firariler ifadelerinde bundan doğrudan bahsetmekte çekince gösterecekler de, ölüm ve yaralanma korkusunun da firar etmede önemli bir rol oynadığını tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Firariler bu korkuya değinme gereği hissettiklerinde genellikle oldukça dolaylı bir dil kullanarak bunu yapıyorlardı. Örneğin, bir İngiliz askerî istihbarat raporuna göre, bazı firariler “Rusların silahları Türklerin elindeki silahlardan daha üstün” serzenişinde bulunuyor ve bunu, yetersiz gıda sorunuyla birlikte firar nedeni olarak veriyordu.⁴⁴

İngiliz askerî istihbarat raporlarında, yakalanmış Osmanlı firarilerinin birçoğu yetersiz gıdaları ve açlığı firar etmelerinin temel sebebi olarak zikrediyordu. İngiliz yetkililer, “kötü gıda ve savaştan tikslenme firarilerin daima vurguladığı nedenler” tespitini yapmıştı.⁴⁵ Aslında, Osmanlı askerî yetkililerinin kendileri de burada zikredilen sorunun firarların başlıca nedenlerinden biri olduğundan gayet haberdar idiler. Savaşta kurmay subay olarak görev yapan Ali Fuat Cebesoy, Cihan Harbi'ne dair kaleme aldığı bir askerî tarih anlatısında şunları söylüyordu: “Fırarın çokluğu Türk askerinin hamiyetsizliğinden değil, hiçbir insanın tahammül edemeyeceği perişanlık ve sefaletin çokluğu ve bunların devamlarının meydana getirdiği yılgınlığın tesirinden idi”; dolayısıyla ona göre, “fırarın çoğalmasını mazur görmek lazım gelir” idi.⁴⁶ Filistin Cephesi'nde savaşmış olan Osmanlı subayı İbrahim Sorguç da hatıratında, bu cephedeki askerlerin karşı karşıya kaldığı kötü gıda ve giyim koşullarını detaylı bir biçimde tasvir etmektedir. Sorguç bu cephedeki

sert yenilginin sebebini bu berbat koşullara atfediyordu. Cebesoy gidi o da, yüksek firar sayılarına rağmen “Türk askerinin cesaret ve kahramanlığı”nı sorgulamıyordu; ama Türk askerindeki böyle si yeteneklerin, eğer o askerin karnı aç ve ayağı çıplaksa, savaşmaya yetmeyeceğinden şikâyet ediyordu.⁴⁷

Elbette, askerlere atfedilen “kahramanlık” ve “vatanseverlik” verili vasıflar olmaktan ziyade askerlerin gerçek savaş koşulları karşısındaki dayanma seviyesine bağlı özelliklerdi. Bu dayanma gücü ayrıca, yukarıda izah edilen, askerlik hizmetinin zımnî sözleşme niteliğinin sürmesine de bağlıydı. Bazı örnekler bu durumu gayet net ortaya sermektedir. Mesela, Çanakkale Cephesi’nde Aralık 1915’te İngiliz tarafına geçen bir firari İngiliz yetkililer tarafından yapılan sorgusunda savaştan yorulduğu için kaçtığını ifade etmişti. Aynı firari kendilerine verilen gıdanın çok yetersiz olduğunu da iddia ediyordu: “Yemek çok az miktarda ekmek, çorba, kuru fasulye, nohut, balık ve üzümünden ibaretti.”⁴⁸ Irak-Mezopotamya Cephesi’nden başka bir örnekte, Şubat 1916’da firar etmiş olan “bir Arap firarisi” eğer kaçmasaydı açlıktan öleceğini iddia ediyordu.⁴⁹ Benzer şekilde, Filistin Cephesi’nde Nisan 1918’de firar eden bir “Türk çavuş” firar etmesinin nedenini kötü ve yetersiz yiyecek olarak ifade etmişti.⁵⁰ Aynı cephede birkaç hafta önce firar etmiş başka bir Osmanlı askeri beş gün boyunca kendisine ve asker arkadaşlarına hiç tayin verilmediğini, beş günün sonunda ancak ufak bir miktar eklemek aldıklarını ileri sürmüştü. Aynı firari bu durumun “askerler arasında hoşnutsuzluğa neden olduğunu,” ama “bir subayın sorun çıkaracak olanı vurmakla tehdit ettiğini” iddia ediyordu. Ayrıca, “el konulacak sığır bulunabildiğinde bunun tayınlarına ilave edildiğini” belirtiyordu.⁵¹

Firarlar ve onunla bağlantılı olarak cephelerde gıda sıkıntısı savaşın her yılında bir sorundu, ama bilhassa savaşın ikinci yarısında, özellikle de 1918 yılında, sorunun yoğunluğu dikkate şayan biçimde artmıştır. Emek ve tohum eksikliğinden kaynaklanan verimsiz hasatlar ve yetersiz nakliye imkânları gıda sıkıntısı sorununun, başta İngiliz kuvvetlerinin savaşın son yılında Osmanlılara karşı üstünlüğü ele aldığı Sina-Filistin Cephesi olmak üzere, bütün cephelerde derinleşmesine katkıda bulunmuştu. Cepheler bazında kesin ista-

tistik verilere sahip değiliz, ama bu durumun bir sonucu olarak en yüksek sayıda firar vakasının 1918 yılında Sina-Filistin Cephesi'nde olduğunu mevcut belgelere bakarak ileri sürebiliyoruz.

Bir Osmanlı askerine savaştan hemen önce Mart 1914'te verilen günlük tayınla Mart 1918'de Filistin Cephesi'nde verilen günlük tayın karşılaştırıldığında, cephelerdeki iâşe durumunun savaşın son yılında ne kadar çarpıcı bir biçimde kötüleştiği ortaya çıkar. Osmanlılardan ele geçirilen belgelere dayanan bir İngiliz askerî istihbarat raporuna göre, Osmanlı askerinin Mart 1914 tarihindeki günlük tayın miktarı aşağıdaki gibiydi:

900 gram ekmek
600 gram peksimet
250 gram et
150 gram bulgur
20 gram tereyağı
20 gram tuz

(ekstra tayın: pekmez, kahve, çay, ekmek ve kaymak. Bunların yerine tahin helva da verilebilir. Ayrıca bol miktarda yakacak ve sabun da var.)

Buna karşın Osmanlı askerine Mart 1918'de Filistin Cephesi'nde verilen tayın sadece 500-600 gram ekmek, biraz tahıl lapası ve bazen de bir parça sebzededen ibaretti. Et çok nadir verilebiliyordu ve verildiğinde de çok azdı. Bu tayını aynı tarihte aynı cephe'deki bir İngiliz askerine verilen tayınla karşılaştırmak, Osmanlı askerlerinin karşı karşıya olduğu gıda sıkıntısını daha da gözler önüne serecektir. İngiliz askerinin günlük tayını aşağıdaki gibiydi:

336 gram ya da $\frac{3}{4}$ libre taze et
446 gram ya da 1 libre ekmek
112 gram ya da 4 ons domuz pastırması
84 gram ya da 3 ons reçel
84 gram ya da 3 ons şeker
56 gram ya da 2 ons sebze; ayrıca çay, süt, tuz ve ekstra ikramlar.⁵²

Irak'ta yakalanan Osmanlı firarileri (muhtemelen Arap).

Kaynak: *Cephelerden Kurtuluş Savaşı'na, 1. cilt: Birinci Dünya Savaşı ve Cepheler* (Ankara: Ankara Ticaret Odası, 2004), s. 173.

Gıda sıkıntısının yanı sıra, yetersiz giyim-kuşam malzemesi de Osmanlı askerlerinin cephedeki kötü koşullara dayanma seviyesini aşındıran bir diğer önemli etmendi. Görünüşe bakılırsa bu sorunun kapsamı o denli genişti ki, sadece erler değil subaylar da bundan mustarıptı. Osmanlı askerleri aşırı soğukta (mesele kış aylarında Kafkas Cephesi'nde) ya da aşırı sıcakta (mesela Arap çöllerinde) savaşmak zorunda kaldığında bu sorunun olumsuz sonuçları daha da artıyordu. 1918 yılında ordu personelinin üst-baş durumu o kadar kötüleşmişti ki, Liman von Sanders komutası altındaki subayların yırtık-pırtık üniformalar giydiğinden, hatta bazı tabur komutanlarının bot bulamadıkları için çarık giymek zorunda kalmasından şikâyet ediyordu.⁵³ İngiliz askerî istihbarat raporlarında da bu giysi ihtiyaçlarının karşılanamaması sorununu firar nedeni olarak veren bazı firarilerden bahsedilmektedir. Mesela Filistin Cephesi'nden 4 Mart 1918 tarihinde firar eden bir Osmanlı askeri (bu asker orduda aşçı ve kasap olarak hizmet ediyordu) uzun aylar geçmesine rağmen askerlere yeni üst-baş ve bot verilmediğini söylüyordu.⁵⁴ İngiliz yetkililer tarafından 1918 Şubat sonlarında sorguya çekilen bir başka Osmanlı firarisi ise son on bir aydır askerlere hiç bot verilmediğinden, “bunun yerine ancak iple bağlanan ve

çorapsız giyilen ham deriden çarıklar verildiğinden” yakınıyordu. Bu firarı aynı zamanda İstanbul’da büyük bir deri kıtlığı olduğunu ve bir çift botun fiyatının akıl almaz derecede zamlandığını iddia ediyordu.⁵⁵ Giyim-kuşam malzemelerindeki kıtlık Osmanlı askerlerini düşmandan giysi çalmaya itmiş görünmektedir. İngilizlerin elindeki bir Osmanlı savaş esiri, Aralık 1917’de Nablus yakınlarında elli kadar İngiliz savaş esiri gördüğünü ve “Türkler botlarını çaldığı için” yalınayak yürüdüklerini belirtmişti.⁵⁶

Askerlerin bağışıklık sisteminin zayıflamasına yol açan kötü gıda ve giyim-kuşam koşulları askerler arasında hastalıkların artmasına ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasına katkıda bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı zayıat istatistiklerine bakıldığında Osmanlı ordusunun sağlık sisteminin dizanteri, tifo ve sıtma gibi hastalıklarla baş etmede çok zorlandığını göstermektedir. Osmanlı ordusunda Birinci Dünya Savaşı esnasındaki hastalıklar üzerine yapılan yakın zamanlı bir çalışma yaklaşık 400.000 Osmanlı askerinin salgın hastalıklardan öldüğü tahminini yapmaktadır. Dikkat çekici derecede yüksek olan bu rakam savaş boyunca askere alınan toplam insan sayısının yaklaşık yüzde 13’üne denk gelmektedir.⁵⁷ Bu nedenle, yakalanan firarilerin sorgularında ordudaki hastalıklardan ve yetersiz sağlık imkânlarından sıkça yakınması şaşırtıcı değildir. Mesela Irak Cephesi’nde Kutü’l-Ammare bölgesinden kaçan bir Osmanlı askeri cephede askerler arasında hastalıkların kol gezdiğini iddia ediyordu.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda erlere subayları tarafından kötü muamelede bulunulması firarilerin sıkça şikâyet ettiği bir diğer önemli sorundu. Yakalanmış firarilerin ifadelerinden anlaşılıyor ki, dayak erlere yönelik kötü muamelenin en yaygın biçimiydi.⁵⁹ Elbette, dayanın orduda ne derece yaygın olduğunu tam olarak kestirebilmek kolay değildir, zira yakalanan firarilerin kendi durumlarını mazur göstermek ve yetkililerden hoşgörü ve merhamet görmek için çektikleri sıkıntıları abartma eğiliminde oldukları da bir gerçektir. Bununla birlikte, orduda subayların erlere karşı kötü muamelede bulunmasından bahsedenler sadece firariler değildi. Cihan Harbi’nde Osmanlı ordusunda hizmet et-

miş (ve firar etmemiş) çeşitli Osmanlı-Türk subayları da hatırat ve günlüklerinde bu meseleye değinmektedir. Kafkas Cephesi'nde ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak görev yapan Faik Tonguç bunlardan biriydi. Tonguç hatıratında, cepheye gitmeden önce dayığı insanlık dışı ve zamanı geçmiş bir disiplin aracı olarak gördüğünü, ama savaşın acımasızlığının kendisini değiştirdiğini ve “insafsızca dayak atmasını” öğrendiğini itiraf ediyordu.⁶⁰ Bu dönüşümünü, köylü askerlerin disiplininin başka türlü sağlanamaması gerekeceğiyle haklılaşıyordu:

Talim ve terbiyeden yoksun köylü çocuklarının kontrolü başka şekilde sağlanamıyordu. Nöbet yerinde uyumanın dünya ve ahirette kötülük getireceği hakkında uzun boylu söz söylemektense, gece nöbet hattını dolaşırken uyuduğu görülen nefere, sabahleyin bölükte 20 sopa vurursam daha çok faydası oluyordu.⁶¹

Dayak er-erbaş kademesindekilerin sıkça zikrettiği bir sorundu. Örneğin, okuryazar bir asker olan ve Birinci Dünya Savaşı'nda sırasıyla Çanakkale, Galiçya ve Filistin cephelerinde çavuş olarak hizmet eden İbrahim Arıkan'ın gözlemine göre, dayak Osmanlı ordusunda neredeyse günlük sıradan işlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Arıkan'ın hatıratından, dayağın subaylar tarafından askerlerin işlediği hafif suçlarda yaygın bir biçimde başvurulmuş bir cezalandırma biçimi olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Cihan Harbi'nde orduya gönüllü olarak katılan ve sonra da tabur imamı olarak hizmet eden bir medrese hocası olan Abdullah Fevzi Efendi, subayların erlere kötü muamelede bulunmasını ve bilhassa da dayak atmasını, Osmanlı askerlerinin moralini ve birlik ruhunu zayıflatan başlıca nedenlerden biri olarak kınıyordu.⁶³

Çanakkale Cephesi'nden firar edip İngilizlerin eline düşen bir Osmanlı askeri, “askerler subayları kızdıracak en ufak bir şey yaptığında dayak diyorlar” diyordu.⁶⁴ Peki askerlere dayakta etnik ya da dinî bir ayrımcılık var mıydı? Mevcut örnekler dayaktan kimsenin muaf olmadığını, hatta İbrahim Sırguç'un hatıratından öğrendiğimiz gibi, köylü Anadolu Müslüman askerlerin bolca

dayak yediğini göstermektedir. Ama firari ifadelerine bakıldığında, gayrimüslim ve Arap Osmanlı askerlerinin bu soruna daha fazla vurgu yaptığını da eklemek gerekir. İngiliz askerî istihbarat raporlarında bazı gayrimüslim ve Arap firariler Osmanlı ordusundan kaçımlarının başlıca nedeninin kötü muamele ve dayak olduğunu söylüyordu. Sadece erler değil subaylar da bu konudan şikâyetçiydi. Mesela, Mayıs 1918'de İngilizlerin eline geçen bir Ermeni Osmanlı subayı “orduda bir Ermeni kabahat işlediğinde çok sert bir muameleye maruz kalıyor” iddiasında bulunuyordu. Bu Ermeni subayının bir diğer iddiası da, ordudaki subay Ermenilerin, “yüzbaşı olabilen tabipler ve mülazım-ı evvel (üstegmen) olabilen eczacılar hariç, en yüksek mülazım-ı sâni (teğmen) rütbesine kadar terfi edebildikleri” idi.⁶⁵

Bilhassa 1918 yılında Sina-Filistin Cephesi'yle ilgili olanlar olmak üzere, bu soruna temas eden belgeler Arap askerlerin (hem erler hem de subaylar) ordudaki kötü muamele ve dayaktan diğer herkesten, hatta gayrimüslimlerden de, daha fazla yakındığını ortaya koymaktadır. Filistin Cephesi'nden Nisan 1918'de firar eden ve İngilizlerin eline geçen bir Arap subayı Osmanlı ordusundaki firarları üç nedene bağlıyor ve bunlardan birinin kötü muamele ve dayak olduğunu söylüyordu (belirttiği diğer iki neden ise savaşın hiç bitmeyeceği hissiyatı ve gıda kıtlığı idi).⁶⁶ Gene Filistin Cephesi'nde 10 Mart 1918 tarihinde İngilizlerce esir alınan bir Osmanlı subayı (etnik kökeni hakkında bilgi yok) Arap askerlerine kötü muamele edildiğini ve genelde bunun onların firar etmesinin nedeni olduğunu ileri sürüyordu.⁶⁷ 18 Nisan 1918'de firar etmiş olan bir Arap subayın iddiasına göre “Türk ordusunda Arap subaylara kötü muamele ediliyor, terfi ve komuta kademesi açısından Türkler Arapların aleyhine kayırılıyor, Türk bir teğmen bazen bir Arap yüzbaşının üstü yapılıyor” idi.⁶⁸ Irak-Mezopotamya Cephesi'nden firar eden bir başka Arap asker orduda Türk askerlerle Arap askerlerin hiç iyi geçinemediğini iddia ediyor ve “ne zaman bir sürtüşme çıksa Türkler kendi subaylarını destekleyip Araplara kötü davranıyorlar, bundan dolayı da Araplardan çok firar eden oluyor” diyordu.⁶⁹

Bu son örnek, ordu içerisinde farklı etnik ve dinî gruplardan askerlerin kendi aralarındaki ilişkilerin de subaylarla olan ilişkileri kadar gerilimli olabileceğini akla getirmektedir. Kafkas Cephesi'nde hizmet eden Osmanlı sıhhiye onbaşı Ali Rıza [Eti] Efendi'nin günlüğü bu bakımdan ilginç bir örnek sunmaktadır. Ali Rıza Efendi'nin anlattığına göre, Türk askerler düşman safında savaşan birçok Ermeni gönüllüyü gördüklerinde ve kendi içlerindeki Ermenilerin de Ruslarla işbirliği yaptığına dair dedikoduları duydukça ordudaki Ermeni askerlere husumet besliyordu. Hatta ona göre bu nefret o kadar artmıştı ki kendi silah arkadaşları “günde beher taburdan üç beş Ermeniye kaza’en vuruyorlar” idi.⁷⁰ Bu nefret he-yulası belli ki onu da içine çekmişti, zira kendi anlattığına göre, bir sıhhiye personeli olarak hizmet ettiği askerî hastaneye gelen yaralı Ermenileri intikam için zehirlemeyi bile düşünmüştü: “İntikamımı almak benim için pek kolay. Hastanedeki Ermenilerden üç dördüne süblime içirerek öldüreceğim.”⁷¹ Bu plan ürkütücü olmakla birlikte, gündükten yazarın bunu gerçekten yaptığına dair bir ipucu çıkmamaktadır.

Arap firarilerin Osmanlı askerî yetkililerine karşı suçlamaları bazen bir karşı propaganda biçimini alıyor ve Osmanlı devleti de bunlara resmî düzeyde yanıt verme gereği hissediyordu. Hariciye Nezareti evrakında bulunan bir belge bu bakımdan ilginç bir örnek sunmaktadır. 1917 yılında, Osmanlı ordusunda Kafkas Cephesi'nde subay olarak hizmet etmiş olan bir Arap firari Mısır'da çıkan Arapça bir gazeteye (*El Kofkat*) verdiği demeçte Türk subayların Arap askerlere çok kötü davrandığını söylemişti. Ayrıca, bir Türk subayın 18 Arap subayı öldürdüğünü ve Kafkas Cephesi'nde savaşın başında 17.000 personeli olan bir Arap tümeninin öldürülme (sadece düşman tarafından değil Türkler tarafından da) ve firarlarla 300-400 askere kadar düştüğünü iddia etmişti.⁷² Osmanlı devleti yetkilileri bu haberdan, haberi Reuters üzerinden alan Lahey konsolosluğu tarafından haberdar edilmişti. Bu haber üzerine Harbiye Nezareti Üçüncü Ordu Kumandanlığı'ndan bu iddiayı soruşturmasını istedi. Akabinde Enver Paşa imzasıyla bir cevap yayımlandı ve iddianın asılsız ve adı geçen Mısır gazetesi tarafından uydurulmuş olduğu belirtildi.⁷³

Askerlere muameledeki ayrımcılık meselesi sadece gayrimüslimler ve Araplarla sınırlı değildi. Türk firarilerin bazıları da Osmanlı ordusundaki Alman askerlerin kayırıldığından, iâşe ve subayların muamelesi açısından Almanların lehine ayrımcılık yapıldığından şikâyet ediyordu. İngiliz askerî istihbarat raporlarına bakıldığında, İngiliz yetkililerin bu durumu en az gayrimüslim ve Arap firarilerin şikâyetleri kadar ciddiye aldığı anlaşılmaktadır. Ağustos 1918'de Sina-Filistin Cephesi'nden firar eden bir Osmanlı başçavuşu İngiliz yetkililere verdiği ifadede “aslında vatanı için ölmeye istekli olduğunu, ama ortada vatan diye bir şey kalmadığını” söylüyor, “Türklerin artık, her şeyi kendileri için kullanan Almanların kölesi durumuna düştüğünü” iddia ediyordu. “Bu durumda bir asker vatanseverlik duygularını nasıl muhafaza eder?” diye soran firari, “ne kendisinin ne de kendisiyle birlikte firar eden diğer üç arkadaşının bir daha Türkiye'ye dönme niyetinde olmadığını” belirtmişti.⁷⁴ Benzer bir gözlem, İngiliz yetkililerin “zeki biri” şeklinde not düştüğü bir Arap firari tarafından da dile getirilmişti. Bu firari, “Türk askerleri Almanların en iyi yiyecekleri aldıkları ve en iyi muameleyi gördüklerinden son derece eminler” diyordu.⁷⁵ İngiliz istihbarat subaylarının bu tür ifadelere dayanarak yaptıkları genel bir yorum durumu gayet net bir şekilde özetlemektedir:

Türk yetkililerin Alman askerlerini nasıl kayırdığını gören Türk askeri ve hatta ondan daha fazla Türk halkı genel olarak Almanlardan hazzetmiyor; Almanlar için Galiçya ve Romanya'da can veren birçok Türk birliği olduğunu bilirken, kendisiyle yan yana savaşan hiçbir Alman askeri olmadığını gördüğünde öfkesi sınır tanımıyor. Alman ve Türk askerleri arasında sık sık kavga çıkıyor. Şam'daki muhbirimiz, kendi subaylarının teşvikiyle Alman nakliye birliğinden bir askere saldıran Türk askerlerini görmüştür.⁷⁶

Bununla birlikte, İngilizlerin Osmanlı ordusundan firar eden askerlere yönelik muamelesinde de ayrımcılık söz konusuydu. Mevcut belgeler İngiliz yetkililerin Osmanlı ordusundan firar edip kendi ellerine geçen askerleri “Türk firariler” ve “Arap, Ermeni,

Rum ve Musevi firariler” (yani “Türk olmayanlar”) şeklinde iki ana kategoriye ayırdığına işaret etmektedir. İngilizlerin bu iki kategoriye karşı muamelesi eşit değildi. İkinci kategoriye birincisine göre potansiyel olarak daha “zararsız” ve İngiliz askerî hedefleri açısından daha “faydalı” gördükleri söylenebilir. İngilizlerin elindeki Osmanlı firarilerine nasıl muamele edileceği konusunda bir politika formüle eden bir askerî istihbarat raporu Türk firarilerin “istisnasız savaş esiri olarak ayrılması gerektiğini” belirtirken, “Arap, Ermeni, Rum ve Musevi firarilerin önce istihbarat komutanlığı subayları tarafından sorgulanması” gerektiğini belirtiyor ve bunlar içerisinde, “İşgal Altındaki Düşman Toprakları’nın sakini olanlar var ise ve bunların zararsız olduğuna kanaat getirilmiş ise salıverilebilirler, kalmalarına ya da köylerine dönmelerine izin verilebilir,” diyordu.⁷⁷ İngiliz yetkililer ikinci kategorideki firarilere, eğer kendileri için çalışmaya istekli iseler, Mısır Amele Taburları’nın en yakın karargâhına gönderilme seçeneğini de sunuyordu; buna istekli olanların sevk emirlerine bir de not eklenecek ve salıverilme süreçleri hızlandırılacaktı. Ayrıca, eğer bir gayrimüslim ya da Arap firarinin cephedeki İngiliz birliklerine herhangi bir faydalı katkısı olabileceğine (mesela “arazide rehberlik yapma ya da düşman topraklarının nerelere konuşlandırıldığını gösterme”) kanaat getirilirse, en yakındaki istihbarat komutanlığı subayına, söz konusu firarilerin böylesi hizmetlerde istihdamı için başvuruda bulunulacaktı.⁷⁸ Savaş esirleri hakkındaki bir İngiliz istihbarat yorumu, İngiliz yetkililerin Osmanlı firarileri ve savaş esirlerine karşı ayrımcı tutumunun nasıl bir şablon doğurduğunu gözler önüne sermektedir. Buna göre, “Türk subay savaş esirleri işe yarar bir bilgiyi çok nadir verdikleri gibi kendilerini esir edeni yanıltmaya da kalkışabilirler... Arap ve Hristiyan savaş esirlerinin faydalı malumat vermesi daha muhtemeldir.”⁷⁹

Öte yandan, firar etme nedenlerinin hepsi cephedeki koşullarla ilgili değildir. Askerler dış dünyayla hiçbir kişisel bağlantısı olmayan savaş makineleri değillerdi. Tersine, geride bıraktıkları aileleri ve sevdikleri vardı; bunların anıları cepheye kaldıkları müddet boyunca onlar için hep canlıydı. Savaş uzadıkça ve evden uzak kalı-

nan süre arttıkça, askerlerin geride bıraktıkları sevdikleriyle ilgili özlem ve kaygıları da yoğunlaşıyordu; ayrılık yıllarla ifade edildiğinde sıla hasretinin katlanılmaz olduğu anlar gelip çatabiliyordu. Osmanlı askeriyesinin cephedeki askerlere memleket izni verme politikası savaş esnasında oldukça sıkı bir hal almıştı. Mesela savaşın ilk iki yılında tek bir askere bile memleketine gitme izni verilmediğini zikreden Ali Fuat Cebesoy, bunu Osmanlı ordusunda yaşanan firarların başlıca nedenlerinden biri olarak görüyordu.⁸⁰ Askerlerin yıllarca evlerinden uzak kalmalarının ve bu süre içinde sevdiklerinden hiç haber alamamalarının onların zorluklara dayanma kapasitesini zayıflattığı tespitini paylaşan başka Osmanlı komutanları da vardı.⁸¹ İzin sorunu bir gerilim kaynağıydı, çünkü “izin sadece savaş yorgunu askerler için bir soluklanma vesilesi değildi, aynı zamanda kendi insanlıklarının yeniden farkına varmak, ailelerinin ve ait oldukları toplulukların üyeleri olarak kendi kimliklerini ifade etmek için bir fırsattı.”⁸² Ayrıca, zar zor verilen izinlerin süresi de çoğunlukla askerlerin ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar kısa oluyordu; izne giden pek çok askerin izin bitişi geri dönmeleri, yani firar etmeleri gerçeği bu durumun göstergesiydi.⁸³

Bilhassa, cephedeki askerler sevdikleri hakkında kötü bir haber aldıklarında, içine düştükleri kaygı ve keder hali onları firar etmeye itebiliyordu; bu aynı askerlerin cephedeki başka zor koşullara karşı sebatkâr olması bu psikolojik baskıya çare olmayabiliyordu. Osmanlı askerlerinin ezici çoğunluğu okuryazar değildi, dolayısıyla sevdikleriyle mektuplaşma yoluyla haberleşmeleri minimum düzeydeydi. Ama evden ve memleketten haber almanın başka yolları da vardı. Mesela bir askerin memleketinden yeni askere alınmış olarak gelen biri bir nevi haber kaynağı da oluyordu. Ayrıca, cepheye ya da cepheleler arası transferler esnasında bazı askerler kendi memleketlerinden ya da yakınlarından geçebiliyor ve sivillerden haber alabiliyorlardı. Ödemişli Çavuş Receb örneği bu bakımdan ilginçtir. Kayınpederinin vefat haberini alan Receb, İzmir’de askerî hastanede görev yaparken 18 Şubat 1916’da firar etmiştir. Bu haberi, memleketi Ödemiş’ten olup aynı hastaneye hasta olarak gelen bir askerden almıştı. Çavuş Receb yakalanıp sorgulandığında,

firar nedeni olarak aldığı vefat haberinin kendini aşırı derecede üzmesini verir; ayrıca, kayınpederine emanet ettiği çocukları için çok endişelenmişti.⁸⁴ Benzer başka bir örnek ise Yalvaçlı Er Ömer'e aitti. İzni bittiğinde birliğine dönmeyip firar eden Ömer, annesinin vefatını firar etme nedeni olarak vermişti.⁸⁵

Firarinin “Yaşam Tarzı”: Firariler, Eşkıyalar ve Devlet

Bir asker firar ettikten sonra yaşamını nasıl sürdürüyordu? Karını nasıl doyuruyor, nerede barınıyordu? Askerden kaçtıktan sonra onu bekleyen zorluklar nelerdi? Her firari benzer zorluklarla mı karşılaşılıyordu? Sivil halk firarilerle karşılaştığında onlara nasıl davranılıyordu? Firariyi Osmanlı toplumunda herkes kınıyor, görür görmez ihbar mı ediyordu? Osmanlı firarisi geride neredeyse hiç yazılı kayıt bırakmadığı için, bu soruları ancak başka insanların onlar hakkında yazıklarına bakarak yanıtlamaya çalışabiliriz. Yukarıda zikredilen, firarinin kendi sesine bizî dolaylı da olsa en çok yaklaştıran kayıtlar olan yakalanan firarilerin sorgu ifadeleri neredeyse tamamen firar eyleminin kendisine odaklandığı için, firarinin kaçtıktan sonraki deneyimlerini büyük ölçüde göz ardı etmektedir. Bu nedenle bu kayıtlar firarinin yaşam biçimine dair bir resim çizmemize pek fayda sağlamamaktadır. Üstelik sadece yakalanan firarilere ait oldukları için, sundukları ipuçları bütünü temsil etmekten uzaktır. Cihan Harbi esnasında ordudan firar edenlerin çoğu yakalanamamıştı. Yakalananların bazıları da yakalanana kadar uzun bir süreyi kaçak olarak geçirmişti. Ayrıca, şunu da belirtmek gerekir ki, “yakalanan” ibaresiyle zikredilen firarilerin aslında bazıları kendileri teslim olmuştu. Dolayısıyla, firarilerin nasıl hayatta kaldıklarına dair tek mevcut bilgi kaynağı, konuya bir güvenlik sorunu olarak yaklaşan askerî ve sivil kurumların ürettiği resmî belgelerdir. İlginçtir ki, bu belgelerin resmî karakteri sundukları bilgiyi belli sınırlar içine hapsedmekle birlikte, firar sorunundan bahsederken kullandıkları resmî söylemin satır aralarında konuyla ilgili çok değerli ayrıntılar da bulunmaktadır.

Bu resmî evraktan edinilen ilk izlenim, firarla bağlantılı önemli bir sorunun daha var olduğudur: Bu sorun eşkıyalık (şekâvet) sorunudur. Bu pek de şaşırtıcı değildir, zira dünyada tüm toplumlar da firariler daima “eşkıyalık için doğal bir materyal” sunmuştur.⁸⁶ Birinci Dünya Savaşı boyunca firar ve eşkıyalık birbiriyle o denli bağlantılı idi ki, Osmanlı devlet kurumlarına ait belgeler bu iki kelimeyi neredeyse her zaman birlikte kullanıyor, deyim yerindeyse onlara eşanlamlı kelime muamelesi yapıyordu.⁸⁷ Kanundan kaçan ve yaşamını idame ettirebilmek için sabit bir işte çalışma şansı olmayan firari için eşkıyalık çoğu zaman hayatta kalabilmek için tek alternatif oluyordu. Ne var ki, birbiriyle yakından bağlantılı olarak muamele edilse de, aslında resmî perspektif bir suç olarak firar ve eşkıyalık arasında gene de bir ayırım yapıyordu. Resmî bakış açısından, firarinin statüsü eşkıyaninkine göre daha ıslah edilebilir görülüyordu. Mesela Meclis-i Vükelâ 21 Nisan 1918 tarihli kararıyla firarın tamamen askerî hukukun kapsamında bir mesele olduğuna hükmetmişti. Eğer bir asker hem firar hem de eşkıyalık suçu işlemiş ise, önce divan-ı harpte firar için dava edilmeli, ancak ondan sonra eşkıyalık suçundan yargılanmak üzere sivil mahkemeye yollanmalıydı.⁸⁸ Bu, firarın eşkıyalığa nazaran daha hafif bir suç olarak görülmesi anlamına kesinlikle gelmiyordu. Tersine, cephe çatışmalarının yoğunlaştı zamanlarda yakalanan firariler bazen cephele alelacele yargılanıp kurşuna dizilebiliyordu. Ancak, bir firari eğer cinayet gibi çok ağır bir ceza işlememişse, gene de bir asker muamelesi görebiliyordu. Aşağıda da değinileceği gibi, firarilere af çıkabiliyor, dolayısıyla firari geri kazanılabilir bir askerî insangücü olarak görülüyordu.

Belgelerden anlaşıldığına göre, savaş yıllarında hiç eksik olmayan eşkıyalık sorunu 1918 yılında daha da yoğunlaşmıştı. Dahiliye Nezareti tarafından 1 Haziran 1918 tarihinde tüm vilayetlere yollanan bir telgrafta, firari-eşkİYaların kurduğu silahlı çeteler tarafından işlenen cinayetlerin memleketin neredeyse her yerinde vuku bulmasından şikâyet ediliyor, mülki idarecilerin böylesi suçları nezarete düzenli olarak rapor etmesi isteniyordu.⁸⁹ Cinayetin yanı sıra bu çetelerin en çok işlediği suçlar arasında köylü ve ka-

sabalıların soyulması ve mallarının yağmalanması vardı. Bu suçlar doğrudan kaba kuvvet kullanarak işlenebildiği gibi, tehdit yoluyla da vuku bulabiliyordu.⁹⁰ Firari-eşkıyalar yerel halktan sadece gıda ve giysi gibi temel ihtiyaç malzemeleri gasp etmiyor, para ve mücevher gibi başka değerli eşyaları da zorla alıyordu.⁹¹ Yerel halk bu tür saldırılardan bazı yerlerde o denli bunalmıştı ki, bazıları köylerini terk edip daha güvenli yerlere göç etmeyi bile düşünüyordu. Mesela Aydın vilayetinin kazası Bozdoğan civarındaki köylüler hükümete dilekçe verip bölgelerinde firari-eşkıyaların sebep olduğu “şer olaylarının” önlenmesini istemiş ve bir kısmı kendilerini korumak için kasaba merkezine taşınmıştı.⁹²

Köylülerin hasatlarının firari-eşkıyalar tarafından yağmalanması yetkilileri bilhassa kaygılandırıyordu. Bunu sadece bir güvenlik sorunu olarak değil, ordunun iâşesi için hayati önemde olan aşâr vergisinin toplanmasına karşı büyük bir tehdit olarak da görüyorlardı. Dahiliye Nezareti tarafından 31 Temmuz 1917 tarihinde Kütahya’ya yollanan bir telgrafta, Dahiliye Nezareti’ne Maliye Nezareti tarafından firari-eşkîya çetelerinin saldırılarından şikâyet eden bir rapor yollandığından bahsediliyordu. Buna göre çeteler zengin fakir ayrımı yapmadan bütün köylüleri soymakla kalmamış, aşârın toplanmasını da imkânsız hale getirmişlerdi. Dolayısıyla telgraf, mülki idarecilerin bu çetelerin faaliyetlerini önlemek için en kısa süre zarfında ciddi tedbirler almasını istiyordu.⁹³

Eşkîyalık genelde tek başına yapılan bir iş değildi. İster firari olsunlar ister olmasınlar, eşkıyalar çoğunlukla çeteler teşkil ederek çalışıyordu. Bu çetelerdeki insan sayısı birkaç kişiden birkaç yüz kişiye kadar değişiyordu. Belgeler bazen çetelerden ziyade tek tek eşkıya isimlerinden bahsettiğinde bile aslında bahsedilen kişiler böylesi çetelerin liderleri ya da önemli kişileri oluyordu. Peki, firariler nasıl çete kuruyor ya da var olan bir çeteye nasıl katılıyordu? Bu süreçte temel belirleyici faktörün ortak etnik ya da dinî bağlar olduğu söylenebilir. Mevcut belgeler, bu çetelerin, ya da en azından görece daha büyük ve idarecilerin başını ciddi biçimde ağrıtmış olanların, genellikle etnik açıdan homojen gruplar olduğuna işaret etmektedir. Firariler her zaman sıfırdan çete kurmuyordu; birçoğu zaten var

olan çetelere katılıyordu. Bu çetelerle bağlantı liderle ya da çete mensuplarıyla etnik-dinî ortaklıklar üzerinden sağlanıyordu.

Anadolu'nun dağlık bölgeleri bu çetelerin barınma alanlarıydı. Örneğin, Bandırma civarında faaliyet gösteren Şahin Bey, Arnavut kökenli bir çete lideriydi; kendisi gibi Arnavutlardan oluşan yaklaşık 60 kişilik, atlılardan meydana gelen bir çetesi vardı. Aynı bölgede Arnavut firarilerin teşkil ettiği başka çetelerin de olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ İngiliz istihbarat kayıtlarında "Türk" olarak nitelenen Halil İbrahim, Ödemiş civarında dolaşan bir firari çetesine liderlik ediyordu; çetesinde kendisi gibi Türk 80 ila 120 firari-eşkıya vardı.⁹⁵ Eşekçi Kadir olarak tanınan bir başka eşkıya lideri de 20 ila 30 Türk eşkıyadan oluşan çetesiyle Bandırma bölgesinde faaliyet gösteriyordu. Aynı bölgedeki Kadir Efe ise Çerkez idi; kendi halkı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenen Kadir Efe yaklaşık 80 Çerkez atlı eşkıyasından müteşekkil bir çeteye liderlik ediyordu. Yetimoğlu çetesi Yalova bölgesindeki Laz göçmenlerden oluşturulmuştu ve mensuplarını daha ziyade firarilerden topluyordu.⁹⁶

Etnik açıdan karma çeteler hiç yok değildi, ama böyle olan çeteler dinî inanç açısından çok büyük ölçüde gene de homojen oluyordu. Mesela çete lideri Ali Bey'in kendisi bir Arnavut idi; 70-80 kişilik çetesinde ise Arnavutların yanı sıra Çerkezler de vardı. Gayrimüslim firariler de kendi eşkıya çetelerini kuruyordu. Örneğin "Topal Agop'un Kardeşi" nam Ermeni çete lideri Çukurova bölgesindeki Gâvur Dağı mevkiinde saklanıyor ve Ermenilerden müteşekkil 20-25 kişilik bir çeteyi yönetiyordu.⁹⁷ Estaveri ise Rum çete reisiydi; seferberlik ilan edildiğinde Orta Karadeniz bölgesinde askerden kaçmış, sonra arkadaşı Apostol ile birlikte Adapazarı'na gelerek çete faaliyetlerine başlamıştı. Bu çete aynı zamanda bölgedeki yerel Rum halkını askerden kaçmaya teşvik ediyordu.⁹⁸

Firari-eşkıyalar genellikle, devletin kolluk kuvvetlerinden kaçıp saklanmanın kolay olduğu dağlık bölgelerle özdeşleştirilir. Bu izlenimi destekleyen bol miktarda örnek de mevcuttur. Ama bu durum resmin tamamını temsil etmemektedir, çünkü kendi evi civarında saklanan, köy ve kent ortamları içerisinde kendini kaybettirmeye çalışan firariler de vardı. Örneğin, İstanbul valiliğiyle Dahiliye Ne-

zaretı arasında gerçekleşen bir yazışma, firarilerin büyük kentlere yakın bölgelerde de saklanabildiğini göstermektedir. 9 Mayıs 1916 tarihli bu yazışma, İstanbul Beykoz'da 265 civarında firarinin dolaştığından bahsediyordu.⁹⁹ Benzer biçimde, Musul adliye müfettişinden gelen bir rapor üzerine Dahiliye Nezareti Musul vilayetine 17 Haziran 1915 tarihinde bir telgraf yollamış ve artık sadece köylerde değil vilayetin kasabalarında da saklanan firarilere karşı mülki otoritenin gerekli tedbirleri almasını istemişti.¹⁰⁰ Yukarıda adı geçmiş olan Sıhhiye onbaşı Ali Rıza Efendi de Kafkas Cephesi'ndeki hizmeti esnasında, Kars kent merkezinde çoğunluğu Ermeni olan birçok firarinin dolaştığını günlüğünde not etmişti.¹⁰¹

Bu arada, firar sorununun sadece kara kuvvetleriyle sınırlı olmadığını vurgulamak gerekir. Firarların ezici çoğunluğunun, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin de ezici çoğunluğunu oluşturan kara ordusunda vuku bulduğu doğrudur.¹⁰² Ama donanmada firar sorununun kendisini hissettirdiğine dair örnekler mevcuttur.¹⁰³

Genel olarak yerel halkı tedirgin edenler firari-eşkıya çeteleriydi ama, bazen firarilerin kendileri de eşkıyaların gazabına uğrayabiliyordu. Bilhassa cepheden ya da birliğinden yeni kaçmış ve bilmedikleri bölgelerde belirsiz bir menzile doğru yürüyüşte olan firariler eşkıyalar için kolay av olabiliyordu. Bitlis'teki divan-ı harbin verdiği ve 2 Ocak 1915 tarihinde de padişah tarafından tasdik edilen bir hüküm bu açıdan ilginç bir örnek sunmaktadır. Söz konusu divan-ı harb bazı eşkıyaları firarileri soymak suçundan on yıl "küreğe konma" cezasına çarptırmıştı. Bitlis'in Kulp kazasında mukim Ali Kâhya bin Hüseyin, Feto bin Ahmed, Hamid bin Said, Mirza bin Şenco ve Salih bin Mamo nam eşkıyalar (ki adlarından anlaşıldığına göre muhtemelen Kürt idiler) bölgelerinde dolaşan firarileri soymak amacıyla çete teşkil etmişti.¹⁰⁴ Soyulan firari vakalarının Sina-Filistin Cephesi'nde de sık vuku bulunduğu anlaşılmaktadır. Çoğunlukla Bedevi eşkıyalar tarafından oluşturulan çeteler buldukları firarileri soyuyordu. Bu durum İngilizlerin de dikkatini celp etmişti. İngilizlerin gözlemine göre, "Filistin-Anadolı yolunun uzunluğu ve zorluğuna rağmen, Sina Cephesi'ndeki Türk askerler, eğer Bedevi soygunculardan korkmuyorlar ise, ko-

layca firar ediyorlar” idi. Aynı gözlem, “Hilâl-i Ahmer’in unuttuğu yaralı Türkler cepheye çaresizce kalıyorlar ve çok büyük olasılıkla Bedevi soyguncuların hedefi oluyorlar,” diyordu.¹⁰⁵

Birçok firari kaçarken yanında silah ve bir miktar mühimmat da götürüyordu. Bu nedenle, eşkıyalığa başvuran böylesi firariler hem yerel halk hem de yetkililer için bir tehdit oluşturunuyordu. Firarilerin ordudan kaçırdığı silahlar genellikle ülkede mevcut silahların teknolojik açıdan en ileri olan cinsleriydi.¹⁰⁶ Bu durum da oluşturdıkları tehdit seviyesini artırıcı bir etki yapıyordu. Hüda-vendigâr vilayeti 9 Temmuz 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne yolladığı bir telgrafta, bölgedeki Arnavut firari-eşkıya çetelerinin (bilhassa da yukarıda zikredilen Ali Bey çetesinin) elinde yerel jandarma birimlerinin elindekine nazaran daha yeni ve daha etkili silahlar (Mavzer tüfekleri) olduğundan yakınıyor ve en az elli adet yeni Mavzer tüfeği talep ediyordu.¹⁰⁷ Benzer biçimde, Adana vilayetine bağlı Pozantı nahiyesindeki firar sorunu üzerine Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan bir raporda, firarilerin elindeki silahların bölgedeki jandarmaların silahlarına nazaran daha uzun menzilli olduğu kaydedilmişti. Rapor, eğer bölgedeki firariler yakalanacaksa bunun ancak jandarmalara daha iyi silahlar temin etmekle mümkün olacağını belirtiyordu.¹⁰⁸ Sina-Filistin Cephesi’nden firar edip İngilizlerin eline geçen ve İzmirli olduğu anlaşılan bir firari, sorgusunda, birkaç ay önce memleketi İzmir’de izin deyken dağlık bölgelerin firarilerle dolu olduğunu, bunlar arasında subay firarilerin de bulunduğunu ve bazılarının “makinelî tüfekler de dahil olmak üzere iyi silahlarla mücehhez” olduğunu söylüyordu.¹⁰⁹

Firari-eşkıya çetelerinin aşârın toplanmasını aksatmanın yanı sıra sebep oldukları diğer bir önemli sorun da askere alma işlemlerini engellemekti. Bunu yaparken niyetleri muhtemelen, askere alınacak insanları kendi potansiyel insan havuzu olarak görmeleiydi. Bu çeteler de sürekli insangücüne ihtiyaç duyan mini silahlı birimlerdi ve deyim yerindeyse, kendi bölgelerinde bir nevi askere alma işlemini kendi amaçları doğrultusunda üstlenmek istiyorlardı. Nisan 1916 tarihine dair bir İngiliz askerî istihbarat raporuna

göre, Konya'nın kazası Karaman civarındaki dağlık bölgelerde “çok sayıda firari etrafı terörize ediyor, Türk nüfusu soyuyor ve askere alma işlemlerini engelliyor” idi. Rapor aynı zamanda bu engelleme olayının Osmanlı otoritelerini çok endişelendirdiğini de belirtiyordu.¹¹⁰ Osmanlı ordusundan kaçan ve 1918 yılında İngilizlerin elinde olan bir subay firari, sorgusunda silahlı firarilere dair ilginç bir tespitte bulunmuştu:

Eğer Anadolu'da bir firari köyüne silahıyla ve mühimmatla dönerse ona dağlara çıkması söylenir, çünkü ‘çok geçmeden ona ihtiyaç duyulacaktır.’ Eğer köyüne silahsız ve mühimatsız dönerse birliğine geri yollar ve bir dahaki sefere kaçtığında onları da beraberinde getirmesi söylenir.¹¹¹

Peki, firarilerle yerel halk arasındaki ilişki münhasıran eşkıyalık çerçevesi içerisinde mi cereyan ediyordu? Bütün firariler eşkıya mı oluyordu? Yerel halk eşkıyalara daima bir şer unsur olarak mı bakıyordu? Firari-eşkıya çeteleriyle mücadelede yerel halk hep resmî otoritelerle işbirliği içerisinde miydi? Bir firari kendi köyüne ya da memleketine döndüğünde komşularının tepkisi nasıl oluyordu? Yerel halkın firarilere “yardım ve yataklık” ettiği oluyor muydu? Firarilerden nefret mi ediliyor, yoksa onlara sempati mi duyuluyordu?

Tarihçi Erik Jan Zürcher Osmanlı firarilerinin “köylerine döndüklerinde misafir gibi kalabildiğini” ve “halkın onlara genellikle sempati beslediğini” ileri sürmüştür. Zürcher ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu durumun “Birinci Dünya Savaşı esnasında Avrupa ülkelerindeki firar sorunsalıyla kıyaslandığında belki de en önemli farklılık” olduğunu savunmuştur.¹¹² Öncelikle, mevcut belgelerin kısıtlı penceresinden baktığımızda, Zürcher'in tezini reddetmemekle birlikte, belki biraz daha ihtiyatlı olunması gerektiğini söyleyebiliriz. Ama elbette, firarilerle yerel halk arasındaki ilişki devletin resmî söyleminin görmeyi arzu ettiği gibi basit bir zıtlasmadan ibaret değildi, çok daha karmaşıktı. Firarilerin yerel halktan yardım ve destek aldığı, hatta bazen yerel halk tarafından teşvik edildiğinin ipuçlarını veren çeşitli örnekler ve raporlar mevcuttur.

Ancak, bu tür yardımların ne kadarının hakikaten sempatiden kaynaklandığını, ne kadarının korku ve tehditten ileri geldiğini tam olarak tespit etmenin kolay olmadığının da altını çizmeliyiz. Sivil halk silahlı firari-eşkiya çetelerine karşı çoğunlukla savunmasız ve çaresizdi; gerçekten destek olmak bir tercih olabildiği gibi, destek oluyor gibi gözükmek bir hayatta kalma taktiği de olabilirdi. Böyle-si durumlarda yerel halkta sempati ve korku çoğu kez iç içe geçiyordu, zira eşkiyalar üzerine önemli bir çalışması olan ünlü tarihçi Eric Hobsbawm'ın da gözlemlediği gibi, “asayışı sağlayacak düzenli ya da etkili bir mekanizmanın olmadığı yerlerde resmî otoritelerden koruma beklemenin bir anlamı yoktur.”¹¹³ Bazı durumlarda yerel halk firarilere yardım ve hizmet sunmayı finansal açıdan kazanç sağlanabilecek bir iş olarak bile görebiliyordu. Öte yandan, aşağı-da da tartışılacağı gibi, firar sorununun derinleşmesi devletle yerel halk arasındaki diyaloga yeni unsurlar da sokuyordu: Devlet firarilerin yakalanmasına destek vermesi için yerel halkı seferber etmeye çalışırken çeşitli yeni yaptırımlar ve teşvikler devreye sokuyordu; bunlar göç ettirme tehdidinden şiddetli cezalara, para ödülllerinden terfi ve madalyalara kadar uzanabiliyordu.

37. Kafkas Tümeni komutanlığından 20 Haziran 1917 tarihinde II. Kafkas Kolordusu'na yollanan bir rapor, yurt cephesinde halkın firarilere sağladığı desteğin ciddi boyutlara ulaşabildiği ve yetkilileri alarma geçirebildiğini göstermesi açısından önemlidir. Rapor firar sorununun “ordunun umumi satvetini kemiren en esaslı dertlerimizden biri” olduğunun altını çizdikten sonra firarların cephe hattının gerisindeki bölgelerde mukim bazı gruplarca desteklendiğinden şikâyet ediyor ve firarilere destek veren insanların sert bir biçimde cezalandırılmasını istiyordu.

Gerilerde firarileri himaye edene veyahud ... onların hatt-ı harbdaki vazifelerine iltihakını men eyleyen ve bu suretle umûm ordunun kuvve-i umûmiye-i muharebesini tenkîse sebep olanların en şedid cezalara çarptırılmaları ve bu suretle emsalinin terhîb ve tedhîşi temin olunmazsa gittikçe müzmin bir dert olan firar belasına mûmânaat (mani olma) etmek imkânı kalmayacak ve bu hal maazallah ordu için büyük felâketleri intâc eyleyecektir.¹¹⁴

Bazı firariler doğrudan köylerine gidebiliyor ve fark edilinceye kadar orada uzun süre kalabiliyordu. Bazen firari bizzat kendi ev halkından yardım alıyordu. Böylesi örnekler bazı firarilerin gerek ailelerinin gerekse de köylülerinin, firar etmelerinden dolayı gurur duymasalar da bunu görmezden gelmeyi tercih ettiklerini ve tanıdıkları kişi firari olsa da onu kollama gereği hissettiklerini akla getirmektedir. Örneğin, Muş Seyyar Jandarma Taburu'ndan firar eden Hasan oğlu Ahmed adında bir firari 7 Aralık 1916 tarihli sorgu ifadesinde, askerden hasta olduğu için kaçtığını ve köyüne kendi evine gittiğini söylüyordu. Firari Ahmed jandarmalar tarafından yakalanıncaya kadar köyünde altı ay kalmıştı.¹¹⁵ Bir başka ilginç örnekte, Şarkıkaraağaçlı (Konya'ya bağlı kaza) İmamoğlu Hüseyin oğlu Şâkir adlı firari askerden üç kez kaçmıştı. Her defasında köyüne gitmiş ve yaklaşık on gün kalmıştı. Bu süre bir önceki örnekteki Ahmed'in köyde kaldığı altı ayla kıyasla oldukça kısaydı, ama aynı şeyi üç üstü üç kez yapması dikkate şayandı. Şâkir yakalandıktan sonra verdiği 27 Kasım 1916 tarihli sorgu ifadesinde, ilk üç kaçışında amcasının onu jandarmaya ihbar ettiğini söylüyordu; üçüncüsünde ise, padişahın bütün firariler için çıkardığı aftan yararlanabilmek için bizzat kendisinin teslim olduğunu belirtiyordu.¹¹⁶

Firarilere sadece yerel halktan destek gelmiyordu, bazen yerel mülki idarecilerin de bu işin içine girdiği oluyordu. Örneğin, Siirt'te Hacı Ahmed bin Osman adlı bir köy muhtarı 20 Nisan 1915 tarihinde, “efrâd-ı askeriye'nin firarlarını kolaylaştırdığı”ndan dolayı üç yıl kürek cezasına çarptırılmıştı.¹¹⁷ Köy muhtarları aslında firarilerin yakalanmasında devlet güçlerine yerel birimlerden en yararlı ve doğrudan bilgileri aktaran kilit önemdeki idareciler olduğu için, köy muhtarlarından firarilere yardım edenler çıktığı haberi yetkilileri hemen alarma geçirmişti. Peki, muhtarlardan (ya da diğer mülki idarecilerden) firarilere yardım eden neden çıkıyordu? Bu yardımda birkaç etmen söz konusuydu. Birincisi, muhtar ya firarinin akrabası oluyor ya da aşiretlerin hâkim olduğu bölgelerde ortak aşiret bağlantısı rol oynuyordu; ama bununla bitmiyordu, bu işi para kazanmak için yapanlar da vardı. Mesela,

Konya’da mukim Hacı Mustafa adlı kişi Harbiye Nezareti’ne bir telgraf çekerek, Tursun Ağa adlı bir nahiye müdürünün belli bir para karşılığında (aylık 300 lira) firarileri takip etme işini bilerek ihmâl ettiğini ihbar etmişti.¹¹⁸ Serbest bırakılma karşılığı verilen böylesi rüşvetler bazen firarinin kendisi tarafından değil, akrabaları ya da bir hâmisî tarafından veriliyordu. Örneğin, Diyarbakir vilayetine bağlı Silvan kazasından Hacı Adem isimli şahıs, firarileri serbest bırakmaları için jandarmalara rüşvet vermekle suçlanmıştı. Mahkeme onu suçlu buldu ve 26 Şubat 1916 tarihinde bu suçtan dolayı onu üç yıl hapse mahkûm etti. İlgili belgeler bu şahsın firarilerle yakınlık derecesini netleştirmemekle birlikte, aşiret bağlantısı muhtemeldir.¹¹⁹ Bu konuda daha ciddi bir vaka Sivas’ın Kangal kazasında yaşanmıştı. Kazaya bağlı Ceviz köyünden Danecioğlu Veli adlı bir kişi köyünde saklanan firarileri takip etmeyi bırakması için yerel jandarma birimi kumandanına rüşvet vermekle kalmamış, yanlış beyan verip kolluk kuvvetlerini yanıltmaları için köylülere de rüşvet vermişti. Aynı köyden Süleyman, Mustafa ve Bektaş adlı şahıslar bu amaçla yanlış beyan vermekle suçlanmıştı. Hepsi suçlu bulundu. Danecioğlu Veli üç yıl hapse mahkûm edilirken, diğerleri üç ay hapsedildi.¹²⁰

Yazar Bekir Eliçin’in *Onlar Savaşırken* adlı romanı bu konuda zikredilmeye değerdir. Roman, köyünde saklanan firarileri kendi maddî çıkarları için istismar eden muhtar Alâettin Efendi’nin ilginç hikâyesini sunmaktadır. Balkan Harbi’nden Milli Mücadele’ye uzanan On Yıllı Harp döneminde firar sorununa bir Anadolu köyünün sosyal ortamı içerisinde yaklaşan bu yarı-belgesel roman, Ankara vilayetine bağlı Avanos kazasının Genezin köyüne odaklanmaktadır. Genezin köyü aynı zamanda romanın yazarının 1912 yılında doğduğu ve büyüdüğü yerdir; dolayısıyla roman birinci elden bazı gözlemler de içermektedir. Muhtar Alâettin Efendi, köydeki iki evde saklanan ve o ailelerin üyesi olan firarileri jandarmaya bildirmeme karşılığında bu aileleri rüşvet vermeye zorluyordu. Bu rüşvet çeşitli biçimlerde olabilmekteydi: Nakit para ve değerli eşya alabildiği gibi bazen firarilerin eşlerinden cinsel isteklerde de bulanabiliyordu. Muhtar bu işler için kendine bağlı ufak bir çı-

kar çetesi bile kurmuştu; çetede eşkıyalık ve insanları tehdit etmek için kullandığı birkaç firari de vardı. Firar meselesini bir kazanç kapısına dönüştüren Alâettin Efendi, eşraftan Mehmet Efendi ve Avaons askerlik şubesi reisi gibi bazı yerel ileri gelenlerden de destek alıyordu. Muhtar, eşraf mensubu ve devlet memuru arasındaki bu çıkar üçgeni On Yıllık Harp boyunca neredeyse hiç kesintiye uğramadan firariler üzerinden para kazanmıştı.¹²¹

Firarileri para kazanmak için sömürme işine başka bölgelerde de rastlanabiliyordu ve firar sorununu bir ekonomik fırsat olarak gören başka aktörler de bu işe katılabiliyordu. Mesela Rize’de Topaloğlu Hüseyin adındaki kayıkçı bunlardan biriydi. Topaloğlu Hüseyin kayığıyla Anadolu’nun Doğu Karadeniz sahillerinden Rusya’nın elindeki Kafkasya bölgesi sahillerine firari kaçırmakla suçlanıyordu. Osmanlı devletinin Tiflis konsolosluğu Hariciye Nezareti’ni bilgilendirmiş ve adı geçen şahsın yirmi civarındaki silahlı firariyi kayığıyla Doğu Karadeniz bölgesinden alarak Kafkasya sahilindeki Sohum’a çıkardığını belirtiyordu; bu firarilerin silahlarını burada satacağına, dolayısıyla bu kaçırma işleminin silah satışını da kolaylaştırdığına işaret ediliyordu. Konsolosluk Hariciye Nezareti’ni aynı zamanda, bu kaçakçı kayıkçının faaliyet alanının Canik/Samsun’dan Karadeniz’in en doğusuna kadar uzanan kıyı şeridini kapsadığı konusunda da uyarıyordu. Bu ihbar üzerine Dahiliye Nezareti harekete geçmiş ve 3 Ağustos 1914 tarihinde Trabzon ve Canik’e bir telgraf çekerek bu meseleye dair acil önlemler alınmasını istemişti.¹²²

Rüşvet askerdeyken kaçıp da yakalananların serbest kalması için verildiği gibi, askere gitme zamanı gelip de gitmeyenlerin yakalanmaması için de verilebiliyordu. Örneğin, seferberlik ilanının ardından İnebolu askerlik şubesinde küçük zabıt (astsubay) olarak görev yapan Nurettin Peker hatıratında, askerlik celbi gelmiş pek çok adayın askerden kaçmalarına göz yumması ya da onları cephe hattından uzak birlikleri yollaması için kendisine rüşvet teklif edildiğini not ediyordu.¹²³ Askere gitmek istemeyen kişi zengin biriye ve muhatap olduğu devlet memuru mevkiini istismar edip rüşvet almaya yatkınsa, para askerden kaçmak için daha güvenli ve “ya-

rı-hukuki” yollar açabiliyordu. Sina-Filistin Cephesi’ne ait Mart 1918 tarihli bir İngiliz askerî istihbarat raporuna göre, maddi durumu iyi olanların rüşvet karşılığında askerden kaçması “olağanüstü boyutlara çıkmıştı.”¹²⁴ Elimizde kesin istatistikler olmamakla birlikte, mevcut belgelere bakarak Osmanlı gayrimüslimlerinin, en çok da Ermeniler ve Rumların, fırsat çıktığında bu yöntemi diğer kesimlere nazaran oransal açıda daha çok kullandığını söyleyebiliriz. Örneğin, az önce zikredilen aynı İngiliz istihbarat raporu, İstanbul’da bir askerlik şubesi yetkilisine düzenli olarak ayda 20 kuruş ödeyen bir Ermeninin uzun bir süre askerden kaçmayı başardığını belirtiyordu.¹²⁵ Bir başka İngiliz istihbarat raporuna göre, Suriye vilayetine bağlı Hama kazasının bir köyünde bir Ermeni İngilizlere, o köyde firarilerin gayet rahat olduğunu, çünkü her birinin yerel jandarma birliği kumandanı Türk çavuşa yılda belli bir miktar para (130 kuruş) vererek yakalanmadığını söylüyordu. Civardaki bütün köylerde durumun aynı olduğunu iddia eden şahıs ilginç bir örnek de zikrediyordu: “Mesela, Hama’nın yaklaşık otuz mil güneybatısında 500 nüfuslu bir Rum köyü var. Köyün sakinleri askerlik şubesi yetkililerine rüşvet verebilecek kadar zengin olduğu için, savaş başladığından beri bu köyden sadece bir kişi askere gitti.”¹²⁶

Bazı durumlarda rüşvet firarilerin yurtdışına çıkmasına da yardım ediyordu. Mesela, bazı Rum firariler Osmanlı memurlarına rüşvet vererek İstanbul limanındaki İtalyan yolcu gemisi *Milano*’ya binmeyi başarmış ve Selanik’e gitmişlerdi.¹²⁷ Aslında, yurtdışında da zikredildiği gibi, yabancı bir ülkeye gitmek ya da yurtdışındayken geri dönmek askerden kaçmanın savaştan önce ve savaş esnasında yaygın yollarından biriydi. Elbette, bu seçeneğin sadece bu tür seyahatlere gücü yetecek kadar zengin olanlara ya da yurtdışında kendilerine destek olacak yakınları bulunan kişilere açık olduğunu tahmin etmek zor değildir. Dolayısıyla, eldeki verilerden yola çıkarak, kentli üst ve orta sınıfların ve yurtdışı bağlantıları daha çok olan Osmanlı gayrimüslimlerinin bu yöneme diğer kesimlere nazaran daha çok başvurduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Firarı Teşvik Etme

Firar her zaman firarının kendi başına aldığı bir kararın sonucu değildi. Bazen bir askeri firar etmeye sevk eden dış etmenler söz konusu olabiliyordu. Bu etmenlerin bazıları da planlı bir çabanın parçası olarak gündeme gelebiliyordu. Bu planlı çabalar “firar propagandası” olarak nitelendirilebilir. Çok geniş kapsamlı olduğunu söylemek zor olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunu hedefleyen firar propagandalılarından söz etmek mümkündür; bunlar hem yerli hem de yabancı kaynaklı olabiliyordu. Yabancı kaynaklı ifadesinden kasıt, Osmanlı devletinin savaştığı düşman ülkelerin planladığı ve uygulamaya geçirdiği firar propagandasıdır. Bu açıdan İngiliz istihbarat kuvvetlerinin bilhassa Irak-Mezopotamya ve Sina-Filistin cephelerindeki Osmanlı askerlerini firara teşvik eden propagandası önemli bir örnektir ve aşağıda analiz edilecektir. Ülke içindeki çeşitli kesimlerin firar propagandası ise çok daha az örgütlüydü, daha dağınık ve cılızdı; tabii aynı zamanda daha az belge üretmişti. Ama Osmanlı yetkilileri iç kaynaklı firar propagandasına karşı da hassastı. Mevcut örnekler, yurtiçindeki firar propagandasının başlıca aktörlerinin çoğunlukla gayrimüslim gruplar içerisindeki milliyetçi unsurlar olduğuna işaret etmektedir. Firar propagandası bu tür milliyetçi unsurların siyasi gündeminin bir parçası olarak gündeme geliyordu. Elbette, kaynakların kısıtlı olması yüzünden, bu tür iç kaynaklı firar propagandalarının kapsamının ve etki alanının tam olarak çizilmesi ve genelleştirmeler yapılması zordur. Mevcut örnekler, Osmanlı Rumları ve Ermenilerinin milliyetçi unsurlarının iç kaynaklı firar propagandasında öne çıktıklarını göstermektedir. Ayrıca, devletin bu tür propaganda faaliyetlerine karşı son derece kaygılı ve hassas olmasına bakarak, iç kaynaklı firar propagandasının, en azından propaganda yapanların kendi etnik-dini kimliğini paylaşan askerler ya da askerlik yapmakta zaten isteksiz olanlar (veyahut yukarıda sayılan firar nedenleri yüzünden yıpranmış olanlar) üzerinde hiç de etkisiz olmadığını söylemek mümkündür.

Örnekler bu tespiti biraz daha netleştirecektir. Osmanlı Rumlarından Çavuş Vangel Foti ordudaki firar propagandası faaliyetlerinden dolayı yetkilileri alarına geçirmişti. Çavuş Foti kendi birliğindeki yaklaşık elli gayrimüslim askeri (muhtemelen onlar da Rumdu) silahları ve mühimmatlarıyla birlikte firar ettirmeyi hedefliyordu. Anlaşılan o ki bu amacında kısmen başarılı olmuştu. Birliğinden kendi de dahil olmak üzere on beş asker firar etmişti. Bunun üzerine Osmanlı askerî yetkilileri acil önlemler alma ihtiyacı hissetmişti.¹²⁸ Benzer bir örnek yukarıda zikredilmişti. Osmanlı Rumlarından Estaveri ve Apostol Osmanlı ordusundan firar ederek eşkıyalığa başlamış, ama aynı zamanda ordudaki Rum askerleri de kendileriyle aynı yolu izlemeye teşvik etmek için çalışmışlardı.¹²⁹ Başka bir örnekte, gene Osmanlı Rumlarından Yanyalı İspiro Rumları firara teşvik etmekle suçlanıyordu. Yakalandıktan sonra yargılanmak üzere divan-ı harbe götürülürken yolda ölmüştür.¹³⁰ Rumlar arasında firara teşvik propagandasını bazen Yunan vatan-daşı olup da imparatorlukta ikâmet edenler yapıyordu. Örneğin, “Yunan tebaasından” olup İstanbul’da oturan Tanaş (“veled-i Eftim Reşo”) askere alınmış birçok Osmanlı Rumunu firara teşvik etmekle suçlanıyordu. Osmanlı devleti yetkilileri onu İstanbul’dan “sahili olmayan münasip bir yere” sürmeye karar vermişti.¹³¹ Genelde bireysel örnekler olarak karşımıza çıkan bu tür propaganda faaliyetleri bazen örgütlü de olabiliyordu. Mesela, Zonguldak’ta tabiplik yapan Apostol, devletin “fesad cemiyeti” olarak nitelendirdiği Rum milliyetçi Etniki Eterya derneğinin üyesi olmakla suçlanmış, seferberlik ilan edildikten sonra yerel Rum halkını askere gitmemeye çağırdığı iddia edilmişti. Apostol yakalanıp divan-ı harbe çıkarılmıştı.¹³² Benzer firar propagandası faaliyetlerine Osmanlı Ermenileri arasında da rastlanıyordu.¹³³

Yabancı kaynaklı, yani düşman kuvvetlerin firar propagandası çok daha planlıydı ve cephedeki askerî harekâtın ayrılmaz bir parçası olarak görülüyordu. Ayrıca, ordunun en kalabalık grubu olan Müslüman ve Türk askerleri öncelikli olarak hedefliyordu. Ortadoğu’daki İngiliz kuvvetleri Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlılara karşı modern bir askerî istihbarat sistemi kurmuştu. Gerek İngiliz

ajanlardan gerek yerli muhbirlerden oluşan etkin bir bilgi toplama ağı oluşturulmuştu. Firari ve savaş esirlerinin sorgulamalarından elde edilen bilgiler de buna katkı yapıyordu. Ayrıca uçaklarla havadan devriyeler ve telsiz sinyallerini dinleme gibi yöntemler de bu istihbarat sisteminin birer parçasıydı.¹³⁴ Ortadoğu cephelerinde Osmanlı askerî gücü savaşın özellikle ikinci yarısında kırılğan hale geldi ve İngilizler Osmanlı ordusundaki askerlerin karşı karşıya olduğu ve giderek de kötüleşen zor yaşam koşullarını propaganda amaçlı kullanmaya başladı. Osmanlı ordusundaki askerleri firara teşvik etme İngiliz askerî istihbaratının savaşın sonuna doğru en çok önem verdiği propaganda çalışması oldu. Genellikle uçaklardan bırakılan propaganda broşürleri, beyannameler ve fotoğraflar ile İngilizler Osmanlı askerlerinin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanmaya çalışıyordu. İngiliz istihbaratının Osmanlılar hakkında topladığı bilgilere dayanarak titizce hazırladığı bu propaganda malzemeleri Osmanlı askerinin en zayıf olduğu noktalara vurgu yapmaya çalışıyordu. Cephedeki sıkıntıları firara teşvik amaçlı kullanırken, Osmanlı askerinin haysiyetini doğrudan incitmemeye de dikkat ediliyordu; kullanılan basit dil, biraz da bu haysiyeti okşayarak firara teşvik etmeye çalışıyordu.¹³⁵ İngiliz propaganda materyallerinin mesajı genellikle Osmanlı savaş gayretinin artık beyhude olduğunu, Osmanlıların savaşı kaybettiğinin neredeyse kesinleştiğini vurguluyordu; dolayısıyla askerlere savaşmaya devam etmenin anlamsız olduğunu söylemeye çalışıyordu. İngiliz tarafına firar edip teslim olma kolay ve makul bir çare olarak gösteriliyordu; Osmanlı askerlerine bunun bir eve dönüş bileti, sevdiklerine kavuşmayı kolaylaştıracak bir davranış olduğu anlatılmaya çalışılıyordu. Bu davette daima vurgulanan bir nokta da, İngilizlere teslim olmanın gayet güvenli olduğuydu. İngilizlerin savaş esirlerini öldürmediği, onlara kötü muamele yapmak bir tarafa iyi davrandığı sürekli olarak söyleniyordu. Bu hedef doğrultusunda İngilizler Türkçe propaganda bildirileri hazırlıyordu. Bunlarda güya Türk esirlerin, İngilizlerin kamplarda onlara ne kadar iyi davrandığını söyleyen, dolayısıyla da ordudaki askerleri İngilizlere teslim olmaya davet eden sözleri de yer alıyordu. Mesela 9

Temmuz 1917 tarihinde dağıtılan böyle bir propaganda broşüründe, Mehmed Hilmi adındaki bir Osmanlı askerinin söylediklerini aktardığını iddia ediyordu. “Türk Asker Arkadaşlarıma” başlıklı bildiri şöyle devam ediyordu:

Kardeşlerim firar ederek, iltica ettim. Beni ve arkadaşlarımı korumaları altına alarak çok iyi davrandılar. Çölde, kum deryalarında mahvolmaktasınız arkadaşlarım... İngilizlere iltica ediniz. Yemin ederim ki, iltihak eden asker ve zabitan için yok yoktur. İngilizde her şey ziyadesiyle mevcuttur.¹³⁶

Buna benzer başka bir örnekte, 26 Nisan 1918 tarihli bir İngiliz askerî istihbarat raporu, “uzaklarımızdan atılan ve Mısır’daki savaş esiri kamplarında bol yiyecek ve rahatlık olduğunu gösteren resimler” Osmanlı askerlerinin hissiyatını çok kuvvetli bir şekilde cezbetti tespitini yapıyordu.¹³⁷ Elbette, İngilizlerin savaş esirlerine nasıl muamele ettiği tamamen ayrı bir inceleme konusudur ve bunu burada ayrıntılarıyla ele almamız mümkün değildir.¹³⁸ Ancak, anlaşıldığı kadarıyla, savaşın son yılında Osmanlı ordusundaki firar vakalarının çok arttığı hesaba katıldığında, İngiliz firar propagandasının vurguladığı bu tür noktaların en azından bazı Osmanlı askerleri üzerinde bir etki yapmış olabileceğini düşünmek mantıksız olmayacaktır.¹³⁹

Aslında, İngiliz askerî istihbaratı, yaptıkları propagandanın düşman üzerindeki etkisini ölçme konusunda oldukça dikkatli ve hassastı. 1918 yılında Sina-Filistin Cephesi’nde Osmanlı ordusundan kaçıp İngilizlere teslim olan firarilere dair bir istatistik raporu, 1918 yılının Mayıs ayından Eylül ayına kadarki Osmanlı firari sayısının bir önceki yıla göre dikkate şayan bir biçimde artmış olduğunu ortaya koymaktadır. 1917 yılının Eylül ayı boyunca İngilizlere teslim olan Osmanlı firarisi sayısı 73 iken, bu sayı 1918 yılı Eylül ayının daha ilk haftasında 69’a ulaşmıştı. Rapor, “sorgulanan düşman savaş esirlerinin en azından yüzde 80’i attığımız propaganda bildirilerini ya görmüş ya da duymuştur ve bunların temel içeriği hakkında fikir sahibidir” diyordu. Rapora göre bir önceki yıla kıyasla Osmanlı firari sayısındaki hissedilir artış “düş-

man ordusundan firar etmeyi teşvik eden propagandanın etkisinin bir göstergesi” idi.¹⁴⁰

İngilizlerin bu propagandanın gerçekten etkili olduğunu düşündükleri firarilerin ifadeleriyle de destekleniyordu. Örneğin, bir Osmanlı subay firarisi İngilizlere, İngiliz firar propagandasının Osmanlı askerleri üzerinde “mükemmel bir etki” yaptığını söylemişti; belli ki kendi de buna dahildi. Bir başka firari, kendi bölüğündeki bir askerin İngiliz propaganda bildirilerinden birini bulup komutanına verdiğini ve komutanın da bunu askerlerine gösterdiğini anlatıyor, “bu bildiriye gördükten sonra kaçmaya karar verdiklerini” belirtiyordu.¹⁴¹

Sorgulanan firarilerin ifadeleri, İngilizleri kendi ellerindeki savaş esirlerine iyi muamele ettiklerini anlatan propagandalarının düşman askerleri gerçekten etkilediğini ve onları firara teşvik ettiğini inanmaya daha çok itiyordu. Örneğin, Sina-Filistin Cephesi’nden firar eden bir Ermeni asker “İngilizlerin kendilerine kötü davranacakları korkusu olmasa Türk ordusundan daha çok Ermeni, Rum ve Arap askerin firar edeceğini” söylüyordu.¹⁴² İngilizlerin savaş esirlerini öldürdüğünden ya da sakatladığından dolayı korku duyulduğunu vurgulayan başka firariler de vardı. İngiliz askerî yetkilileri bu tür hikâyeleri düşmanın karşı-propagandası olarak görüyordu. Onlara göre bunları, askerleri firar etmesin diye Osmanlı ve Alman subayları bilerek yayıyordu.¹⁴³ Benzer söylentilerin varlığını gene Sina-Filistin Cephesi’nden firar eden iki Rum firarisi de teyit etmişti. Bunlar ifadelerinde İngilizlere, İngilizlerin esirlerini öldürdüklerine dair “kendilerine subayları tarafından anlatılan hikâyelere artık inanmamaya başladıklarını” söylemişti.¹⁴⁴ Aslında, Sina-Filistin Cephesi’nde Osmanlıların İngiliz firar propagandasına karşı sert önlemler almaları, İngiliz propagandasının hakikaten etkili olduğuna işaret etmektedir. Mesela, bir İngiliz istihbarat notuna göre, Osmanlı birlik komutanları, eğer elinde İngiliz propaganda materyali bulunan bir asker yakalanırsa dayak cezasına çarptırılacağı, hatta kurşuna dizilebileceğini belirten emirler yayımlıyordu.¹⁴⁵

Sina-Filistin Cephesi’nde İngilizlerin dağıttığı propaganda bildirileri genellikle iki dilliydi. Bunlar hem Osmanlı Türkçesinde hem

de Arapça kaleme alınıyordu. Bu cephedeki Arap askerler İngiliz propagandasının başlıca hedeflerindendi.¹⁴⁶ Osmanlı askerlerinin çok büyük çoğunluğu okuryazar olmadığı ve İngilizler de bunu bildiği için, propaganda materyallerinde bol miktarda fotoğraf ve çizim kullanılıyordu.¹⁴⁷ Öte yandan, bazı örnekler okuryazar olmamanın yazılı propaganda materyallerinin içeriğine erişmeyi her zaman engellemediğini de göstermektedir. Bu tür bir propaganda bildirisi, mesela, okuryazar olan bir askerın eline geçtiğinde bunu sesli okuyabiliyor ve etrafındaki askerlerin ondan haberdar olmasını sağlayabiliyordu. Örneğin, İngilizlerin elindeki “bir Türk firarı” bölüm arkadaşlarının bazıları bir İngiliz bildirisinde ne yazdığını ona söyleyince etkilenmiş ve sonra firar etmeye karar verdiğini söylemişti.¹⁴⁸

İngilizlerin esirlerine çok iyi davrandığını anlatmaya çalışan İngiliz firar propagandası materyallerinde, ellerindeki savaş esirlerinin dinî ibadetlerini de rahatça yerine getirebildiklerini ve esir kamplarında özel ibadet mekânları olduğunu gösteren resimler de kullanılıyordu.¹⁴⁹ Ayrıca, Osmanlı ordusunda asıl kontrolün Alman subaylarda olduğu, Alman askerlerin Osmanlı askerlerine kıyasla çok daha iyi beslendiği ve kayırıldığı, dolayısıyla onurlu Osmanlı askerlerinin buna katlanmak zorunda olmadığı gibi noktalar da İngiliz firar propagandasında sürekli işlenen konulardandı. Mesela bir İngiliz raporunun tasvir ettiği resimli bir İngiliz propaganda bildirisindeki çizimde, “Türk ineği bir Alman tarafından sağılıyor, Enver Paşa Kayzer II. Wilhelm’in önünde eğiliyor, bir deri bir kemik kalmış Türk askerleri esir kamplarımıza geldikten sonra durumları iyileşiyor” idi.¹⁵⁰ Görünüşe bakılırsa bu tema gerçekten de, esirlere iyi davranılıyor vurgusu kadar etkiliydi. Örneğin, İngilizler tarafından “zeki bir Türk çavuşu” şeklinde nitelenen bir firarı, “Türkiye’deki Alman askerlerinin Türklere karşı uygunsuz davranışlarını ve ülkenin komutasını ele geçirmelerini tasvir eden bir propaganda bildirisinden haberdar olduğunu belirtiyordu. Firarı ayrıca, “eğer alayındaki diğer askerler bu bildiriye görselerdi onlar da firar ederdi” diyordu.¹⁵¹

Firara Karşı Önlemler ve Firarileri Yeniden Seferber Etme Çabaları

Firar sorunu devlet otoritesinin karşısına ikili bir sorun çıkarıyordu. Öncelikle, firar eylemi, modern devletin varoluş araçlarından birinin, yani zorunlu askerlik sisteminin reddiydi. Zorunlu askerlik sistemi, bir anlamda, devletle toplum arasında her gün yapılan bir referandum idi; bu referandum yoluyla devlet toplum nezdindeki meşruiyetini sürekli tasdik ettiriyordu. Dolayısıyla, bu meşruluğun sağlanması için toplumun bu referanduma sürekli katılması hayati bir önemdeydi. Bu tespit Tanzimat sonrası Osmanlı devleti için de geçerliydi. Bu nedenle, firar sorunu sadece askerî insangücü kaybı olarak görülüyor, devletin bakış açısından yukarıda zikredilen meşruiyete karşı bir tehdit olarak da değerlendiriliyordu.

İkinci olarak, firari-eşkıyaların yurt cephesinde kol gezen silahlı çeteleri mülki otoritelere ve kolluk kuvvetlerine itaat etmiyor, hatta saldırıyordu; dolayısıyla bunlar geniş ölçekli bir iç güvenlik sorunu yaratıyordu. İttihat ve Terakki hükümetinin, en azından Anadolu bağlamında, halk üzerindeki otoritesini tazelemesi ve iç güvenlik açısından kontrolün elinde olduğunu göstermesi, firari-eşkıya çeteleriyle başarılı bir biçimde başa çıkabilmesine bağlıydı.

Bu nedenle, firar sorununun kapsamı genişledikçe, Osmanlı yetkilileri ona karşı acil önlemler alma ihtiyacı hissediyordu. Firarı önlemeyi ve firarileri cezalandırmayı hedefleyen bu önlemler iki kısımdan oluşuyordu. Birinci kısım cephelerde alınan doğrudan tedbirlerdi. Bunlara dair bazı örnekler yukarıda zikredilmişti. Askerî içerikli bu önlemler askerlerin firar etmesini önlemeyi, kaçanların ise cephe hattından çok uzaklaşmadan yakalanmasını hedefliyordu. İkinci kısım önlemler daha geniş kapsamlıydı ve askerî olanların yanı sıra sosyal, idari ve hukuki düzenlemeleri de içeriyordu. Bunlar sadece askerleri değil sivilleri de hedefliyordu; sadece askerî yetkililer için değil, mülki idareciler ve iç güvenlik görevlileri için de yeni iş tanımları getiriyorlardı.

Firar sorunuyla baş etme çabasının devletle toplum arasındaki ilişkiye yeni bir boyut getirdiği söylenebilir. Bu çaba içerisindeki

devlet güvenlik kaygısıyla toplumun daha derin hücrelerine nüfuz etmek istiyor, firarileri yakalayarak neden oldukları güvenlik zaaf- larını ortadan kaldırmayı arzuluyordu. Ama devlet aynı zamanda, ordunun insangücü kaynağını aşındıran firar sorununu çözmek için toplumdan daha büyük bir katkı da bekliyordu. Bu bir nevi yeniden seferberlik çabasıydı. Ordu için halk desteğini yeniden se- ferber etmeye uğraşan devlet bir yandan hukuki yaptırımlar, teh- ditler ve somut cezalar uygularken, bir yandan da ödüllendirmele- re başvuruyor, zaman zaman genel aflar çıkarıyordu.

Askerî hukuk açısından, Osmanlı devleti firar eylemine karşı, Birinci Dünya Savaşı'na katılan diğer ülkelerde olduğu gibi, çok sert cezalar öngörüyordu. Aşağıda da tartışıldığı gibi bu cezaların uygulamaya geçirilmesi konusu oldukça karmaşık olsa da, firar eylemini tanımlayan ve suçu belirleyen kanun son derece basit ve katıydı. Osmanlı askerî ceza kanununun ikinci maddesine göre fi- rarın cezası idamdı.¹⁵² Ancak, savaş esnasında aşikâr hale geldiği gibi, ölüm cezası üzerinden göz korkutma, askerleri savaşın sonu- na kadar cephede tutmak için her zaman yeterli olmuyordu. Bu nedenle, Osmanlı askeriyesi daha etkili tedbirler almaya ihtiyaç duyuyordu. Bu tedbirler bir yandan yeni kısıtlamalar getirirken, devlet bir yandan da firar etmelerini önlemek için askerlerin mora- lini yükseltici yöntemlerin arayışında oluyordu.

Bunlardan biri Osmanlı subaylarının iyi bir asker olma hak- kında askerlerine sıkça yaptığı konuşmalardı. Bu konuşmalar- da askerlere kaçmamaları sıkıca tembihleniyordu.¹⁵³ Örneğin, Irak-Mezopotamya Cephesi'nde İngilizler tarafından ele geçirilen bir Osmanlı ordu emrinde, “subaylar mesai saatlerinin dışında kendilerini askerlerinin moralini yükseltmeye adanmalı” ifadesi bulunuyordu.¹⁵⁴ Subayların yaptığı böylesi konuşmalar firarın İsl- lam dini tarafından yasak olduğu yollu zaten yaygın biçimde dile getirilen söylemleri¹⁵⁵ tekrar etmenin yanı sıra, mesela İngilizlerin savaş esirlerine çok kötü muamele yaptığını vurgulayan bir kar- şı-propaganda formatı da içeriyordu. Benzer konuşmaları orduda görevli din adamları, yani “tabur imamları” da sıkça yapıyordu. Yetkililer zaten bu imamların askerlere firarın neden kötü olduğu

hakkında vaazlar vermesini bekliyordu.¹⁵⁶ Ayrıca, bazen Harbiye Nezareti tarafından cephedeki birliklere vaaz vermek üzere özel olarak vaizler görevlendirildiği oluyordu.¹⁵⁷ Böylesi planlı vaazlara askerlerin katılması zorunlu tutuluyordu.¹⁵⁸

Askerleri firardan uzak tutmak için verilen vaazlar gibi “bey-ne” hitap eden yöntemlerin yanı sıra, “cebe” hitap eden yöntemler de zaman zaman gündeme gelebiliyordu. Örneğin, Sina-Filistin Cephesi’nde Mayıs 1918 tarihinde askerlerin cebindeki bütün paralar toplanmıştı. Bu tedbir, “askerden kaçtıktan sonra yaşamlarını idame ettirecek araçlar ellerinden alındığında askerlerin firar eğilimi de kontrol altına alınabilir” fikrine dayanıyordu.¹⁵⁹ Ama askerlerin elindeki parayı alma her zaman arzu edilen sonucu doğurmayabiliyordu. Mesela, İngilizlerin eline geçen Şâkir ve Kâmil adlı iki Osmanlı firarisi sorgu ifadelerinde, harçlıkları tükendiği ve hiç paraları kalmadığı için kaçtıklarını söylüyordu.¹⁶⁰ Askerler, ailelerinin geçim kaynağı kaybolduğunda da firar edebiliyordu. Bu durumun sebep olduğu firarlara bilhassa, askere giden erkekten başka geçimlerini sağlayacak yetişkin erkek üyesi olmayan aileler söz konusu olduğunda rastlanıyordu. İkinci Bölüm’de de izah edildiği gibi, Osmanlı devleti tek yetişkin erkek üyeli ve o da askerde olan aileleri “muînsiz” kategorisinde değerlendiriyor ve bu ailelere geçimlerini sağlamaları için aylık bir gelir sağlıyordu. Ama devletin maliyesinin ağır baskı altında olduğu savaş koşullarında bu gelirin düzenli ödenemediği oluyordu. Bu kategorideki aileleri zor durumda bırakan bu aksaklıklar, Dahiliye Nezareti’ne ait bir belgede de belirtildiği gibi, firarlara neden olabiliyordu. Dolayısıyla, Dahiliye Nezareti Ekim 1916 tarihinde sert bir tedbir alma gereği hissetmiş ve muînsiz maaşlarının aksatılmasından sorumlu olan memurlara firara destek veren suçlular gibi muamele edileceğini ve bunların divan-ı harbe yollanacağını bildirmişti.¹⁶¹

Firarla ilgili engelleyici ve cezalandırıcı tedbirler bazen askerlerin ailelerini de etkiliyordu. Aslında, çeşitli uygulamaların da gösterdiği gibi, Osmanlı devleti, gerekli gördüğünde ve sorunun çözümüne katkı sağlayacağını düşündüğünde, askerlerin ailelerine de ordunun bir unsuruymuşçasına muamele etme eğiliminde olabi-

liyor ve onları askerî ceza kanununa tabi tutabiliyordu. Ve bu hem olumlu hem de olumsuz açıdan olabiliyordu. Örneğin, Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, askerlerin ailelerini taciz eden ve zarara uğratan suçluların derhal divan-ı harbe gönderilmesi gerektiğini beyan etmişti. Üstelik bu hem ölü hem de yaşayan askerlerin aileleri için geçerli olacaktı.¹⁶² Ama askerlerin aileleriyle ilgili tedbirler her zaman koruyucu cinsten olmuyordu; özellikle aile üyesi asker bakaya kaldığında ya da askerden firar ettiğinde, aile için cezalandırıcı da olabiliyordu.¹⁶³ Örneğin, kendi mintikadaki firarlar daha Eylül 1914 gibi erken bir tarihte alarm verici bir seviyeye çıktığında, Musul'daki XII. Kolordu kumandanı Fahreddin Bey firarilerin erkek akrabalarının (babaları, amcaları ve erkek kardeşleri gibi) onların yerine askeri alınmasını emretmişti. Bununla birlikte, Fahreddin Bey bu tedbirin etkili olduğunu, ama sorunu tam olarak ortadan kaldıracak kadar etkili olmadığını rapor ediyordu.¹⁶⁴

Firarilerin ailelerini hedefleyen bir başka tedbir ailenin zorla göç ettirilmesi (teb'îd) ve mallarına el konulmasıydı. Devlet bu tedbire zaman zaman başvurmuş ve bazı firarilerin ailelerini köylerini ya da kasabalarını terk ederek yetkililerin belirlediği bölgelere göç etmeye zorlamıştır. Bu durumdaki ailelerin göç ettirildiği yerler genellikle imparatorluğun yerleşmek açısından fazla cazip olmayan ve stratejik açıdan da daha az önemli olan bölgeleriydi. Ayrıca, göç ettirilen ailelerin mülklerine de bazen el konuyordu.¹⁶⁵ Ancak, bu meseleyle ilgili mevcut belgeler devletin tam olarak hangi hallerde bu tedbirleri uygulamaya geçirdiğini, göç ettirilecek bölgeleri nasıl belirlediğini ve toplam kaç firari ailesinin bu uygulamaya maruz bırakıldığını tam olarak netleştirmiyor; bu önlemlerin uygulamaya geçirilmesinde tam bir standart olmadığı anlaşılmaktadır. Mevcut örnekler bu tedbirlerin gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim firarilerin ailelerine uygulandığını göstermektedir.¹⁶⁶ Bununla birlikte, Ayvalık'ta mukim Rumların tepkisinin işaret ettiği gibi, zorla göç ettirme tedbiri gayrimüslim Osmanlılara karşı daha etkili bir korkutma biçimine dönüşebiliyordu. Osmanlı devleti 27 Ocak 1916'da Ayvalık'taki Rum nüfusu ilgilendiren bir karar açıkladı. Buna göre, "Ayvalık Rumlarından seferberlik emrine itaat etme-

yenlerle kıtalarından firar edenlerin bir mah (ay) zarfında isbat-ı vücud etmedikleri takdirde ailelerinin teb'îd edileceği" belirtiliyordu. Bu karar ilk başta Rum nüfus arasında tepkilere yol açtı. Bölgedeki Rum Ortodoks cemaatinin din adamlarından gelen itirazlar ve Yunanistan hükümetinin tepkisi üzerine Osmanlı devleti bu kararın uygulamaya geçirilmesini ertelemeye karar verdi.¹⁶⁷

22 Nisan 1917 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından duyuru-
lan bir karardan anlaşıldığı üzere, zorla göç ettirme tedbiri firarilere yardım eden ve barınma imkânı sağlayanlara –ya da günümüze daha uygun bir tabirle, “yardım ve yataklık yapanlara”– da uygulanabiliyordu.¹⁶⁸ Firarilerin ailelerine karşı zaman zaman daha acımasız tedbirlere başvurulduğu da oluyordu. Uzun süre yakalamayan bir firarinin ailesinin evinin yakılması bunlara bir örnekti.¹⁶⁹ Genellikle böylesi sert yöntemlerin gönüllülerden müteşekkil silahlı milis çetelerine (Teşkilat-ı Mahsûsa çeteleri) yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Firari ailelerini hedefleyen cezalandırıcı tedbirlerin askerler üzerinde hiç de küçümsenmeyecek bir etki yarattığına dair ipuçları vardır. İngilizlerin elinde bir Osmanlı firarisi sorgu ifadesinde, “Türklerin firar etmesini engelleyen en önemli faktör ailelerinin cezalandırılmasından duydukları korkudur” diyordu.¹⁷¹

Bazı uç örneklerde, yetkililer bütün bir köyü firarilere destek sağlamakla suçlayabiliyor ve bunun akabinde ceza olarak bütün köyü göç ettirmekle tehdit edebiliyordu. Bu açıdan ilginç bir örnek Trabzon vilayetinin Ordu kazasının Bolaman nahiyesine bağlı Kabakdağı köyünde vuku bulmuştu. Bu örneğin ilginçliği, yerel düzeyde seferberliğe destek verme ile karşı çıkma arasındaki çizginin sık sık nasıl bulanıklaştığını göstermesidir. Belgelerden anlaşıldığına göre, Kabakdağı bir Müslüman Gürcü köyü idi. Köyün 1.200 civarında olan nüfusu, memleketleri Çürüksu (eski Osmanlı vilayeti Batum’a bağlı kaza) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rusya tarafından işgal edildikten sonra göç etmek zorunda kalarak buraya yerleşmişti. Üçüncü Ordu Kumandanlığı, “Emr-i hükümete karşı lakayd ve eşkiyayı ve firarileri himâye ettikleri” suçlamasıyla köyü iç bölgelere göç ettirmekle tehdit etmişti.¹⁷² Firariler konusunda Kabakdağı köylüleri bilhassa aynı köyden ya da civar köy-

lerden, yani kendi etnik topluluklarından olan firarilere yardım ve yataklık etmekle suçlanıyordu.¹⁷³ Köylüler Üçüncü Ordu Kumandanlığı'nın göç ettirme tehdidini ve köye sürekli olmak üzere bir jandarma mangası yollama planını duyar duymaz, 19 Kasım 1917 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bir telgraf yollayarak göç ettirilmelerine yönelik her türlü kararın iptal edilmesini istediler. Köyün imamı Mahmud ve muhtarı Murad imzasını taşıyan ve tüm köylüler adına yazıldığı ifade edilen telgraf, köylülere isnat her türlü suçlamayı reddediyordu. Telgraf, köylülerin aslında Osmanlı seferberlik çabasını en başından beri desteklediğini ve bunun için köyden harbe “iki yüz genç” yolladıklarını, bunların birçoğunun şehit, bir kısmının da harp esiri olduğunu iddia ediyordu.¹⁷⁴ Harbiye Nezareti Üçüncü Ordu Kumandanlığı'ndan konuyla ilgili bir açıklama talep ettiğinde, kumandanlık adı geçen köy için gerçekten de böyle bir suçlamada bulunduklarını, ama zorla göç ettirme tehdidinin uydurma olduğunu ifade etti. Üçüncü Ordu Kumandanlığı ayrıca, köylülerin bu şekilde tepki vermesinin asıl nedeninin, kumandanlığın köylülerin eşkıyalarla ilişkilerini kontrol etmek amacıyla köye yerleştirmek istediği jandarma müfrezesiyle ilgili olduğunu söyledi. Açıklamaya göre, köyde daimi bir jandarma kuvvetinin varlığından rahatsız olan köylüler, jandarma birliğinin köyden çıkarılması için böyle bir abartma yoluna gitmişlerdi.¹⁷⁵ Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, sonuçta köylüler göç ettirilmemiş, ama jandarma müfrezesinin köydeki varlığı devam etmişti.

Firara karşı alınan önlemler her zaman korkutma ve cezalandırma şeklinde işlemiyordu. Bilakis, sorunla mücadelede halkın işbirliğini güçlendirmek için hatırı sayılır miktarda teşvikler ve ödüller de içeriyordu. Bu işbirliği sadece arzulanan bir şey değildi, buna bazen hakikaten ihtiyaç duyuluyordu, çünkü eldeki jandarma kuvveti sorunla baş etmede yetersiz kalıyordu. Mesele Üçüncü Ordu bölgesinde durum 1915 yılı ortalarında tam da böyleydi. Enver Paşa tarafından 20 Nisan 1915 tarihinde Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderilen bir telgrafta, jandarma kuvvetinin yetersiz kaldığı ve nizami askerî kuvvetlerin kullanımının mümkün ve işlevsel olmadığı yerlerde, firarilerin yakalanması

için yerel halkın yardımına başvurmanın faydalı olacağını altı çiziliyordu. Enver Paşa, eğer yerel halktan biri bir firari (ister Müslüman ister gayrimüslim) yakalayıp yetkililere teslim ederse ona bir liradan az olmamak üzere bir para ödülü verilmesini tavsiye ediyordu.¹⁷⁶ Ayrıca, Dahiliye Nezareti 19 Eylül 1916 tarihli bir beyanatında, eşkiya ve firarilerin yakalanmasında yardımcı olanlara nakit para ödülü verileceğini duyurmuştu.¹⁷⁷ Dahiliye Nezareti daha 1915 yılında benzer bir duyuru yapmış ve firarileri ihbar edenlerin ödüllendirileceğini bildirmişti.¹⁷⁸ Bir firari yakalayan sivillere bir liradan az olmamak üzere para ödülü vaat ediliyordu. Mesela Kal'a-i Sultaniye'den Hulusi adındaki köylü 14 Haziran 1915'te bu ödüle hak kazanmıştı.¹⁷⁹ Mülki idarecilere ve iç güvenlik kuvvetlerinde görev yapanlara da benzer ödüller vaat ediliyordu. Örneğin, Hürrem Sükûti Efendi Kastamonu Emniyet Müdürlüğü'nde görevliydi ("kısm-ı idari reisi") ve kendisine firarilerin yakalanmasında fevkalade hizmetlerinden dolayı bir ikramiye ödül verilmişti.¹⁸⁰

Mevcut örnekler nakit para ödüllерinin devletin örtülü ödeneğinden ("tahsisat-ı mestûre") yapıldığını göstermektedir.¹⁸¹ Bununla birlikte, ödüller her zaman nakit para biçiminde olmuyordu. Osmanlı devletinin, otoritesine sadakati artırmak ve gerektiğinde halk desteği seferber etmek için daha önceki dönemlerde de sıkça başvurduğu başka bir ödüllendirme biçimi madalya ve nişan vermektir. Örneğin, Irak'ta Kerbela Jandarma Taburu'nda başçavuş olan İsmail'e ve Sivas'a bağlı Zile kazasındaki jandarma birliğinin kumandanı zabıt vekili Şevket Bey'e, firarilerin yakalanmasındaki üstün hizmetlerinden dolayı devlet tarafından nişan verilmişti.¹⁸²

Firarilerin takibi ve yakalanması işinde en sık ödüllendirilen devlet görevlileri, tahmin edilebileceği gibi, jandarmalardı. Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 14 Kasım 1917 tarihinde Harbiye Nezareti'ne yollanan bir telgraftan da anlaşıldığı gibi, devlet bu amaç için jandarmaları ödüllendirmeye özel bir gayret gösteriyordu. Bunun nedeni ise ödüllerin firar sorununu etkisizleştirmede başarıyı artıracığına olan inançtı.¹⁸³

Ceza ve İkna

Askerî ceza kanununa 6 Ağustos 1914 tarihinde yapılan geçici ekin ikinci maddesine göre, firarın cezası ölümdü:

Seferberlikte hidmet-i askeriyeden veyahud mahall-i ictimadan veya kıt'a-sına veya vazifesine hîn-i sevk veya azimetinde firar edenler tahakkuk ettiği günün ferdâsından itibaren yedinci günü nihayetine kadar avdet etmezse idam olunur.¹⁸⁴

Firar suçunun tanımı askerlik hizmetini izinsiz terk edip yedi gün içinde geri dönmek olarak tanımlanıyor olsa da, kanun yedi gün içerisinde geri dönenlere de ceza öngörüyordu. Mesela bu durumda, askerin hizmetten kaçıp izinsiz geçirdiği her bir gün için bir ay kürek cezası verilecekti; bu ceza, seferberlik sona erdiğinde ve söz konusu asker kendi yaş grubundakilerle birlikte terhis edildikten sonra işleme konacaktı. Eğer asker yedi gün içerisinde kendi isteğiyle dönmeyip de kolluk güçleri tarafından yakalanıp getirilmişse, bu ceza her bir gün için iki ay kürek olacaktı.¹⁸⁵

Birinci Dünya Savaşı esnasında firar da dahil olmak üzere askerî suçlarla ilgili davalara divan-ı harpler bakıyordu.¹⁸⁶ Firarilere ölüm cezası vermeye yetkili hukuki merci divan-ı harpler idi. Bununla birlikte, çeşitli belgelerden anlaşıldığına göre, savaşta sıcak çatışmaların yoğun olduğu cephe hatlarında, yakalanan firarilerin dava edilmeden kurşuna dizildikleri de (“bilâ muhâkeme idâm edilmeleri”) oluyordu. Enver Paşa, bu tür idamlara dair kendisine haber geldiğinde, Aralık 1916 tarihinde ordu komutanlıklarına bir tebligat yollamış ve böylesi cezalandırmaların kanuna aykırı olduğunu belirterek yakalanan firariler hakkında karar vermeden önce mutlaka mahkemeye çıkarılmaları gerekliliğini vurgulamıştı.¹⁸⁷ Ölüm cezaları için uygulanan rutin hukuki prosedüre göre, idam cezasının Meclis-i Vükelâ tarafından tasdik edilmesi gerekiyordu. Ancak, savaş esnasında bu durum bir nevi “kestirme yoldan adalet” biçimine dönüşmüştü ve birçok karar aslında “divan-ı harbi mahsûs” adı verilen *ad hoc* mahkemelerde verilmiş ve uygulanmıştı. Bu tür mahkemeler depo alayları ve menzil müfettişlikleri

bünyesinde oluşturulabiliyordu. Bu mahkemelerde en az üç üye olması gerekiyordu. Bunlardan biri, mahkemeye başkanlık edecek bir yüzbaşı, diğerleri ise bir teğmen ve astsubay olabiliyordu.¹⁸⁸ Ayrıca, Osmanlı askerî ceza kanunu bu tür divan-ı harplerin seferberlikten sonra da varlığını devam ettirmelerine izin veriyordu.

Askerî ceza kanununa 12 Kasım 1914 tarihinde yapılan bir geçici eklemeye, bir subaya, emirlerine itaat ettirmek ya da firarı engellemek gibi koşullarda, rütbesi kendinden düşük subaylara ve emrindeki askerlere karşı silah kullanma yetkisi veriliyordu.¹⁸⁹ Ayrıca, firarileri takip etme ve yakalama işinden öncelikli olarak sorumlu kolluk kuvveti olan jandarmalara, eğer dur ve teslim ol ihtarlarına uymazlarsa firarilere karşı silah kullanılmasında “tereddüt edilmemesi” emri verilmişti.¹⁹⁰ Bunlara ek olarak, Osmanlı askerî kanunları ve nizamnameleri muharebe esnasında toplu halde itaatsizlik edenlere ve silahlarıyla birlikte isyana kalkışanlara çok sert cezalar öngörüyor ve bunlara düşman askeri gibi muamele edileceğini belirtiyordu: “Esnâ-yı muharebede müsellehan ilân-ı isyân etmiş olanlar düşmandan madûddur.”¹⁹¹

Birinci Dünya Savaşı esnasında toplam kaç Osmanlı firarisinin kurşuna dizildiğini tahmin etmek kolay değildir, çünkü bu konuda halihazırda mevcut bir istatistiki veri yoktur.¹⁹² Savaşta yer alan diğer ülkelerde olduğu gibi,¹⁹³ Osmanlı askeriyesi de firarilerin idamını öncelikli olarak diğerlerine ibret olacak bir ceza olarak görüyor, bu cezanın ordudaki askerlerin firara niyetlenmesini engellemesini ve disiplini muhafaza etmeyi kolaylaştırmasını umuyordu. Bazı subaylar bu idamların askerlerin moralini yükselteceğini bile düşünüyordu.¹⁹⁴ Bazıları ise firar sorununun arkasında yatan gerçek nedenler silinmedikçe firarileri kurşuna dizmenin herhangi bir çözüm getirmeyeceğine inanıyordu.¹⁹⁵ Ama daha yaygın olan bir inanç ise, firarilerin idamının ordudaki diğer askerlere bir “ibret” işlevi göreceğiydi.¹⁹⁶

Firarilerin idamı genellikle firarinin bir manga asker tarafından kurşuna dizilmesi biçiminde infaz ediliyordu (asarak idam etme yöntemi de zaman zaman uygulanıyordu). Bu kurşuna dizmeler açık olarak, kurşuna dizilecek firarinin kaçtığı birlikteki (genellikle tabur düzeyinde) diğer askerlerin gözü önünde yapılıyordu.¹⁹⁷

Bir firarinin mahkemesi ve kurşuna dizilmesi normalde askerî kurum içerisinde gerçekleşmesi beklenen bir olay olsa da, savaş esnasında bazı idamların planlı bir şekilde, köy, kasaba ya da kent meydanlarda sivil halkın gözleri önünde yapıldığı da oluyordu. Bu yöntemin, yetkililer sivil halk içerisindeki potansiyel firarilere bir gözdağı vermek istediklerinde uygulandığı söylenebilir. Örneğin, Dahiliye Nezareti'nden 27 Mayıs 1916 tarihinde bütün valilere yollanan bir telgrafta, yakalanan firarilerden birkaçının kendi yerel birimlerinde asılarak idam edilmesi isteniyordu.¹⁹⁸ 27 Ekim 1917 tarihinde yine tüm valilere yollanan benzer ama daha spesifik bir başka telgraf ise, yakalanıp affedildikten sonra tekrar firar eden ve eşkıyalığa bulaşanların kendi memleketleri ya da köylerinde idam edilmelerini buyuruyordu.¹⁹⁹ Bu örnekler, firarilerin idamının sadece orduda değil, siviller arasında ve daha genel olarak toplumda da disiplinin yeniden tesisini sağlamak için kullanıldığına işaret etmektedir. İdamların halkın önünde yapılmasından güdülen bir başka hedef ise firarilere yardım ve yataklık edenleri caydırmaktır.

Öte yandan, eldeki kanıtlar Osmanlı yetkililerinin askerî ceza kanununu her zaman harfi harfine uygulamadığına da işaret etmektedir. Yetkililer birçok durumda askerî ceza kanununu uygulamakta acele etmiyordu. Bazı durumlarda firariye ölüm cezası verilmiş olsa bile bunu hemen infaz etmek yerine bazı daha “pratik” cezalandırma biçimlerine başvurulabiliyordu. Savaşın ilerleyen safhalarında askerî insangücü eksikliği kendini hissettirdikçe, firar suçuna verilecek ölüm cezası ancak en son çare olarak, eğer durum hukuki açıdan gerçekten ümitsiz ise uygulanması gereken bir önlem olarak addediliyordu. Eğer firarinin bir asker olarak orduya geri kazandırılması hususunda en ufak bir olasılık bile var ise, eğer firarinin orduya yeniden faydalı olacağı kanaati oluşmuş ise, bu olasılık çoğunlukla değerlendirilmeye çalışılıyordu.²⁰⁰ Dolayısıyla, insangücü eksikliği sorununu hafifletmek için, firariler için ölüm cezası bazen geciktiriliyor ya da bazı durumlarda bu cezanın yerine alternatif cezalar gündeme gelebiliyordu; aşağıda da görüleceği gibi, bazı durumlarda ise devlet bütün firarilere genel af ilan edebiliyordu.²⁰¹ Cephelerde “kestirmeden adalet” yöntemi ve muharebe koşullarında doğru düzgün mahkeme edilmeden firarilerin kurşu-

na dizilmesi uygulamaları savaşın sonuna değin hiçbir zaman tam olarak ortadan kalkmamış olsa da,²⁰² bir firari eğer kendi isteğiyle yetkililere teslim olmuşsa yeniden asker olarak orduda istihdam edilmesi için daima bir olasılık vardı.

Ayrıca, aflar sayesinde, ölüm cezası kesinleşmiş birçok firarinin cezası da, pişman olduklarına dair yazılı bir ifade verdikten sonra, kürek cezasına (seferberlikten sonra uygulanmak üzere) çevriliyordu. Sözü edilen ifadelerdeki içerik üç aşağı beş yukarı hepsinde aynıydı. Sanık genellikle, firar suçuna askerî ceza kanununun ölüm cezası öngördüğünü biliyor olmasına rağmen firar ettiğini itiraf ediyordu. Sonra neden firar ettiğine dair bazı mazeretler ileri sürüyordu. Bunlar çoğunlukla bir aile üyesinin vefatı ya da hastalanması veyahut firarının kendisinin hastalığı gibi kişisel meseleleri içeriyordu. Aslında yukarıda değindiğimiz ve başka ortamlarda firarların başlıca nedenleri arasında sayılan kötü işe koşulları, cephelerde katlanması zor yaşam koşulları, subaylardan kötü muamele görme ya da savaşın kazanılacağına olan inancın kaybedilmesi gibi nedenler, yetkililerin huzurunda verilen sözlü beyan doğrultusunda kaleme alınan bu standart ifadelerde neredeyse hiç zikredilmiyordu. Bunun yerine en çok zikredilen nokta, firarının bu eylemi “bir cahillik ettim” şeklinde mazur göstermeye çalışmasıydı. “Bir cahillik ettim” demekle firari aslında, yaptığıının suç olduğunun farkında olmakla birlikte aslında ciddiyetini tam kavrayamadığını ima ediyordu; bu anlamda “cahillik,” bilerek suç işleme kabahatini hafifletiyordu. Bu durumdaki firarilere, hizmetten ayrı kaldığı her bir gün için bir ay kürek cezası öngörülmüştü ve bu ceza seferberlikten sonra uygulanacaktı.²⁰³ Bununla birlikte, eğer affedilen bir firari sonra tekrar firar ederse, bu sefer çok daha sert bir cezayla karşılaşılıyor ve muhtemelen idam cezası alması kesinleşiyordu. Bu tür idamların infazı, yine potansiyel firarilere gözdağı vermek için, sık sık gazetelerde de yayımlanıyordu.²⁰⁴

Firarilerin cezalandırılması meselesiyle ilgili asıl ilginç olan nokta, birçok firari vakasının aslında divan-ı harplerin önüne hiç gelmemesiydi. Birlik komutanları bazı firar vakalarını hukuki bir formata sokmadan, yani divan-ı harp sürecini işletmeden kendi yöntemleriyle cezalandırıp geçiştirmeyi tercih ediyordu. Mevcut

örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, bu pratik tercihe daha ziyade bir askerin ilk kez firar edip yakalanması durumlarında ya da firar eylemi daha başından fark edildiğinde (yani asker daha kaçarken, cephe hattından çok uzaklaşmadan yakalandığında) başvuruluyordu. Tabii bir firar olayının hukuki boyuta ulaşmadan böylece halledilmesi birlik komutanlarının da işine geliyor olabilir, zira askerleri içerisinde firari olması bir birlik komutanının sicili açısından muhtemelen çok iyi görünmüyordu. Bu tür durumlarda en sık kullanılan ceza biçimi firariye diğer askerlerin önünde falaka çekilmesi idi.²⁰⁵ Elbette başka cezalar da vardı. Yakalanan firarilerin muharebe esnasında cephe hattının en tehlikeli noktalarında görevlendirilmeleri bunlardan biriydi.²⁰⁶ Ayrıca, yine birlikler içerisinde, görevlerinde isteksiz ve kaçmaya meyilli olan askerlerin üzerinde bir nevi ahlaki baskı yaratmayı hedefleyen başka yöntemler de uygulanabiliyordu. Örneğin, tabur imamları intihar eden askerlerin cenazesini dinî kurallara göre gömmeyi reddediyordu.²⁰⁷

Öte yandan, göz korkutma ve cezalandırma yöntemlerinin iş yaramadığı ve gerçekçi olmadığı zamanlarda, devletin firarilerle herhangi bir doğrudan diyalog kurma kanalının bulunmadığı durumlarda, devlet aracı gruplar oluşturarak bu diyalogu sağlama yöntemine başvurabiliyordu. Bu araçlar firarilerle doğrudan konuşabiliyor ve onlara devletin onlardan ne beklediğini aktarabiliyordu; elbette, bu mesaj taşıma işinin asıl önemli olan kısmı, araçların firarilere devletin beklentisi doğrultusunda “doğru olan şeyi” yapmalarını telkin etmeleriydi.²⁰⁸ Bu araçlara “nasihat heyetleri” (heyet-i nasiha) adı veriliyordu. Böyle bir heyetin üyeleri genellikle ulema mensuplarından, yerel birimlerde görev yapan imamlardan, eşraf mensuplarından ve yerel birimdeki devlet yetkililerinden oluşuyordu.

Yurt Cephesinde Düzeni Sağlama Çabaları: Osmanlı Jandarmasının Yeniden Yapılandırılması

Jandarma, Birinci Dünya Savaşı esnasında, başta taşra vilayetlerinde olmak üzere, iç güvenliğin sağlanmasından birinci derece sorumlu kolluk kuvvetiydi. Firarilerin ve eşkıyaların takibi ve yakalanması jandarmanın başlıca iş tanımlarından biriydi. Osmanlı

İmparatorluğu'nda jandarma teşkilatı sadece taşrada asayiş sağlama görevli bir kurumdan ibaret değildi. O aynı zamanda, Eric Hobsbawm'ın "yurttaşları etkileyen ve yurttaşları seferber eden" şeklinde tanımladığı²⁰⁹ 19. yüzyıl sonu modern devlet aygıtının toplumla ilişki kuran aracı kurumlarından biriydi. Mesela jandarma yerel halka doğal afetlerle başa çıkmada yardım ediyor, kamusal hizmetlerin yerine getirilmesini üstlenebiliyordu. Jandarma teşkilatı Osmanlı devlet otoritesini bulunduğu merkezin dışında da görünür kılabilen başlıca kurumlardan biriydi. Bu anlamda jandarma, "Osmanlı devletinin merkezî yönetim otoritesini uzak vilayetlere taşıma çabasında temel altyapı aygıtlarından biri" idi.²¹⁰ Asayiş sağlama rolünün yanı sıra, jandarma devlet iktidarının taşrada meşrulaştırılmasında ve merkezdeki hükümet elitinin yerel iktidar ağlarına nüfuz etmesinde önemli bir aracı rol oynuyordu.²¹¹ Dolayısıyla, sayıları giderek artan firari-eşkılar jandarmanın sadece asayiş sağlama rolüne değil, merkezî otoritenin aracısı olma rolüne karşı da bir tehdit oluşturmaktaydı. Firar sorunu vilayetlerde kamu düzenini bozucu bir etki yaratmakla kalmıyor, yerel halkın gözünde devletin meşruiyetini de aşındırıyordu. Bu nedenle, firar sorunu artık münferit bir iç güvenlik sorunu sınırlarını çoktan aştığı için, sorunla uğraşmada jandarmanın gücünü yeniden yapılandırıcı daha kapsamlı tedbirlere ihtiyaç duyuluyordu. Bu bakımdan, firar sorununun kökünü kazıyarak düzenin yeniden tesis edilmesi merkezî otoritenin taşradaki meşruiyetinin de yeniden tesisi anlamına gelecekti.

Aslında, Osmanlı jandarması 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından bir yeniden yapılanma sürecinden geçmişti. Bilhassa imparatorluğun Rumeli vilayetlerine musallat olan eşkıya ve ayrılıkçı milliyetçi grupların silahlı çetelerine karşı kullanılmak üzere oluşturulan seyyar jandarma taburlarıyla birlikte teşkilat takviye edilmişti.²¹² 1908 Devrimi'nin hemen ardından, imparatorluğun dört bir yanındaki bütün jandarma kuvvetleri yeni tesis edilen Umûm Jandarma Kumandanlığı'nın yetkisi altına girmişti. 10 Şubat 1912 tarihli Geçici Jandarma Kanunu'na göre, bu kumandanlık hem Harbiye hem de Dahiliye nezaretine bağlıydı. Jandarma birliklerine komuta edecek subaylar ordu bünyesinden atandığı

1980. gada 10. oktobrī, kad Latvijas
 valsts prezidents Jānis Čakša
 pasludināja, ka Latvija ir
 atgriezusies starptautiskajā
 kopienu ģimenē, šī diena ir
 kļuvusi par Latvijas valsts
 neatkarības atgriešanās
 starptautiskajai kopienu
 ģimenei.

[illegible]

379, 191

	250
	32.
	26.

nu, Osm
) kol ge
rinden t
armadak
unuyla
azı tedb
ırkaç p
taburl
Ancak,
kleri böl
operasy
ortaya k
Dahası
üke dör
du.²²¹

mede c
r nokta
gerekl
ari tak
imleri t
ı yerel
sancakt
leri olus
birimler
ıtlamış v
çıdan g
ye edili

müfrezeler Martini ve Mavzer tüfekleriyle teçhiz edilecek ve bunlara yeterli miktarda mühimmat sağlanacaktı. Zikredilen emir, bu müfrezelerin rutin yerel güvenlik hadiselerinde değil, münhasıran firarilere ve eşkıyalara karşı kullanılması gerektiğinin altını net bir biçimde çiziyordu.²²²

Yukarıda zikredilen emir tarafından, sözü edilen müfrezelere ne kadar yeni silah ve mühimmat dağıtılacağına dair çizilen plan bize, savaşın ortalarında firar sorununun genel panoraması hakkında çok önemli ipuçları sunmaktadır (bkz. Tablo 14).

Tablo 14. Firari Takip Müfrezelerinin Silahlandırılma Planı (19 Haziran 1916)²²³

<i>Vilayet ve sancak</i>	<i>Tüfekler (Mavzer)</i>	<i>Mühimmat (sandık adedi olarak)</i>
Aydın	300	54
Ankara	200	36
Konya	100	18
Edime	100	18
Kastamonu	85	14
Muğla	60	10
Antalya	60	10
Hüdavendigâr	51	9
Dersaadet	50	9
İzmit	50	9
Karahisar-ı Sahib	30	5
Kayseri	30	5
Niğde	30	5
Kütahya	25	5
Bolu	25	5
Çatalca	25	4
Eskişehir	20	4

Tablo 14'ten ilk olarak edinilen izlenim, jandarma içerisinde gerçekleştirilen bu yeni müfrezeler oluşturma sürecinin aslında neredeyse tamamen Anadolu vilayetlerini (bu tarihte büyük ölçüde Rus işgali altındaki Doğu Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu bölgeleri hariç) hedeflediğidir. Firarilere karşı bu müfrezelerle gerçekleştirilecek eylem planında Arap vilayetlerine hiç yer verilmemiştir.²²⁴ Bu genel görüntü, savaşın bu safhasında Osmanlı yetkililerinin firar sorunuyla uğraşma işini ağırlıklı olarak Anadolu bazında bir mesele olarak gördüklerine işaret etmektedir. Bu minvalde iki açıklama yapılabilir. Birincisi, Osmanlı ordusunun çoğunluğunun Anadolu Müslümanlardan oluştuğu ve birçok firarinin saklanmak için kendi köy ve kasabalarının yakınlarına gittiği olgusu göz önüne alındığında, eylemin odak noktasının neredeyse tamamen Anadolu'dan ibaret olması çok da şaşırtıcı değildir. Ama bu tespitin resmin sadece bir boyutunu temsil ettiğini de eklemek gerekir. İkincisi ve belki de daha önemlisi, müfrezeleri silahlandırma planı aslında Osmanlı devletinin altyapısal iktidarının işlevsel olabileceği coğrafi alanı ortaya koymaktadır; plandaki Anadolu vilayetleri, bu yıllarda teorik olarak hâlâ Osmanlı devletinin kontrolündeki diğer bölgelere kıyasla, devletin kontrol gücünün firar sorunuyla daha etkili bir biçimde uğraşabileceği yerlerdi. Osmanlı jandarma teşkilatı imparatorluğun dört bir bucağına aynı etkiyle nüfuz edecek kadar güçlü değildi. İnsangücü ve lojistik kapasite yetersizliğinin yanı sıra, cılız ulaşım ve iletişim altyapısı nedeniyle, jandarma gücü ancak merkeze görece yakın ve yerel nüfusun İttihatçı iktidarın milliyetçi-merkeziyetçi perspektifini desteklediği yerlerde etkili olabiliyordu. Planda Kürt nüfusun yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu vilayetlerinin de yer almaması bu nedenlerle açıklanabilir. Zaten zorunlu askerlik sisteminin genel olarak neredeyse hiç işletilemediği bu bölgede firari takip müfrezeleri tesisi hem zordu hem de gerçekçi değildi.

Firari-eşkiya sorununun tırmandığı bölgelerde daha fazla silah ve mühimmata (ve daha büyük takip müfrezelerine) ihtiyaç duyulduğu gerçeği göz önüne alındığında, tablo bize aynı zamanda firarilerin en fazla yoğunlaştığı bölgeler hakkında da bir fikir ver-

ıgırlık v
sağlıy
yaygın
ıya So
çetele
tarım
ia fazl
ı durum
vuzu
luğur
te yan
lığı o
ı idar
ygın b
ltür bi
ma yar
aratmı
i takip
Osma
. Aslıra
daha
üzünü
darın.
üllü
îfrâd
bi gör
umlar
ere
naik
ışi es
kça l

edilmes i
yabilmış
rin de rak
Bevrit vil
Bu seken
lardu bç
devet ot
rumlar
samlabil
halinde
milyon
gün açığ
ması sa
Böyle bir

Böyle bir tebligat yapılması ve firarilere böyle bir seçenek sunulması, savaşın sonuna doğru Osmanlı silahlı kuvvetlerindeki insan-gücü açığının alarm verici bir boyutta olduğuna işaret etmekle kalmıyordu; aynı zamanda ve belki daha önemli olarak, acil ihtiyaç halinde firarinin askerlik vasfı ıslah edilebilir ve hizmete geri kazanılabilir biri olarak görüldüğünü göstermekteydi. Böyle acil durumlarda firarinin, eğer eşkıyalık gibi ciddi bir suç işlememişse ve devlet otoritesi tarafından “güvenilir” addedilen toplumsal gruplardan geliyorsa, tekrar istihdam edilmesi imkânsız olmuyordu. Bu seçenek Anadolu dışındaki firarilere de sunuluyordu. Örneğin, Beyrut vilayetine bağlı Sayda ve Sur kazalarında bulunan firarilerin de takip müfrezelerinde istihdam edilmesine dair bir planlama yapılmıştı.²³³ Takip müfrezelerinde teslim olan firarilerin istihdam edilmesi uygulamasına özellikle gayrimüslim firarilerin takibi durumlarında başvuruluyordu. Mevcut örnekler bu tür müfrezelerin bilhassa gayrimüslim firariler için göz korkutucu olabildiğine işaret etmektedir.²³⁴

Aslında, teslim olan firarilerin jandarmada istihdam edilmesi uygulaması, Birinci Dünya Savaşı esnasında, firarileri hizmete geri kazanmak için Osmanlı devletinin ilan ettiği genel af lar bağlamına da yerleştirilebilir. Giderek artan firar sayısı Osmanlı ordusunun zaten kötüleşmekte olan insan-gücü eksikliği sorununu daha da derinleştirdikçe, devlet otoritesi firarileri sert bir biçimde cezalandırmada artık ısrar etmiyordu. Bunun yerine, pragmatik bir şekilde davranarak onları geri kazanma çarelerine bakıyordu. İnsangücü ihtiyacının aciliyeti arttığında ve devletin firarileri takip edip yakalama kapasitesi tatmin edici bir seviyede seyretmediğinde, firarileri cezalandırmaktan ziyade affederek ikna etmek, firar edenlere ikinci bir şans vermek fikri daha ciddiye alınmaya başlıyordu.

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı padişahı imzasıyla firariler için üç genel af (“afv-ı ‘âlî”) ilan edildi. Aslında bunların ilki seferberliğin ilanı ile birlikte, daha savaşa girilmeden geldi. 6 Ağustos 1914 tarihli, askerî ceza kanununa yapılan geçici ek, bir yandan askere alınıp da firar edenlerin idamla cezalandırılacağını vurgularken, bir yandan da, tüm bakayaların ve hâlâ doğum ka-

yıtları olmayanların (dolayısıyla askerlik şubelerinde kaydı olmayanların) eğer kanunun ilanından itibaren belirtilen süre içerisinde bölgelerindeki en yakın askerlik şubesine gidip teslim olurlarsa, affedileceklerini belirtiyordu. Bu süre ilk başta, yurtiçindekiler için üç gün, yurtdışındakiler için on gün olarak açıklanmıştı.²³⁵ Ancak, yetkililer kırsal bölgelerdeki asker kaçakları ve bakayaların affın kapsamını hemen anlayamayabileceklerini ve de iletişim eksiklikleri yüzünden haberi vaktinde duyamayabileceklerini düşünerek, af için teslim olma süresini yurtiçindekiler için on beş güne kadar uzattı; ayrıca gazetelerde affın içeriğini izah eden haberlere yer verildi ve askerlik hizmetinden kaçmayla ilgili daha önce işlenen her kabahatin gerçekten affedileceği açık bir şekilde vurgulandı.²³⁶ Bu af teslim olan firari ve bakayalara bedel-i nakdî uygulamasına başvurma şansı da veriyordu; eğer başvurmak isteyenler bedel prosedürü için gerekli şartlara uyuyor ve af kanununun yayımlanmasından itibaren bir ay içerisinde belirtilen bedel miktarını ödemiş iseler, bu uygulamadan yararlanabileceklerdi.²³⁷ Bu ilk genel affın temel hedefi, Balkan Harbi esnasında askerlik hizmetinden kaçanları ve bakaya kalanları tekrar seferber edebilmektir.

Firariler için ikinci genel af, savaşın artık başta beklendiğinden çok daha uzun süreceğinin farkına varıldığı bir dönemde, 28 Haziran 1915 tarihinde ilan edildi.²³⁸ Bu af Osmanlı ordusu Kafkas ve Çanakkale cephelerinde ağır zayıatlar verirken gündeme geldi; firarlar da 1915 yılında giderek yaygınlaşıyordu. Af kanunu tüm firarilerin, eğer kanunun bütün bölgelerde yayınlanmasından itibaren otuz gün içerisinde teslim olmaları halinde padişah tarafından affedileceğine ilan etmekle kalmıyor, affın daha önce askerî bir suçtan dolayı suçlu bulunup mahkûm olmuş askerleri de kapsayacağını ifade ediyordu. Ayrıca, firarilere yardım ve yataklıktan dolayı mahkûm edilmiş siviller de affedilecekti.²³⁹

Üçüncü genel af ise savaşın sonuna doğru, insangücü eksikliği sorunu artık zirve noktaya çıktığında, 15 Temmuz 1918 tarihinde ilan edildi. Bu af ilan edildiğinde bunun, 3 Temmuz 1918'de vefat eden Sultan V. Mehmed Reşad'ın yerine tahta çıkan Sultan VI. Mehmed Vahdeddin'in cülûsu vesilesiyle yayımlandığı duyul-

şayan bir seviyede olduğu Anadolu'da ek bir firari kitlesi ortaya çıkarıyordu.²⁴⁶ Anadolu'da firar sorununun ne düzeyde olduğunu tespit ederek işlevsel bir askere alma mekanizmasını yeniden tesis etmek, Ankara hükümetinin Milli Mücadele'nin düzenli orduya geçiş safhasındaki başlıca önceliği idi.

Firari sorunuyla baş etme sürecinde Ankara hükümetinin ilk icraatlarından biri 11 Eylül 1920 tarihli firariler hakkında kanunu çıkarması ve neredeyse sınırsız bir yetkiyle divan-ı harp gibi hareket eden İstiklâl Mahkemeleri'ni kurmasıydı.²⁴⁷ Ankara hükümeti firarilere karşı sert tedbirlere başvurmuştu. Çabuk karar vermesi ve kimsenin gözünün yaşına bakmamasıyla sembolleşen İstiklâl Mahkemeleri, firarilere başta idam olmak üzere çok sert cezalar verebiliyordu. 1920 ile 1922 yıllarında İstiklâl Mahkemeleri firariler için toplam 1.500 civarında idam cezası vermişti.²⁴⁸

Bununla birlikte, firar sorunu Milli Mücadele için aşılması kolay olmayan bir sorun olsa da ve Ankara hükümeti ona karşı sert tedbirlere başvursa da, aslında Ankara hükümetinin Anadolu coğrafyasının önemli bir kısmında devraldığı askerlik şubeleri ve jandarma teşkilatı, Cihan Harbi'nin son safhasında geçirdikleri yenden yapılanma süreci sayesinde, firarilerin takibi ve yakalanması konusunda daha etkili bir duruma gelmişlerdi. İstiklâl Mahkemeleri'nin verdiği idam cezalarının görece şişkin sayısı aslında artık şişkin sayıda firarinin yakalanabildiğine de işaret etmektedir. Firar sorunu elbette hiçbir zaman tamamen etkisizleştirilemedi, ama Milli Mücadele sürecinin ilk safhasındaki kafa karışıklığının ardından, Ankara hükümeti, elindeki askerlik şubesi ve jandarma teşkilatı sayesinde, görece etkili bir askere alma sistemini yeniden işletmeye muvaffak olduğu gibi, firarilerin takip ve yakalanmasında da azımsanmayacak bir başarı sağladı. Bu bakımdan aşağıdaki sayısal veriler zikretmeye değerdir: Türk ordusundaki asker sayısı Sakarya Muharebesi'ne (23 Ağustos-12 Eylül 1921) 28 gün kala 78.000 civarına çıkarıldı; bu sayı önceki aylarda ancak 23.000 seviyesinde idi. Batı Cephesi bölgesindeki (Ege ve İçbatı Anadolu bölgesi) firari sayısı Haziran 1921 tarihinde 30.809 olarak not edilmiş iken, bu sayı aynı yılın Ağustos ayında 4.400'e kadar indirilebilmişti – bu

hiç de yabana atılamayacak bir başarıydı.²⁴⁹ Örnekler çoğaltılabilir: 1921 yılının sadece Ağustos ila Eylül aylarında Orta Anadolu bölgesinde (Merkez Ordusu bölgesi) 12.000 firari yakalandı ve bunlar Milli Mücadele esnasında Batı Cephesi'ne nakledildi.²⁵⁰

Ankara hükümetinin Anadolu nüfusunu Cihan Harbi'nin hemen ertesinde işgal karşısı yeni bir askerî çatışma için yeniden seferber etmede gösterdiği görece başarı, Osmanlı devletinin Cihan Harbi'nin bilhassa ikinci yarısında Anadolu'daki askere alma ve jandarma teşkilatında giriştiği yeniden yapılanma çabalarına çok şey borçludur. Bu anlamda, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı seferberlik tecrübesiyle Milli Mücadele dönemindeki yeniden-seferberlik süreci arasında dikkate şayan bir süreklilik mevcuttur. Milli Mücadele seferberliğinin altyapısı aslında büyük ölçüde Cihan Harbi seferberliği esnasında şekillenmişti. Buradan yola çıkarak, Türk ulus-devletinin tesisiyle sonuçlanan sürecin aslında Birinci Dünya Savaşı esnasında başladığını ve temellendirildiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Elbette, burada sözü edilen sürekliliği daha iyi anlayabilmemiz için daha fazla ayrıntıya ihtiyacımız var; bu ise dönem ve konu hakkında yeni tarih araştırmaları gerektirmektedir.

Sonuç

Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı Osmanlı seferberlik tecrübesinin yaşadığı sorunlar ve aşmakta zorlandığı sınır duvarları masaya yatırıldı. Firar sorunu, devletin seferberlik çabasına halktan gelen en büyük direnç olarak analiz edildi. Firar sorununun kapsamı o denli genişti ki savaşta Osmanlı askerî performansını aşındıran başlıca faktörlerden biriydi. Bu kapsam genişliğinin bir başka boyutu ise, başta nüfusun ve ordu personelinin çoğunluğunu oluşturan Anadolu Müslümanlar ve Türkler olmak üzere, imparatorlukta yaşayan tüm etnik ve dinî unsurların firari kompozisyonu içerisinde yer almasıydı. Firarın kişiden kişiye değişen çok çeşitli nedenleri vardı, ama genel bir seviyede bakıldığında, firar eyleminin devletle askere alınan kişi arasındaki, zorunlu hizmet karşılığı

koşullarında daimileşme eğilimi gösteren etkileşim, devletle seferberliğin hedef kitlesi olan toplumsal kesimler arasında bir nevi zımnî bir sözleşme ortaya çıkardı. Kendi öncelikleri ve beklentileri temelinde toplumsal grupların Cihan Harbi'nde Osmanlı seferberliğine verdikleri tepkiler, gönüllü destekten açıkça karşı çıkmaya uzanan geniş bir yelpaze oluşturdu. Buna karşılık devlet de, bazı durumlarda seferberlik politikalarını gözden geçirerek, bazı durumlarda ise yerel düzeyde kontrol mekanizmalarını takviye etmeye çalışarak yanıt verdi.

Bu kitapta, Osmanlı insangücü seferberliğini çeşitli boyutlarıyla incelerken iki hedefi takip etmeye çalıştık: Bir yanda, İttihat ve Terakki hükümetinin kontrolünde Osmanlı devletinin, seferberliği sürekli kılmanın zorluğuyla nasıl baş etmeye çalıştığını, hangi çabalara girdiğini analiz ettik. Diğer yanda ise bu çabaların Cihan Harbi yıllarında Anadolu'da devlet-toplum ilişkilerinin daha genel anlamdaki dönüşümünde nasıl bir rol oynadığını ortaya koyduk.

Savaşın patlaması ve savaşa girilmesinin Osmanlı kamuoyunda belli düzeyde bir coşkuyla karşılandığını göstermekle birlikte, dışa vuran bu coşkunun aslında örgütlü bir çabanın sonucunda ortaya çıktığının altını çizdik. Bu örgütlü çaba, İttihat ve Terakki hükümetiyle, çoğunluğu orta tabaka toplumsal gruplardan ve hükümet politikalarından avantaj sağlayan kentli Müslüman-Türk kesimlerin temsilcilerinin işbirliğinin bir sonucuydu. Bu koalisyon, İttihatçı hükümetin savaş yanlısı politikalarına karşı her türlü muhalefeti bastırma işlevi gören yarı-resmî gönüllü kuruluşlar yoluyla savaş yıllarında Osmanlı kamusal alanında hâkimiyeti altına aldı. Sansür ve örfi idare de bu bastırmaya katkıda bulundu. Seferberliğin ilanı ve silah başına çağrısı böyle bir siyasi-sosyal ortamda vuku buldu ve gerek seferberlik ilanında gerekse de savaşa giriş kararında hükümet ciddi bir siyasi ya da sosyal dirençle karşılaşmadı. Aynı zamanda, kapsamlı bir sözlü propaganda ve proto-milliyetçi dinî söylem silah başına çağrısının Anadolu taşrasında daha etkili bir şekilde yankı bulmasına yardımcı oldu.

Osmanlı devletinin, savaş için mevcut olan potansiyel insangücünü azami seviyeye çıkartabilmesi için deyim yerindeyse Anado-

lu'yu "yeniden işgal etmesi" gerekti: Başarılı bir insangücü seferberliği, Anadolu taşrasına daha etkili bir biçimde nüfuz edebilmeye bağlıydı. Seferberliğin uygulamaya geçirilmesi, öncelikli olarak, yerel düzeyde iyi tesis edilmiş ve randımanlı çalışan bir zorunlu askerlik sistemi mekanizması gerektiriyordu. Gerçi Balkan yenilgisi sonrası zorunlu askerlik sisteminde çeşitli reformlara girişilmişti, ama Birinci Dünya Savaşı esnasındaki seferberliğin ölçeği mevcut sistemde çok daha kapsamlı bir elden geçirmeyi zorunlu kılıyordu. Bu elden geçirme sürecinde öne çıkan noktalardan biri yerel birimlerde askere alma işlemlerini gerçekleştiren kurumsal altyapının etkinleştirilmesiydi. Kaza bazında tesis edilen askerlik şubeleri bu sürecin kilit parçasıydı. Askerlik şubeleri teşkilatı yerel birimlerde mülki yetkililer ve eşrafla işbirliği içerisinde çalışarak mevcut insangücü havuzunu genişletmeye çalışıyordu. Öte yandan, Osmanlı devletinin altyapısal eksiklikleri askere alma mekanizmasının bazı bölgelerde düzgün işlemlerini engelliyordu. Bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aşiret yapılarının güçlü olduğu ve bürokratik kurumsal altyapının nüfuz edici kabiliyetinin sınırlı kaldığı bölgelerde zorunlu askerlik sistemi çalışmıyordu.

Osmanlı devleti zorunlu askerlik sistemindeki aksaklıkları eski asker alma yöntemlerini işlevsel hale getirerek aşmaya çalıştı; eski yöntemleri modern sistemle harmanlayarak, gönüllülük başlığı altında çeşitli askere alma kategorileri oluşturdu. Kürt aşiretlerinin yoğun olduğu ve zorunlu askerlik mekanizmasının işlemediği bölgelerdeki askerî insangücünden aşiret gönüllüleri şeklinde yararlanmaya çalıştı; aynı şekilde, 19. yüzyıl sonundan itibaren Anadolu'ya yerleşen ve Cihan Harbi eşiğinde hâlâ yerleşmekte olan muhacir nüfustan da çok sayıda kişiyi gönüllü olarak istihdam etti. Hapishanelerdeki atıl işgücünü, mahkûm ve tutukluları gayri nizamî birliklerde gönüllü olarak istihdam ederek aktif hale getirmeye çalışırken, hükümete yakın tarikatlardan gönüllü birlikler teşkil edilerek hem bu tarikatların toplum üzerindeki manevi tesirinden seferberlik için faydalanmaya çalıştı hem de bu birlikleri cephelere sevk etti. Kitapta, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda gönüllü istihdamı ve gönüllü birliklerin tesisi sürecinin devlette

devletin gönüllülük ilişkisi için tercih ettiği Anadolu Müslüman gruplar arasında yeni bir bağın (ya da yeni bir ittifakın) oluşmasına katkıda bulunduğu savunuldu. Bir kısmı Milli Mücadele döneminde (1919-1922) daha da güçlenecek olan bu bağlar, ortaya çıkmakta olan Türk ulus-devletinin temel yapıtaşlarından birini meydana getirdi.

Ayrıca, savaşın uzaması devletin omuzlarındaki insangücü talebi yükünü daha da büyütüyor, bu ise devletin yurt cephesinde daha sürekli bir seferberliğe girişmesini gerektiriyordu. Osmanlı devleti bu zorluğu, Anadolu çapında yaygın bir paramiliter gençlik dernekleri ağı tesis ederek hafifletmeye çalıştı. Bu dernekler bilhassa okullu olmayan köylü gençleri hedefleyerek, onları hem hükümetin seferberlik politikalarına destek olmak için ikna etmeye hem de onları fiziksel olarak askerî içerikli bir beden eğitime tabi tutarak askerliğe her an hazır hale getirmeye çalıştı. Bu hedef doğrultusunda kurulan Genç Dernekleri teşkilatının şubeleri devletin taşradaki yerel ajanları olarak kurgulanmıştı; bu şubeler yurt cephesinde askerî ihtiyaçların ve hedeflerin toplum için öncelikli hale getirilmesi sürecinde devlet yetkililerine büyük ölçüde yardımcı olacaktı.

Ancak, bu stratejiye karşılık halkın katılımı devlet için tatmin edici bir seviyede gerçekleşmedi. Belki altyapısal eksikliklerden daha da önemli bir biçimde, temel sorunlardan biri halkın seferberliğin taleplerine karşı, bazı durumlarda ölçeği kayda değer bir biçimde artan bir isteksizlik ve direnç göstermesiydi. Devletin silah başına çağrısının zaman zaman toplumdan gönüllü katılıma varan bir destek gördüğü yanlış değildir. Ancak, bu destek ilişkisi nötr değildi ve siyasi-ekonomik açıdan İttihatçı hükümete yakın çevrelerden ve gönüllü katılımı kendi sosyal, ekonomik ve siyasi statülerini yükseltme aracı olarak gören kesimlerden geliyordu. Ayrıca, gerek yazılı gerekse de sözlü propagandanın yanı sıra, akran baskısı ve askerlikle ilgili yerel kültürel gelenekler gibi başka seferber edici mekanizmaların birçok kişi üzerinde ikna ve teşvik edici etkileri olduğu da bir gerçektir. Dahası, askerlik hizmeti zorunluydu ve birçok insan bu hukuki zorunluluğa uyma gereği hissediyordu. Ne

var ki, savaş uzadıkça ve askerlik hizmetini gerçekleştirme şartları giderek kötüleştikçe, birçok insan devletin silah başına çağrısını açıkça görmezden gelebiliyor ve ondan kaçınma planları yapabiliyordu. Aslında, örneğin firariler bahsinde de gördüğümüz gibi, ilk safhalarda seferberliği destekleyen ve silah başına çağrısına fedakârca katılan birçok kişi, uzayan ve belirsizleşen savaş koşullarında asgari beklentileri gerçekleşmedikçe ve umutlarını yitirdikçe, seferberliğe destek vermekten vazgeçip firariye dönüşebiliyordu. Kitapta, savaş koşullarında devletin süreklileşen talepleri ve savaş gayreti için halka artan bağımlılığının, devletle seferberliğin hedef kitlesi halk arasında karşılıklılık boyutu olan bir ilişki ortaya çıkardığı tartışıldı. Bu karşılıklı ilişkiyi zımî bir söyleşmeye benzettik: Bu ilişkide bir yandan devlet taleplerini beyan ediyor ve toplum üzerindeki kontrol kapasitesini artırmaya çalışıyordu; ama aynı zamanda, hedeflenen nüfus da bu taleplere ve kontrole kendi beklentilerini ileri sürerek çeşitli biçimlerde tepkiler verebiliyor ve bu tepkiler devleti kendi seferberlik politikalarını gözden geçirmeye zorlayabiliyordu.

Cihan Harbi boyunca, devlet insanların temel ihtiyaçlarını karşılamakta giderek zorlandıkça ve savaşın haklı ve kazanılabilir bir savaş olduğu inancını taze tutma yeteneğini kaybettiğinde, bu zımî sözleşme de bağlayıcılığını giderek yitirdi. Seferberliğe direnç göstermeler giderek arttı. Firar sorunu bu direncin zirve noktasını oluşturdu. Firar sorunu Osmanlı askerî insangücü seferberliğinin sınırlarını ortaya koydu. Osmanlı toplumunu oluşturan her unsurdan firari vardı, ama en büyük kesim, ordunun da sayıca belkemiğini oluşturan Anadolu Müslümanlardı. Firar sorununun kapsamı o denli genişledi ki, sadece bir askerî sorun olmaktan çıkarak yurt cephesinde yaygın bir sosyal meseleye de dönüştü. Firari-eşkıyaların kurduğu silahlı çeteler gerek devlet otoritesini zaafa uğratarak gerekse de yerel sosyoekonomik faaliyetlere zarar vererek, Anadolu kırsalının görmezden gelinemeyecek bir unsuru oldular. Dolayısıyla, sadece askerî tedbirler sorunun üstesinden gelmek için yeterli olmadı; meseleye bir iç asayiş sorunu olarak yaklaşan devlet, yurt cephesinde hayata geçirilmesi planlanan yaygın ve yoğun baş-

ka tedbirler de almak zorunda kaldı. Böylesi tedbirler hem pozitif (ödüllendirici, ikna edici) hem de negatif (cezalandırıcı) yöntemler içeriyordu. Fırar sorunuyla baş etme sürecinde Osmanlı yetkilileri yerel halkla işbirliği yollarını aradı. Anadolu taşrasındaki başlıca iç güvenlik aygıtı olan jandarma teşkilatı bu süreçte büyük ölçüde yeniden yapılandırıldı. Teşkilattaki revizyonun yanı sıra, jandarma birliklerinin personel kompozisyonu da sayı ve içerik açısından değişti. Personel sayıları artarken, jandarma birliklerinde ağırlıklı olarak Anadolu Müslümanlar, en çok da Türkler istihdam edildi. Savaşın bilhassa ikinci yarısında insangücü ihtiyacı şiddetli bir biçimde artan devlet, firarileri cezalandırmak yerine uzlaşma yoluna giderek onları geri kazanmaya çalıştı; firarilere verilen cezalar yumuşatılabildiği gibi, onları tekrar orduda istihdam edebilmek için genel aflara başvuruldu.

Gönüllü destek ve direnç yelpazesi açısından, zikredilen bu zımnî sözleşmenin tarafları öncelikli ve ağırlıklı olarak İttihatçı hükümet kontrolündeki devletle Anadolu Müslüman nüfustu. Anadolu Müslüman nüfus sadece Osmanlı ordusunun ana insangücü kaynağını teşkil etmekle kalmıyor, İttihatçı hükümetin savaş politikalarının ve milliyetçi perspektifinin demografik temelini de temsil ediyordu. Pragmatik bir yaklaşıma sahip olan İttihatçı hükümet, Anadolu'daki gayrimüslimleri seferberlik çabasına dahil etmek istedi. Bununla birlikte, bu kesimler seferberliğe katılsalar da, onların yukarıda zikredilen türden bir zımnî sözleşmenin parçası olmalarına kesinlikle sıcak bakmadı. Onlardan insangücü katkısı aldığı anda bile onları devletle böylesi bir dilayoğa girmekten dışlaması gayrimüslim unsurların beklentilerini dile getirme ve siyasi iktidarla herhangi bir müzakereye girme kanallarını tıkadı; böylece onları, Anadolu'daki devlet-toplum ilişkisinden daha da yabancılaştırdı. Bu durumun bir boyutu da Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin Cihan Harbi'nde önceki dönemlere göre daha kapsayıcı, ama aynı zamanda ayrımcı bir karaktere sahip olmasıydı. Ordudaki gayrimüslimler savaşın başından itibaren çok büyük çoğunlukla silahsız amele taburlarında istihdam edildi. Öte yandan, Osmanlı gayrimüslimlerinin zorunlu askerlik hizmetine kar-

şı popüler düzeydeki isteksizlikleri ve bakaya sayılarının çokluğu İttihatçı hükümetin onlara yönelik güvensizliğini artırıcı bir etki yaptı. Bu güvensizlik, İttihatçı hükümetin yerel düzeyde işbirliği ve ittifaka girdiği Müslüman kesimlere de yansıdı ve gayrimüslimlere karşı yerel birimlerdeki gerilimi ve dışlamayı körükledi. Ayrıca, bu işbirliği ve ittifakın zayıfladığı ya da hiç olmadığı ve Anadolu Müslüman nüfus içerisinde seferberliğe karşı direncin arttığı durumlarda bile, devletin kontrolü yeniden tesis etmeye ve seferberliği kabul ettirmeye yönelik tedbirleri (cezalandırıcı ve ödüllendirici) gene de Anadolu Müslüman nüfusu, bilhassa da Türk unsuru kayırmaya devam etti.

İnsangücü seferberliğinin dayandığı ana mekanizma olan Osmanlı zorunlu askerlik sistemi hep eksikliklerle işleyen bir sistem oldu. Osmanlı ordusu Cihan Harbi'nde yenildi ve Osmanlı İmparatorluğu savaşın sonunda fiilen dağıldı. Ama Osmanlı seferberlik tecrübesi belli hedefleri gerçekleştirmeyi başardı ve Milli Mücadele (1919-1922) öncesinde Anadolu'nun toplumsal altyapısının yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Bir kere, ciddi zorluklara rağmen, Osmanlılar Cihan Harbi'nin sonuna değin cephelere insangücü takviyesi yapmaya devam edebildi. İkinci olarak, Anadolu taşrasında yerel düzeydeki kontrol kapasitesini güçlendirmeye çalışan devlet, Milli Mücadele dönemindeki "yeniden-seferberliği" kolaylaştıracak bir iç güvenlik mekanizmasını (başta jandarma, aynı zamanda askerlik şubeleri) hatırı sayılır bir ölçüde tahkim etti ve yeniden yapılandırdı. Üçüncü olarak ise, Anadolu'daki devlet-toplum ilişkisinin yeniden şekillenmesinde önemli faktörlerden biri olan insangücü seferberliği süreci Anadolu nüfusunun homojenleştirilmesine de katkı yaptı ve Türk ulus-devletinin demografik temelini oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. Osmanlı-Türk Cihan Harbi tecrübesinin aslında 1918'de değil, 1922'de sona erdiği, ya da başka bir deyişle 1922'ye kadar devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bu anlamda, Milli Mücadele Anadolu bağlamında Cihan Harbi'nin bir uzatma savaşıydı. Bu tespiti şu şekilde yapmak da mümkündür: Milli Mücadele aslında Cihan Harbi esnasında başlamıştır.

Osmanlı Cihan Harbi seferberliği tecrübesinin başka veçhelerine dair yeni ve ayrıntılı çalışmalar ortaya çıktıkça, bu kitapta ileri sürülen ve tartışılan noktalara elbette biraz daha geniş ve çok-boyutlu bir perspektiften bakma şansı bulacağız. İnsangücü seferberliği, Cihan Harbi'ndeki kapsamlı ve yoğun seferberlik tecrübesinin, önemli olmakla birlikte sadece bir boyutunu teşkil etmektedir; ayrıca bu kitap daha ziyade bu hikâyenin Anadolu'da geçen ve Anadolu'lu Müslümanları ilgilendiren taraflarına odaklandı. Resmi daha bütünlüklü analiz edebilmek için hikâyenin imparatorluğun diğer bölgelerinde nasıl cereyan ettiğine, seferberliğin bu bölgelerde nasıl uygulandığına ve nüfusun diğer kesimlerinin bu tecrübeye nasıl tepkiler verdiğine de bakmak gerekmektedir. Ayrıca, konuyu ekonomik tarih, tarım tarihi, kültürel tarih ve toplumsal cinsiyet perspektiflerinde inceleyen yeni çalışmalar ortaya çıktıkça resim daha da büyüyecek ve çok-boyutlu bir hal alacaktır.

Cihan Harbi seferberliği konusundaki bilgilerimizin ve perspektifimizin bu şekilde genişlemesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ve Türk ulus-devletinin tesisi sürecinin Anadolu'da nasıl cereyan ettiğini daha iyi anlamamıza imkân sağlayacaktır. Aynı derecede önemli olarak, Osmanlı Cihan Harbi deneyimine coğrafya ve nüfus açısından daha çeşitli ve çok-boyutlu bir perspektiften bakabilmek, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda modern Ortadoğu'nun ortaya çıkışı ve yeniden şekillenmesi sürecini daha iyi anlamamızı da sağlayacaktır. Son olarak, ama kesinlikle daha az önemli olmayarak, böylesi bir perspektif genişlemesi Osmanlı Cihan Harbi tarihçiliğini uzun bir süre içine hapsedildiği dar ulusal kavanozdan çıkarmaya ve dünya standartlarındaki tarihyazımına entegre etmeye büyük bir katkı yapacaktır.

NOTLAR

GİRİŞ

(Sayfa 1-35)

- 1 Kitapta “Birinci Dünya Savaşı” ve “Cihan Harbi” ifadeleri aynı küresel çatışmayı nitелеmek üzere zaman zaman birbirinin yerine ve eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.
- 2 “Yurt cephesi” İngilizcedeki “*home front*” tabirinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. “Cephe gerisi” tamlaması da zaman zaman bu kasıtlı kullanılmakla birlikte, “cephe gerisi” ifadesinin bütün ülke kaynaklarının savaş için seferber edilmesini gerekli kılan Birinci Dünya Savaşı koşullarını ihata etmekte yetersiz kaldığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla “yurt cephesi” ifadesi meramımızı daha iyi anlatmaktadır.
- 3 Stig Förster, “Introduction”, Roger Chickering ve Stig Förster (der.), *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 4.
- 4 Bkz., örneğin, Stig Förster ve Jörg Nagler (der.), *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). David Bell ise savaşın topyekûnlaşma sürecini daha erken başlatır ve ilk örnek olarak Napolyon Savaşları’nı verir. Bkz. David A. Bell, *The First Total War: Napoleon’s Europe and the Birth of Warfare as We Know it* (New York: Mariner Books, 2007).
- 5 Bkz., örneğin, David Wolff vd. (der.), *The Russo-Japanese War in Global Perspective* (Leiden: Brill, 2007); Rotem Kowner (der.), *The Impact of the Russo-Japanese War* (Londra ve New York: Routledge, 2007); Selçuk Esenbel, “1904/05 Rus-Japon Savaşı”, *Toplumsal Tarih*, no. 176 (Ağustos 2008), s. 69-71.
- 6 Carl von Clausewitz, *On War*, çev. J. Matthijs Jolles (New York: The Modern Library, 1943), s. 457.
- 7 “Introduction”, Jay Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck (der.), *The Great War and the Twentieth Century* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 2000), s. 2.
- 8 Son dönem Osmanlı harpleriyle topyekûn savaş kavramının ilişkisini irdeleyen ve kavramın, eğer eleştirel kullanılmaz ise, potansiyel kusurlarına da değinen bir yazı için bkz. Mehmet Beşikçi, “Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi”, *Toplumsal Tarih*, no. 198 (Haziran 2010), s. 62-69.
- 9 Eric J. Hobsbawm, *The Age of Empire* (Londra: Abacus, 1994), s. 283. Yakın zamanlı bir çalışma, bir parça abartı tonu içermekle birlikte, Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı’ndaki başarılarını (en azından savaşın ilk yarısındaki performansını) “Osmanlı askeri kapasitesinin rönesansı” şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2009), s. 241-242.
- 10 Osmanlı ekonomisinin savaş için nasıl seferber edildiğinin ayrıntılı dökümü için bkz. Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik, 1914-1918* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003). Özet bir değerlendirme için bkz. Şevket Pamuk, “The Ottoman Economy in World War I”, Stephen Broadberry ve Mark Harrison (der.), *The Economics of World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 112-136.

- 11 Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki işeşi meselesi henüz detaylı ve senetrik bir tarzda çalışılmış bir konu değildir. Savaşta Doğu Anadolu'daki Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun işeşi hakkında bir çalışma için bkz. Tuncay Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).
- 12 "Dâhili istikrâr" uygulamasına yaygın bir milliyetçi propaganda da eşlik etti. Bkz. Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbî*, s. 117-126.
- 13 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı yurt cephesini sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla birlikte ayrıntılı bir analize tabi ve bu açıdan tarihyazımında ciddi bir boşluk dolduran yakın zamanlı bir çalışma için bkz. Yiğit Akın, *The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Gender and Society* (Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2012).
- 14 Bu homojenleştirme politikalarının en büyüğü elbette 1915'te Anadolu Ermeni nüfusunu hedeflemişti. Resmî literatürde "tehcir" olarak adlandırılan ve netice itibarıyla Anadolu'daki Ermeni varlığını silmeyi hedefleyen bu politikalar kapsamında, o tarihte dahiliye nazırı olan Talat Paşa'nın yakın zamanlarda yayımlanan istatistik evrakına göre "tehcire" tabi tutulan Ermenilerin toplam sayısı 924.158'dir (toplam Ermeni nüfusu ise yaklaşık 1.500.000'dür). Bkz. Murat Bardakçı (der.), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (İstanbul: Everest Yayınları, 2009), s. 77, 109.
- 15 "Seferberlik" kelimesinin bu genel kullanımı özellikle savaşa katılan asker ve sivillerin hatıratlarında belirgindir. Böylesi hatıratlara kitabın ilerleyen kısımlarında bolca atıf yapılacaktır.
- 16 Roger Chickering, "Total War: The Use and Abuse of a Concept", Manfred F. Boemeke, Roger Chickering ve Stig Förster (der.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 16.
- 17 "Introduction," Winter, Parker, Habeck (der.), *The Great War and the Twentieth Century*, s. 2.
- 18 Bkz. Beşikçi, "Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi."
- 19 Chickering, "Total War", s. 15-16.
- 20 Förster, "Introduction", s. 4.
- 21 Chickering, "Total War", s. 16-17.
- 22 Bkz. Colmar von der Goltz, *The Nation in Arms: A Treatise on Modern Military Systems and the Conduct of War*, çev. Philip A. Ashworth (Londra: Hugh Rees, 1906). Bu eserin Almanca orijinal baskısı 1883 yılında yapılmıştır. Goltz'un fikirleri son dönem Osmanlı askerî düşüncesi ve pratiği üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu fikirler erken Cumhuriyet dönemi Türk ordusunu ve subaylarını etkilemeye de devam etmiş, modern Türkiye'de oldukça etkili olan "millî güvenlik" ideolojisinin ana kaynaklarından birini oluşturmıştır. Bu konuda bkz. Gencer Özcan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", Evren Balta Paker ve İsmet Akça (der.), *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s. 175-222. Millî güvenlik ideolojisinin oluşumu ve evrimi hakkında ayrıca bkz. Ayşe Gül Altınay, *The Myth of Military Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey* (New York: Palgrave Macmillan, 2004). Goltz'un son dönem Osmanlı askeriyesi ve genç subayları üzerine etkisi Dördüncü Bölüm'de daha ayrıntılı tartışılacaktır.
- 23 Burada "militarizm" kavramından Michael Mann'ın kullandığı biçimdeki geniş anlamı kastedilmektedir: "Militarizmi, savaşı ve savaş hazırlığını normal ve arzu edilir bir faaliyet olarak gören bir dizi tutum ve toplumsal pratik olarak tanımlıyorum." Bkz. Michael Mann, "The Roots and Contradictions of Modern Militarism", *States, War and Capitalism* (Oxford: Blackwell, 1992), s. 166.

- 24 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969), s. 116-121; M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I.B. Tauris, 2000), s. 205-213.
- 25 Bu durumun küresel bir olgu olduğunu söylemek mümkündür: "Dünya savaşları, savaş koşullarının ortaya çıkardığı zorluklara bir tepki olarak, en geniş anlamıyla devlet kontrolünün çok daha üst bir seviyeye çıkmasını kesinlikle teşvik etmiştir." Ian F.W. Beckett, "Total War", Arthur Marwick, Clive Emsley ve Wendy Simpson (der.), *Total War and Historical Change: Europe, 1914-1955* (Buckingham: Open University Press, 2001), s. 32.
- 26 Bu tespit Charles Tilly'nin Batı Avrupa bağlamında modern devletin yükselişiyle militarizasyon arasındaki ilişkiyi tasvir etme biçimini uyumluluk gösterir: "Bir millet asker-millet (millet-i müselleha) haline geldiğinde devletin topluma nüfuz etme gücü devasa oranda artıyordu; öte yandan yurttaşların devletten talepleri de aynı oranda çoğalıyordu. Vatani savunma çağrısı savaş gayreti için olağanüstü bir halk desteği ortaya çıkmasını teşvik ediyordu etmesine, ama devletin kitlesel zorunlu askerlik sistemine ve müsadereci vergilendirmeye (tekâlif-i harbiyeye) dayanması ve üretimin savaşın hedeflerine göre ayarlanması devleti halktan gelen dirence karşı kırılğan hale de getiriyordu; bu durum devlete, daha önce hiç olmadığı kadar, halkın taleplerine karşı cevap verme sorumluluğu yükliyordu. Bu noktadan itibaren artık savaşın niteliği değişmiştir; savaş yapma ile sivil siyaset arasındaki ilişki köklü bir biçimde dönüşmüştür." Bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992* (Madlen, Mass.: Blackwell, 1997), s. 83.
- 27 James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985).
- 28 Geoff Eley, "War and the Twentieth-Century State", *Daedalus*, c. 124, no. 2 (Bahar 1995), s. 166, 170.
- 29 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I.B. Tauris, 1995), s. 127.
- 30 John Horne, "Remobilizing for 'Total War': France and Britain, 1917-1918", John Horne (der.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 195.
- 31 "Altyapısal gelişmişlik" tanımı burada Michael Mann'ın kullandığı anlamda kullanılmaktadır. Bkz. Michael Mann, *The Sources of Social Power, volume 2: The Rise of Classes and Nation-States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). Aynı zamanda bkz. Linda Weiss, "Infrastructural Power, Economic Transformation, and Globalization", John A. Hall ve Ralph Schroeder (der.), *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 167-186.
- 32 Norman Stone'un da vurguladığı gibi, "dünya savaşları kendilerine özgü bir momentum geliştirirler." Norman Stone, *World War One: A Short History* (New York: Basic Books, 2009), s. 177.
- 33 M. Kemal Atatürk eserine şu paragrafla başlar: "1335 senesi Mayısının 19 uncu günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzarai umumiye: Osmanlı Devletinin dahil bulunduğu grup, Harbi Umumîde mağlûp olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır, bir mütarekename imzalanmış. Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde. Millet ve memleketi Harbi Umumiye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiiini işgal eden Vahdettin, mütereddi, şahsını ve yalnız tahtımı temin edebileceğini tahayyül ettiği denî tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine; âciz,

- haysiyetsiz, cebîn, yalnız padişahın iradesine tabi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete razı." Tam metin için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927) (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997).
- 34 Bu dizilerin en önemli örneklerinden biri için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. cilt, 1. kısım: 1914-1918 Genel Savaşı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953). Siyasi tarih ağırlıklı olan bu eser ağırlıklı olarak Osmanlı devletinin savaşa girişi meselesine odaklanmıştır.
- 35 Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930). Yayımlanmasının üzerinden epey zaman geçmiş olmasına rağmen faydalı bilgiler içeren bu eserin hâlâ Türkçeye tercüme edilmemiş olmasını anlamak zordur.
- 36 Bkz., örneğin, M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* (Paris: Etienne Chiron, 1926). Bu eserin Türkçe tercümesi için bkz. M. Larşer, *Büyük Harbde Türk Harbi*, çev. Mehmed Nihad (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1927). Ayrıca bkz. Joseph Pomianowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* (Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1928). Türkçe tercümesi için bkz. Joseph Pomianowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, 3. baskı (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990). Larcher Fransız bir subay-tarihçi, Pomianowski ise Avusturya-Macaristan'ın savaşı esnasında İstanbul'daki askerî ataşesi idi.
- 37 Benzer bir argüman için bkz. Yücel Yanıkdağ, 'Ill-fated' Sons of the 'Nation': *Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922* (Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, ABD, 2002), s. 6-7. Yanıkdağ aynı zamanda, "On Yıllık Harp" tanım-lamasının aslında biraz önyargılı olduğunu ve sadece nizami harplere odaklandığını, mesela Yemen'deki isyan bastırma harekâtı (1891-1911) bu süreci daha da genişleten meseleleri kapsamadığını savunur. "On Yıllık Harp" kavramının aydınlatıcı ve sınırlayıcı tarafları hakkında bir tartışma da içeren bir başka çalışma için bkz. Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", Gültekin Yıldız (der.), *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918* (İstanbul: Timaş, 2013), s. 205-226.
- 38 Bkz., örneğin, Feroz Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-18", *Review*, c. 11, no. 2 (Bahar 1988), s. 265-286; Feroz Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality and Intervention: August-November 1914", *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2 (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 121-148. Feroz Ahmad'ın eserleri İkinci Bölüm'de de tartışılacaktır.
- 39 Savaş esnasındaki ekonomik seferberliği analiz eden yukarıda zikredilmiş olan kitabının (Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*) yanı sıra, aynı zamanda bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, (1908-1918)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982). Savaş yıllarıyla ilgili birçok farklı konuyu ele alan çok sayıda makalesinden bir seçki yapmak gerekirse, bkz. Zafer Toprak, "Nationalism and Economics in the Young Turk Era (1908-1918)", Jacques Thobie ve Salgur Kançal (der.), *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Mediterranee Orientale* (Paris: L'Harmattan, 1994), s. 260-266; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980), s. 205-238; Zafer Toprak, "Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, 1994, s. 239-242.
- 40 Bkz. Erik J. Zürcher, "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience", Hugh Cecil ve Peter Liddle (der.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (Londra: Leo Cooper, 1988), s. 230-241; Erik J. Zürcher, "The Otto-

- man Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", Erik J. Zürcher (der.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925* (Londra: I.B. Tauris, 1999), s. 79-94; Erik J. Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica*, c. 28 (1996), s. 235-258; Erik J. Zürcher, "Refusing to Serve by Other Means: Desertion in the Late Ottoman Empire", Ö.H. Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society* (Londra: Zed Books, 2009), s. 45-52.
- 41 Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I, 1. cilt: Prelude to War* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006) ve Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I, 2. cilt: Triumph and Tragedy, November 1914-1916* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008). İkinci cilt yazarın 2006 yılında vefatından sonra yayımlanmıştır. Yazarın eşi Ezel Kural Shaw'ın kitabın önsözünde ifade ettiğine göre, bu genel çalışma aslında üç cilt olarak planlanmıştı.
- 42 Ermeni meselesi gibi önemli bir konuya geniş bir yer ayrılmasına itiraz etmek elbette yersizdir; ayrıca burada Shaw'ın mesele hakkındaki yargılarını da değerlendirmiyoruz. Ama, eser soğukkanlı bir biçimde okunduğunda, bu kitabın savaş yıllarının genel bir analizini yapmak için yazılmaktan ziyade apaçık Ermeni meselesi üzerine net yargısı olan (Türk resmi tezini destekleyici) bir değerlendirme yapmak için yazıldığı izlenimini almamak da mümkün değildir. Dolayısıyla, yazarın asıl meramı bazı "has-sas" konuları değerlendirmek olduğu için, aslında iki cildin oldukça genel kapsamlı başlıklarının yanıltıcı olduğunu düşünmekteyiz.
- 43 Michael Howard, "World War One: The Crisis in European History, The Role of the Military Historian", *The Journal of Military History*, c. 57, no. 5 (Ekim 1993), s. 127.
- 44 Benzer bir argüman için bkz. Jeremy Black, *Rethinking Military History* (Londra ve New York: Routledge, 2004), s. 51.
- 45 Türkiye'deki akademik tarihçilik içerisinde askerî tarih çalışmalarının halihazırdaki durumunu eleştirel bir gözle değerlendiren bir yazı için bkz. Gültekin Yıldız, "Bir De-militarizasyon Projesi: Geç Osmanlı 'Askerî Tarih' Araştırmalarını Sivilleştirmek", *Toplumsal Tarih*, no. 198 (Haziran 2010), s. 44-53. Öte yandan, bilhassa ABD ve Avrupa'daki üniversitelerde Osmanlı-Türkiye hakkında, daha ziyade de erken modern dönem üzerine çalışan akademisyenler söz konusu olduğunda, durum çok daha iç açıcı gözükmektedir. Bu anlamda birkaç öncü tarihçi ve çalışmadan söz etmek gerekirse, bkz. Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra: UCL Press, 1999); Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and Weapons Industry in the Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2005); Virginia Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged* (Harlow: Longman/Pearson, 2007).
- 46 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı cephelerinin resmi askerî tarihi için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 10 cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967-1996). Cephelere odaklanan bu eserin tek tek ciltlerinin ayrı basım kısımları da vardır (dolayısıyla bir cilt tek bir kitap olarak anlaşılmamalıdır). Bu eserle birçok noktada kesişen başka bir kaynak için ayrıca bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım: 1908-1920 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971) ve *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt: *Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985). Genelkurmay Basımevi sonraki tarihlerde bu dizilere ek yayınlarına devam etmekte ve ayrıca konuyla ilgili telif eserlere, hatta hatırat-gün-lük tarzı metinlere de yer vermektedir. Ayrıca, mevcut bazı ciltlerin "özetlenmiş" yeni baskıları da çıkmaktadır. Ancak, bu tür yayınlarda genel bir dağınıklık, standart eksikliği, istikameti net bir yayın programının olmaması ve yayınların –bilhassa

eski tarihçilerin- temin edilmesinin zor olması gibi sorunlar dikkat çekmeye devam etmektedir. Bütün yayınları içermemekle birlikte bilhassa daha yakın tarihli yayınların bir listesi için bkz. *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayın Kataloğu* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2014). Genel olarak ele alındığında, Genelkurmay Basımevi tarafından Birinci Dünya Savaşı'na dair basılan savaşın resmî tarihî ciltleri 30'a yakındır. Birinci Dünya Savaşı'na dair Osmanlı-Türk tarih yazımında mevcut resmî askerî tarih eserleri hakkında bir kaynakça çalışması için bkz. Edward J. Erickson, "The Turkish Official Military Histories of the First World War: A Bibliographic Essay", *Middle Eastern Studies*, c. 39, no. 3 (Temmuz 2003), s. 190-198.

- 47 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2001). Ayrıca bkz. Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study* (Londra: Routledge, 2007).
- 48 İstatistiklerdeki tutarsızlıkların belki de en büyük örneği Çanakkale Cephesi'ndeki kayıplarla ilgilidir. Çanakkale'de ölen Osmanlı askerlerinin sayısı gerek akademik çalışmalarda gerekse amatör-popüler tarih kitaplarında genellikle şişirilme eğiliminde olmuştur. Bunun iki nedeni olduğunu düşünüyoruz. Birincisi, aralarında birçok "ciddi" tarihçi de olmak üzere Türkiye'deki tarihçiler askerî terminoloji konusunda gerekli donanıma sahip olmadığı için "zayıat" (tüm kayıplar) terimini muharebede "ölü/şehit" terimiyle karıştırma, ikisini aynıymış gibi düşünme hatasına düşüyorlar. İkincisi ise, ölü sayısı ne kadar yüksekse zaferin değeri o kadar büyük olur yolu hamaset edebiyatıdır; bu tür yaklaşımlar çoğu zaman hiçbir ciddi kaynağa dayanmadan aşırı şişirilmiş ölü sayıları vermektedirler. İlginç bir örnek vermek gerekirse, tarihçi Yaşar Yücel -ki kendisi 1983-1992 yılları arasında Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapmıştır- 1990 yılında düzenlenen Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'nun açılış konuşmasında "iki yüz elli binin üzerinde şehit vererek kazandığımız bu zaferin..." ifadesiyle oldukça aşırı bir şişirme yapmaktadır. Bkz. *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), s. 1. Eldeki verilere göre, Çanakkale Cephesi'nde muharebede hayatını kaybeden Osmanlı askeri sayısı 57.084'tür; 20.297 asker de yaralandıktan sonra hayatını kaybetmiştir. Toplam ölü sayısı 77.381'dir. Toplam zayıat (ölü, yaralı, kayıp, firarî, savaş esiri ve hastaneye kaldırılan) sayısı ise 210.000-218.000 arasındadır. Bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. 94, 237. Ayrıca bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 5. cilt: Çanakkale Cephesi Harekatı, 1., 2. ve 3. Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914-9 Ocak 1916)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002), s. 244. Çok az farklar içeren bir başka istatistik tablosu için bkz. M. Atabay, M. Erat ve H. Çobanoğlu, *Çanakkale Şehitlikleri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 148.
- 49 Ayrıca, Osmanlı zayıat değerlerini eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutma ve tablolaştırma konusunda takdire şayan bir emek harcayan Erickson, resmî anlatının neden firar sayısı hakkında herhangi bir açıklayıcı veri içermediğini sormaz. Kendisi bu sorunu Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu hakkındaki ikinci kitabında biraz daha ayrıntılı tartışmaktadır. Bkz. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I*, s. 63, 109, 129, 144.
- 50 Erickson'un çalışmalarının daha ayrıntılı bir eleştirel okuması için bkz. Mehmet Beşikçi, "Cihan Harbi'nde Osmanlı Askeri Gücü: Askeri Tarihte Yeni Yaklaşımlar, Yeni Eleştiriler", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 5 (Bahar 2007), s. 289-295.
- 51 Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde Osmanlı İmparatorluğu toprakları bugünün Türki-

ye'si, Suriye'si, Irak'ı, Filistin'i, İsrail'i, Lübnan'ı ve Arap Yarımadası'nın önemli bir kısmını kapsıyordu. Çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfusun (ki bu çoğunluk içinde de ezici çoğunluğu öncelikle Türkler olmak üzere Araplar, Kürtler, Lazlar ve Çerkezler oluşturuyordu) yanı sıra, imparatorlukta Hristiyan gruplar (ki en büyükleri Rumlar ve Ermenilerdi) ve Museviler bulunmaktaydı.

- 52 Benzer bir argüman için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. xv-xvi.
- 53 Avrupa ve Amerika tarihçiliğinde Birinci Dünya Savaşı'nda kadınlara ve savaşın toplumsal cinsiyet boyutuna dair pek çok iyi çalışma mevcut iken, bu boyut Osmanlı-Türk tarihyazımında uzun bir zamandır neredeyse hiç çalışılmamış bir alan olarak kaldı. Son zamanlarda bazı umut verici çalışmaların ortaya çıkması sevindiricidir. Mesela zengin arşiv malzemesi açısından zikretmeye değer bir çalışma için bkz. Elif Mahir Metinsoy, *Poor Ottoman Turkish Women during World War I: Women's Experiences and Politics in Everyday Life, 1914-1923* (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2012). Ayrıca bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005).
- 54 Burada şunu belirtmek gereği vardır: İnsangücü seferberliğinde devletin rolünü anlamadan daha toplumsal düzeylerde neler cereyan ettiğini anlamanın imkânsız olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla, devletin rolünün analizini kesinlikle küçümsemiyoruz. Ancak, bu sürecin bir etkileşim süreci olduğunu, toplumsal aktörleri hesaba katmayan bir anlatının oldukça tek-boyutlu kalacağını da eklemeliyiz. Osmanlı tarihyazımında son on beş-yirmi yılda beliren hastalıklı eğilimlerden biri de, sosyal tarih araştırmalarının sanki devletin rolüne hiç yer vermemeleri gerektiği, bir mesele eğer sosyal tarih perspektifinden incelenecekse sanki devleti tamamen yok sayması gerektiği yöllü kısıtlayıcı bakış açısıdır.
- 55 Belirtmek gerekir ki, ATASE Birinci Dünya Savaşı'na dair askeri belgeler içeren tek arşiv değildir; askerlerin künye ve sicil kayıtları, emeklilik ve özlük hakları gibi evrakı barındıran Ankara'daki Milli Savunma Bakanlığı arşivlerini de, her ne kadar kataloglama, izin prosedürü, araştırmacıları doğru yönlendirme ve onlara kolay çalışma ortamı sağlama açısından henüz gerçek anlamda "açık" ve profesyonel olmaktan çok uzak bir yer olmasına karşın, zikretmek gerekir.
- 56 Bununla birlikte, ATASE Arşivi'ndeki çalışma koşulları hakkında birkaç söz söylemek gerekir. Her ne kadar son yıllarda, arşiv yöneticilerinin değerli katkıları sayesinde, çalışma koşullarında hatırı sayılır bir iyileşme yaşanmış olmakla birlikte, kurumsal mevzuattan ötürü bazı kısıtlamalar hâlâ söz konusudur. Dosya usulü kataloglama sistemine dayanan BDH koleksiyonunda dosyalar kısa özetlerle tanıtılmaktadır. Kısa özetlere dayanarak talep ettiğimiz dosyaların hepsini görmedik. Takriben ancak üçte birine bakabildiğimizi söyleyebiliriz. Bunun nedeni çeşitli kısıtlamalar uygulanmasıdır. Birincisi, son yıllarda sayısı artmakla birlikte, bir araştırmacıya bir konu için verilen belge sayısında belli sınırlamalar vardır. İkincisi, arşiv görevlileri, talep ettiğiniz belgeleri arşiv başvurusu yaparken belirttiğiniz konuya uygun olup olmadığına göre vermektedir. Ne var ki, bu uygunluğun tespitini personel kendisi yapmaktadır. Bu durum sadece konunuzla doğrudan ilgili olduğuna karar verilen belgelere erişiminize imkân tanımakta, "ipuçları"nın izini sürmenizi imkânsızlaştırmaktadır. Üçüncü kısıtlama ise belge kopyası almakta yaşanmaktadır. Belgelerin istediğiniz kadar kopyasını almanız izin verilmemekte, onları –öğlen paydosunda çalışmayan, kurumun mesai saati sonunda kapanan ve hafta sonları hizmet vermeyen– arşiv salonunda okumanız mecbur tutulmaktadır (kopya alma sorunu da son zamanlarda iyileşme eğilimindedir).

- 57 Benlik belgelerinin son dönem Osmanlı askerî tarihinin çalışılmasındaki faydaları hakkında eleştirel bir değerlendirme için bkz. Mehmet Beşikçi, "Askerî Tarihçiliğin Gayri Resmî Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", Cevat Şayin ve Gültekin Yıldız (der.), *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), s. 91-104.
- 58 Bu konuda bkz. Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 13 (Güz 2011), s. 45-89.
- 59 Askere alınan sıradan Osmanlı askerlerine ait benlik belgeleri hiç yok değildir, ama son derece azdır (mevcut olanlara kitabın ilerleyen kısımlarında değinilmektedir).
- 60 Aslında burada kastedilen ülkenin "doğru" adı Britanya, hatta daha da doğrusu Birleşik Krallık'tır. Gene de, biz bu kitapta, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de, sadece popüler düzeyde değil çoğu kez akademik dünyada da daha yaygın bir biçimde kullanılan ve Türk okurunun daha aşına olduğu biçimiyle İngiltere (ve İngilizler) demeyi tercih ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

(Sayfa 39-97)

- 1 Von Clausewitz, *On War*, s. 457.
- 2 Förster, "Introduction", Chickering and Förster (der.), *Great War, Total War*, s. 2-3.
- 3 BOA, MV, 236/17, 10 Ramazan 1332/2 Ağustos 1914.
- 4 Marc Ferro, *The Great War, 1914-1918*, çev. Nicole Stone (Londra ve New York: Routledge, 1973), s. 8-9, 15.
- 5 Orduya gönüllü yazılma dalgası, 1916'ya kadar zorunlu askerlik sistemi uygulayan İngiltere'de gerçekten de hatırı sayılır bir seviyede idi. Sadece 1914 yılının Ağustos ayından Aralık ayına kadar yaklaşık 1,2 milyon kişi orduya gönüllü yazılmıştı. Bkz. Charles Messenger, *Call to Arms: The British Army 1914-18* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2005), s. 130.
- 6 Modris Ekeins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age* (Boston ve New York: Mariner Books, 2000), s. 56, 61.
- 7 Niall Ferguson, *The Pity of War* (Londra: The Penguin Press, 1998), s. 20, 28.
- 8 A.g.e., s. 444. Adrian Gregory de savaşın ilk etkisinin kitlesel işsizlik olduğunu teyit eder ve "ekonomik bunalımın Britanya Ordusu için daima en iyi adam toplama aracı olmuş olduğunu" söyler. Bkz. Adrian Gregory, *The Last Great War: British Society and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 31.
- 9 J.M. Winter, *The Great War and the British People*, 2. baskı (Londra: Palgrave MacMillan, 2003), s. 29.
- 10 Lois Bibbings, "Conscientious Objectors in the Great War: The Consequences of Rejecting Military Masculinities", Paul R. Higate (der.), *Military Masculinities: Identity and the State* içinde (Westport, Connecticut, Londra: Praeger, 2003), s. 130. Örneğin, 1916-1918 arasında Britanya'da yaklaşık 16.500 kişi vicdani retçi olduğunu açıkladı. Bkz. Messenger, *Call to Arms*, s. 136.
- 11 Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 99-100.
- 12 Hew Strachan, *The First World War, Volume 1: To Arms* (Oxford: Oxford Univer-

- sity Press, 2003), s. 104, 110, 162; Hew Strachan, *The Outbreak of the First World War* (Oxford: Oxford University Press, 2004), s. 132.
- 13 Strachan, *To Arms*, s. 142. Benzer bir dengeli değerlendirmeyi İngiltere örneğinde Adrian Gregory yapar ve şu tespitite bulunur: "Savaşı 'kitlelerin' her yerde coşkuyla karşıladığı fikri ampirik verilere dayanmaktan ziyade, günümüzde hem liberaller hem de muhafazakârlar arasında aynı derecede yaygın olan, kitle toplumunun tahrik edilebilirliği inancından ileri gelmektedir." Adrian Gregory, "British 'War Enthusiasm' in 1914: A Reassessment", Gail Braybon (der.), *Evidence, History and the Great War: Historians and the Impact of 1914-18* (New York: Berghahn Books, 2003), s. 69.
- 14 Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3. cilt, 1. kısım: 1914-1918 Genel Savaşı.
- 15 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton: Princeton University Press, 1968) ve Ulrich Trumpener, "Turkey Entry's into World War I: An Assessment of Responsibilities", *Journal of Modern History*, no. 34 (Aralık 1962), s. 369-380.
- 16 Kemal H. Karpat, "The Entry of the Ottoman Empire into World War I", *Belleten*, no. 253 (Aralık 2004), s. 687-733.
- 17 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- 18 Ahmad, "War and Society under the Young Turks" ve Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality."
- 19 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, çev. Thomas Burger ve Frederick Lawrence (Cambridge: Polity Press, 1992), s. xi.
- 20 Frank Trentmann, "Paradoxes of Civil Society: Introduction", Frank Trentmann (der.), *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History* (New York ve Oxford: Berghahn Books, 2000), s. 5. Ayrıca, Habermasçı kamusal alan kavramının 19. yüzyıl bağlamı içerisinde eleştirel bir yeniden değerlendirmesi için bkz. Geoff Fley, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century", Craig Calhoun (der.), *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1996), s. 289-339.
- 21 "Japonya'nın modernitesi... aslında daha geniş bir küresel süreçti; bu süreç, Avrupa ve ABD gibi bağlamlarda rastladığımız moderniteyle (bir tarihsel bütünselleştirme biçimi olarak) aynı tarihsel zamanı paylaştığı için, ortak ve eşzamanlı modernite adı verilebilir... Eşzamanlılık çağdaşlığa vurgu yaparken farklılık olasılığını da hesaba katar." Harry Harootyan, *Overcome by Modernity: History, Culture, and Community in Interwar Japan* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. xvi-xvii.
- 22 Bu argümanın 19. yüzyılın ilk yarısında Almanya'daki jimnastik kulüpleri üzerine yapılan bir çalışmada ifadesi için bkz. Daniel A. McMillan, "Energy, Willpower, and Harmony: On the Problematic Relationship between State and Civil Society in Nineteenth-Century Germany", Trentmann (der.), *Paradoxes of Civil Society*, s. 176-195.
- 23 Joseph Bradley, "Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia", *American Historical Review*, c. 107, no. 4 (Ekim 2002), s. 1094-1123.
- 24 Pierre Purseigle, "Warfare and Belligerence: Approaches to the First World War", Pierre Purseigle (der.), *Warfare and Belligerence: Perspectives in the First World War Studies* (Leiden: Brill, 2005), s. 23-24.
- 25 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002) ve Nadir Özbek, "Defining the

- Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-18)", *Middle Eastern Studies*, c. 43, no. 5 (Eylül 2007), s. 795-809.
- 26 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1. cilt: İkinci Meşrutiyet Devri* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), s. 367.
- 27 Mehmet Ö. Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları, 1856-1945: Toplumsal Örgütlenmenin Gelişimi", A.N. Yücekök, İ. Turan ve M.Ö. Alkan (der.), *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), s. 105.
- 28 "Cemiyetler Kanunu," 5 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909, *Düstûr*, II. tertip, c. 1, s. 604-607; Zafer Toprak, "Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 205.
- 29 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 90.
- 30 Irvin Cemil Schick, "Osmanlı Döneminde Matbuat Kapitalizmi", *Virgöl*, no. 126 (Ocak-Şubat 2009), s. 58-63. Matbuat kapitalizmiyle milliyetçilik arasındaki ilişkinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, gözden geçirilmiş baskı (Londra: Verso, 1993).
- 31 Aslında, gerek resmî gerekse de gayri resmî yollardan sansür uygulamaları, Osmanlı siyasetini daha otoriter bir niteliğe bübüdüren 23 Ocak 1913'teki Babıali Baskını'yla zaten başlamıştı. Ama savaş yıllarındaki sansür daha sistematik ve daha katıydı. Bkz. Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Londra: I.B. Tauris, 2007), s. 13. Ayrıca bkz. Erol Köroğlu, *Propagandadan Milli Kimlik İnşasına: Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).
- 32 Özbek, "Defining the Public Sphere", s. 797.
- 33 Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin, üye profili ve kullandığı söylemler de dahil olmak üzere kapsamlı bir analizi için bkz. Mehmet Beşikçi, *The Organized Mobilization of Popular Sentiments: The Ottoman Navy League, 1909-1919* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1999). Derneğin kurumsal tarihi için ayrıca bkz. Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmani Muâvenet-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000).
- 34 İngiltere ile Almanya arasındaki denizde silahlanma yarışının bir özeti bkz. Richard Hough, *The Great War at Sea, 1914-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 12-21.
- 35 30 Nisan 1898'de kurulan Alman Donanma Cemiyeti ilk sekiz ayda 86.675 üye kaydetmiş ve toplam üye sayısını 1914'te 331.493'e çıkarmıştı. Derneğin resmî yayın organı *Die Flotte* (Donanma) 1900 yılından sonra 270.000-280.000'lik bir abone sayısına ulaşmıştı; bu sayı 1913 yılında 360.000 gibi yüksek bir rakama çıkmıştı. Bkz. Geoff Eley, *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991), s. 102-366. İngiltere Donanma Cemiyeti ise 1893'te kurulmuş ve 1914 yılında üye sayısı 100.000 civarına çıkmıştı. Bkz. Strachan, *To Arms*, s. 145.
- 36 Örneğin, Donanma Cemiyeti'nin "hâmisi" olan Sultan V. Mehmed Reşad maaşını bağışlamıştı. "Donanma-yı Osmani Muâvenet-i Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmîsinin 6 Temmuz 325'ten [19 Temmuz 1909] 30 Haziran 326 [13 Temmuz 1910] Tarihine kadar 325 Günlük İcraât ve Muâmelâtını Rapordur", *Donanma*, no. 6 (Ağustos 1326/1910), s. 513.

- 37 *Salnâme-i Servet-i Fînûn*, 1326/1910, s. 205.
- 38 Çeşitli bağış biçimleri için bkz. *Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti'nin İkinci Sene-i Devriyesi için Heyet-i Umûmiyeye Takdim Kılmak üzere 1326 senesi 6 Temmuz'undan [19 Temmuz 1910] 1327 senesi Haziran gâyesine [13 Temmuz 1911] kadar olan Muâmelât-ı Esâsiyesini Hâvi Rapordur* (İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327/1911); Deniz Müzesi Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi (bundan sonra DMA), Mülgâ Bahriye Nezareti Bölümü, Tahrirat Kalemî, Defter no. 666, s. 89, 27 Temmuz 1326/9 Ağustos 1910; DMA, Daireler Bölümü, Defter no. 57, s. 13, 6 Temmuz 1331/19 Temmuz 1915; DMA, Mülgâ Bahriye Nezareti Bölümü, Tahrirat Kalemî, Defter no. 727, s. 47, 7 Ağustos 1329/20 Ağustos 1913.
- 39 “Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti'nin 5 Ağustos 1325 [18 Ağustos 1909] tarihinden 30 Haziran sene 1326 [18 Temmuz 1910] tarihine kadar olan Ahvâl-i Maliyesini Mübeyyin Rapordur”, *Donanma*, no. 6 (Ağustos 1326/1910), s. 492.
- 40 Bazı devlet kurumları çalışanlarına, maaşlarından bir miktar parayı Donanma Cemiyeti'ne bağışladıklarını kabul ettiklerini beyan eden standart ve kısa bir belge imzalatıyordu. 1914 yılında İstanbul'daki polis memurlarının imzaladığı böyle belgelere örnek için bkz. ATASE, BDH, Klasör 1523, Dosya 44, Fihrist 1-1, 1-2, 1-3. Bu belgelerin metni önceden hazırlanmıştı ve kişiler sadece imza atıyordu. Bu haliyle, resmî olarak kararı verilmiş bir uygulamanın bürokratik ayrıntısı oldukları izlenimi vermektedirler.
- 41 Örneğin, Donanma Cemiyeti'nin 1910 yılındaki yirmi beş kişilik icra komitesinin altı üyesi devlet yetkilisi, üçü subay, biri mebus idi; geri kalanların dördü tabip, yedisini tüccar, biri mühendis, biri avukat, biri öğretim üyesi ve biri de gazeteci idi. Bkz. “Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Heyet-i İdâre Azâlarının Esâmisi”, *Donanma*, no. 6 (Ağustos 1326/1910), s. 486.
- 42 Ancak, üye kompozisyonunun Osmanlı toplumunun çoklu yapısını yansıttığı bu boyutu “On Yıllık Harp” sürecinde giderek kaybolmuş, dernek daha Müslüman ve milliyetçi bir kimlik edinmiştir. Bu kimlik dönüşümü en belirgin ifadesine, İttihatçı milliyetçiliğin iyice sertleştiği Birinci Dünya Savaşı yıllarında ulaşacaktır. Mesela, Donanma Cemiyeti'nin kurucu dört üyesinden biri Rum iken, 24 Ocak 1914'te seçilen icra komitesi üyeleri arasında hiç gayrimüslim yoktu. Bkz. Beşikçi, *The Ottoman Navy League*, s. 123, 135; Selahattin Özçelik, “Aydın Vilayeti Donanma Cemiyeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 6. cilt (1991), s. 120-121.
- 43 Böylesi örneklerden biri, İkinci Meşrutiyet dönemi mebuslarından İbrahim Vehbi Bey'in eşi Hadiye Hanım'dı. Döneme dair gözlemlerini edebi bir tarzda kaleme aldığı anılarında aktaran kızı Cahit Uçuk, annesi Hadiye Hanım'ın İstanbul'daki bağış kampanyalarındaki katkılarından bahsetmektedir. Bu aile, Balkan Harbi'nde Selanik kaybedildiğinde, oradan İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştı. Görünüşe bakılırsa, bu travma Hadiye Hanım'ı böylesi milliyetçi faaliyetlere katılmaya motive eden bir faktördü. Bkz. Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken*, 13. baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), s. 247-250.
- 44 *Donanma* mecmuası aylık bir dergi olarak 1910 yılı Mart ayında yayımlanmaya başladı ve Şubat 1914'e kadar aylık kırk sekiz sayı yayımlandı. Mecmuanın alt başlığı “musavver, ahlaki, edebi, tarihi, ilmî mecmua” idi. Oldukça popüler olan mecmuanın ilk iki sayısı (ki her ikisi de on bin adet basılmıştı) çabucak satılmış ve ek olarak her bir sayı için beş bin adet daha basılmıştı. Dergi 29 Haziran 1914 tarihinden itibaren haftalık olarak yayımlanmaya başladı ve Birinci Dünya Savaşı esnasında etkili bir propaganda dergisi işlevi gördü. Mecmuanın son sayısı (191. sayı) 1 Mart 1919 tarihinde yayımlandı.

- 45 Sosyal-Darwinist görüşlerin bilhassa milliyetçi Jön Türkler arasında nasıl karşılık bulduğu hakkında bkz. Atıla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006).
- 46 Williamson A. Murray, "Towards World War, 1870-1914", Geoffrey Parker (der.), *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 258; Mehmet Beşikçi, "İktidarın Çelik Sembolleri: I. Dünya Savaşı'nda Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propaganda", *Toplumsal Tarih*, no. 127 (Temmuz 2004), s. 92-95.
- 47 Zırhlı kruvazör *Averof*'un satın alınmasıyla zirve noktasına ulaşan Yunan halkının donanmaya verdiği destek, Osmanlılar için taklit ve rekabet edilmesi gereken bir örnek sunmanın yanı sıra, imparatorluktaki Türk milliyetçisi çevrelerde Osmanlı Rumlarına karşı hasmane duyguları artırmıştı. Bu durum 1913 ve 1914'te Rum tüccara karşı boykot çağrılarıyla sonuçlanmıştı. Bkz. Zafer Toprak, "Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik", *Toplumsal Tarih*, no. 113 (Mayıs 2003), s. 10-19.
- 48 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 3, 1. kısım, s. 71. Bu iki zırhlının, yeni belgelerle ve çok-boyutlu bir bakış açısıyla yazılan yakın zamanlı bir hikâyesi için bkz. Serhat Güvenç, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009). Güvenç hem Osmanlı hem de Britanya arşivlerini kullanıyor.
- 49 Bkz. örneğin, "Osman-ı Evvel ve Reşadiye", *Donanma*, no. 50 (23 Haziran 1330/5 Temmuz 1914); "Osman-ı Evvel", *Donanma*, no. 51 (20 Haziran 1330/19 Temmuz 1914).
- 50 Bu tarihe kadar *Sultan Osman*'ın borç taksitlerinin tamamı ödenmişti. Güvenç, *Osmanlıların Drednot Düşleri*, s. 80.
- 51 TNA: PRO FO 800/240, s. 620-623.
- 52 "Muhterem Millete", *Donanma*, no. 55 (28 Temmuz 1339/10 Ağustos 1914), s. 98.
- 53 "Yâd-ı Hazin", *Donanma*, no. 57 (18 Ağustos 1330/31 Ağustos 1914), kapak sayfası.
- 54 *Tasvir-i Efkâr*, 25 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914.
- 55 Ahmed Agayef, "Müteessir Olmamak Kâbil midir?", *Tercümân-ı Hakikat*, 26 Temmuz 1330/8 Ağustos 1914.
- 56 "İngilizlerden Beklenilir mi idi?", *İkdâm*, 27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914. Zamanın etkin İttihatçı figürlerinden (ve Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı) olan Celâl Bayar, zırhlılara el koyma olayını Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa iten temel faktörlerden biri olarak tarif etmiştir. Bkz. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, c. 4 (İstanbul: Sabah Kitapları, 1997), s. 195.
- 57 Bu telgrafların kopyaları için bkz. TNA: PRO FO 800/240, s. 609-618. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "I. Dünya Savaşı Arefesinde İngiliz Hükûmetinin El Koyduğu Gemiler ve Türk Kamuoyu", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1995), s. 206-218.
- 58 *Tasvir-i Efkâr*, 8 Ağustos 1330/21 Ağustos 1914. Ayrıca bkz. "Sultan Osman ve Reşadiye için İngiltere'nin Dersaadet Sefâretine Hitâb", *Tanin*, 12 Ağustos 1330/25 Ağustos 1914.
- 59 "... Gemilerimizin âlem-i İslamiyetin merbûtiyetini kazanmak için olsun teslimini rica eder, bu münasebetle de ihtiramat-ı fâhîrîrimizi takdim eyleriz." Telgraf Fahri, Hüseyin, Osman Zeki, Safvet, Süleyman ve Abdi adlı kişiler tarafından imzalanmıştır. İmzacıların meslekleri ya da siyasi bağlantıları hakkında herhangi bir ipucu yoktur. Bkz. TNA: PRO FO 800/240, s. 617.
- 60 TNA: PRO FO 800/240, s. 613.
- 61 Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 300.

- 62 Hew Strachan, *The First World War* (Londra: Pocket Books, 2006), s. 105.
- 63 Yalman, *Turkey in the World War*, s. 69; Hüseyin Cahid Yalçın, *Siyasal Anılar* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1976), s. 215.
- 64 Alman gemilerinin Akdeniz'deki kaçış hikâyesi ve Osmanlı donanmasına katılmaları hakkında bkz. Stefanos Yerasimos, "Akdeniz'de On Gün", Stefanos Yerasimos (der.), *İstanbul: 1914-1923*, çev. Cüneyt Akalın (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 41-61.
- 65 Djemal [Cemal] Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson & Co., 1922), s. 120.
- 66 "Osmanlılara Müjde", *İkdâm*, 29 Temmuz 1330/11 Ağustos 1914.
- 67 Bkz. *Donanma*, no. 59 (8 Eylül 1330/16 Eylül 1914).
- 68 A.g.e., kapak sayfası.
- 69 Dergide yayımlanan propaganda resimlerinden bazı örnekler için bkz. *Donanma*, 56 (4 Ağustos 1330/17 Ağustos 1914), s. 124-125.
- 70 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluş süreci ve faaliyetleri hakkında bkz. Nâzım Hikmet Polat, *Müdâfâa-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991).
- 71 Polat, *Müdâfâa-i Milliye Cemiyeti*, s. 27-28.
- 72 Karpas, "Entry of the Ottoman Empire into World War I", s. 707.
- 73 "Beyânâme", *İkdâm*, 18 Kânunisani 1328/31 Ocak 1913.
- 74 Polat, *Müdâfâa-i Milliye Cemiyeti*, s. 6. Türk Ocağı hakkında bkz. Fusun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Develete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları, 1912-1931* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).
- 75 Polat, *Müdâfâa-i Milliye Cemiyeti*, s. 28.
- 76 Çoğulculuğun bu kayboluş sürecini yukarıda zikredilen iki Osmanlı Ermenisinin kaderinde izlemek de mümkündür. 1915 yılında Ermeni siyasetçi ve entelektüellerine yönelik tasfiye hareketi içinde hem Diran Kelekyan hem de Vartkes Serengülyan tutuklandı. Kelekyan İstanbul'dan Çankırı'ya sürüldü; Vartkes Serengülyan ise İstanbul'dan divan-ı harpte yargılanmak üzere Diyarbekir'e giderken yolda (İstanbul mebusu Krikor Zohrab ile birlikte) bir Teşkilât-ı Mahsûsa çetesi tarafından katledildi. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 52/266, 23 Cemâziyelâhir 1333/8 Mayıs 1915; Rober Koptaş, "Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab", *Toplumsal Tarih*, no. 182 (Şubat 2009), s. 70-75.
- 77 Polat, *Müdâfâa-i Milliye Cemiyeti*, s. 135.
- 78 Kamusal alanda rakipsiz olan ve hükümet himayesinde çalışan bu derneklerin bilhassa devlet memurlarından bağış toplama biçimleri, teorik olarak gönüllü olarak tanımlanmaya devam etmekle birlikte pratikte zorlayıcı bir nitelikte olabiliyordu. Örneğin, bkz. ATASE, BDH, Klasör 1523, Dosya 44, Fihrist 1-1; DMA, Mülgâ Bahriye Nezareti Bölümü, Tahrirat Kalemi, Defter No. 687, s. 22-29, 1329/1913; DMA, Mülgâ Bahriye Nezareti Bölümü, Tahrirat Kalemi, Defter No. 690, s. 100-101, 1329/1913. "Cebren iâne toplama" şeklinde tarif edilen bu tür uygulamalara bazı vilayetlerden şikâyetler geliyordu. Dahiliye Nezareti böylesi zorlayıcı bağış toplama uygulamalarına karşı yerel birimleri uyarmak zorunda kalmıştı. Bkz. örneğin, BOA, DH.ŞFR., 39/174, 10 Cemâziyelevvel 1332/6 Nisan 1914; BOA, DH.ŞFR., 46/19, 25 Şevval 1332/16 Eylül 1914; BOA, DH.ŞFR., 67/253, 13 Zilkâde 1334/11 Eylül 1916.
- 79 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1. cilt: 1888-1918* (İstanbul: Rey Yayınları, 1970), s. 219.
- 80 *Sansür Talimâtname* (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1330/1914), s. 2-3.
- 81 A.g.e., s. 7-10; BOA, DH.EUM.5.Şb., 3/4, 16 Zilhicce 1332/5 Kasım 1914; "Mektuplar Açık Yollanacak", *Tanin*, 23 Teşrinievvel 1330/5 Kasım 1914.

- 82 *Sansür Talimâtname'si*, s. 7.
- 83 *A.g.e.*, s. 16-17.
- 84 BOA, DH.EUM.EMN., 90/10, 11 Ramazan 1332/3 Ağustos 1914; "Memâlik-i Osmaniyyede İdâre-i Örfiye", *İkdâm*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914.
- 85 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 2, s. 763.
- 86 Bu yeni hiyerarşide, kolordu komutanları kendi bölgelerindeki en yetkili yöneticiler oluyordu. Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçerisinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i Örfiler*, (1877-1922) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996), s. 34.
- 87 Köksal, *Divan-ı Harb-i Örfiler*, s. 33.
- 88 *A.g.e.*, s. 82.
- 89 BOA, DH.HMŞ., 22/10, 15 Rebûlâhîr 1333/2 Mart 1914; BOA, DH.EUM.MTK., 80/8, 15 Rebûlâhîr 1333/2 Mart 1915.
- 90 Balkan Harbi aslında iki safhalı bir savaştır ve bu nedenle sıkça "Balkan Savaşları" şeklinde de adlandırılır. Savaşın ilk safhası 8 Ekim 1912'de başlamıştır ve bu safhada Osmanlı devleti Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın meydana getirdiği Balkan İttifakı'na karşı savaşmıştır. Bu safhadaki ana muharebeler Osmanlı kuvvetleri açısından ağır yenilgilerle sonuçlanmıştır; ilk safha 10 Haziran 1913'te Londra Antlaşması'yla sona ermiştir. Daha küçük ölçekteki ikinci safha, Bulgaristan ile diğer Balkan İttifakı ülkeleri arasındaki bir çatışmayı içermiş, bu durum Osmanlılar için bir fırsat teşkil etmiş ve Edirne Temmuz 1913'te geri alınmıştır. Balkan Harbi hakkında genel kaynaklar için bkz. Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, 2. baskı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999); *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979); Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Westport, Conn.: Praeger, 2003); Leon Troçki [Trotsky], *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney (İstanbul: Arba Yayınları, 1995).
- 91 Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, no. 104 (Ağustos 2002), s. 44-51.
- 92 Richard C. Hall, *The Balkan Wars: Prelude to the First World War* (Londra: Routledge, 2000).
- 93 Balkan Harbi esnasındaki propaganda meselesi için bkz. Eyal Ginio, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Nation", *War in History*, c. 12, no. 2 (2005), s. 156-177.
- 94 Zeki Arkan, "Balkan Savaşı ve Kamuyoyu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989), s. 168-187; Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 199-200.
- 95 "Balkan Savaşları İttihat ve Terakki'nin hükümet üzerindeki gücünü daha da kuvvetlendirmesine yaradı, çünkü kamuoyuna yansıyan şekliyle, Londra Antlaşması'nın feshedilmesi ve Edirne ve Trakya'nın geriatılması İttihat ve Terakki sayesinde olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sokacak liderlik kadrosu artık tesis edilmişti: Sadrazam koltuğuna Sait Halim otururken, Talat Paşa Dahiliye Nazırı, Enver Paşa Harbiye Nazırı ve Cemal Paşa da Bahriye Nazırı oluyordu." Erickson, *Ordered to Die*, s. 4.
- 96 Balkan Harbi'nden sonra Osmanlı devleti Avrupa kıtasındaki topraklarının yüzde 83'ünü kaybetti. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm topraklarının yüzde 32,7'sine ve toplam nüfusun yüzde 20'sine denk geliyordu. Erickson, *Ordered to Die*, s. 19.
- 97 Balkanlar'dan muhacir akınları aslında 1920'lere değin devam etmiştir. Bir hesaplamaya göre, 1912'den 1920 yılına kadar toplam 413.922 muhacir Anadolu'ya göç

- etmiştir. Bkz. Justin MacCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton: The Darwin Press, 1995), s. 161.
- 98 Muhacir ailelerin İstanbul'da Sirkeci Tren İstasyonu etrafında oluşturdukları sefalet manzarasının bir tasviri için bkz. Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 467. Dönemin bir başka gözlemcisi bir Fransız gazetecinin aktardığı gözlemler için bkz. Stephane Lauzanne, *Balkan Acıları: Hastanın Başucunda Kırk Gün*, çev. Murat Çulcu (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990), s. 62-63.
- 99 Tarihçi John Horne'nin isabetli tespitiyle söylenirse, yenilgi "milli kimliklerin yaratılması ve tanımlanmasında en zafer kadar güçlü bir uyarıcı olabilir." John Horne, "Defeat and Memory in Modern History", Jenny Macleod (der.), *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), s. 13.
- 100 Kapitülasyonların ilgası sürecinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005).
- 101 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3. cilt: *İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, genişletilmiş baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 346. Bu açıdan ilginç ve ironik olan bir nokta şudur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Cihan Harbi'ndeki en önemli müttefiki olan Almanya'nın kapitülasyonların lağvedilmesi kararına ilk tepkisi diğer Avrupalı güçlerden pek de farklı değildi. İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim bu kararı sert bir şekilde kınamıştı. Bkz. Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, s. 84-85. Bununla birlikte, Almanya'nın bu tepkisine dönemin Osmanlı basınında fazla yer verilmedi.
- 102 Esnaf cemiyetleri nizamnamesinin 25 Ocak 1910 tarihinde yürürlüğe girmesinden itibaren, Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar İstanbul'da çeşitli sektörlerde toplam elli bir esnaf cemiyeti teşekkül etmişti. Bu cemiyetlerin bir listesi için bkz. Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), belge no. 11, s. 186-187.
- 103 Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, s. 77; Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality", s. 127.
- 104 Savaşın bir diriliş fırsatı sunduğunun düşünölmek istenmesi durumuna savaşa katılan diğer ölkelerde de rastlamak mümkündür. "Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük paradoksu şuydu ki, en başından itibaren, hatta muhtemelen en çok da savaşan ölkelerin şevklerinin kırıldığı, azimlerinin söndüğü kasvetli dönemlerde—mesela 1916'daki Verdun ve Somme gibi iki büyük muharebenin ardından her yerde olduğu gibi— her iki taraf da, savaşın kendilerine gelecekte yeni ve parlak bir dünya getireceği için savaştığına inanıyordu — üstelik bu dünya en büyük kusurundan, yani savaştan, arındırılmış bir dünya olacaktı. Bu inanç Başkan Woodrow Wilson'un "tüm savaşılar son veren savaş" ifadesinin popülerleşmesinden önce ortaya çıkmıştı." Stéphane Audoin-Rouzeau ve Annette Becker, *1914-1918: Understanding the Great War*, çev. Catherine Temerson (Londra: Profile Books, 2002), s. 159.
- 105 Mitinge katılan insan sayısı hakkındaki veriler genellikle abartılı olmakla birlikte, bazı gazeteler yaklaşık 80.000 kişinin bulunduğunu yazmıştı. Bkz., örneğin, "Miting Alanına Muvâsalat", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914.
- 106 Görünüşe bakılırsa, müzik dönemin mitinglerinin daima önemli bir parçası olmuştu ve Donanma ve Müdafaa-i Milliye gibi geniş örgüt yapıları olan derneklerin kendilerine ait bandoları vardı. "Miting Alanına Muvâsalat", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914; Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, s. 78-79.
- 107 "Taşrada Tezâhürât", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914; "Her Tarafta İstiklâl-i Millî Şenlikleri", *Tanin*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914.

- 108 TNA:PRO FO 195-2460, "Turkey-1914 on the Eve of the War", Edirne, 11 Eylül 1914.
- 109 TNA:PRO FO 195-2460, "Turkey-1914 on the Eve of the War", İzmir, 11 Eylül 1914.
- 110 "Taşrada Tezâhürât", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914. Kütahya sancağının 1914 yılındaki toplam nüfusu 145.443 idi. Zamanın iletişim ve ulaşım imkânları göz önüne alındığında, eli bin insanın, yani toplam nüfusun neredeyse üçte birinin kasaba merkezindeki bu mitingce katılmış olması, imkânsız olmamakla birlikte, çok da makul bir durum olarak gözükmemektedir. Nüfus istatistikleri için bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1985), s. 186-187.
- 111 "İstiklâl Günü", *Tanin*, 28 Ağustos 1330/10 Eylül 1914.
- 112 "Hüseyin Cahid'in İrâd Ettiği Nutuk", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914.
- 113 "Hüseyin Cahid'in İrâd Ettiği Nutuk", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914.
- 114 "Kapitülasyonlara dair", *İkdâm*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914.
- 115 Ahmad, "War and Society under the Young Turks, 1908-18", s. 276.
- 116 "Her Tarafa İstiklâl-i Millî Şenlikleri", *Tanin*, 30 Ağustos 1330/12 Eylül 1914. 1908 Devrimi'nden sonra, başta bizzat 23 Temmuz Bayramı (10 Temmuz 'Id-i Millîsi) olmak üzere millî bayramların önemi artmıştır. İkinci Meşrutiyet dönemi millî bayram kutlamalarına, toplumun gündelik yaşamıyla devlet otoritesinin gündemi arasında bir bağ oluşturma mekanizması olarak yaklaşan bir çalışma için bkz. Nadide Özge Serin, *Festivals of the 'July 10' in the Young Turk Era* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2000). Bu bayram kutlamalarının organize edilmesinde Donanma ve Müdafaa-i Milliyet cemiyetleri kilit bir rol oynuyordu. Bu rol bilhassa Birinci Dünya Savaşı yıllarında daha da belirgin bir hal aldı. Böylesi kutlamalardaki rollerine bakarak, bu derneklerin yerel ahaliyi ulusal bir davada birleştirme vazifesi üstlenmiş oldukları iddia edilebilir.
- 117 Ahmad, "Ottoman Armed Neutrality", s. 128-129; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 270-271.
- 118 Alıntı yapan Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 17.
- 119 A.g.e.
- 120 Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 2.
- 121 Osmanlı devleti aslında, Karadeniz'deki Osmanlı donanması 1914'ün Ekim ayı sonunda Rus limanlarını bombaladığında savaşa fiilen girmişti. Bu saldırının üzerine İtilaf Devletleri bir hafta içinde Osmanlı devletine savaş açtı; Rusya 2 Kasım 1914'te, İngiltere ve Fransa da 5 Kasım 1914'te savaş ilan etti.
- 122 Fetvanın şeyhülislamlik makamının resmî yayın organında yayınlanan orijinal metni için bkz. *Ceride-i İlmiye*, c. 1, no. 7 (Muharrem 1333/Kasım 1914), s. 433. Fetva aynı zamanda dönemin tüm büyük gazetelerinde de yayımlandı (örneğin bkz. *Tanin* ve *İkdâm* gazetelerinin 15 Kasım 1914 tarihli baskısı). Osmanlı Donanma Cemiyeti de fetvayı kendi dergisinde yayımladı. Bkz. *Donanma*, no. 69 (10 Kasım 1330/22 Kasım 1914), kapak sayfası. Cihâd fetvasının yeni Türkçe transkripsiyonu için bkz. *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, İsmail Cebeci (der.) (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), s. 230-231.
- 123 Beyanname-i hümayunun orijinal metni için bkz. *İkdâm*, 2 Teşrinisani 1330/15 Kasım 1914. Türkçe transkripsiyonu için bkz. Metin Hülagü, *Pan-İslamizm: Osmanlı'nın Son Umudu* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006), s. 35-36.
- 124 Beyannamenin orijinal metni için bkz. *Ceride-i İlmiye*, c. 1, no. 7 (Muharrem 1333/Kasım 1914), s. 454. Türkçe transkripsiyonu için bkz. Hülagü, *Pan-İslamizm*, s. 37-42.
- 125 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 2, s. 750-751.

- 126 “Dünkü İhtifâl-i Muhteşem”, *İkdâm*, 2 Teşrinisani 1330/15 Kasım 1914.
- 127 A.g.e.
- 128 Kara Kemal Cihan Harbi esnasında İttihat ve Terakki içerisinde önemli bir figürdü. Talat Paşa’ya yakın duran bir isimdi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sivil topluma, özellikle de esnaf cemiyetleriyle kurduğu bağlantılarında öncü bir rol oynamıştı. Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeleri içinde İlaş Nezarati ve Kara Kemal Bey’in Yeri”, İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, c. 2. cilt: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s. 1-44.
- 129 “Muazzam ve Muhteşem Bir İctimâ”, *İkdâm*, 1 Teşrinisani 1330/14 Kasım 1914; “Tezâhürât-ı Milliye”, *Tanin*, 1 Teşrinisani 1330/14 Kasım 1914. *İkdâm* gazetesi organizasyon komitesinde bir beşinci üyeden daha bahsetmektedir; İzzet Bey adındaki bu üyenin Umum Esnaf Cemiyetleri’nden bir delege olduğu söylenmektedir.
- 130 “Muazzam ve Muhteşem Bir İctimâ”, *İkdâm*, 1 Teşrinisani 1330/14 Kasım 1914; “Tezâhürât-ı Milliye”, *Tanin*, 1 Teşrinisani 1330/14 Kasım 1914.
- 131 Burada bariz bir ironi vardı. Görünüşe bakılırsa hiç kimse, cihâd ilanıyla ilgili bir törende Hristiyan ülkelere methiyeler düzme ve teşekkür arz etmedeki çelişkiyi sorgulamamıştı (ya da buna cesaret edememişti). Bu durum aslında cihâd kavramının topyekûn savaş mantığı içine nasıl kolayca emildiğini gösteren net bir örnektir.
- 132 Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, c. 2 (İstanbul: Emre Yayınları, 1994), s. 395.
- 133 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, 2. baskı (Baltimore: Williams & Wilkins Co. for the United States Naval Institute, 1928), s. 35.
- 134 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, 2. cilt, s. 757.
- 135 Ziya Şâkir [Soko], *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* (İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944), s. 99-101.
- 136 Ziya Şâkir mitingde Donanma Cemiyeti ve reisi Yağcızâde Şefik’in (tüccar ve İstanbul mebusu) oynadığı önemli rolden bahseder. Buna göre kalabalığı miting boyunca Yağcızâde Şefik yönlendirmiş ve idare etmiştir. Bkz. Ziya Şâkir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, s. 101.
- 137 “Dünkü İhtifâl-i Muhteşem”, *İkdâm*, 2 Teşrinisani 1330/15 Kasım 1914.
- 138 Hamal Esnaf Cemiyeti İstanbul’daki Müslüman esnaf cemiyetlerinin en büyüklerinden. Cemiyet 1910 yılında 1.828 kurucu üyeyle kurulmuştu. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 186.
- 139 Ahmad, “Ottoman Armed Neutrality”, s. 114.
- 140 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 35; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story* (Detroit: Wayne State University Press, 2003), s. 117. Beklenileceği gibi, bu gibi şiddet olaylarına sansür nedeniyle dönemin Osmanlı gazetelerinde pek yer verilmiyordu.
- 141 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 2, s. 758.
- 142 Roger Chickering, “‘War Enthusiasm’: Public Opinion and the Outbreak of War in 1914”, Holger Afflerbach ve David Stevenson (der.), *An Improbable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914* (New York: Berghahn Books, 2007), s. 208-209.
- 143 BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhîr 1333/10 Mart 1915, s. 1.
- 144 “Cihâd-ı Ekber Yolunda”, *İkdâm*, 6 Teşrinisani 1330/ 19 Kasım 1914; “Cihâd-ı Ekber Yolunda”, *İkdâm*, 7 Teşrinisani 1330/20 Kasım 1914; “Cihâd-ı Ekber Yolunda”, *İkdâm*, 9 Teşrinisani 1330/22 Kasım 1914; “Cihâd-ı Ekber Yolunda”, *İkdâm*, 10 Teş-

- rinisani 1330/23 Kasım 1914; "Tezâhürât-ı Vatanperverâne", *İkdâm*, 10 Teşrinisani 1330/22 Kasım 1914.
- 145 "Cihâd-ı Ekber Yolunda", *İkdâm*, 9 Teşrinisani 1330/22 Kasım 1914.
- 146 Bkz. BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhîr 1333/10 Mart 1915, s. 1-83.
- 147 BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhîr 1333/10 Mart 1915, s. 7-9
- 148 Mesela, Halep örneği için bkz. "Tezâhürât-ı Vatanperverâne", *İkdâm*, 10 Teşrinisani 1330/23 Kasım 1914.
- 149 BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhîr 1333/10 Mart 1915, s. 21.
- 150 BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhîr 1333/10 Mart 1915, s. 52.
- 151 BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhîr 1333/10 Mart 1915, s. 23.
- 152 Haluk Harun Duman, *Balkanlara Veda: Basın ve Edebiyatta Balkan Savaşı (1912-1913)* (İstanbul: Duyap, 2005), s. 152-155.
- 153 Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity*, s. 49. Köroğlu intikam vurgusunun Osmanlı kamuoyunun Cihan Harbi'ne giriş kararını kabul etmesini kolaylaştıran önemli bir propaganda teması olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bkz. Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı*, s. 120.
- 154 Bu edebiyattan örnekler için bkz. Ömer Seyfeddin, "Beyaz Lâle", *Donanma*, no. 53-62, (14 Temmuz 1330/27 Temmuz 1914 - 22 Eylül 1330/5 Ekim 1914), dizi haline basılmıştır; E.T., "Mehmed Onbaşı", *Sabah*, 21 Ağustos 1331/3 Eylül 1915; Enis Tahsin, "Son Tebessüm", *Sabah*, 8 Eylül 1331/21 Eylül 1915; Ekrem Vecdet, "Senin İntikamın", *Harb Mecmuası*, c. 2, no. 24 (Kanunievvel 1333/Aralık 1917), s. 381-384.
- 155 Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity*, s. 71.
- 156 Milliyetçi yazar Ömer Seyfeddin'in İstanbul'da yaşayan orta yaşlı, yalnız ve kendini dışı kapatmış bir adam hakkındaki hikâyesi savaşı bir diriliş ânı olarak gören bu yaklaşımı mükemmel bir biçimde özetler. Savaştan önce memleketin geleceğine dair son derece karamsar olan ve İngilizlerin ve Fransızların sömürge tebaası olmaktan korkan hikâye kahramanı, Çanakkale Zaferi'nin ardından aniden umutla dolu yepyeni bir hayata başlar. Bkz. Ömer Seyfeddin, "Çanakkale'den Sonra", *Yeni Mecmua*, c. 1, no. 6 (16 Ağustos 1333/16 Ağustos 1917), s. 119-120.
- 157 "Beyânâme-i Hümayûn: 'Orduma, Donanmama'" (29 Teşrinievvel 1330/11 Kasım 1914), yeniden basımı için bkz. Hülâgü, *Pan-İslamizm*, s. 35-36.
- 158 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım (1908-1920), s. 225; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 137; "Seferberlik İlânı", *İkdâm*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914.
- 159 Osmanlı seferberlik posterlerinin iki örneği için bkz. Haluk Oral, *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Oyküler* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), s. 2-4.
- 160 "Osmanlılar Silah Başına!", *İkdâm*, 29 Temmuz 1330/11 Ağustos 1914.
- 161 Uluslararası propaganda olarak İslami söylem görece iyi çalışılmış ve belgelenmiş bir konudur. Bkz., örneğin, Hülâgü, *Pan-İslamizm*; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 2, s. 1148-1264; Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990); Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought* (New York: Columbia University Press, 2007), s. 93-126; Vahdet Keleşşilmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu, 1914-1918* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).
- 162 Dünyanın değişik yerlerindeki Müslümanlar arasında daha önceki yıllarda ortaya çıkmış olan çeşitli kıvılcımlar hem Osmanlı hem de Alman resmi çevrelerinde, bir cihâd ilanının dünyadaki Müslümanlar arasında İtilaf Devletleri'ne karşı bir direniş

hareketini tetikleyeceği beklentisini doğurmuştu. Mesela, Kazan Müslümanlarının Rus idaresine karşı 1905 yılında yönelttikleri itiraz, Libya'daki Müslüman cemaatler arasında İtalyan işgalci kuvvetlerine karşı ortaya çıkan boykotlar ve silahlı direniş, Hindistan'daki Müslümanların Osmanlı devletine yönelik çeşitli vesilelerle gösterdiği destek ve dayanışma gibi olgular pan-İslamist bir beklentiyi besleyen faktörlerdi. Alman propaganda aygıtı bu faktörleri bilhassa ciddiye almıştı; hatta Osmanlı devletinden daha fazla ciddiye aldığı bile iddia edilebilir. Bunun neticesinde, Almanlar Osmanlı hükümetine cihâd ilan etmesi yönünde hem telkin ve teşvikte bulunmuş hem de baskı yapmışlardı. Bkz. Hülagü, *Pan-İslamizm*, s. 26. Cihâd ilanında Almanya'nın rolü hakkında bkz. C. Snouck Hurgronje, *The Holy War "Made in Germany"* (New York ve Londra: The Knickerbocker Press, 1915); Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Münster: Lit, 2005).

163 Hew Strachan, *The First World War* (Londra: Pocket Books, 2006), s. 98. 1914 yılında, dünyadaki toplam 270 milyon Müslümanın sadece 30 milyonu Müslümanlar tarafından yönetiliyordu. Yaklaşık 100 milyon Müslüman İngiliz tebaasıydı; çoğunluğu Kuzey ve Ekvator Afrikası'nda olmak üzere 20 milyon Müslüman Fransız idaresi altındaydı ve yine yaklaşık 20 milyon Müslüman Rusya'nın Asya imparatorluğu içerisindeydi. A.g.e., s. 97.

164 Touraj Atabaki, "Going East: The Ottomans' Secret Service Activities in Iran", Touraj Atabaki (der.), *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers* (Londra: I.B. Tauris, 2006), s. 42. Yurtdışındaki Osmanlı istihbarat faaliyetlerinin genel olarak başarısız olduğu doğrudur, ama bu tamamen etkisiz oldukları anlamına da gelmemelidir. Bu açıdan istisnai bir örnek olarak 1915 Singapur İsyanı'nı zikretmek gerekir. Bu isyan esnasında Osmanlılar, İngiliz idaresine karşı ayaklanan Ghadar Partisi yoluyla yerli Singapur askerlerini desteklemeye çalışmıştır. Osmanlı desteğinin etkisi belki çok güçlü ve kapsamlı değildi, ama sembolik olarak önemliydi ve İngilizler tarafından gayet ciddiye alınmıştı. Bu konuda bkz. Sho Kuwajima, *The Mutiny in Singapore: War, Anti-War and the War for India's Independence* (Yeni Delhi: Rainbow Publishers, 2006), s. 40-42, 51, 163.

165 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 187-188.

166 Mehmed Esad, *Cihâd-ı Ekber* (İzmir: Ahenk Matbaası, 1330/1914); İsmail Faik, *Cihâd* (İstanbul: Koçunyan Matbaası, 1331/1915). Müdafaa-i Milliye Cemiyeti cihâd fetvasının metnini ve ilgili beyannameleri de el ilanı biçiminde basmış ve ücretsiz olarak dağıtmıştı. Zikredilen kitapçıklar da ücretsiz dağıtılmıştır. Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, s. 157.

167 *Cihâd*, s. 1.

168 Yurt cephesinin savaşın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermesi açısından Balkan Harbi felaketinin böylesi alternatif katkılarının öneminin anlaşılmasında önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Cihan Harbi için genel seferberlik ilan edilmesinden itibaren, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve diğer inisiyatifler yurt cephesindeki sivil nüfusun savaşta oynaması gereken rolün önemini kamuoyuna anlatmaya çalışmış ve gazeteler ve diğer matbu araçlar yoluyla Osmanlıları sadece cephedeki askerleri değil, onların geride bıraktığı aileleri de desteklemeye teşvik etmişti. Bkz., örneğin, "Asker Aileleri Menfaatine", *İkdâm*, 8 Ağustos 1330/21 Ağustos 1914; "Seferberlikte Ahâlinin Vazifesi", *İkdâm*, 10 Eylül 1330/23 Eylül 1914; "Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti", *İkdâm*, 16 Eylül 1330/29 Eylül 1914; "Müdâfaa-i Milliyenin Faâliyeti", *Tanin*, 7 Teşriniev-

- vel 1330/20 Ekim 1914; "Asker Aileleri hakkında", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1330/28 Ekim 1914; "Müdafaa-i Milliye Ne Yapıyor?", *İkdâm*, 20 Teşrinisani 1330/3 Aralık 1914; "Vezâif-i Vataniye Dâvet", *İkdâm*, 29 Mart 1331/11 Nisan 1915.
- 169 *Cihâd-ı Mukaddes Farzıdır* (y.y., 1332/1916), s. 17.
- 170 M. Şükrü Hanioglu, "Turkism and the Young Turks, 1889-1908", Hans-Lukas Kieser (der.), *Turkey beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities* içinde (Londra: I.B. Tauris, 2006), s. 15. Hanioglu'nun yorumu aslında onun İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine yaptığı derinlikli ve kapsamlı çalışmalarına dayanmaktadır. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995) ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001).
- 171 Hanioglu, "Turkism and the Young Turks", s. 4.
- 172 "Proto-milliyetçilik" (ya da "ön-milliyetçilik") kavramını Hobsbawm'ın kullandığı anlamda kullanıyorum: "... İnsanların niçin millet gibi özgül tipte bir ikame varlığı tahayyül etmelerinin gerektiği sorusu... Bunun nedenlerinden biri, dünyanın pek çok köşesinde, devletler ve milli hareketlerin, zaten var olan ve sanki potansiyel olarak da modern devletler ve milletlere uyabilecek makro-politik ölçekte etkili olabilen kolektif aidiyet hissiyatının bazı biçimlerini seferber edebilmesiydi. İşte ben bağlara "proto-milliyetçi" diyorum." Bkz. Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), s. 46 ve 2. bölümün geri kalan kısmı.
- 173 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983), s. 73.
- 174 Bkz. Anderson, *Imagined Communities*.
- 175 Benzer ve ilginç bir tartışmayı 1914'te Rusya'daki seferberlik için yapan bir çalışma için bkz. Josh Sanborn, "The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: A Reexamination", *Slavic Review*, c. 9, no. 2. (Yaz 2000), s. 267-289.
- 176 Seferberlik amaçlı popüler bir İslami söylemin Ege bölgesinin bazı yerel birimlerinde Müslüman nüfusu aynı bölgedeki yerel halka karşı hasmane duygularla hareket geçirmek için nasıl kullanıldığına dair bir tanıklık için bkz. Dido Sotiriou, *Farewell to Anatolia*, çev. Fred A. Reed (Atina: Kedros Publishers, 1991), s. 80. Yazarın kendisi Ege bölgesinde yaşamış bir Osmanlı Rum vatandaşıydı.
- 177 Gangolf Hübinger, "Religion and War in Imperial Germany", Roger Chickering ve Stig Förster (der.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914* (Cambridge University Press, 1999), s. 128.
- 178 "Askere din kitabı" literatürünün geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, "'Askere Din Dersleri': İyi Asker, İyi Müslüman Olur", *Toplumsal Tarih*, no. 166 (Ekim 2007), s. 48-53. Kara isabetli bir tespit yaparak, askerlik hizmetinin dinî bir zeminde meşrulaştırılmaya çalışılması pratiğinin, erken cumhuriyet döneminin orduyu da kapsayan radikal laiklik programına rağmen kesintiyi uğramadan aynen devam ettiğini belirtmektedir.
- 179 Üryanizâde Ali Vahid, *Askerin İlmihâli* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1333/1917), s. 13, 18. Görünen o ki, Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkelerde kitleleri seferber etmek için dinin (gerek Müslüman gerekse Hristiyan) nasıl kullanıldığı konusunda yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar zannedildiğinden daha fazla benzerlik ortaya çıkarabilir: "Savaşa dahil olan çeşitli ülkelerin din adamlarının hepsi, kendi cemaatlerini, savaşmakla aslında Rablerine hizmet ettiklerine ve O'nun yardımıyla zaferin uzak olmadığına inandırmaya çalıştılar. Genelde çile kavramı ve özelde de Hristiyanlıktaki fedakarlık anlayışı askeregitmeyi teşvik etmede, sabır ve sadakat telkin etmede ve en nihayetinde de cephe hattında ve yurt cephesinde sağ kalabilen kederli

insanların sonu gelmez kıyımın uzlaşmalarını sağlamada kolayca kullanılabilecek bir araç sunuyordu.” Frans Coetzee ve Marilyn Shevin-Coetzee (der.), *Authority, Identity and the Social History of the Great War* (Oxford: Berghahn Books, 1995), s. xiii.

- 180 İzmirli İsmail Hakkı, *Gâzilere Armağan* (İstanbul: y.y., 1331/1915), s. 43.
- 181 Ahmet Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, ikinci baskı (İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 1945), s. 195.
- 182 Bu söylem içerisinde Hz. Muhammed sadece hadisleri ve sünnetleriyle askerlik hizmetinin meşruluğunu kanıtlayan bir dinî otorite olarak değil, aynı zamanda tüm Müslümanlara örnek olacak büyük bir savaşçı olarak da zikrediliyordu. Bu nokta hakkında bkz. Gottfried Hagen, “The Prophet Muhammad as an Exemplar in War-Ottoman Views on the Eve of World War I”, *New Perspectives on Turkey*, no. 22 (Bahar 2000), s. 145-172.
- 183 Elbette, Osmanlı-Türk askerî kültürü ve söyleminde şehitliğin tanımının oldukça geniş ve biraz da muğlak olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bilindiği gibi, askerlik hizmeti esnasında hayatını kaybetmiş herkesten (savaşa katılması gereksiz) genellikle şehit olarak bahsedilir. Dolayısıyla, bunun çoğu kez dinî bir kategori olmaktan ziyade kültürel bir kavrama dönüştüğü söylenebilir.
- 184 *Harb Mecmuası*’nın “Yaşayan Ölüler” kısmı, hayatını kaybeden Osmanlı askerlerinin (daha ziyade subaylara yer veriliyordu) kısa biyografilerini, ölüm tarihlerini ve varsa fotoğraflarını içeriyordu. Derginin Temmuz 1332 (Temmuz 1916) sayısından itibaren bu kısmın başlığı, muhtemelen daha doğrudan bir dinî ima içermesi için, “Mübârek Şehitlerimiz” şeklinde değiştirilmiştir.
- 185 Bkz., örneğin, “Mevlid-i Nebvî Kirâatı”, *İkdâm*, 12 Teşrinisani 1330/25 Kasım 1914. Bu mevlidin (ve benzeri birçok başka mevlidin) Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından tertip edilmiş olması ilginçtir.
- 186 Burhan Sayılır, *Çanakkale Savaşları ve Savaş Alanları Rehberi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007), s. 156-157.
- 187 “Bir Kahraman Asker: İsmail Çavuş”, *Harb Mecmuası*, c. 1, no. 4 (Kanunisanı 1331/Ocak 1916), s. 54.
- 188 “Nasuh Onbaşı”, *Harb Mecmuası*, c. 1, no. 8 (Nisan 1332/Nisan 1916), s. 124-125.
- 189 “Kadir Oğlu Mehmed Çavuş”, *Harb Mecmuası*, c. 1, no. 8 (Nisan 1332/Nisan 1916), s. 126.
- 190 “Söğütlü Kahraman Topçu Tefik Efendi ve Murad Çavuş”, *Harb Mecmuası*, 1. cilt, no. 12 (Ağustos 1332/Ağustos 1916), s. 190.
- 191 “Antepli Tahir Çavuş”, *Harb Mecmuası*, c. 2, no. 20 (Temmuz 1333/Temmuz 1917), s. 317-320.
- 192 Bu tür (janr), dönemin edebiyatında da popülerdi. Bu türün en önde gelen yazarı şüphesiz Ömer Seyfeddin ve onun “kahramanlar” adlı hikâye dizisiydi. Bir örnek için bkz. “Kaç Yerinden”, *Yeni Mecmua*, c. 1, no. 9 (Eylül 1333/Eylül 1917), s. 178-180.
- 193 Pan-Türkizm hakkında bkz. Jacop M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (Bloomington: Indiana University Press, 1995). Pan-Türkizm’in aslında varsayıldığı kadar etkili bir düşünce olmadığını, Osmanlı-Türk siyasetçilerinin Orta Asya siyasetinin bir “Türk kardeşliği” hedefinden ziyade, Orta Asya’da Rusya’ya karşı bir tampon bölge kurma stratejisiyle hareket ettiğini savunan revizyonist ve önemli bir makale için bkz. Michael A. Reynolds, “Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism”, *Past and Present*, no. 203 (Mayıs 2009), s. 137-179.
- 194 Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyü Arayan Adam*, 15. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004).

- 195 Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 95.
- 196 Pan-Türkist ideolojinin Osmanlı toplumundaki etki alanının Pan-Slavizmin Rusya'daki etki alanına benzer olduğunu söylemek mümkündür. Zira Rusya'da Pan-Slavizm "Rus entelijansiyasının ancak ufak bir kesiminin işi olmuştur, onun resmi propagandası pek az gelişmişti, hatta zayıf kalmıştı. Ne entelektüel ne de resmi versiyonu gerçek anlamda bir halk vatanseverliğinin ifadesi olarak görülemez; bunlar halk içinden çıkmamış, halka dışarıdan yaklaşılmaya çalışılmıştı." Hubertus F. Jahn, *Patriotic Culture in Russia during World War I* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1998), s. 3.
- 197 Osmanlı-Türk kültüründe *namus* kavramı oldukça geniş ve biraz da muğlak bir anlamda kullanılır (ayrıca, kültüre özgü yönü çok ağır bastığından, İngilizce gibi Batı dillerine tercüme edilmesi de zordur). Bununla birlikte, halk arasındaki kullanımında çoğunlukla toplumsal cinsiyet boyutuna sahip bir kavram olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. *Namus* kelimesi tek başına kullanıldığında bile, kastedilen ve anlaşılan şey genellikle kadınların erdemidir.
- 198 Vatanın kadınlıkla özdeşleştirilmesini Mısır'daki milliyetçi ideoloji bağlamında tartışan ilginç bir çalışma için bkz. Beth Baron, *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender and Politics* (Berkeley: University of California Press, 2005). Benzer bir tartışmayı İran bağlamında yapan bir çalışma için bkz. Joanna de Groot, "Brothers of the Iranian Race: Manhood, Nationhood, and Modernity in Iran, c. 1870-1914", Stefan Dudink, Karen Hagemann ve John Tosh (der.), *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History* (Manchester: Manchester University Press, 2004), s. 137-156.
- 199 Üryanizâde Ali Vahid, *Askerin İlmihâli*, s. 15. Düşmanın ailenin kadın ve çocuklarına zulmedeceğine vurgu yapan benzer bir savaş motivasyonu türü, Cihan Harbi'nin eşiğinde İngiltere ve Almanya'da da etkiliydi. İngiltere örneğinde, Almanların Belçika'da yaptığı zulmün İngiltere topraklarına da sıçrayabileceği propagandası birçok kişiyi orduya gönüllü yazılmaya sevk etmişti. Almanya örneğinde ise Rus tehlikesi (örneğin "kanlı Çar" ve "Kazak sürüleri" gibi vurgularla) propaganda amaçlı zulüm hikâyelerinde bolca abartılıyordu. Bkz. Alexander Watson, *Enduring the Great War: Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 49-51. Britanya İmparatorluk Denizcilik Derneği'nin (British Imperial Maritime League) Ocak 1915 tarihli bir poster, "Her Britanya askeri her kadının ve çocuğun *bodyguard*'ıdır" ifadesi içeriyordu. Alıntı yapan Gregory, *The Last Great War*, s. 88. Kadınlara tecavüzü milletin annelerine tecavüz olarak tasvir edilmesini İngiltere ve Fransa örneklerinde karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Susan R. Grayzel, *Women's Identities at War: Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France During the First World War* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1999), s. 50-85.
- 200 Bkz., örneğin, BOA, DH.EUM.MTK., 79/34, 16 Safer 1333/3 Ocak 1915; "Kurban Bayramı ve Harp", *Türk Yurdu*, c. 4, no. 119 (29 Eylül 1332/12 Ekim 1916) [*Türk Yurdu*, transkripsiyonlu yeni baskı (Ankara: Tutibay Yayınları, 1998), c. 5, s. 217].
- 201 Bkz., örneğin, Salime Servet Seyfi, "Oğlumu Hududa Gönderdikten Sonra", *Yeni Mecma (Çanakkale Nüsha-i Fevkaladesi)* (Mart 1331/Mart 1915), s. 103-104.
- 202 Bkz., örneğin, Hasan Dünder, "Donmuş Kundak", *Türk Yurdu*, c. 7, no. 160 (15 Temmuz 1334/15 Temmuz 1918) [transkripsiyonlu baskı, c. 7, s. 249-250]. Bu hikâyede, işgalci düşmanın ilerleyişi karşısında geri çekilirken, kış mevsiminde bir gün yeni doğmuş bebeğini donarak kaybeden bir anne, ölü bebeğini, "bir hakaret sillesi olarak," ricat etmekte olan askerlere fırlatır. Bu askerler ailelerinin namuslarını korumayı becerememiştir.

- 203 Örneğin, Çanakkale Cephesi'nde, bir ihtiyat zabitanın (yedek subay) hatıratından öğreniyoruz ki, bir fırka kumandanı askerlerini aşağıdaki sözlerle muharebeye motive ediyordu: "Anamız, bacımız namus ve iffetlerini beklemek için bizi buraya yollamıştır, vazifemiz nâmûsumuza el uzatacak düşmanları kahretmektir." *Cepheden Cepheye, Esaretten Esarete: Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları*, Eftal Şükrü Batmaz (der.) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 5.
- 204 Seferberlikle askere çağrılan köylü gençlerin toplanması ve birlikte askerlik şubesine gitmelerine dair, Çorlu'nun bir köyüne ait bir deneyimin hatırat-eğebi anlatı türünde bir tasviri için bkz. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 63.
- 205 Bu yöntem askerlik çağındaki gençler arasında akran baskısı yaratmak ve sadakat hislerini harekete geçirmekte oldukça etkiliydi. Bkz. Watson, *Enduring the Great War*, s. 53; Winter, *The Great War and the British People*, s. 30-33. Osmanlı ordusunda "ahbap bölüğü" benzeri birimler olmamakla birlikte, aynı coğrafi bölgeden gelen ve aynı dili konuşan (mesela Arapça konuşanlar) askerleri aynı birimlerde istihdam etme eğilimi mevcuttu. Ayrıca, Osmancık Gönüllü Taburu gibi, belli bir yerel birimin adını taşıyan gönüllü birlikler de bulunuyordu (bkz. Üçüncü Bölüm).
- 206 Leonard V. Smith, Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *France and the Great War, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 3, 98.
- 207 Strachan, *To Arms*, s. 143.
- 208 Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity*, s. 1-5.
- 209 J.M. Winter, "Propaganda and the Mobilization of Consent", Hew Strachan (der.), *World War I: A History*, (Oxford: Oxford University Press, 1998), s. 217-218.
- 210 Osmanlı İmparatorluğu'nda okuryazarlık oranına dair kesin bilgiler mevcut olmamakla birlikte, 1914 ila 1918 yıllarında okuryazarlık oranının yüzde 10'un üzerine hiç çıkmadığı tahmin edilmektedir. Bkz. Zürcher, "Little Mehmet in the Desert", s. 230. Ayrıca, bu oranın kentlere kıyasla kırsal kesimde çok çok daha düşük olduğunu tahmin etmek zor değildir. Askere alınan insan havuzunun ezici çoğunluğunu köylü gençlerin oluşturduğu düşünülürse, Osmanlı ordusunda er-erat arasındaki okuryazarlık oranının da çok düşük bir seviyede seyrettiği, hatta sıfıra yakın olduğu söylenebilir. Bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1.cilt: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), s. 227. Savaşın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kitle iletişim teknolojisinin zayıflığı konusunda özet bir değerlendirme için bkz. Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity*, s. 17-23.
- 211 Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity*, s. 5.
- 212 Aslına bakılırsa, seferberlik posterleri 1914'te Osmanlı kamuoyu için oldukça yeni bir araçtı ve ilk kez böyle yaygın kullanılıyorlardı. Hatta dönemin tanıklarından biri, halkın ilk başta bunları "acayip" bulduğunu belirtmişti. Ziya Şâkir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, s. 28.
- 213 Bu sesli duyurular genellikle seferberlik ilan edildiği, 20 ila 45 yaşındaki erkeklerin bir hafta içerisinde askerlik şubelerine başvurmaları gerektiği, askere gideceklerin yanlarında bir haftalık yiyecek getirmelerinin lazım olduğunu, seferberlik emrine uymayanların idam edileceği vs. ifadelerini içeriyordu. Fahri Çakır, *Ell Yıl Önce Anadolu ve Şark Cephesi Hatıraları* (İstanbul: Çınar Matbaası, 1967), s. 9; "Seferberlik İlanı", *İkdâm*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914. Böyle bir sesli duyuru sahnesi fotoğrafı için bkz. Philip Gibbs ve Bernard Grant, *Adventures of War with Cross and Crescent*, 2. baskı (Londra: Methuen & Co., 1912), s. 66.
- 214 Ziya Şâkir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, s. 28.

- 215 "1330 [1914] Senesi Seferberlik Talimatnamesi", ATASE, BDH, Klasör 1124, Dosya 3, Fihrist 3-4.
- 216 "1330 [1914] Senesi Seferberlik Tertibatı", ATASE, BDH, Klasör 3963, Dosya 1, Fihrist 5-9, 10, 11.
- 217 Cihan Harbi'ne katılmış bazı askerlerin hatıratında bu ayrıntıyı genellikle canlı bir biçimde hatırlıyor olmaları hiç de tesadüf değildir. Bkz., örneğin, Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım: Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, M. Bülent Varlık (der.) (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996), s. 44; Şevket Rado (der.), "Birinci Umumi Harp-te ve Mütareke Günlerinde İstanbul 1", *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 1, no. 1 (Şubat 1971), s. 5-10.
- 218 Selim Deringil, "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Resmi Müzik", *Defter*, no. 22 (Sonbahar 1994), s. 31-37.
- 219 "*Marche Vatan (Askere Çağırır)*"; bu marşın orijinal kaydı için bkz. *Osmanlı Marş-ları*, Muammer Karabey (der.), compact disk, Kalan Müzik, 1999.
- 220 Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı*, s. 287. Şiirin bir dördlüğü şöyledir: "Ben Bir Türk'üm denim, cinsim uludur, / Sinem, özüm ateş ile doludur, / İnsan olan vatanının kuludur, / Türk evladı evde durmaz, giderim!"
- 221 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Recai Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 35, no. 1 (Ocak-Şubat-Mart 1999), s. 171-206.
- 222 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, c. 1: *Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), s. 85.
- 223 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 2, s. 758, 1165.
- 224 "Vaaz ve Nasihat", *İkdâm*, 11 Eylül 1330/24 Eylül 1914.
- 225 "Cuma Günkü Vaazlar", *İkdâm*, 15 Kanunisanı 1330/28 Ocak 1915.
- 226 Bkz. "Cuma Günkü Vaazlar", *İkdâm*, 21 Kanunisanı 1330/3 Şubat 1915; "Cuma Günkü Vaazlar", *İkdâm*, 4 Şubat 1330/17 Ocak 1915.
- 227 "Ayasofya'da Mevlid-i Nebevi", *İkdâm*, 1 Teşrinisanı 1330/14 Kasım 1914. Yine Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından organize edilen benzer mevlidler için bkz. "Mevlid-i Nebevi Kırâatı", *İkdâm*, 11 Teşrinisanı 1330/24 Kasım 1914; "Mevlid-i Nebevi Kırâatı", *İkdâm*, 12 Teşrinisanı 1330/25 Kasım 1914; "Mevlid-i Nebevi Kırâatı", *İkdâm*, 4 Şubat 1330/17 Şubat 1915.
- 228 "Cihâd-ı Ekber Yolunda", *İkdâm*, 10 Teşrinisanı 1330/23 Kasım 1914.
- 229 Ali İhsan Sâbis, *Harb Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, c. 1 (İstanbul: Nehir Yayın-ları, 1990), s. 201.
- 230 *Cihâd-ı Mukaddes Farzdır*, arka kapak.
- 231 Mehmed Esad, *Cihâd-ı Ekber*, s. 2.
- 232 Anadolu folkloru üzerine yapılan yakın zamanlı araştırmaların neredeyse hepsi asker uğurlama törenlerine önemli bir yer ayırmaktadır. Bununla birlikte, bu çalışmalar bu tür ritüellere sanki bunlar her dönemde aynı kalmış, zaman içinde hiç evrimleşmemiş gibi muamele etme eğilimindedir. Dolayısıyla, asker uğurlama törenleri hakkındaki folklorik çalışmaların tarih boyutu biraz zayıf kalmaktadır. Bu törenleri ayrıntılı ele alan iki çalışma için bkz. Erman Artun, *Adana Halk Kültürü Araştırmaları* (Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2000), s. 84-99; Hülya Taş, *Bursa Folkloru: Bursa İli Gelenek ve Görenekleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (Bursa: Gaye Kitabevi, 2002), s. 113-128.
- 233 Aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da mevcudiyetleri devam etmiştir. Gü-nümüz Türkiye'sinde bile asker uğurlama törenleri, büyük şehirlerde bile varlığını sür-dürmektedir. Elbette, Türkiye'nin yakın tarihli sosyolojik, kentsel ve siyasi değişimleri bu ritüellerin içerik ve şekillerinde önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

(Sayfa 101-169)

- 1 Isser Woloch, *The New Regime: Transformation of the French Civic Order, 1789-1820s* (New York: W.W. Norton and Company, 1995), s. 382.
- 2 Isser Woloch, "Napoleonic Conscription: State Power and Civil Society", *Past and Present*, no. 111 (1986), s. 110-122.
- 3 Zorunlu askerlik sisteminin Prusya'daki yeniden yapılanma süreci (bilhassa Prusya ordusunun 1806'da Jena'da yenilgisinden sonra) hakkında bkz. Thomas Hippler, *Citizens, Soldiers and National Armies: Military Service in France and Germany, 1789-1830* (Londra ve New York: Routledge, 2008), s. 163-189.
- 4 Woloch, *The New Regime*, s. 380; Alan Forrest, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1989), s. viii.
- 5 Lars Mjose ve Stephen Van Holde, "Killing for the State, Dying for the Nation: An Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces", Lars Mjose ve Stephen Van Holde (der.), *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces* (Amsterdam: Elsevier Science, 2002), s. 9, 51.
- 6 Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki hikâyesi görece iyi çalışılmıştır. Ama hikâyenin Birinci Dünya Savaşı yıllarında nasıl bir seyir izlediği şimdiye kadar neredeyse hiç dokunulmamış bir alan olarak kalmıştır. Sistemin Birinci Dünya Savaşı öncesine dair analizler için bkz. Mehmet Beşikçi, "Mobilizing Military Labor in the Age of Total War: Ottoman Conscription before and during the Great War", Erik Jan Zürcher (der.), *Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labour, 1500-2000* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014), s. 547-580; Hakan Erdem, "Recruitment for the 'Victorious Soldiers of Muhammad' in the Arab Provinces, 1826-1828", Israel Gershoni, Hakan Erdem ve Ursula Wököck (der.), *Histories of the Middle East: New Directions* (Londra: Lynne Reinner Publishers, 2002), s. 189-206; Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları, (1839-1914)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994); Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik* (Ankara: İmge Kitabevi, 2008); Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009); Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg, 2000); Veysel Şimşek, *Ottoman Military Recruitment and the Recruit, 1826-1853* (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2005; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum, 1826-1839* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009); Mehmet Hacısalıhoğlu, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History*, c. 5, no. 2 (2007), s. 264-286; Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918."
- 7 Jan Lucassen ve Erik Jan Zürcher, "Introduction: Conscription and Resistance. The Historical Context", Zürcher (der.), *Arming the State*, s. 10.
- 8 Carter V. Findley, "Tanzimat", Reşat Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey, volume 4: Turkey in the Modern World* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 19.
- 9 Bu, Osmanlı silahlı kuvvetlerinde 1909'dan önce hiç gayrimüslim istihdam edilmedi anlamına gelmemelidir. Her ne kadar standart bir uygulama değil de zaman zaman

- ihtiyaç olduğunda başvurulacak bir yöntem olmakla birlikte, ordunun ve donanmanın çeşitli birimlerinde 1909'dan önce de gayrimüslim askerler istihdam edildi. Sıhhiye en başta gelen alanlardandı. Bilhassa tıp alanında belli bir eğitimi ve zanaatı olan Ermeni ve Rumlardan bu alanda faydalanılmıştı. Bkz. Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 89. Bir başka alan ise deniz kuvvetleriydi. Osmanlı donanmasında 1830'lar gibi erken tarihlerde bile gayrimüslimlere rastlanabiliyordu. Bkz. Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 206.
- 10 Alıntı yapan Suavi Aydın, "Toplumsal Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü", Ö. Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red* içinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 29.
  - 11 Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 91.
  - 12 *Tanin*, 10 Haziran 1325/23 Temmuz 1909, alıntı yapan Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 128.
  - 13 "Anâsır-ı Gayrimüslimenin Kuraları hakkında Kanûn", 25 Temmuz 1325/7 Ağustos 1909, *Düstûr*, II. Tertip, c. 1, s. 420.
  - 14 Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 89.
  - 15 Alıntı yapan Hacısalihoğlu, "Inclusion and Exclusion", s. 278-279.
  - 16 Koptaş, "Meşrutiyet Döneminin Umut ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab", s. 73-74.
  - 17 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 153-154.
  - 18 Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 89.
  - 19 Hacısalihoğlu, "Inclusion and Exclusion", s. 280; Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 142-143.
  - 20 Araplarla Jön Türk rejimi arasındaki ilişkilerin derinlemesine bir analizi için bkz. Kalyalı, *Arabs and Young Turks*.
  - 21 Askerlik yükümlülüğünden kurtulmak için benzer taktiklere başka ülkelerde de rastlamak mümkündü. İtalya bunlardan biriydi: "Askerlikten kurtulmanın en yaygın ve bilindik yolu elbette bakaya kalmak ya da firar etmektir, ama başka yollar da mevcuttu. Papaz okulu öğrencilerine tanınan muafiyet hakkından faydalanmak için askerlik çağındaki genç erkekler, din adamlığı kariyeri yapmayı hiç düşünmeseler bile papaz okullarına kaydoluyorlardı." Alexander Grab, "Conscription and Desertion in Napoleonic Italy, 1802-1814", Donald Stoker, Frederick C. Schneid ve Harold D. Blanton (der.), *Conscription in the Napoleonic Era: A Revolution in Military Affairs* (Londra ve New York: Routledge, 2009), s. 127.
  - 22 Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 89. Bu önlem aslında 1892 yılında II. Abdülhamid idaresi tarafından da planlanmıştı. Ama bazı pragmatik ve politik nedenlerden dolayı rafa kaldırılmıştı. Bkz. Amit Bein, "Politics, Military Conscription, and Religious Education in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, no. 38 (2006), s. 283-301.
  - 23 Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 136.
  - 24 *A.g.e.*, s. 136.
  - 25 *A.g.e.*, s. 129-132.
  - 26 Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 89; Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 145-146.
  - 27 Daha önce de bahsedildiği gibi, 1909'dan önce de Osmanlı ordusunda ve donanmasında, ihtiyaç duyulduğunda gayrimüslim askerler istihdam ediliyordu. Ancak bu

- uygulamalar standartlaşmamıştı. Bkz. Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 206-210.
- 28 Bkz. Fikret Adanır, "Non Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-13", Ronald G. Suny ve Fatma M. Göçek (der.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 113-125.
- 29 Lev Troçki (Trotsky), *Balkan Savaşları*, s. 190, 232-233.
- 30 *Balkan Harbi (1912-1913)*, 1. cilt: *Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), s. 79.
- 31 Bu soru hakkında dönemin gözlemcilerinden biri şunları yazıyordu: "Çok büyük bir panik başlamıştı medrese vesilesi ile askerlikten kaçanlar arasında. Bu medrese konusu öylesine suiistimal olunmuştu ki, hiç okuma yazma bilmeyenler, bilhassa köylülerden askerlikten kaçmak isteyenler, medreseye talebe-i ulum diye kaydolarak, askerlikten paçalarını kurtarıyorlardı. Alınan bu karar, en çok bunları perişan etmişti." Halil Ataman, *Esaret Yılları*, Ferhat Ecer (der.) (İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990), s. 19. Bu tespiti teyid eden başka bir gözlem için bkz. Necmi Seren, "Yılların Ötesinden: Okul, Askerlik ve Esirlik Hatıraları", Yusuf Gedikli (der.), *Cephe ve Esaret Hatıraları* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009), s. 146.
- 32 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 166-170.
- 33 Balkan Harbi'nde (1912-1913) Osmanlı seferberliğinin iflasının nedenlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Türkiye Günlüğü*, no. 110 (2012), s. 27-43.
- 34 Bu literatürden örnekler için bkz. A. [Ali İhsan Sâbis], *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1329/1913); Tüccârzâde İbrahim Hilmi, *Balkan Harbi'nde Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbâbı* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1329/1913); Selânikli Bahri, *Balkan Harbi'nde Garb Ordusu* (İstanbul: Çiftçi Kitabhanesi, 1331/1915). Bu literatürün bir değerlendirmesi için bkz. Mesut Uyar, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü*, no. 110 (2012), s. 65-74.
- 35 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım (1908-1920), s. 192.
- 36 M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I.B. Tauris, 2000), s. 286.
- 37 Bu nizamnamenin tam metni için bkz. *Osmanlı Ordu Teşkilatı* (Ankara: Milli Savunma Bakanlığı, 1999), s. 147-161.
- 38 Enver bu makamda Birinci Dünya Savaşı'nın sonu kadar, tam olarak ise 14 Ekim 1918 tarihine kadar kaldı. Bu süre zarfında Enver aynı zamanda "başkumandan vekili" (başkumandanlık unvanı padişaha aitti) ve erkân-ı harbiye reisliği (genelkurmay başkanlığı) görevlerini de üstlenmiştir. Erickson, *Ordered to Die*, s. 4-5.
- 39 Burada belirtmek gerekir ki, benzer askeri anlaşmalar aynı dönemde başka Avrupa ülkeleriyle de yapılmıştı. Osmanlı devleti donanmanın islahı için bir İngiliz heyeti ve jandarmanın yeniden yapılandırılması için de bir Fransız misyonunu davet etmişti. Ancak, zikredilen bu İngiliz ve Fransız islah heyetleri Birinci Dünya Savaşı başladığında ülkeyi terk etti. Bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 179-180.
- 40 Alman Askerî İslah Heyeti'nin, bu heyette görev alan bir Alman subayı-tarihçisi tarafından savaştan sonra yapılan bir değerlendirmesi için bkz. Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu*, 1914: *Osmanlı Savaşı Neden ve Nasıl Girdi?* (*Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*), çev. Kadir Kon (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 13-55.

- 41 “Alman Islâh Heyeti Sözleşmesi”, *Birinci Dünya Harbî'nde Türk Harbi*, c. 1, Ek 11, s. 275-278; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri, 1835-1919*, çev. Fahri Çeliker (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977), s. 115; Mühlman, 1914, s. 158.
- 42 Hew Strachan, *The First World War* (Londra: Pocket Books, 2006), s. 104.
- 43 Bazı kaynaklar Fritz Bronsart von Schellendorf'tan erkân-ı harbiye ikinci reisi değil, reisi, yani Osmanlı genelkurmay başkanı olarak da bahsetmektedir. Von Schellendorf'un kendisinin de yazışmaları genelde “karargâh-ı umûmi erkân-ı harbiye reisi” olarak imzaladığı bilinmektedir. Ama unutulmalı ki, görevi fiilen Von Schellendorf yürütse de reislik teorik olarak Enver Paşa'nın uhdesindeydi. Dolayısıyla biz “ikinci reisi” tabirini uygun buluyoruz.
- 44 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 135.
- 45 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 220; Erickson, *Defeat in Detail*, s. 340; Erickson, *Ordered to Die*, s. 9.
- 46 Kaymakam Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı: İlânından beri mükellefiyeti askeriye ile alakâdâr neşr edilen kavânini ve bunların izâhâtını bâvî, her mükellefe ve mükelleflerle alakâdâr olanlara vaziyet-i askeriyelerini tayin için lââm bir kitâbdır* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1331/1915), s. 12.
- 47 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. Kısım, s. 220-221.
- 48 Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, s. 66.
- 49 Erickson, *Ordered to Die*, s. 7.
- 50 Erickson Balkan Savaşları'ndaki toplam Osmanlı zayıyatını 340.000 olarak hesaplamaktadır; bunun 50.000'i muharebede ölü, 75.000'i hastalıktan ölü, 100.000'i yaralı ve 115.000'i savaş esiridir. Bkz. Erickson, *Defeat in Detail*, s. 329.
- 51 MacCarthy, *Death and Exile*, s. 161.
- 52 *Birinci Dünya Harbî'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 233-234; Erickson, *Ordered to Die*, s. 43.
- 53 “Mukellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati”, *Düstûr*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. tertip, c. 6, s. 662-704.
- 54 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 6-7. Aynı zamanda bkz. Tarık Tefvik (der.), *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûnu* (İstanbul: İkbal Kitabhanesi, 1330/1914).
- 55 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 6.
- 56 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 236.
- 57 Seferberlik emri, müesses bir zorunlu askerlik sistemi altyapısının olmadığı Arabistan'daki 7. Müstakil Kolordu, Asir'deki 21. Tümen ve Hicaz'daki 22. Tümen'e uygulanmadı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. Kısım, s. 225. Bu birliklerin asker ihtiyacı diğer kolordu bölgelerinden karşılanıyordu.
- 58 1914'teki yeni askerlik kanununa göre, askerlik yükümlülüğü 3 bileşik kategoriden oluşuyordu: Askerlik hizmetinin ilk 2 yılı aktif ordu hizmeti (“nizâm”) idi; sonra 16 yıllık “ihtiyat” hizmeti geliyordu; bunun ardından ise 7 yıl daha “müstahfız” hizmeti vardı. Toplam hizmet süresi 25 yıldı. Öte yandan, 2 yıllık aktif askerlik hizmeti süresi kara ordusu için geçerliydi. Bu süre jandarma için 3 yıl, donanma için ise 5 yıl idi. Bununla birlikte, kanunun 6. maddesine göre, tüm sınıflardaki aktif hizmet süresi savaş durumunda uzatılabilirdi – ki bu Cihan Harbî'nde olan tam da buydu. Bkz. “Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkati”, s. 663.
- 59 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 288; “45 Yaşına Kadar Olanların Hizmet-i Askeriye İle Mükellefiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat”, *Düstûr*, II. tertip, c. 6, s. 913.

- 60 "16 Cemâziyelâhir 1332 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatının 2, 3, 4, 5. Maddelerine Muaddel Kanûn-ı Muvakkat," *Düstûr*, II. tertip, c. 7, s. 589.
- 61 "Mükellefiyet-i Askeriye'nin 50 Yaşına kadar Temdidi ve Teferruâtı hakkında Kanûn", *Düstûr*, II. tertip, c. 8, s. 730.
- 62 BOA, MV., 196/116, 9 Rebiulâhir 1333/24 Şubat 1915.
- 63 BOA, DH.MB.HPS.M., 15/24, 14 Şa'ban 1332/8 Temmuz 1914.
- 64 Bu 23 milyon toplamın yaklaşık 12 milyonu bugünkü Türkiye sınırları içerisindeydi; 3 milyonundan fazlası Suriye ve Filistin'de (Lübnan ve Ürdün dahil), yaklaşık 5,5 milyonu Yemen ve Hicaz'da, yaklaşık 2,5 milyonu da günümüz Irak'ındaydı. Bkz. Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", s. 112. 1914 yılındaki Osmanlı nüfusu için ayrıca bkz. Karpat, *Ottoman Population*, s. 170-190; Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), s. 4. (Belirtmeye gerek yok ki, son dönem Osmanlı nüfus istatistiklerine dair veriler kaynaktan kaynağa değişiklik gösterebilmektedir.)
- 65 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 182; Erickson, *Ordered to Die*, s. 7.
- 66 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 288; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 226; *Ordre de Bataille of the Turkish Army*, 5. baskı, (Kahire, Government Press, 1915), s. 120 (bu metin Kahire'deki İngiliz Genelkurmayı İstihbarat Dairesi'nde hazırlanmıştır); Baron Kress von Kressenstein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*, çev. Mazhar Besim Özalpsan (İstanbul: Askeri Matbaa, 1943), s. 13; "Hükûmet-i Osmaniye'nin Seferberliği", *İkdâm*, 14 Ağustos 1330/27 Ağustos 1914; "Seferberlik Esnasında", *Tanin*, 24 Eylül 1330/7 Ekim 1914.
- 67 TNA: PRO FO 195-2456 (1914, Turkey, Pre-War).
- 68 TNA: PRO FO 195-2459 (1914, Turkey, Pre-War).
- 69 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 182.
- 70 "İrade-i Seniye Suretidir", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 88 (Ağustos 1989), belge no. 2124, s. 3-4.
- 71 Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki işe ve lojistik sorunları konusu, Osmanlı savaş tecrübesinin daha iyi anlaşılması açısından büyük önemine rağmen yeterince çalışılmamıştır. Bu çalışma yer yer bu meseleye temas ediyor olsa da, konunun derinlemesine incelenmesi bu çalışmasının sınırlarını çok aşmaktadır. Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'nda lojistik açısından durumuna dair resmî askerî tarih serisi içerisinde mevcut bir değerlendirme için bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt: *Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik*. Kafkas Cephesi özelinde derinlemesine bir analiz için bkz. Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*.
- 72 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1., s. 226.
- 73 Belirtmek gerekir ki, Osmanlı ordusuna dair istatistiksel kayıtlar ve hesaplamalar oldukça yetersizdir ve hatta askere elverişli toplam insan sayısı, silah başına çağrısına icâbet edenlerin gerçek miktarı, askerî birliklerin ihtiyaç duyduğu personel sayıları ve askere alınan personele lazım olan işe miktarları gibi en temel veriler bile eksik olabilmektedir. Bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 289; Sâbis, *Harb Hatıralarım*, c. 1, s. 159-160.
- 74 Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, s. 66.
- 75 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 289; Sâbis, *Harb Hatıralarım*, c. 1, s. 160; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 224.
- 76 "İrade-i Seniye Suretidir", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 88 (Ağustos 1989), belge no. 2124, s. 3-4.

- 77 1330 [1914] *Senesi Seferberlik Talimât-nâmesi*.
- 78 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 160. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerleri için üniforma ve diğer gerekli giyim eşyalarının standart bir biçimde tedariki sürekli bir sorundu. Üniforma yetersizliği yanında, herkese aynı tipte üniforma tedarik etmede de ciddi yetersizlikler mevcuttu. Bu eksiklik çeşitli Osmanlı askerlerinin savaş yıllarında çekilmiş fotoğraflarında da gözlemlenebilir. Birkaç örnek için bkz. *The Times History of the War*, c. 3 (Londra: The Times Printing House Square, 1915), s. 47, 50, 79. Öte yandan, bu önemli detay son yıllarda sayıları artan, Birinci Dünya Savaşı'nı konu alan Türk yapımı sinema filmlerinde genellikle ihmal edilmektedir. Bu filmler savaş yıllarındaki Osmanlı askerlerini, genellikle daha askerliğe ilk adım attıkları andan itibaren hepsi standart ve çok iyi durumda üniforma giymiş halde resmetmektedir. Oysa, mesela Üçüncü Ordu mıntıkasında görev yapan 17. Fırka komutanlığından gönderilmiş olan bir rapora göre, 1915 yılının ortaları gibi epey ileri bir tarihte bile, askerlerin yarısından fazlası hâlâ sivil elbiseleriyle savaşmaktaydı. Bkz. *Birinci Dünya Harbî'nde Türk Harbi*, 1. cilt: *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekatı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), Ek 1.
- 79 "Seferberlik İlânı", *İkdâm*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914.
- 80 "Tarih-i harb için faideli bazı malumât", ATASE, BDH, Klasör 62, Dosya 309A, Fihrist 008-01.
- 81 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 290; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 102; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 148.
- 82 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 164-165; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 148.
- 83 ATASE, BDH, Klasör 62, Dosya 309A, Fihrist 005. Aynı istatistikler resmî askeri yayın organı olan *Askerî Mecmua*'da da yayımlanmıştır. Bkz. *Askerî Mecmua*, no. 39-49 (Mayıs-Haziran, 1338/1922), s. 88.
- 84 Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı silahlı kuvvetlerinde ek olarak toplam yaklaşık 25.000 Alman askeri personeli görev yaptı. Bkz. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, s. 248.
- 85 ATASE, BDH, Klasör 62, Dosya 309A, Fihrist 005.
- 86 "Harbdeki İnsan Zâyiâtımız" *Askerî Mecmua*, no. 39-49 (Mayıs-Haziran, 1338/1922), s. 88. Mesela, "muharebede ölen" sayısı olarak verilen 50.000 rakamının oldukça düşük bir sayı olduğu hemen göze çarparaktır.
- 87 *Erkânıharp Miralay Bâki, Yurt Müdafaaası: Zabit ve Zabitlik*, 3. baskı (Ankara: Köyhocası Matbaası, 1932), s. 132-133. Yakın zamanlarda, Edward J. Erickson mevcut yayımlanmış istatistiklerden yola çıkarak konsolide bir zayıat tablosu oluşturmaya çalışmıştır. Bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. 243. Ancak, Erickson'un tablosunda da şüpheli noktalar yok değildir. Mesela, Mondros imzalandığında silahaltında bulunan toplam asker sayısını resmî rakama göre çok daha fazla olara 1.095.000 olarak vermektedir. Muhtemelen bu rakam teorik olarak bu tarihte silahaltında bulunması gereken toplamı ifade etmektedir. Yani, firarı ve kayıpları hesaba katmamaktadır.
- 88 Zayıat kategorileri her kaynakta standart değildir; bazı kaynakların ayrıca belirttiği bir kategori diğerlerinde belirtilmeyebilmektedir. Mesela Larcher de resmî istatistiklerde olduğu gibi birkaç kategoriyi bir arada (esir, firarı, kayıp) yansıtan veriler kullanmaktadır. Kaynaklar için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. 241, 243; Miralay Bâki, *Yurt Müdafaaası*, s. 132; Maurice Larcher, *La Guerre Turque*, s. 602. Benzer bir tablolaştırma için ayrıca bkz. Yücel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), s. 19.

- 89 *The New Encyclopedia Britannica*, c. 29, 15. baskı, 1991, s. 987; Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 195; John Ellis ve Michael Cox (der.), *The World War I Databook: The Essential Facts and Figures for all the Combatants* (Londra: Aurum Press, 2001), s. 245; Sabis, *Harb Hatıralarım*, c. 1., s. 69-70; Erickson, *Ordered to Die*, s. 243. Farklı kaynaklarda burada verilen rakamlar farklılık göstermekle birlikte, bu farklar bu tablonun meramı açısından dikkate değer bir büyüklükte değildir.
- 90 Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ürdün-ötesi'ndeki politikalarına dair bkz. Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 218-240.
- 91 Filistin'deki Hebra kazası savaş esnasında böyle bir örnek teşkil etmişti. Bkz. Byron D. Cannon, "Local Demographic Patterns and Ottoman Military Conscription: A Preliminary Survey of the Hebron District in Palestine, 1914-1917", Reeva S. Simon (der.), *The Middle East and North Africa: Essays in Honor of J. C. Hurewitz* (New York: Columbia University Press, 1990), s. 43-70.
- 92 Savaşın başı itibarıyla Osmanlı silahlı kuvvetlerinin hazırlıklarını tamamlaması için 200 makineli tüfeğe, 500'den fazla sahra topunu ve yaklaşık 200.000 Mavzer tüfeğine ihtiyacı vardı. Bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 103; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 190-191.
- 93 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 231; Erickson, *Ordered to Die*, s. 41.
- 94 "Tekâlif-i Harbiyenin Süret-i Tarhı Hakkında Kanun", *Düstûr*, 14 Temmuz 1330/27 Temmuz 1914, II. tertip, c. 6, s. 1011-1012; Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 37.
- 95 Osmanlı devleti savaşın başında tekâlif-i harbiye uygulamalarını işletecek etkin bir altyapı tesis edemediği için, uygulamaların içeriği bölgeden bölgeye değişebildiği gibi, idarecilerin keyfi kararları da gündeme gelebiliyordu. Ayrıca, etkin bir denetleme mekanizması olmadığı için de, belli ürünlerin az bulunduğu zamanlarda ve yerlerde karaborsacılık ve spekülasyon istismarları yaygınlık kazanabiliyordu. Devlet bu tür istismarlarla, 1917'de oluşturulan "Men-i İhtikâr Komisyonu" gibi araçlarla mücadele etmeye çalıştı. Bkz. Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s. 72-75. Tekâlif-i harbiye uygulamaları esnasında toplumsal düzeyde ortaya çıkan meselelerin bir özeti için bkz. Cezmi Tezcan, *Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Millîye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâlî Politikaları* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), s. 62-80.
- 96 Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 103, 110, 150.
- 97 BOA, DH.ID., 219/2, 25 Şevval 1332/16 Eylül 1914.
- 98 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım (1908-1920) (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), s. 199-224.
- 99 Redif teşkilatının tarihçesi hakkında bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 61, 316; Musa Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilatı", Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, s. 41-63.
- 100 "Yeni Osmanlı [yedeklik] sisteminde çok sayıda insan yedek olarak tanımlanmaya devam ediyordu, ama bunlar seferberlik zamanında, önceden teşkil edilmiş organize bir yedek [redif] biriminin mensupları olarak değil, artık bireysel yedekler olarak silah başına çağrılıyordu; bu personel, seferberlik ilanı halinde tam güçleriyle savaş durumuna hazır durumuna geçmeyi hedefleyen aktif nizami ordu birimlerinde istihdam ediliyordu." Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 116.

- 101 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 11-12; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 287-288.
- 102 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 8.
- 103 Her ne kadar II. Abdülhamid döneminde demiryolu ve telgraf hatlarının inşasına önem verilse de ve İttihat ve Terakki yönetimi bu çabaları sürdürmeye çalışsa da, Osmanlı ulaşım ve iletişim ağı Birinci Dünya Savaşı yıllarında büyük ölçüde yetersiz kalmaya devam etti. İmparatorluğun toplam yüzölçümü yaklaşık 2 milyon kilometrekare iken, mevcut demiryollarının toplam uzunluğu 6.000 kilometreden azdı. Önemli bir cephe alanı olmasına rağmen Doğu Anadolu'da hiç demiryolu hattı bulunmuyordu. Ayrıca, 1914 yılında mevcut demiryolları Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'ya hâlâ kesintisiz bir biçimde bağlayamıyordu. Güney Anadolu'da Toros Dağları'ndaki tüneller ancak 1917 yılında tamamlanabildi. Mevcut karayolları da oldukça yetersizdi ve karayolu taşımacılığı genellikle yük hayvanları aracılığıyla yapıyordu. Mesela, 37. Fırka'nın Bağdat'tan Erzurum'a yürüyüşü 65 gün sürmüştü. Telgraf hatları ağı görece daha iyi durumdaydı, ama dönemin modernleşen iletişim teknolojisi açısından düşünüldüğünde ciddi yetersizlikleri vardı. Bkz. Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", s. 115-116; Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları* (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990), s. 44.
- 104 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 13.
- 105 Erickson, *Ordered to Die*, s. 9.
- 106 10. Madde, "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkati", s. 663.
- 107 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 210; Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 13. Ancak, daha önce de zikredildiği gibi, Yemen'deki VII. Kolordu ve Hicaz ce Asir'deki fırkalar bu sistemin dışında tutuldu. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ahz-ı asker şubelerinin tam bir listesi için bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, Ek 8.
- 108 23. Madde, "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkati", s. 666; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 159.
- 109 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 1, s. 193.
- 110 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 207. Burada elbette şu da olasılık dahilindedir ki, orijinal nüfus kayıtlarında bu ayrım Müslim-gayrimüslim şeklinde yapılmış olabilir ve sonradan zikredilen eser yazılırken ulus-devlet prizmasından bu ayrım etnik bir tarzda yorumlanmış olabilir.
- 111 Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 150-173.
- 112 Erickson, *Ordered to Die*, s. xv-xvi; Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 91. Hakan Erdem' göre, Osmanlı merkezî ordusu içerisinde Türk unsurunun "hâkimiyeti" daha II. Mahmud'un reformları esnasında başlamıştı; merkezî iktidarı güçlendirmeyi ve periferideki Arap vilayetlerini merkezileştirmeye tabi tutmayı hedefleyen bu hamle esnasında, Türkler en güvenilir tebaa olarak tercih ediliyordu. Bkz. Erdem, "Recruitment for the 'Victorious Soldiers of Muhammad.'"
- 113 "Muhtar"ın yerel düzeydeki bu kilit idari rolüne karşın henüz muhtarlık kurumunun tarihi üzerine derinlemesine bir çalışma yapılmamıştır. Tanzimat'tan sonra kurumun evrimine dair genel bir değerlendirme için bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir Deneme", *Belleten*, c. 34, no. 135 (1970), s. 409-420; Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *TODAYE Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 2, no. 3 (1993), s. 3-11.

- 114 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 160.
- 115 "330 senesi Seferberlik Tertibatı", ATASE, BDH, Klasör 3963, Dosya 1, Fihrist 005-9, 10, 11.
- 116 100. Madde, "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı", s. 693.
- 117 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 288.
- 118 Örneğin bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 232.
- 119 Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük (der.), *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifak'tan Günümüze*, gözden geçirilmiş 3. baskı (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 38.
- 120 BOA, DH.ŞFR., 48/158, 8 Safer 1333/26 Aralık 1914; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3. cilt, 1. kısım, s. 435; Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 168-169.
- 121 Edip Gölbaşı, *The Yezidis and the Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, and Conversion Policies, 1830-1909* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2008), s. 3. Yazar 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Yezidilerin toplam nüfusunun 55.000 ile 65.000 olduğunu tahmin etmektedir (s. 36). Ancak, eklemek gerekir ki, bu sayıya dahil edilmeyen göçebe Yezidi grupları da mevcuttu.
- 122 A.g.e., s. 79-80.
- 123 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris, 1998), s. 68-70.
- 124 John S. Guest, *The Yezidis: A Study in Survival* (Londra ve New York: KPI, 1987), s. 117, 126-127, 133; Deringil, *Well-Protected Domains*, s. 70.
- 125 "Bu muamele akvâm-ı saire nezdinde su'î misal teşkil edeceğinden...", BOA, DH.ŞFR., 49/262, 28 Rabîülevvel 1333/13 Şubat 1915.
- 126 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 52, 188.
- 127 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*; Tarık Tevfik, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûnu*.
- 128 Zekeriya Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1994), s. 32.
- 129 Bkz. Radhika Singha, "Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920", *Comparative Studies in Society and History*, 49, no. 2 (Nisan 2007), s. 412-445.
- 130 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 341.
- 131 Cihan Harbi'nin başlarında otuzlu yaşların ortalarında Konyalı bir medrese hocası olan Abdullah Fevzi Efendi bu duruma örnek verilebilecek bir kişidir. Harp başladığında gönüllü olarak orduya katılan Abdullah Fevzi gözlemlerini günlüğüne kaydetti. Günlüğünden öğrendiğimize göre, ilk başta İstanbul bölgesinde bulunan bir amele taburunda istihdam ediliyor. Ama daha sonra, 1915 yılında, cephelerde (bilhassa da Çanakkale cephesinde) insangücü ihtiyacı çok artınca, cephede "faydalı" olabilecek ameleler seçilerek (ki bunlar arasında Abdullah Fevzi de vardı) Çanakkale Cephesi'ne naklediliyor. Abdullah Fevzi burada tabur imamı olarak görev yapıyor. Bkz. Abdullah Fevzi Efendi, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris*, Ali Osman Koçkuzu (der.) (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), s. 127.
- 132 Zikreden Özdemir, *Amele Taburları*, s. 31.
- 133 BOA, DH.ŞFR., 43/214, 28 Temmuz 1330/11 Ağustos 1914.
- 134 TNA: PRO FO 195-2460 (1914, Turkey on the Eve of the War).
- 135 Kamuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (Lefkoşe: Rustem, 2001), s. 206.
- 136 Zürcher, "Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları", s. 211.
- 137 Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları, 1914-1918* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), s. 159.

- 138 Özdemir, *Amele Taburları*, s. 120-121, 132, 135.
- 139 A.g.e., s. 56.
- 140 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 341.
- 141 Özdemir, *Amele Taburları*, s. 32, 92.
- 142 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 342.
- 143 Özdemir, *Amele Taburları*, s. 32. Elbette bu işletin yanı sıra, amele taburlarının kullanıldığı başka birçok fiziksel iş daha vardı. Mesela çöp toplamak bunlardan biriydi. Savaş yıllarında Filistin'deki amele taburu daha ziyade bu işte kullanılmış ve yerel halk arasında aşağılayıcı bir deyim olarak "çöpçü taburu" (*taboor al zabbaleh*) adını almıştı. Bkz. Salim Tamari (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011), s. 101, 106-107.
- 144 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 345; Özdemir, *Amele Taburları*, s. 31.
- 145 Özdemir, *Amele Taburları*, s. 21-22, 33.
- 146 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 345.
- 147 Özdemir, *Amele Taburları*, s. 63.
- 148 A.g.e., s. 49-55.
- 149 A.g.e., s. 48-49 (kullanılan kaynaktaki bazı hesaplama hataları burada düzeltilmiştir).
- 150 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2005), s. 229; Özdemir, "Amele Taburları", s. 127.
- 151 Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, çev. Muna Lee (New York: Charles Scribner's, 1926), s. 176-177.
- 152 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 84 (Mart 1984), belge no. 1982, s. 63.
- 153 Sotiriou, *Farewell to Anatolia*, s. 70-71.
- 154 Bu noktaya vurgu yapan bir Osmanlı Rumunun anıları için bkz. Haris Spataris, "Biz İstanbullular Böyleyiz": *Fener'den Anılar, 1906-1922*, çev. İro Kaplangı (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 147.
- 155 BOA, DH.EUM.6.ŞB., 44/32, 7 Şa'ban 1333/20 Haziran 1915; BOA, DH.EUM.KLU., 6/39, 23 Safer 1333/10 Ocak 1915; Mutlu, *Amele Taburları*, s. 133-134.
- 156 Özdemir, *Amele Taburları*, s. 96.
- 157 BOA, DH.ŞFR., 55-A/11, 21 Şevval 1333/1 Eylül 1915.
- 158 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence: Berghahn Books, 1997), s. 325.
- 159 Jacob Künzler, *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War (1914-1918)* (Arlington, Mass.: Armenian Cultural Foundation, 2007), s. 16-20.
- 160 Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusundaki amele taburları üzerine, nitelikli ve ayrıntılı çalışmalar hâlâ çok eksiktir. Bu "hassas" konuda şimdiye değin, burada zikredilen yüksek lisans tezi düzeyinde Zekeriya Özdemir'in 1994 tarihli çalışması dışında, gerçek anlamda arşiv kaynaklarına dayanan ciddi bir eser olmaması şaşırtıcı ve bir o kadar da düşündürücüdür. Bunun bir nedeni, muhtemelen, konuya ait esas evrakın Genelkurmay bünyesindeki ATASE arşivlerinde bulunması ve bu arşivlerdeki çalışma koşullarının kısıtlı olmasıydı. Son yıllarda ATASE arşivlerindeki çalışma koşullarında gözlenen iyileşmelerin amele taburları konusunda yeni ve ayrıntılı çalışmalara vesile olmasını umut ediyoruz. Yeni ve nitelikli çalışmalar konu hakkındaki spekülasyonları da netleştirecektir.
- 161 BOA, DH.İUM., E-18/16, 5 Şevval 1334/5 Ağustos 1916.

- 162 BOA, DH.EUM.MTK., 54/26, 6 Zilhicce 1332/26 Ekim 1914.
- 163 Örneğin Dahiliye Nezareti bu kararın altını Sivas valiliğine gönderdiği bir telgrafa net bir şekilde çizmişti. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 90/22, 26 Şevval 1336/4 Ağustos 1918.
- 164 Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 88.
- 165 Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 83-87. Bu emek seferberliğinin gerek erkeklerle gerekse de kadınlara cebri önlemler uyguladığına dair örnekler mevcuttur. Bkz., örneğin, Işık Ögütçü (der.), *Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemali Bey'in Anıları*, 2. baskı (İstanbul: Everest Yayınları, 2009), s. 195-196.
- 166 Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 92.
- 167 "Mükellefiyet-i Zirâiye Kanûn-ı Muvakkati", *Düstûr*, 5 Eylül 1332/18 Eylül 1916, II. tertip, c. 8, s. 1297; "Mükellefiyet-i Zirâiye Kanûn-ı Muvakkatinin Tatbikâtı Hakkında Nizâmname", *Düstûr*, 5 Eylül 1332/18 Eylül 1916, II. tertip, c. 8, s. 1298-1302; "Mükellefiyet-i Zirâiye Kanûnu (tasdikan)", *Düstûr*, 3 Nisan 1333/3 Nisan 1917, II. tertip, c. 8, s. 596-597.
- 168 ATASE, BDH, Klasör 5766, Dosya 7, Fihrist 003. Burada künyesi verilen evrak, XII. Kolordu komutanlığı bünyesindeki askerlik şubeleri başkanlıklarına 28 Haziran 1917'de tebliğ edilen bir emri içermektedir. Aynı emrin diğer bütün kolordu komutanlıkları, askerlik şubesi başkanlıkları, umum menzil müfettişliği ve jandarma umum kumandanlığına da not edilmiş olduğu görülmektedir.
- 169 ATASE, BDH, Klasör 5766, Dosya 7, Fihrist 005.
- 170 "Kadın Amele Taburları" kurulması hakkındaki yazışmalar ve bu taburlar için hazırlanan nizamname için bkz. Özdemir, *Amele Taburları*, s. 70-76.
- 171 Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 97.
- 172 Bkz. Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire*. Yazar, kentsel alandaki sanayi kuruluşlarının Cihan Harbi esnasında aslında çok ciddi bir işgücü açığı çekmediğini belirterek, kadınlardan meydana getirilen çalışma birimlerinin aslında sembolik bir önemi olduğunu, gerçeklikte önemli bir ekonomik faaliyet alanı oluşturmadığını, bu birimlerin ancak Müslüman kadınların sosyal statüsünü yükseltme işlevi gördüğünü savunmaktadır. Yazarın bu iddiasının ancak kentsel alanlar için doğru olabileceğini belirtmemiz gerekiyor. Zira savaş yıllarında ziraat sektöründe dikkate şayan bir işgücü eksikliği mevcuttu.
- 173 Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 89.
- 174 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 34/25, 18 Cemâziyelevvel 1335/12 Mart 1917; Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 227, 14. dipnot.
- 175 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 37/21, 25 Receb 1335/17 Mayıs 1917.
- 176 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 31/36, 21 Şa'ban 1335/12 Haziran 1917.
- 177 ATASE, BDH, Klasör 1835, Dosya 30, Fihrist 1-37. Böyle bir plan yapılmış olmakla birlikte, bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğuna dair belgelerden fazla bir ipucu çıkmamıştır.
- 178 Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 93; BOA, DH.Ş-FR., 76/134, 24 Receb 1335/16 Mayıs 1917.
- 179 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzahı*, s. 10.
- 180 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzahı*, s. 7.
- 181 Milli İktisat politikaları hakkında klasik çalışma için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918* (İstanbul: Doğan Kitap 2012).
- 182 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzahı*, s. 14.
- 183 A.g.e., s. 14.
- 184 A.g.e., s. 149.
- 185 Mesela şunlar söylenmişti: "[Bedel-i nakdî]... müdafaa-i memleketteki vazifesini para

ile satmak veyahud hayatını ucuz bir paraya satın almak demektir ki her iki suret de muvafık-ı akıl ve mantık değildir.” *A.g.e.*, s. 150. Ama savaş koşulları ve finansal ihtiyaçlar bunları unutturdu.

- 186 “Bedel-i Nakdi Kanûnu”, *Düstûr*, 21 Şubat 1330/6 Mart 1915, II. tertip, c. 7, s. 434-435.
- 187 “Bedel-i Nakdi Kabulünün Temdidi Hakkında Kanûn (tasdikan)”, *Düstûr*, 26 Kanunisanı 1331/8 Şubat 1916, II. tertip, c. 8, s. 380-381.
- 188 “Muallem” terimi, aktif askerlik hizmetleri esnasında en az üç aylık temel askerlik eğitimi almış olan yedekler için kullanılan bir tabirdi. “Gayr-i muallem” ise üç aydan az ya da hiç talim görmemiş yedekler için kullanılıyordu.
- 189 TNA: PRO FO 195-2460 (1914, Turkey on the Eve of War).
- 190 *Muinsiz* statüsünün Osmanlı zorunlu askerlik sisteminde geçirdiği evrim hakkında özet bir değerlendirme için bkz. Nicole A.N.M. van Os, “Taking Care of Soldiers’ Families: The Ottoman State and the *Muinsiz alle* [sic] *maası*”, *Zürcher (der.), Arming the State*, s. 95-110.
- 191 BOA, DH.ID., 180/52, 10 Receb 1332/4 Haziran 1914.
- 192 Os, “Taking Care of Soldiers’ Families”, s. 98.
- 193 *A.g.e.*, s. 103.
- 194 Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 154-155.
- 195 Bir okka yaklaşık 1.282 gram idi.
- 196 Ylman, *Turkey in the World War*, s. 147-148; Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 165.
- 197 TNA: PRO WO 157-735, Nisan-Ağustos 1918. Sansür nedeniyle dönemin Osmanlı basınında böylesi vukuatlara rastlamak pek mümkün değildi. Dolayısıyla bu haberin sahilliğini Osmanlı basınından teyit etmek mümkün değildir.
- 198 Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki yoksullara yardım kampanyaları hakkında bkz. Safiye Kıranlı, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005). Bilhassa II. Abdülhamid döneminde ön plana çıkan fakirlere yardım kampanyalarına devlet sadece bir yardım olayı değil, kendi siyasi iktidarını meşrulaştırma aracı olarak da bakıyordu. Kıranlı bu anlamda II. Abdülhamid dönemi hayırseverlik faaliyetleriyle İttihatçı hükümetin hayırseverliğe yaklaşımı arasında bir süreklilik tespit etmektedir; önemli bir fark, ikincisince tek bir siyasi figürün meşrulaştırılması yerine artık bir hükümet ve genel olarak devlet aygıtının meşrulaştırılması hedefidir. II. Abdülhamid dönemindeki hayırseverlik faaliyetleri hakkında bkz. Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet*.
- 199 “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”, *İkdâm*, 16 Eylül 1330/29 Eylül 1914; “Asker Aileleri Menfaatine”, *İkdâm*, 8 Ağustos 1330/21 Ağustos 1914.
- 200 “Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar”, *İkdâm*, 29 Kanunievvel 1330/11 Ocak 1915; “Asker Aileleri İçin”, *İkdâm*, 15 Kanunisanı 1330/28 Ocak 1915.
- 201 “Asker Aileleri Hakkında”, *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1330/28 Ekim 1914.
- 202 “Malül Zabitan ve Efrâda Muâvenet”, *İkdâm*, 24 Teşrinisanı 1333/24 Kasım 1333; “Gâzilerimiz İçin Bir Teşebbüs: Gâziler Nakliyat Anbarı”, *İkdâm*, 24 Kanunievvel 1333/24 Aralık 1917.
- 203 1914’teki yeni askerlik kanununun içerdği listenin tamamı için bkz. 91. ve 92. maddeler, *Düstûr*, II. tertip, c. 6, s. 688-692.
- 204 Bkz., örneğin, “Seferberlik Münâsebetiyle İläveten İstihdâm Olunan Memûrîn Maâşâtı için 1332 Posta ve Telgraf ve Telefon Bütçesi’ne 2,000,000 Kuruş Tahsisât-ı Fevkalade İlävesi Hakkında Kanûn (tasdikan)”, *Düstûr*, 5 Kanunisanı 1332/18 Ocak 1917, II. tertip, c. 9, s. 115.

- 205 Köksal, *Divan-ı Harb-i Örfiler*, s. 24, 33-34. Sıkıyönetim idaresi savaş sonlarına doğru sadece kısmen kaldırıldı. Güvenli ve cephe hatlarından yeterince uzak olduğu düşünülen bazı Anadolu vilayetleri (Kastamonu, Konya, Ankara, Hüdavendigar) ve sancakları (Bolu, Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar) 19 Aralık 1917'de tamamen kaldırıldı.
- 206 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 175.
- 207 BOA, DH.ŞFR., 55/157, 11 Şevval 1333/22 Ağustos 1915.
- 208 Bu uyarıların ilk örneklerinden biri için bkz. BOA, DH.ŞFR., 42/155, 6 Şa'ban 1332/30 Haziran 1914.
- 209 BOA, DH.SYS., 123-1/1-7, 23 Zilhicce 1332/12 Kasım 1914; BOA, DH.ŞFR., 60/116, 19 Rebiulahir 1334/24 Şubat 1916.
- 210 Article 135, "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı", s. 700.
- 211 Askerlik kanununda yapılan 5 Nisan 1915 tarihli bir değişiklikle, eğer Harbiye Nezareti gerekli görürse, askerlik çağındaki bütün geçmiş ve gelecek erkek muhacirlerin, göç ettikleri tarihten üç ay sonrasından itibaren askere alınması mümkün kılınmıştı. Bkz. "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatine Müzeyyel Kanûn-ı Muvakkat", *Düstûr*, 23 Mart 1331/5 Nisan 1915, II. tertip, c. 7, no. 199, s. 546; BOA, DH.UMVM., 123/34, 30 Cemâziyelevvel 1333/15 Nisan 1915.
- 212 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 14.
- 213 Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I*, s. 2; Erickson, *Ordered to Die*, s. 9.
- 214 Fon der Golç [Colmar von der Goltz], *Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telâfi ve Terakki Edebilirler?* (İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1331/1915), s. 98.
- 215 Osmanlı-Türk yedek subaylık teşkilatının tarihi hakkında bkz. Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 13 (Güz 2011), s. 45-89.
- 216 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 615. Bu kaynak 1918 yılı için Osmanlı ordusundaki ihtiyat zabitleri için iki farklı sayısal değer veriyor. Kaynağın 615. sayfasında 1.725 sayısı verilirken, 700. sayfada 1.121 sayısı verilmektedir. Biz ikincisini aldık.
- 217 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 700.
- 218 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 331.
- 219 "İhtiyat Zabitanı Kanûnu", *İkdâm*, 27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914.
- 220 Hangi okullardan mezun olanların ihtiyat zabiti olabileceğine dair tam liste için bkz. "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı", 147. madde, s. 706. Harbiye Mektebi savaş yıllarında kapalı olduğu için, Harbiye öğrencileri de ihtiyat zabiti kategorisine dahil edilmiş ve aynı muamele sürecine tabi tutulmuştu.
- 221 Behic, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatinin İzâhı*, s. 15.
- 222 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 423; "İhtiyat Zabiti Nâmzedlerine", *İkdâm*, 12 Eylül 1330/25 Eylül 1914.
- 223 Birinci Dünya Savaşı yıllarında ihtiyat zabitlerinin bu talimgahlara adaptasyonu ve gündelik yaşamını, 1930'lu yılların milliyetçi bakış açısından anlatan yarı-belgesel bir popüler roman için bkz. Burhan Cahit [Morkaya], *İhtiyat Zabiti* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933).
- 224 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 423-424.
- 225 Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı*, s. 198.
- 226 Şevket Süreyya, *Sıyü Arayan Adam*, s. 101.
- 227 Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Har-*

binde Kanal ve Çanakkale Cepheslerine Ait Hatıralarım (İstanbul: Arma Yayınları, 1998), s. 19.

- 228 Süleyman Nuri, *Uyanan Esirler: Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine* (İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2002), s. 137-142.
- 229 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, 2. baskı (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), s. 71, 107-108.
- 230 Burada zikredilmiş olanlar dışında, Osmanlı yedek subaylarının yayımlanmış günlüklerinden-anılarından bir seçme için bkz. Fuad Gücüyener, *Sina Çölü'nde Türk Ordusu* (İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1939); Mehmed Fasih, *Kanlısirt Günlüğü: Mehmed Fasih Bey'in Çanakkale Anıları*, Murat Çulcu (der.) (İstanbul: Arba Yayınları, 1997); Fahri Çakır, *Elli Yıl Önce Şark Cephesi Hatıraları* (İstanbul: Çınar Matbaası, 1967); *Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş)*, Engin Berber (der.) (İstanbul: Arba Yayınları, 1994). Daha tam ve güncel bir liste ve yedek subaylara dair daha geniş bir analiz için bkz. Beşikçi, "İhtiyat Zâbiti'nden 'Yedek Subay'a."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(Sayfa 173-222)

- 1 Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, s. 83.
- 2 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. kısım, s. 239.
- 3 Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)* (Leiden: Brill, 2010), s. 377-393.
- 4 Bkz. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude of Collapse, 1839-1878* (Stuttgart: Steiner, 2000). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Osmanlı devleti gayrimüslim Osmanlıları da "asâkir-i muâvine" birlikleri şeklinde orduya katılmaya teşvik etti. Savaşın Balkan Yarımadası'ndaki muhaberelelerinde, daha ziyade o bölgeden gelen gruplarla, yaklaşık 3.000 gayrimüslim gönüllü Osmanlı ordusuna katıldı. Osmanlı devleti bu gönüllü katılımını, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin savaş zamanı aynı bayrak altında birleşebildiğini Avrupa kamuoyuna göstermek için kullandı. Bkz. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 115-117.
- 5 BOA, DH.SYS., 112-15/21-1, 9 Zilkâde 1330/20 Ekim 1912; BOA, DH.SYS., 112-15/21-2, 2 Zilhicce 1330/12 Kasım 1912; BOA, DH.SYS., 112-15/21-3, 2 Muharrem 1331/12 Aralık 1912; BOA, DH.SYS., 112-15/21-4, 2 Muharrem 1331/12 Aralık 1912.
- 6 Bkz. Ayın, *Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları*; Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi (1846 Tarihli Askerlik Kanunu)", Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, s. 87.
- 7 Örneğin, askere alma sistemlerinin Batı'daki evrimini inceleyen John Lynn de benzer bir tez ileri sürmektedir. Bkz. John A. Lynn, "The Evolution of Army Style in Modern West, 800-2000", *The International History Review*, c. 18, no. 3 (Ağustos 1996), s. 505-545.
- 8 Modern dönem ordularında farklı ülkelerde gönüllü kullanımı hakkında bkz. Christine G. Krüger ve Sonja Levens (der.), *War Volunteering in Modern Times: From the French Revolution to the Second World War* (Basingstoke/New York: Palgrave MacMillan, 2011).
- 9 BOA, DH. ŞFR., 49/193, 17 Rebiülevvel 1333/2 Şubat 1915; BOA, DH.HMŞ., 23/115, 7 Rebiülâhîr 1333/22 Şubat 1915; ATASE; BDH, Klasör 3978, Dosya 11, Fihrist 2-13.

- 10 Bu bölümde ele alınan gönüllüler, belli ortak sosyal özellikleri paylaşan ve sosyal bir kategori oluşturabilecek kadar kalabalık gönüllü gruplarıdır. Elbette, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı silahlı kuvvetlerinde çok çeşitli bireysel ya da istatistiki açıdan küçük gruplar şeklinde gönüllüler de vardı (mesela bkz. ATASE, BDH, Klasör 3978, Dosya 11, Fihrist 002-17). Böylesi gönüllüler bu bölümün sorunsalının ve kapsamının dışında kalmaktadır. Sözü edilen çeşitli bireysel veya küçük gruplar şeklindeki gönüllülere dair bazı çalışmalar mevcuttur. Örneğin bkz. Hasip Saygılı, “Birinci Dünya Harbi’nde Rumeli’nden Osmanlı Ordusuna Müslüman Gönüllü Katılımları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, no. 18 (Bahar 2012), s. 211-256; İsmail Çolak, *Çanakkale’nin Kahraman Mekteplileri* (İstanbul: Lamure Yayınları, 2006). Ayrıca, Müslüman savaş esirlerinden oluşturulmuş gönüllüler de vardı. Rus ordusunda savaşan ve Almanlar tarafından esir alınmış Müslüman Tatarlardan teşkil edilen Tatar Bölüğü bunun en önemli örneğiydi. Bkz. Nadir Devlet, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlılar Safında Çarpışan Tatar Taburu”, *Osmanlı, 2. cilt: Siyaset* içinde, Güler Eren, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz (der.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 575-577; Vahdet Keleşyılmaz, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar”, *Atatürk Yolu Dergisi*, c. 6, no. 21 (1998), s. 65-80.
- 11 Aslında Enver’in çetecilik deneyiminin Trablusgarb Harbi esnasında, Fedai Zabitan ile, Libya’da İtalyan saldırısına karşı mukavenet için yerel ahalden (Sunusilerden) teşkil ettiği gayri resmi çetelerle başladığını söylemek isabetli olur. Bu tecrübe sayesinde Enver, gayri nizami bir askeri kuvvetin düşman üzerinden ne türden bir psikolojik etki yarattığını en çıplak haliyle görebilmiştir. Bkz. Polat Safi, “Üç Tarz-ı Çete”, *Kebikeç*, no. 34 (2012), s. 85-105. Balkan Harbi’nde bu deneyim daha da derinleşti. Balkan Harbi’nde Osmanlı ordusunun gayri nizami harp deneyimi hakkında bkz. Ali Güneş, *Balkan Harbi’nde Osmanlı Gayri nizami Harp Deneyimi* (Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Stratejik Araştırma Enstitüsü, 2014).
- 12 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. 3, s. 343.
- 13 Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa* (Doktora Tezi, Princeton University, 1963), s. 3-4 [Türkçe tercümesi için bkz. *Teşkilât-ı Mahsusa: Osmanlı Hükûmeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çev. Tansel Demirel (İstanbul: Arba Yayınları, 1994)]. Teşkilat-ı Mahsusa üzerine yakın zamanlı ve bilhassa kullandığı arşiv malzemesinin çeşitliliği açısından nitelikli bir çalışma için bkz. Polat Safi, *The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into Its Operational and Administrative Characteristics* (Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2012). Konuyla ilgili diğer önemli eserler için bkz. Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı’nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Metin Martı (der.), 2. baskı (İstanbul: Arba Yayınları, t.y.) (Talat Paşa’nın yaveri olan Arif Cemil’in birinci elden gözlemleri ve anılarını aktaran bu eser aynı zamanda daha önceden 1934 yılında *Vakit* gazetesinde tefrika edilmişti.) Teşkilatın üst düzey ve etkin kişiliklerinden birinin hatıratı için bkz. Eşref Kuşçubaşı, *Hayber’de Türk Cengi: Teşkilât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey’in Hayber Anıları*, Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman (der.), (İstanbul, Arba Yayınları, 1997). Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. 3, s. 339-359; Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), s. 161-312; Hamit Pehlivanlı, “Teşkilât-ı Mahsusa: Türk Modern İstihbaratçılığının Başlangıcı mı?”, *Osmanlı, 6. cilt: Teşkilat*, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz (der.) (Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi, 1999), s. 285-294; Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyet’e*, 2. baskı (Ankara: Aslı Yayınları, 2004); Cemil Koçak, “Belgesel Bir Teşkilat-ı

- Mahsusa Öyküsü”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 3 (Bahar 2006), s. 171-214; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 353-456. Belgeler açısından dikkat çeken daha yakın zamanlı bir çalışma için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*, 1. cilt: 1914-1916 (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014). Teşkilat-ı Mahsusa'nın derinlemesine analizi bizim çalışmamızın kapsamının dışındadır.
- 14 Michael A. Reynolds, *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Power* (Doktora Tezi, Princeton University, 2003), s. 216-223.
- 15 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 354. Ermeni gönüllüler hakkında bkz. General Gabriel Gorganian, “Armenian Participation in World War I on the Caucasian Front”, *The Armenian Review*, 20 cilt, no. 3-79 (Güz 1967), s. 3-21. Ayrıca bkz. Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çeviren Mariam Arpi ve Nairi Arek (İstanbul: Pêri Yayınları, 2003), s. 170-171. 21 Mayıs 1915 tarihli bir Osmanlı belgesinde, Ermeni çete lideri Antranik'in 1.200 kişilik bir gönüllü (“fedai”) kuvveti topladığı ve Rus ordusuna katıldığı belirtilmişti. Bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 85 (Ekim 1985), belge no. 2006, s. 55. Osmanlı Musevileri ve Rumları içinde de çeşitli İtilaf Devletleri ordularına gönüllü olarak katılanlardan bahseden belgeler mevcuttur. Örneğin, Fransa ordusuna katılan Osmanlı Musevileri hakkında bkz. BOA, HR.SYS., 2403/7, 20 Eylül 1914. Rumlardan İngiltere ve Yunanistan ordularına gönüllü katılanlara dair bkz. BOA, DH.EUM.3.Şb., 5/19, 14 Cemâziyelâhîr 1333/29 Nisan 1915 ve BOA, DH.EUM.3.Şb., 8/61, 4 Zilkade 1333/13 Eylül 1915.
- 16 Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, s. 220; Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 227-239; Taner Akçam, “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”: *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, 3. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 168-180; Stefanos Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2002), s. 16.
- 17 Reynolds, *The Ottoman-Russian Struggle*, s. 217-218.
- 18 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 430-431.
- 19 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 39-42; aynı metinden alıntı için ayrıca bkz. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 420-421 (ama Shaw bu metni Bahaeddin Şâkir'in İstanbul'a yolladığı ve faaliyetlerinden bahseden raporuyla karıştırmaktadır.)
- 20 Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 33.
- 21 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 373.
- 22 Sâbis, *Harb Hatıralarım*, c. 2, s. 363.
- 23 “45 yaşına kadar olanların hizmet-i askeriye ile mükellefiyetleri hakkında kanûn-ı muvakkat”, *Düstür*, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914, II. tertip, c. 6, s. 912.
- 24 Bu zorluğu hafifletmek için askerlik kanununa 29 Nisan 1915 ve 7 Mayıs 1917 tarihlerinde eklemeler yapılmış ve 17 ila 45 yaş arası erkekler istisnasız askere çağırılmıştı. Bkz. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 156.
- 25 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. 3, s. 351.
- 26 Sadık Sarısaman, “Trabzon Mintıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 3, 1. kısım, s. 12.
- 27 Muharip gönüllü birliklerin en önemli örneklerinden biri Osmancık Gönüllü Taburu idi. Osmancık’tan (bu dönemde Ankara vilayetine bağlı kaza) toplanan 700-800 gönüllüyle teşkil edilen bu taburun başlangıçtaki misyonu Rusya’nın Doğu Karadeniz sahillerine yakın kıyı şeridinde operasyonlara katılmaktı. Ama bu plan sonradan değişti. Tabur, Teşkilat-ı Mahsusa’nın önde gelen isimlerinden Süleyman Askeri ko-

mutasında Kasım 1914'te özel bir görevle Bağdat'a gönderildi; tabur Irak'taki İngiliz ordusuna karşı operasyonlar düzenleyecekti. Osmancık Gönüllü Taburu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 118 (Temmuz 2004), belge no. 11, 32, 34, s. 27, 108, 114. Ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, "Küt-ül-Amara Zafetine Rağmen Irak Nasıl Kaybedildi?", *Popüler Tarih*, no. 32 (Nisan 2003), s. 50-55; Cevdet Saraçer, *Osmancık: Tarihsel Doku İçinde Unutulan Bir Kent* (İstanbul: Dört Renk, 1999), s. 94-109; Hamza Osman Erkan, *Bir Avuç Kahraman* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1946), s. 6-15; C.C.R. Murphy, "The Turkish Army in the Great War", *The Journal of Royal United Service Institution*, no. 65 (Şubat/Kasım, 1920), s. 93.

- 28 Karadeniz bölgesindeki bazı kasabalar-kentler üzerinde yazılmış olan çeşitli yerel tarih kitapları böylesi milis kuvvetlerinden bahsetmektedir. Genellikle kasaba halkından nüfuzlu bir kişinin önderliğinde toplanan bu gönüllü kuvvetlerin insan sayısı 100 ila 300 civarında oluyordu. Örneğin bkz. Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları* (İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949), s. 198-201; M. Adil Özder (der.), *Artvin ve Çevresi: 1828-1921 Savaşları* (Ankara: Ay Matbaası, 1971); Haşım Albayrak, *I. Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi* (İstanbul: Babıali Kitaplığı, 2007). Yerel karakterli gönüllü çeteleri bir vatanseverlik sembolü ve coşkusu olarak dönemin basınında yer alıyor ve benzer davranışlara ilham kaynağı olması için emsal olarak sunuluyordu. Örneğin bkz. "Gönüllü Alayları", *İkdâm*, 27 Kanunievvel 1330/9 Ocak 1915.
- 29 "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı", 88. madde, s. 687.
- 30 Sarısamam, "Trabzon Mıntıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", s. 11; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 375.
- 31 Bkz. Ayın, *Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları*.
- 32 "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı", 73. madde, s. 683. Osman Köksal, "Osmanlı Devleti'nde Asker Almada Son Durum: 29 Nisan 1330 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu ve Başlıca Hükümleri", *Askeri Tarih Bülteni*, no. 29 (Ağustos 1990), s. 78.
- 33 BOA, DH.EUM.MTK., 79/8, 21 Muharrem 1333/9 Aralık 1914.
- 34 BOA, DH.ŞFR., 47/245, 11 Muharrem 1333/29 Kasım 1914.
- 35 BOA, DH.ŞFR., 46/134, 12 Zilhicce 1332/1 Kasım 1914.
- 36 Bu telgraflara birkaç örnek için bkz. BOA, DH.ŞFR., 48/93, 3 Safer 1333/21 Aralık 1914, Diyarbakir hapisanesinden; BOA, DH.ŞFR., 47/420, 22 Muharrem 1333/10 Aralık 1914, Bağdat hapisanesinden; BOA, DH.EUM.ADL., 24/29, 28 Zilkâde 1334/26 Eylül 1916, Urfa hapisanesinden; BOA, DH.EUM.ADL., 20/52, 12 Şa'ban 1334/14 Haziran 1916, Yozgat hapisanesinden; BOA, DH.EUM.ADL., 24/22, 22 Zilkâde 1334/20 Eylül 1916, Isparta hapisanesinden; BOA, DH.EUM.ADL., 33/7, 9 Şa'ban 1335/31 Mayıs 1917, Muğla hapisanesinden; BOA, DH.EUM.ADL., 33/25, 26 Şa'ban 1335/17 Haziran 1917, Sivererek hapisanesinden.
- 37 BOA, DH.ŞFR., 48/28, 28 Muharrem 1333/16 Aralık 1914.
- 38 BOA, DH.ŞFR., 48/27, 28 Muharrem 1333/16 Aralık 1914.
- 39 BOA, DH.ŞFR., 44/134, 8 Şevval 1332/30 Ağustos 1914; BOA, DH.ŞFR., 48/27, 28 Muharrem 1333/16 Aralık 1914.
- 40 Savaş başladığından kendisi de Sinop'ta bir siyasi sürgün olan Refik Halid Karay anılarında, Sinop'ta bulunan birçok siyasi sürgününün affedildiğini ve yaşça genç olanların askere alındığı not etmektedir. Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, 2. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 40.
- 41 Refii Cevat Ulunay, *Menfalar/Menfiler: Sürgün Hatıraları* (İstanbul: Arma Yayınları, 1999), s. 212-213.

- 42 BOA, DH.ŞFR., 47/96, 96-1, 2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914.
- 43 Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 84.
- 44 BOA, MV., 195/28, 13 Muharrem 1333/1 Aralık 1914.
- 45 BOA, DH.ŞFR., 46/251, 19 Zilhicce 1332/8 Kasım 1914. Çoğunlukla Kafkas Cephesi'ndeki çetelerde istihdam edilmek için hazırlanan bu tür "saliverilecekler" listelerinde Çerkez mahkûmların üst sıraları işgal ettiği gözden kaçmamaktadır.
- 46 BOA, DH.ŞFR., 44/224, 18 Şevval 1332/9 Eylül 1914.
- 47 BOA, DH.ŞFR., 47/70, 29 Zilhicce 1332/18 Kasım 1914.
- 48 BOA, DH. EUM.MTK., 79/66, 30 Rebiulevvel 1333/15 Şubat 1915.
- 49 BOA, DH.MB.HPS.M., 31/65, 3 Safer 1336/18 Kasım 1917.
- 50 BOA, DH.EUM.ADL., 17/10, 20 Cemâziyelevvel 1334/25 Mart 1916.
- 51 Fatmagül Demirel, "Kastamonu Hapishanesi", Lütfü Seymen (der.), *"Üsküdar'a Kadar" Kastamonu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s. 299-305. Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda hapishaneler reformu süreci hakkında genel bir çalışma için bkz. Kent Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013). Bu sürecin biraz daha arka planına uzanan daha analitik bir araştırma için bkz. Gültekin Yıldız, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)* (İstanbul: Kitabevi, 2012).
- 52 Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda aflar bazen mahkûmlardan büyük beklentiler olmadığında da çıkarılabiliyordu. Mesela, Padişah V. Mehmed Reşad'ın iyileşmesi ("iade-i âfiyet") vesilesiyle, 1 Temmuz 1915 tarihinde, cezalarının üçte ikisini tamamlamış mahkûmlar için af çıkarılmıştı. Bkz. "Zât-ı Şevketmeâb Hazret-i Hilâfetpenâhinin İade-i Âfiyetleri Münasebetiyle Müddet-i Cezâiyelerinin Sülsanını İkmâl Eden Mahkûminin Afv-ı Hakkında Kanûn-ı Muvakkat", *Düstûr*, 18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915, II. tertip, c. 7, no. 262, s. 631.
- 53 BOA, DH.ŞFR., 47/440, 24 Muharrem 1333/12 Aralık 1914.
- 54 Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 118.
- 55 A.g.e., s. 85-86; "Gönüllü Alayları", *İkdâm*, 27 Kanunievvel 1330/9 Ocak 1915.
- 56 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 365.
- 57 BOA, DH.ŞFR., 61/88, 18 Rebiulâhir 1334/23 Şubat 1916.
- 58 Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 48, 59.
- 59 Ömer Sami Coşar, *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman (Osman Ağa)* (İstanbul: Harman Yayınları, 1971), s. 5-7.
- 60 Cemal Şener, *Topal Osman Olayı*, 10. baskı (İstanbul: Etik Yayınları, 2004), s. 125.
- 61 Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*, c. 3, 5. baskı (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1983), s. 1187-1201.
- 62 Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, s. 116.
- 63 Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, s. 119-120. Silahlı çete reisi olarak Topal Osman'ın sorumsuz davranışları hakkında aynı zamanda bkz. Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 168-175.
- 64 BOA, DH.ŞFR., 49/59, 2 Rebiulevvel 1333/18 Ocak 1915.
- 65 BOA, DH.ŞFR., 64/118, 20 Receb 1334/23 Mayıs 1916.
- 66 BOA, DH.ŞFR., 49/92, 5 Rebiulevvel 1333/21 Ocak 1915; BOA, DH.ŞFR., 53/264, 24 Receb 1333/7 Haziran 1915.
- 67 BOA, DH.ŞFR., 49/91, 5 Rebiulevvel 1333/21 Ocak 1915; BOA, DH.ŞFR., 49/240, 24 Rebiulevvel 1333/9 Şubat 1915.
- 68 Emin Çöl, *Bir Erin Anıları: Çanakkale-Sina Savaşları*, Celal Kazdağlı (der.) (İstanbul: Nöbetçi Yayınları, 2009), s. 53.
- 69 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 157.

- 70 “Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı”, 135. madde, s. 700.
- 71 1914 tarihli askerlik kanununa 5 Nisan 1915'te yapılan bir değişiklikle, eğer Harbiye Nezareti gerekli görürse, askerlik çağındaki bütün geçmiş ve gelecek muhacir erkeklerin imparatorluğa varışlarından üç ay sonra askere alınacağı şartı getirilmiştir. “Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatine Müzeyyel Kanûn-ı Muvakkat”, 23 Mart 1331/5 Nisan 1915, *Düstûr*, II. tertip, c. 7, s. 546.
- 72 Osmanlı devleti 27 Ağustos 1914 tarihinde, tüm eski sakinleri ve yeni gelenleri kaza ve köy bazında teşkil edilecek nüfus kayıtlarına kaydedilmesini şart koşan yeni bir Nüfus Sayımı Kanunu çıkarmasına rağmen (ki bu kanun aslında spesifik olarak muhacirleri hedefliyordu), bunun uygulanması gerek bürokratik altyapı eksiklikleri gerekse de muhacirlerin vergi ve askerlik yükümlülüğüne girmemek için kaydolmaktan kaçması nedeniyle tam olarak gerçekleştirilemedi. Bu nedenle, 1916 yılının sonlarında, Aşâir ve Muhacirin Müdürlüğü idarecisi Şükrü Bey, o tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğu'na tam olarak kaç muhacirin geldiğine ve kaç muhacirin yerleştiğine dair kesin rakamlar verecek kayıtlardan yoksun olduklarını ifade etmişti. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 577.
- 73 “İntikam” vurgusu hakikaten Balkan Harbi'nden sonra halkı seferber etmeye yönelik söylemlerde başlıca motiflerden biriydi. Mesela Dido Sotiriou, Yunanistan'dan göçe zorlanan muhacirlerin Ege bölgesinde Osmanlı Rum köylülerine nefret beslediği gözlemine yapmaktadır. Bkz. Sotiriou, *Farewell to Anatolia*, s. 80-81. Öte yandan, böylesi örnekleri yadsımadan şunu da belirtmek gerekir ki, bu söylemin genelde muhacirleri Osmanlı devletine destek için seferber etmede, özelde de onlardan gönüllü toplama da gerçekten etkili olup olmadığına dair derinlemesine bir araştırma yoktur. Osmanlı-Türk tarih yazımı muhacirlerde intikam duygusunun etkili olduğunu biraz ezbere kabul etmektedir; deyim yerindeyse bunu varsaymaktadır. Halbuki, muhacirler (en azından bazıları) travmatik geçmişlerine sünger çekip yeni yurtlarında daha iyi entegrasyon için uğraşmayı, yani geleceğe dönük bir perspektifi benimsemiş olamazlar mıydı? İntikamla cebelleşmek yerine, yeni kuşaklara daha iyi bir yaşam kurma uğraşı onlara daha cazip gelmiş olamaz mıydı? Böylesi sorular meselenin derinlemesine çalışmaya muhtaç olduğuna işaret etmektedir.
- 74 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 157.
- 75 BOA, DH.EUM.EMN., 89/14, 6 Ramazan 1332/29 Temmuz 1914.
- 76 Georgy Chochiev, “Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants' Applications to Authorities)”, konferans tebliği, 15. Türk Tarih Kongresi, Eylül 2006, Ankara, s. 7. Bu tebliğin Türkçe tercümesi için bkz. *Kebikeç*, no. 23 (2007), s. 407-456.
- 77 Osmanlı devletinin Çerkez muhacirlerle ilişkisinin tarihi hakkında bkz. Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, çeviren Ludmilla Denisenko (İstanbul: Belge Yayınları, 2004), s. 95-153.
- 78 Bkz. kendi anlatısı, Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi*.
- 79 BOA, DH.ŞFR., 55-A/95, 25 Şevval 1333/5 Eylül 1915.
- 80 Ryan Gingeras, “Last Rites for a ‘Pure Bandit’: Clandestine Service, Historiography and the Origins of the Turkish ‘Deep State’”, *Past and Present*, no. 206 (Şubat 2010), s. 162.
- 81 BOA, DH.ŞFR., 47/196, 8 Muharrem 1333/26 Kasım 1914; BOA, DH.EUM.MTK., 79/8, 21 Muharrem 1333/9 Aralık 1914. Ayrıca bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, 2. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 131; Ziya Şâkir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, s. 50.

- 82 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 378.
- 83 A.g.e., s. 379.
- 84 Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa", s. 291.
- 85 ATASE, BDH, Dosya 2181, Klasör 1.
- 86 ATSE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 4-23 (26 Kanûn-i evvel 1332/8 Ocak 1917).
- 87 BOA, DH.ŞFR., 47/96, 96-1, 2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914. Osmanlıların Gürcü milliyetçilerle işbirliği hakkında bkz. Arif Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 41; Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatinin Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 16, no. 47 (Temmuz 2000), s. 367-392; Sarısan, "Trabzon Mintikası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", s. 22-26.
- 88 Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 5 (Bahar 2007), s. 107.
- 89 Oktay Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, no. 16 (2003), s. 121-123.
- 90 Merkez, böylesi vilayetlerdeki ahz-ı asker şubelerini nüfus kayıtlarındaki böylesi eksiklikler hakkında uyarıyor ve onları, bu eksiklikleri telafi edecek ekstra pratik tedbirler almaya teşvik ediyordu. Musul-Kerkük bölgesi özelinde böylesi uyarılar içeren yazışmalar için bkz. ATASE, BDH, Klasör 5766, Dosya 6, Fihrist 020.
- 91 Osmanlı Ortadoğusu'ndaki gönüllü toplama faaliyetleri Bedevi unsurlarla sınırlı değildi. Bu çaba aslında siyasi boyutları olan çok daha geniş bir uygulamaydı. Osmanlı silahlı kuvvetlerindeki Arap gönüllüler meselesi, İttihatçı hükümet ile önemli Arap yerel siyasi figürler arasındaki siyasi ilişkiler ağı bağlamında da incelenabilir (tabii bu ayrı bir çalışmanın konusu olur). Bu ilişkiler her ne kadar Cihan Harbi'nin ikinci yarısında biraz gerile de, çeşitli önde gelen Arap eşraf/siyasi figürler arasında savaşın başlarında, Osmanlı hükümetine karşı bir sadakat işareti olarak, Osmanlı ordusuna katılmak üzere gönüllü birlikleri teşkil etmişti. Bu açıdan önemli bir örnek, Hicaz'da Mekke emiri Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın topladığı gönüllü birliğiydi. Bkz. Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, 3. baskı, çev. Halit Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), s. 81-82. Bir başka önemli örnek Şekib Arslan'ın Dürzülerden topladığı gönüllülerdi. Bkz. Kayalı, *Arab and Young Turks*, s. 189. Arap gönüllüler hakkında başka örnekler de mevcuttur ve savaşın resmî tarihi bu birliklerin insangücü katkısı kadar siyasi önemine vurgu yapmaktadır. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, c. 4, kısım 1: *Sina-Filistin Cephesi, Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 174.
- 92 Mjoset ve van Holde, "Killing for the State, Dying for the Nation", s. 30.
- 93 Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford: Stanford University Press, 2011), s. 4-5. Hamidiye Alayları'nı II. Abdülhamid'in merkezileşme politikaları temelinde inceleyen daha eski tarihli bir çalışma için bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 32 (1979), s. 427-480. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Deringil, *Well-Protected Domains*, s. 68-93; Selim Deringil, "From Ottoman to Turk: Self-Image and Social Engineering in Turkey", Dru C. Gladney (der.), *Making Majorities: Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey, and the United States* (Stanford: Stanford University Press, 1998), s. 217-226; Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, no. 9 (1973), s. 130-155; Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna* (İstanbul: Medya Güneşi Yayınları, 1992), s. 53-150.

- 94 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press, 1989), s. 8.
- 95 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra: Zed Books, 1992), s. 186.
- 96 Birinci Dünya Savaşı esnasında bunlara "İhtiyat Süvari Alayları" ya da bazen sadece "milis kuvvetleri" dendiği de oluyordu. Klein, *Margins of Empire*, s. 170.
- 97 Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s. 477.
- 98 Klein, *Margins of Empire*, s. 106-113. Tabii bölgedeki takip ve denetleme altyapısının zayıflığı hesaba katıldığında, bu tür şartların kesin ve tam standart bir biçimde uygulanmış olmasının çok makul bir olasılık olduğunu söylemek zordur.
- 99 "Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkati", 135. madde, *Düstûr*, II. tertip, c. 6, s. 700.
- 100 S. Selçuk Günay. "I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları", *Türkler*, c. 13. cilt (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 331-335; Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaş'ında Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 12, no. 36 (Kasım 1996), s. 911-926.
- 101 Irak Cephesi'nde aşiret gönüllülerinden oluşturulan gayri nizami kuvvetlerin kullanımını hakkında bkz. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2004), s. 33-40.
- 102 Bunlarla birlikte, Aşiret Alayları bölgede Ermeni arazilerinin zorla ele geçirilmesi gibi sorunları içeren "Toprak Sorunu"nun bir parçası oldukları gibi, 1915 Ermeni Tehcir'i'ndeki katliamlardaki rolleri açısından da "kötü şöhretli" bir sicile sahipti. Bkz. Klein, *Margins of Empire*, 4. Bölüm.
- 103 Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 13.
- 104 *Handbook of the Turkish Army*, geçici 8. baskının tıpkıbasımı (Londra: Imperial War Museum, 1996), s. 65. (Bu eserin orijinali İngiliz Genelkurmayı tarafından 1916'da Londra'da yayımlanmıştır).
- 105 Günay, "I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat Süvari Alayları", s. 333.
- 106 BOA, DH.ŞFR., 54-A/354, 29 Ramazan 1333/10 Ağustos 1915. İnsangücü ihtiyacının en acil olduğu zamanlarda bile, sadaaktinden şüphe duyulan bazı aşiretlerin yardımı devlet tarafından kabul edilmeyebiliyordu. Örneğin, Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbekir valiliğine yollanan bir telgrafta, "Bedirhan ailesine emniyet olunamayacağına binaen toplayacakları gönüllülerden de istifade edilemeyeceği" hususu dile getiriliyor, bu aile mensuplarının gönüllü toplamasının fayda getirmeyeceği, bunun yerine bulundukları yerde kalmalarının "daha munasib" olacağı belirtiliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 53/344, 30 Receb 1333/13 Haziran 1915. Bedirhan aşiretiyle İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiye dair bkz. Klein, *Margins of Empire*, s. 123-125.
- 107 BOA, DH.ŞFR., 49/263, 28 Rebülevvel 1333/13 Şubat 1915.
- 108 ATASE, BDH, Klasör 4462, Dosya 136, Fihrist 6-14.
- 109 BOA, DH.ŞFR., 54-A/354, 29 Ramazan 1333/10 Ağustos 1915.
- 110 ATASE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 4-6.
- 111 ATASE, BDH, Klasör 4462, Dosya 136, Fihrist 28.
- 112 ATSE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 2-9.
- 113 ATASE, BDH, Klasör 4462, Dosya 136, Fihrist 28.
- 114 Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, c. 45, no. 2 (2003), s. 311.

- 115 Alıntı yapan Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, s. 30.
- 116 A.g.e., s. 30-31.
- 117 ATASE, BDH, Klasör 3603, Dosya 3, Fihrist 11-13.
- 118 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anıların* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), s. 411; "Cihâd-ı Ekber Yolunda", *İkdâm*, 24 Teşrinisani 1330/7 Aralık 1914.
- 119 ATASE, BDH, Klasör 3684, Dosya 373, Fihrist 5-07, 5-08; ATASE, BDH, Klasör 3693, Dosya 1, Fihrist 1-10; ATASE, BDH, Klasör 3687, Dosya 382. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı devletinin madalya ve nişan politikası (ve madalya ve nişan tipleri) hakkında ayrıca bkz. Edhem Eldem, *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations* (İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2004), s. 396-415.
- 120 TNA: PRO WO 157/687, Ağustos-Eylül 1914 (Sina-Filistin Cephesi).
- 121 ATASE, BDH, Klasör 4447, Dosya 79, Fihrist 3.
- 122 ATASE, BDH, Klasör 2077, Dosya 1, Fihrist 1-1. Ayrıca, belgelerden anlaşıyor ki, savaş esnasında gönüllüleri finanse etmenin bir diğer kaynağı tehcir edilmiş Ermenilerden kalan "emvâl-i metruk" idi. Bkz. Akçam, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuş-tur"*, s. 235-236.
- 123 ATASE, BDH, Klasör 3687, Dosya 384, Fihrist 10-1.
- 124 Stoddard, *A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 123.
- 125 ATASE, BDH, Klasör 3603, Dosya 3, Fihrist 11-03.
- 126 Mustafa Kemal bu görevdeyken 1 Nisan 1916'da mirliva (tuğgeneral) olmuştur.
- 127 ATASE, BDH, Klasör 4462, Dosya 136, Fihrist 6-06.
- 128 ATASE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 2-4.
- 129 ATASE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 2-3.
- 130 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 117 (Ocak 2004), belge no. 43, s. 124.
- 131 ATASE, BDH, Klasör, 1942, Dosya 223, Fihrist 13.
- 132 A.g.e.
- 133 BOA, DH.ŞFR., 48/279, 18 Safer 1333/5 Ocak 1915; ATASE, BDH, Klasör 3684, Dosya 373, Fihrist 36; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 117 (Ocak 2004), belge no. 37, s. 111.
- 134 Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 43.
- 135 Bkz. Kara, "Askere Din Dersleri: İyi Asker, İyi Müslüman Olur."
- 136 Böylesi kitapların yazarları devlet memuru ve çeşitli resmî makamların orta ve üst kademelerdeki din adamlarıydı ve siyasi açıdan genellikle İttihat ve Terakki'ye yakın (ya da en azından ona karşı eleştirel olmayan) tiplerdi. Böylesi ulema mensuplarının kısa biyografi ve kariyer anlatıları için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali*, 3 cilt (İstanbul: Medrese Yayınları, 1980); bu eserde Ali Vahid Üryanizâde biyografisi için bkz. c. 1, s. 317-318; İzmirli İsmail Hakkı biyografisi için bkz. c. 2, s. 279-281.
- 137 Kara, "İyi Asker İyi Müslüman, İyi Müslüman İyi Asker Olur", s. 48-53.
- 138 1909'da, imparatorlukta gayrimüslim cemaatlerin dini liderleri Osmanlı ordusuna alınacak gayrimüslim askerler için de kendi din adamlarının istihdam edilmesini talep etmişti. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 142-143.
- 139 Erickson, *Ottoman Army Effectiveness*, s. 63.
- 140 Amit Bein, *The Ulema, Their Institutions, and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1924)* (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2006), s. 201.
- 141 TNA: PRO WO 157/703, Mart-Nisan 1916.
- 142 İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat,

- 1984), s. 212-213, 233; II. Abdülhamid döneminde Osmanlı devletinin tarikatlara yönelik pragmatik yaklaşımı hakkında bkz. s. 216-235.
- 143 Engin Öncüoğlu, *Osmanlı Ordusunda Gönüllü Tarikat Alayları* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004), s. 39.
- 144 A.g.e., s. 81-82.
- 145 Nüri Köstüklü, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler: Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2005), s. 78.
- 146 Bazı kaynaklar söz konusu Mevlevi gönüllüleri birliği için “alay” terimini kullanmaktadır. Bilindiği gibi alay, personel sayısı 1.000 ila 1.500 olan taburdan alay taburdan daha büyük bir birimdir; genellikle üç taburun bir araya gelmesiyle oluşur. Cihan Harbi’ndeki Mevlevi gönüllülerinin yaklaşık toplam sayısı göz önünde tutulduğunda (ki aşağıda da belirtileceği gibi bu sayı 1.000’in biraz üzerindeydi), tabur terimini kullanmak daha uygun görünmektedir.
- 147 “Gönüllü Mevlevi Taburları”, *İkdâm*, 22 Kanunisani 1330/4 Şubat 1915; Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 65; Nüri Köstüklü, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler*, s. 65. İstanbul’daki Mevleviler tarafından teşkil edilen tabura Halife tarafından “alem-i şerif” bahşedilmiş ve bu halka açık bir törenle verilmişti. Bkz. “Mevlevi Gönüllüleri”, *İkdâm*, 26 Kanunisani 1330/8 Şubat 1915; “Mevlevi Gönüllüleri”, *İkdâm*, 27 Kanunisani 1330/9 Şubat 1915; “Mevlevi Gönüllülerinin İhtifâlâtı”, *İkdâm*, 1 Şubat 1330/14 Şubat 1915.
- 148 Pehlivanlı, “Teşkilât-ı Mahsusa”, s. 290; Stoddard, *A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 71.
- 149 Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 73.
- 150 BOA, DH.ŞFR., 49/209, 19 Rebiülevvel 1333/4 Şubat 1915; ATASE, BDH, Klasör 1729, Dosya 83, Fihrist 3-11.
- 151 BOA, DH.SYS., 123-12/35, 24 Rebiulâhir 1333/11 Mart 1915.
- 152 Stoddard, *A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 71.
- 153 *Harb Mecmuası*, no. 5 (Şubat 1331/1916), s. 752; *Harb Mecmuası*, no. 9 (Mayıs 1332/1916), s. 133; *Harb Mecmuası*, no. 10 (Haziran 1332/1916), s. 148; *Harb Mecmuası*, no. 19 (Mayıs 1333/1917), s. 294.
- 154 Köstüklü bu sayıyı 1026 olarak verirken (s. 91), Öncüoğlu 1016 ila 1026 olduğunu söylemektedir (s. 69).
- 155 Köstüklü, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler*, s. 91-92.
- 156 ATASE, BDH, Klasör 1729, Dosya 83, Fihrist 3-12.
- 157 Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 120; Köstüklü, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler*, s. 95.
- 158 Ahmed Cahit Haksever, *Son Dönem Osmanlı Mevlevilerinden Ahmet Remzi Akyürek* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), s. 57. Halep Mevlevihanesi şeyhi Ahmed Remzi Efendi de Mevlevi Gönüllü Taburu ile orduya katılmıştı.
- 159 Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 37.
- 160 Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşı’nda Bektaşiler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), s. 97-98.
- 161 ATASE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 1-19.
- 162 Veliyeddin Çelebi’nin bir anlatısı 5 Mayıs 1922 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayımlanmıştır. Bkz. Küçük, *Kurtuluş Savaşı’nda Bektaşiler*, s. 103 ve 290-292.
- 163 Rifat Erdal, “Bir Yedek Subayın I. Dünya Harbi Hatıraları”, I, *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 2, no. 7 (Ağustos 1971), s. 60.
- 164 Küçük, *Kurtuluş Savaşı’nda Bektaşiler*, s. 103; Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 91.
- 165 Küçük, *Kurtuluş Savaşı’nda Bektaşiler*, s. 103; Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 91; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 377; Stoddard, *A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 72.

- 166 ATASE, BDH, Klasör 1942, Dosya 223, Fihrist 1-18.
- 167 Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 68.
- 168 *Harb Mecmuası*, no. 9 (Mayıs 1332/1916), s. 133; *Harb Mecmuası*, no. 19 (Mayıs 1333/1917); Öncüoğlu, *Gönüllü Tarikat Alayları*, s. 65.
- 169 Bu bilgi için, Özbekler Tekkesi üzerine çalışmalar yapan tarihçi Lale Can'a teşekkür ederim.
- 170 Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, s. 56.
- 171 A.g.e., s. 57.
- 172 Alıntı yapan a.g.e., s. 56.
- 173 Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa", s. 291.
- 174 Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa", s. 291; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 378.
- 175 Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, s. 58-59.
- 176 "Mevlevi Gönüllüleri İçin", *İkdâm*, 2 Kanunisanı 1330/15 Ocak 1915.
- 177 Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa", s. 291; Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 378.
- 178 Alman malı Mavzer (Mauser) tüfeği (çoğunlukla 7,92 mm, bir miktar da 9,5 mm çapında) Cihan Harbi'nde Osmanlı ordusunun ana piyade tüfeğiydi. Ama başka tüfekler de kullanılmıyordu. Mesela daha az etkili ve tek atımlı Martini tüfekleri de yaygındı. Bkz. Larcher, *Büyük Harbde Türk Harbi*, s. 81. Mavzer tüfeğinin Osmanlı ordusuna gelişi ve kullanım süreci hakkında bkz. Ali Serdar Mete, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri* (Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2012).
- 179 Nurettin Peker, *Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür*, Orhan Peker ve Hilal Akkartal (der.) (İstanbul: Doğan Kitap, 2009), s. 109.
- 180 BOA, DH.ID., 176/38, 9 Rebîulâhîr 1332/5 Şubat 1914.
- 181 BOA, DH.ID., 176/38, 9 Rebîulâhîr 1332/5 Şubat 1914.
- 182 Örneğin bkz. Ziya Şakir, 1914-1918 *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, s. 132.
- 183 Örneğin bkz. Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 27.
- 184 *Filistin Ricatı: Erkân-ı Harb Binbaşısı Vecihi Bey'in Anıları*, Murat Çulcu (der.) (İstanbul: Arba Yayınları, 1993), s. 20.
- 185 Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, s. 140-141.
- 186 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 3. cilt, 1. kısım: *Irak-Iran Cephesi, 1914-1918* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 33.
- 187 ATASE, BDH, Klasör 4462, Dosya 136, Fihrist 6-06.
- 188 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 90 (Eylül 1990), belge no: 2219, s. 20.
- 189 BOA, DH.ŞFR., 50/168, 17 Rebîulevvel 1333/4 Mart 1915.
- 190 Stoddard, *A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 124.
- 191 Örneğin bkz. *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, Ömer Türkoğlu (der.) (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997), s. 135.
- 192 A.g.e., s. 135-137.
- 193 "Kur'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 118 (Temmuz 2004), belge no. 30, s. 98.
- 194 Sarısaman, "Trabzon Mıntıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", s. 26.
- 195 BOA, DH.ŞFR., 51/209, 19 Cemâziyelevvel 1333/4 Nisan 1915. X. Kolordu bu tarihte Kafkas Cephesi'ndeydi.
- 196 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 444.

- 197 *Kaymakam Şerif Bey'in Anıları: Sarıkamış*, Murat Çulcu (der.) (İstanbul: Arba Yayınları, 1998), s. 156. Alıntıda yazım hataları metne aittir.
- 198 Ahmet Refik (Altınay), *İki Komite, İki Kıtıl* (İstanbul: Bedir, 1999), s. 33-34. (Bu kitabın ilk baskısı 1919 yılında yapıldı).
- 199 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, c. 1, s. 331-332.
- 200 "Tehcir ve Taktik": *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması, 1919-1922*, Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam (der.) (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 234-239.
- 201 Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 231-253. Öte yandan, siyaset bilimci Guenter Lewy mevcut belgelerin eksik karakteri nedeniyle, Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldığı istismları tamamıyla Teşkilat-ı Mahsûsa'ya atfetmenin zor olduğunu belirtmektedir. Gerçi Lewy mahkûmlardan silahlı çeteler teşkil edildiğini reddetmediği gibi, Ermenilere yönelik saldırılarda "gayri nizami" ve "gönüllü" unsurların da rol oynadığını kabul etmektedir. Lewy ayrıca, her ne kadar Kürt çetelerinin devlet yetkilileri tarafından mı yönlendirildiğini, yoksa kendi inisiyatifleriyle yağma dürtüleri ya da dinî fanatizmleri doğrultusunda mı hareket ettiğini belirlemek hiç de kolay olmamakla birlikte, gerek Kürt gerekse de Çerkez gönüllü ve gayri nizami unsurlarının da Ermeni katliamlarında önemli bir rol oynadığını yazmaktadır. Bkz. Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, s. 82-89, 221-228. Teşkilat-ı Mahsusa'nın rolüne dair benzer bir tartışma için bkz. Edward J. Erickson, "Armenian Massacres: New Records Undcut Old Blame: Reexamining History", *Middle East Quarterly*, 13. cilt, no. 3 (Yaz 2006), s. 67-75. Ayrıca, Taner Akçam Lewy'nin kitabı hakkında bir eleştiri yazmış ve aslında konuyla ilgili mevcut belgelerin bile Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin 1915'teki Ermeni katliamlarında başat rolü oynadığı iddiasını desteklemeye yeteceğini ileri sürmüştür. Bkz. Taner Akçam, *1915 Yazıları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 165-228.
- 202 Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 234.
- 203 Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler", s. 106.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(Sayfa 225-264)

- Osmanlı İmparatorluğu'nda beden eğitimi anlayışının militarist bir çerçevede gelişmesine katkıda bulunan ve paramiliter derneklerin faaliyetlerinde etkin bir rol oynayan Selim Sırrı [Tarcan] savaştan önce gençlere ve asker adaylarına yönelik yazdığı bir risalede şunları söylemişti: "Vatan nasıl müdafaa edilir? Vatan ancak talim görmüş askerle müdafaa edilir. Talim ve terbiye sayesinde asker hakikaten asker olur. Muharebede askerin çok olmasından ziyade talimli olmasının büyük ehemmiyeti vardır." Selim Sırrı, *Osmanlı Askerinin Dağarcığı* (İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1329/1913).
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1. cilt: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, genişletilmiş baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 475-500; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3. cilt: *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, genişletilmiş baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 366-367.
- Zafer Toprak, "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Boğaziçi University Journal: Humanities*, c. 7 (1979), s. 95-113; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansilopedi*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 531-536

- 4 Örneğin bkz. Mustafa Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri", *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, 2. baskı (Ankara: Asil Yayın, 2004), s. 198-208; Sadık Sarısa-
man, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç
Dernekleri", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi*, no. 11 (2000), s. 439-501; Sadık Sarısa-
man, "Osmanlı Güç Der-
nekleri", Atilla Şimşek ve Yaşar Kalafat (der.), *Abdülhalik M. Çay Armağanı*, c. 2
(Ankara: Işık Ofset, 1998), s. 833-846.
- 5 Genel olarak ciddiye alınması gereken bir çalışma olmakla birlikte, bu eğilime bir ör-
nek olarak bkz. Handan Nezir Akmeşe's *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman
Military and the March to World War I* (Londra: I.B. Tauris, 2005), s. 163-172.
- 6 Yiğit Akın, "*Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*": *Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve
Spor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004); Y. Tolga Cora, *Constructing and Mobili-
zing the 'Nation' through Sports: State, Physical Education and Nationalism under
the Young Turk Rule, 1908-1918* (Yüksek Lisans Tezi, Central European University,
2007); Y. Tolga Cora, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Millet-i Müsellaha Fikri ve İde-
al Eriliğin Yaratılmasına Doğru: Osmanlı Güç Dernekleri'nin Kurulması (1914)",
1908-2008: Jön Türk Devrimi'nin 100. Yılı Uluslararası Kongresi'ne sunulan tebliğ,
Ankara Üniversitesi, 28-30 Mayıs 2008. Ayrıca, daha yakın zamanlı ve araştırması-
nın kapsam ve derinliğiyle göze çarpan istisna için bkz. Sanem Yamak Ateş, *Asker
Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve
Paramiliter Gençlik Örgütleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- 7 Akın, "*Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*", s. 130.
- 8 Gençliğin beden eğitimine yönelik bu militarist yaklaşımın bir benzeri 1905 Rus-Ja-
pon Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Rusya'da da belirmişti. Bkz. David R. Jones, "Fore-
runners of the Komsomol: Scouting in Imperial Russia", D.S. Van Der Oye ve Bruce
W. Menning (der.), *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Rus-
sia from Peter the Great to the Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press,
2004), s. 61; Joshua A. Sanborn, "Education for War, Peace and Patriotism in Russia
on the Eve of World War I", Holger Afflerbach ve David Stevenson (der.), *An Im-
probable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before
1914* (New York: Berghahn Books, 2007), s. 218.
- 9 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 199.
- 10 Bkz. Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*.
- 11 "Tâlim ve Terbiye: Türk Gücü", *Türk Yurdu*, no. 35 (7 Mart 1329/20 Mart 1913),
[transkripsiyon basım, c. 2, Ankara: Tutibay Yayınları, 1998, s. 186].
- 12 Edhem Nejad, "Organsal ve Bedensel Gelişmemiz", *Türkçülük Nedir ve Terbiye Yolları*
(İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1329/1913) [yeni Türkçe harflerle basım, İstanbul:
Kızılelma Yayınları, 2001, s. 44], alıntı yapan Akın, "*Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*", s.
133.
- 13 Osmanlı'da izciliğin gelişimi üzerine bkz. Cora, *Constructing and Mobilizing the 'Na-
tion' through Sports*; Zafer Toprak, "Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye'de
İzcilik", *Toplumsal Tarih*, 52 (Nisan 1998), s. 13-20; Zafer Toprak, "Türkiye'de İzci-
liğin İlk Evresi: II. Meşrutiyet'ten Mütareke Yıllarına", *Tombak*, no. 24 (Şubat 1999),
s. 19-27; Gökhan Uzgören, *Türk İzcilik Tarihi* (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2000),
s. 1-34; Turgay Tuna, "Galatasaray'da İzcilik", *Tombak*, no. 28 (Ekim-Kasım 1999),
s. 56-71.
- 14 Türk Ocağı hakkında bkz. Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyet-
çiliği: Türk Ocakları, 1912-1931* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).

- 15 Cüneyd Okay, "Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Committee of Union and Progress, 1908-1918", *The International Journal of History of Sport*, c. 20, no. 1 (Mart 2003), s. 153.
- 16 Toprak, "Türk Gücü'nün Umumi Nizamı", "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", s. 101.
- 17 Kuzucuoglu Tahsin Bey (Türk Gücü murahhası), "Güçlülük", *Türk Yurdu*, sene 3, no. 67 (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914) [transkripsiyon basım, c. 3, Ankara: Tutibay Yayınları, 1998, s. 308-309].
- 18 "Talim ve Terbiye: Türk Gücü", s. 188-189.
- 19 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 136, 197. Bu tarih, Osmanlı devletinin yeni askere alma kanunu örgütlenmesiyle ilk kez asker aldığı 17 Mayıs 1914 tarihinden sadece 10 gün sonradır. Güç Dernekleri'nin kuruluşuyla, yeni askere alma kanunuyla kapsamı genişletilen ve halkta coşku bulması hedeflenen askerlik sisteminin uygulamaya konması arasında rahatlıkla bir ilişki kurulabilir.
- 20 Cora, *Constructing and Mobilizing the 'Nation' through Sports*, s. 45.
- 21 "Osmanlı Güç Dernekleri Hakkında N izamname", Toprak, "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", s. 105-107.
- 22 *Osmanlı Güç Dernekleri Talimâtı* (İstanbul: Matbaa-yı Askeriye, 1330/1914); BOA, DH.ID., 224/3, 19 Safer 1333/6 Ocak 1915.
- 23 BOA, DH.EUM.MH., 87/137, 24 Şa'ban 1332/18 Temmuz 1914.
- 24 *Güç Dernekleri'nin Programı* (İstanbul: Matbaa-yı Askeriye, 1330/1914); BOA, DH.ID., 224/3, 19 Safer 1333/6 Ocak 1915.
- 25 Silah atışı talimleri, "halkın cengâverlik ruhunu ve askerlik sevgisini ayakta tutabilmek" için, belli bir ücret karşılığında bütün sivilere de açık tutuldu. Sarısaman, "Osmanlı Güç Dernekleri", s. 835. Ayrıca, bu faaliyetin dönemin propaganda yayınlarında kullanılabilecek iyi bir propaganda materyali olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bkz., örneğin, *Harb Mecmuası*, no. 24 (Kanunievvel 1333/Aralık 1917), s. 381.
- 26 *Güç Dernekleri'nin Programı*, s. 14, 18, 22.
- 27 *Osmanlı Güç Dernekleri Talimâtı*, s. 22-23.
- 28 BOA, DH.EUM.MH., 87/137, 24 Şa'ban 1332/18 Temmuz 1914; BOA, DH.MB.HPS.M., 15/30, 6 Ramazan 1332/29 Temmuz 1914.
- 29 Von der Goltz's Goltz'un militarist görüşlerine ve bunların Osmanlılar üzerindeki etkilerine aşağıda tekrar değinilecek.
- 30 Alıntı yapan Sarısaman, "Güç Dernekleri", s. 834.
- 31 Savaş yıllarında Müslüman kadın emeğinin seferber edilme uygulamaları hakkında bkz. Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire*.
- 32 Cora, *Constructing and Mobilizing the 'Nation' through Sports: State*, s. 7. Ayrıca bkz. Y. Tolga Cora, "II. Meşrutiyet'te Beden Terbiyesi: Genç Kalemler'in 'Milli Jimnastik' (1911) Adlı Risalesi Üzerine", *Müteferrika*, no. 29 (2006/1), s. 177-192.
- 33 "Vatan"ın kadınla özdeşleştirilmesini, milliyetçi ideoloji ve Mısır örneği temelinde inceleyen ilginç bir çalışma için bkz. Beth Baron, *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender and Politics*, Berkeley: University of California Press, 2005. Benzer bir durumun İran örneğinde incelendiği bir örnek için bkz. Joanna de Groot, "'Brothers of the Iranian Race': Manhood, Nationhood, and Modernity in Iran, c.1870-1914", Stefan Dudink, Karen Hagemann ve John Tosh (ed.), *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History* (Manchester: Manchester University Press, 2004), s. 137-156.
- 34 "Osmanlı Milletine Harbiye Nezâreti'nin Beyânname", BOA, DH.MB.HPS.M., 15/30, 6 Ramazan 1332/29 Temmuz 1914; "Osmanlı Milletine Harbiye Nezâreti'nin Beyânname", *İkdâm*, 30 Haziran 1330/13 Temmuz 1914.

- 35 Almanyada ilk ve orta dereceli okullarda eğitimin militarist bir içerik kazanması ve savaş yıllarındaki toplumsal seferberlikle ilişkisi konusunda kapsamlı bir çalışma için bkz. Andrew C. Donson, *War Pedagogy and Youth Culture: Nationalism and Authority in Germany in the First World War* (Doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 2000). Ayrıca, İtalyan deneyimi hakkında bkz. Andrea Fava, "War, 'National Education' and the Italian Primary School, 1915-1918", John Horne (der.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 53-69. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında İngiliz ilkokullarındaki askeri beden eğitimi uygulamaları için bkz. J.A. Mangan and Hamad S. Ndee, "Military Drill - Rather More than 'Brief and Basic': English Elementary Schools ve English Militarism", J.A. Mangan (der.), *Militarism, Sport, Europe: War without Weapons* içinde (Londra: Frank Cass, 2003), s. 65-96.
- 36 Füsun Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, 2. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 74. Beden eğitiminin Osmanlı okul müfredatlarına girişi çok daha eskiye, 19. yüzyıl ortalarına uzanır. 1869'da uygulanmaya başlayan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 23. maddesine göre jimnastik dersleri bütün rüşdiyeler için zorunlu hale getirilmiştir. Bkz. Akın, "Gürbüz ve Yavuz Evlatlar", s. 50. Ancak, pratikte bu "zorunluluğun" işlerlik ve yaygınlık kazanmasının epey zaman aldığını tahmin edebiliriz. Zira 1904 yılı "kasaba ve köy ibtidai okulları"nın müfredatında beden eğitimi yoktur; aynı yılın rüşdiye okullarının müfredatında ise sadece "hıfzıssıhha" dersi vardır; 1899 tarihli idadi okulların müfredatında ise yine sadece "malumat-ı nafia ve hıfzıssıhha" dersleri vardır. Ama ilginç bir ayrıntı şudur ki, 1899 tarihli "Aşiret Mektebi" müfredatında jimnastik dersi manasına gelebilecek "talim" ve "ayak talimi" dersleri bulunmaktadır. Bkz. Selçuk Akşın Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001), ek 4, 5, 6, 7.
- 37 Mehmet Ö. Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 4. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 395, 397-398; ayrıca bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism", Kemal H. Karpat (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: Brill, 2000), s. 109-127.
- 38 Alıntı yapan Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde, s. 86.
- 39 Sabina Loriga, "The Military Experience", Giovanni Levi ve Jean-Claude Schmitt (der.), *A History of Young People, 2. cilt: Stormy Evolution to Modern Times*, çev. Carol Volk (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1997), s. 21.
- 40 "Madde 114. Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecat ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin edilecektir." *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük (der.), 2. baskı (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s. 55.
- 41 Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 119.
- 42 Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), s. 109, 119.
- 43 Mehmet Ö. Alkan (der.), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 165-166.
- 44 Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s. 171.
- 45 A.g.e., s. 226.

- 46 Roger Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 54.
- 47 Erich Maria Remarque, *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*, çev. Burhan Arpad (İstanbul: Görsel Yayınlar, 1993).
- 48 Von Hoff[ff], "Genç Dernekleri'nin Şimdiye Kadar Teşkilat ve Tevsii", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası* 1/1 (1 Eylül 1333/1917), s. 8; Toprak, "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", s. 97.
- 49 "Genç Dernekleri Müfettiş-i Umûmisi Miralay von Hoff'un Vilayatta Genç Dernekleri Teşkilatı için Yaptığı Seyahat Hakkındaki Raporu", BOA, DH. UMVM., 150/62, 22 Zilhicce 1335/9 Ekim 1917; ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-3. Bu meseleyle, ordunun kendisini köylü gençler için bir "okul" olarak gören zihniyet arasında da desmeye değer bir ilişki olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira 1914 yılında eğitimci İsmail Hakkı, "Ordu terbiye-i avamın en harareti ocağıdır... Ordu bu memleketin en mektepsiz, mekteplerinin en karanlık zamanlarında bile ilim ve marifetin, terbiyenin ocağı oldu... Ordu büyük bir mekteptir," derken, altyapısı gelişmemiş bir eğitim sistemi sorununun değinme isteğiyle militarist bir eğilimin harmanlanmış hali denebilecek bir perspektiften konuşuyordu. Bkz. İsmail Hakkı, *Terbiye-i Avam* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1330/1914), s. 47-48. Ama savaş yıllarında, belki de ordunun yoğun cephe meşgûliyetinden dolayı bu "mektepe" vurgusunun biraz geri plana itildiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, boşluk paramiliter derneklerle kapatılmak istenmişti. Ordunun köylü gençleri eğitmesi meselesinde ayrıca bkz. Yücel Yanıkdağ, "Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform", *Middle Eastern Studies*, c. 40, no. 6 (Kasım 2004), s. 91-107.
- 50 Toprak, "Türkiye'de İzcilik", s. 19.
- 51 Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri", s. 201.
- 52 Von Hoff, "Genç Dernekleri'nin Şimdiye Kadar Teşkilat ve Tevsii", s. 7. Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri", s. 201; Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti", s. 444. Von Hoff'un Osmanlı'da görevi öncesindeki (ve sonrasındaki) kariyerine dair edinebildiğimiz bilgiler aslında beklediğimizden daha kısıtlıdır. Birinci Dünya Savaşı döneminde Alman paramiliter dernek deneyimi üzerine aslında epey çalışma olmasına rağmen, von Hoff adı kaynaklarda neredeyse hiç zikredilmemektedir. Goltz'un yetiştirdiği bir "görev" adamı olduğunu ve belki de Osmanlı kamuoyuna olduğundan biraz daha "önemli" tanıtılmaya çalışıldığını tahmin edebiliriz. Von Hoff hakkında başka bir ilginç ayrıntı olarak, 1916 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda görevlendirildiği sırada dernek faaliyetleri gibi bir geri hizmette değil, Batı Cephesi'nde Fransızlara karşı sıcak savaşın içinde olduğu verilebilir. Bkz. von Hoff, "Alman Siperlerine Aid Hakiki Bir Vakaa", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 7 (1 Mart 1334/1 Mart 1918), s. 9.
- 53 F.A.K. Yasamee, "Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy and Statecraft*, c. 9, no. 2 (Temmuz 1998), s. 91. Ayrıca bkz. Kâzım Karabekir, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, Orhan Hülagü ve Ö. Hakan Özalp (der.) (İstanbul: Emre Yayınları, 2001), s. 195-302.
- 54 Colmar Freiherr von der Golts Paşa, *Millî-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi*, çev. Mehmed Tahir, 2. baskı (İstanbul: Matbaa-i Ebûzîya, 1305/1888) (ilk baskının künyesi 1. dipnotta verilmişti). Osmanlı askeri ve siyasi düşüncesinde oldukça etkili bir eser olmasına rağmen bu kitabın eksikliği hali günümüz Türkçesiyle hâlâ basılmamıştır. Eserin İngilizce çevirisi için bkz. Colmar von der Goltz, *The Nation in Arms: A Treatise on Modern Military Systems and the Conduct of War* (Londra: Hught Press, 1906).

- 55 Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey*, s. 69.
- 56 Goltz'un kendisi de bu "gençleştirme" operasyonunun orduda bir "terakki"ye yol açtığını belirtmiştir. Bkz. "Golç Paşa ile Mülakat", *Tanin*, 20 Kanunievvel 1330/2 Ocak 1915; *Golç Paşa'nın Hatıratı: İstanbul'da (1914-1915, Irak ve İran'da (1915-1916)*, çev. Salih Mayakuşu (İstanbul: Askeri Matbaa, 1932), s. 11.
- 57 Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985), s. 81.
- 58 Yasamee, "Colmar Freiherr von der Goltz", s. 120.
- 59 Derek S. Linton, "Preparing German Youth for War", *Anticipating Total War* içinde, s. 167.
- 60 Donson, *War Pedagogy and Youth Culture*, s. 334; Bruno von Mudra, *Goltz Paşa'nın Hatıratı ve Hal Tercümesi*, çev. Pertev Demirhan (İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 1953), s. 29.
- 61 Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany*, s. 512.
- 62 Belirtmek gerekir ki, Almanya'daki militarist gençlik dernekleri deneyimi İttihatçılara ilham vermiş ve model sağlamış olmakla birlikte, bu olgu elbette Almanya'yla sınırlı değildi; bilhassa savaşa katılan diğer ülkelerde de benzer gençlik teşkilatları vardı. Örneğin, İngiltere'deki izcilik deneyimi oldukça popülerdi. 1901 ile 1920 yılları arasında doğan İngiliz gençlerinin yaklaşık yüzde 40'ı, izcilik ve benzeri gençlik derneklerine katılmışlardı. Bkz. Paul Wilkinson, "English Youth Movements, 1908-1930", *Journal of Contemporary History*, c. 4, no. 2 (Nisan 1969), s. 3-23. Ülkelerin deneyimlerinin özgün tarafları ve aralarındaki farklar ise bu çalışmanın kapsamı dışında bir tartışmadır.
- 63 Hasan Ünder, "30'ların Ders Kitaplarından ve Kemalizm'in Kaynaklarından Biri Millet-i Müsellaha ve Medeni Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, 32/192 (Aralık 1999), s. 48-56; Ayşe Hür, "Cumhuriyet'in 'Ordu-Millet' Projesi", *Taraf*, 19 Ekim 2008.
- 64 "Genç Dernekleri Hakkında Tanzim Olunan Kanûn Lâyihası ve Bu Lâyihanın Muvakkaten Yürürlüğe Konulması", BOA, MV., 242/45, 13 Cemâziyelâhîr 1334/17 Nisan 1916; "Genç Dernekleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat", *Düstür*, II. tertip, c. 8, 14 Cemâziyelâhîr 1334/17 Nisan 1916, s. 898-900.
- 65 *Genç Dernekleri: Osmanlı Genç Dernekleri Teşkilî Hakkındaki Talimatname*, y.y., t.y.
- 66 Bu noktada, Yiğit Akın'ın önceki dönemlerde kurulmuş militarist yapıları, Genç Dernekleri'ne "hazırlık mahiyetinde teşkilatlar" şeklindeki ifadesinin retrospektif bir teleoloji ima edebileceğini, oysa daha doğru ifadeyle söz konusu olanın, Genç Dernekleri'nin kurulma aşamasında mevcut birikimden faydalanması olduğunu belirtmek gerek. Bkz. Akın, "*Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*", s. 137.
- 67 ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-3.
- 68 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 3, s. 366-367.
- 69 "Genç Dernekleri Kanun-ı Muvakkatı"nın 9. maddesiyle Genç Dernekleri feshedilmiştir.
- 70 *Scouting in Turkey*, yayın yeri ve yayınevi yok, 1940, s. 4.
- 71 Toprak, "Türkiye'de İzcilğin İlk Evresi", s. 22; Tuna, "Galatasaray'da İzcilik", s. 57.
- 72 Sadık Sarısaman, "Osmanlı Genç Dernekleri", *Prof. Dr. Abdulhalûk Çay Armağanı* içinde, c. 2 (Ankara: Işık Ofset ve Matbaacılık, 1998), s. 833.
- 73 8 BOA, DH.MB.HPS.M., 14/25, 5 Şa'ban 1332/24 Haziran 1914.
- 74 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanununa göre, askerlik mükellefiyetinin fiili muvazzaf yaşı, 20 yaşının ikmal edilmesiyle başlar. Bununla birlikte, aynı kanunda, "on dokuz ve yirmi yaşlarında bulunan mükellefin ancak bir harp halinde silahaltına alınabilir" eklemesi vardır ki, kısa süre sonra çıkan savaşta bu uygulanacaktır. Bkz. "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı." Ayrıca, sözü edilen ekleme 29 Nisan 1915'teki bir düzeltmeyle, "on sekiz ve on dokuz yaşlarını ikmal etmiş olanlar... ancak bir harp

halinde" askere alınacaklardır şeklinde düzeltilip, fiili askerlik yaşı aşağı çekilmiştir. "16 Cemâziyelâhir 1332 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı muvakkatının 2, 3, 4, 5. maddelerine muaddel kanun-ı muvakkat", *Düstûr*, II. tertip, c. 7, 14 Cemâziyelâhir 1333-16 Nisan 1331/29 Nisan 1915, s. 589.

75 2. Madde, "Genç Dernekleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat."

76 Rumlara dair de sadece İstanbul özelinde bir değinmeye rastlayabildik. Bkz. Selim Sırrı, "Genç Dernekleri ve Yanlış Telakkiler", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 1 (1 Eylül 1333/1 Eylül 1917), s. 4.

77 "Teşkilat, Maksud ve Gaye", *Genç Dernekleri*, s. 6.

78 Genç Dernekleri'nin bir farkı da, daha önceki paramiliter derneklerle kıyaslandığında yazılı iletişime daha fazla önem vermiş olması ve bu alanda, mecmua ve risaleler gibi, düzenli üretim yapmaya çalışmasıdır. Derneğin, ilk sayısı 1 Eylül 1917'de çıkan ve ilk 12 sayısı düzenli olarak ve daha sonra çeşitli kesintilerle toplam 26 sayı çıkacak (son sayısı 1 Temmuz 1920), *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası* adında aylık yayın organı vardır. Ayrıca, gerek dernekleri ve faaliyetlerini tanıtıcı, gerekse savaş propagandası içeren, zaman zaman da sağlık gibi konularda bilgilendirici içeriğe sahip çeşitli risaleler yayımlamıştır. Öte yandan, öncelikli olarak okuryazar olmayan köylü gençlerine ulaşmak gayesindeki Genç Derneği yöneticileri, okuryazarlık oranı çok düşük olan Osmanlı toplumunda "sözlü iletişim"in, yani ağızdan ağıza yayılan bilgilerin öneminin de farkındadırlar. Derneğin tanıtımı hakkındaki görüşlerde aşağıdaki satırlara rastlamak bu anlamda hiç de şaşırtıcı değildir: "Okumak yazmak bilen herkes gibi bu teşkilata dair malumatı olanlar gazete okuyamayana ve bilhassa mektep ve gazete bulunmayan yerlerdeki vatandaşlarına ağızdan ağza bu yeni teşkilat hakkında etraflı malumat vermeli ve bundan onları haberdar etmelidir." "Osmanlı Genç Dernekleri Teşkilatının Ehemmiyet-i Azimesi", *Genç Dernekleri*, s. 11.

79 Selim Sırrı, "Genç Dernekleri ve Yanlış Telakkiler", s. 6.

80 Selim Sırrı, "Genç Dernekleri'nde Terbiye-i Ahlâkiye, I", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 2 (1 Teşrinievvel 1333/1 Ekim 1917), s. 9-10.

81 Von Hoff, "Alman Dinçleri Hidmet-i Askeriyye Nasıl Hazırlanıyorlar?", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 5 (1 Kanunisani 1334/1 Ocak 1918), s. 9-11.

82 "Madde 5- Gürbüz Dernekleri mektep muallimleri veya hükümet-i mahalliyye hariciden intihab edilecek münasib rehberler tarafından ve Dinç Dernekleri berri ve bahri zabitan ile sıhhiye ve jandarma zabitanı ve küçük zabitler tarafından sevk ve idare edilir." Bkz. "Genç Dernekleri Hakkında Tanzim Olunan Kanun Layihası" ve "Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat." Genç Dernekleri'nin ordu subaylarına artan biçimde bir eğitici rol atfettiğini, onları "gençlerin mürebbisi" olarak gördüğünü, hatta "harbden sonra" da "gençlerin terbiyesi hususunda zabitlerden istifade edilmesi" gerektiğini altını çizdiğini belirtmek gerek. Bkz. von Hoff, "Zabit, Gençlerin Mürebbisi Olarak", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 7 (1 Mart 1334/1 Mart 1918), s. 1-2. "Dinçlerin" eğitim ve kontrolünün askeri ellerde olmasına otoriteler dikkat edecek, örneğin, Eskişehir'de "Dinçlerin" eğitiminin sivil rehber öğretmenlere verilmesi üzerine Genç Dernekleri Müfettişliği Eskişehir Ahz-ı Asker Heyeti Reisliğini uyarma gereği duyacaktır. Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri", s. 206.

83 "Genç Dernekleri Hakkında Tanzim Olunan Kanun Layihası"; "Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat"; BOA, DH.UMVM., 141/7, 2 Zilkâ'de 1334/31 Ağustos 1916; BOA, DH.UMVM., 145/118, 29 Rabıulahir 1335/22 Şubat 1917.

84 Von Hoff, "Nüfusun İstatistiği", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 3 (1 Teşrinisani 1333/1 Kasım 1917), s. 8-9. Von Hoff'un ayrıca, demografik kayıt ve insan takibi işlemlerini kolaylaştıracak başka bir uygulama olarak, vilayet ve livalara bağlı

- köy ve nahiyeleri gösteren ayrıntılı bir idari salname hazırlanmasını istediğini eklemek gerekir. Bkz. BOA, DH.UMVM., 144/26, 12 Rabiülevvel 1335/6 Ocak 1917.
- 85 Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976), s. 295.
- 86 BOA, DH. ŞFR., 60/116, 19 Rabiülevvel 1334/25 Ocak 1916.
- 87 "20 Eylül 1917 Tarihli Rapor", *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 2. cilt: 1915-1919 (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), s. 121. Bu rapor için aynı zamanda bkz. Şükrü Tezer (der.), *Atatürk'ün Hatıra Defteri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972), s. 142-143.
- 88 Akın, "Gürbüz ve Yavuz Evlatlar", s. 137.
- 89 Bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda hastalıktan ölen insan sayısı 466.759 olarak verilmektedir. Bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. 240.
- 90 Von Hoff, "Kavaid ve Tedabir-i Evveliyeye-i Sıhhiye", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 2 (1 Teşrinievvel 1333/1 Ekim 1917), s. 1.
- 91 Von Hoff, *Hıfzıssıhha Kavâidi ve Hastalık, Kaza Vukuunda Yapılacak Tedâbir* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1334/1918). Bu konu, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi seferberliğe katkı yapmaya çalışan başka derneklerin de gündemine aldığı bir konu olmuştu. Salgın hastalıklar konusunda pratik bilgilerden kurşun ve gülle yaralanmalarında ilk yapılması gerekenlerin sade bir dille anlatıldığı ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından basılan bir risale için bkz. *Askere Sağlık Öğütleri (Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Asker Kardeşlerine Hediyesidir)* (İstanbul: y.y., t.y.).
- 92 Maddi durumu kötü gençlere bu risaleler "yardım" şeklinde ücretsiz dağıtılıyordu. "Genç Derneklerinde Fukara-yı Etfâle Muâvenet", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 5 (1 Kanunisanı 1334/1 Ocak 1918), s. 15-16.
- 93 Örneğin bkz. von Hoff, "Mevad-ı Tedbiriye ile Sıhhiye Hıdematı", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 4 (1 Kanunievvel 1333/1 Aralık 1917), s. 15; Adnan Fuad, "Tükrük de Ku'ul Gibi Vereme Yatak Hazırlar", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 4 (1 Kanunievvel 1333/1 Aralık 1917), s. 15-16.
- 94 Von Hoff, "Kavâid ve Tedâbir-i Evveliyeye-i Sıhhiye", s. 1.
- 95 Bkz. Karakışla, *Women, War and Work in the Ottoman Empire*.
- 96 Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, s. 97.
- 97 Von Hoff, "Bazı Umûmî Terbiye Meselelerine Dair", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 1 (1 Eylül 1333/1 Eylül 1917), s. 12. Ayrıca, özellikle köylerde çocuk bakımı konusundaki bilgisizlikten yakının ve köy annelerinin eğitilmesi gerektiğinden bahseden bir yazı için bkz. H.S., "Gençlere Bir Nasihat", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 14 (1 Temmuz 1335/1 Temmuz 1919), s. 2-4.
- 98 ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-3; BOA, DH.UMVM., 121/34, 8 Ramazan 1334/9 Temmuz 1916.
- 99 *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no 1 (1 Eylül 1333/1 Eylül 1917), s. 14-15; Toprak, "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", s. 112; Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı'nda İhtiyat Kuvveti", s. 447.
- 100 "Genç Dernekleri Postası", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 2 (1 Teşrinievvel 1333/1 Ekim 1917), s. 14.
- 101 "Genç Dernekleri Postası", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 7 (1 Mart 1334/1 Mart 1918), s. 16.
- 102 BOA, DH.UMVM., 149/40, 5 Şevval 1335/25 Temmuz 1917, belge no. 4, 6, 10.
- 103 BOA, DH.UMVM., 121/38, 00 Şa'ban 1335/Haziran 1917.
- 104 BOA, DH.UMVM., 150/62, 22 Zilhicce 1335/9 Ekim 1917.

- 105 Örneğin Aydın vilayetine bağlı Menteşe sancağındaki Genç Dernekleri'nin durumunu bildirir tahriratta, rehber eksikliği köylerde dernek teşkil edememenin bir gerekçesi olarak sunulmuştu. BOA, DH.UMVM., 155/69, 6 Zilhicce 1336/12 Eylül 1918.
- 106 BOA, DH.UMVM., 150/62, 22 Zilhicce 1335/9 Ekim 1917. Genç Dernekleri teşkili sürecinde Anadolu seyahatlerinden ilkinden birinde von Hoff'un yaşadığı bir sorun, gerçekte gözlemediği pek çok altyapı sorununu simgesel olarak temsil eden anekdot niteliğinde bir olaydır. 11 Eylül 1916'da İzmir'i ziyaret eden von Hoff'un kente gelişi kalacağı otele zamanında bildirilmediği için, otele giden von Hoff'a rezervasyonu olmadığı ve gelişine dair malumat verilmediği söylenmiştir. Bunun üzerine von Hoff sinirlenerek tren istasyonuna geri dönmüş, belediye başkanının araya girip hatayı düzeltmesine rağmen otele dönmeyerek o gece istasyonda uyumayı tercih etmiştir. BOA, DH.UMVM., 141/30, 13 Zilka'de 1334/11 Eylül 1916.
- 107 "Jugendpflege und Turnen in der Türkei", *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege*, 3c. 1 (1918), s. 204-205.
- 108 Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti", s. 449.
- 109 A.g.e.
- 110 BOA, DH.UMVM., 121/36, 5 Cemâziyelevvel 1335/27 Şubat 1917.
- 111 BOA, DH.UMVM., 143/70, 18 Safer 1335/14 Aralık 1916.
- 112 BOA, DH.UMVM., 143/82, 23 Safer 1335/19 Aralık 1916.
- 113 BOA, DH.UMVM., 143/95, 27 Safer 1335/23 Aralık 1916.
- 114 BOA, DH.UMVM., 141/84, 26 Zilhicce 1334/24 Ekim 1916; BOA, DH.UMVM., 145/118, 29 Rabiulâhîr 1335/22 Şubat 1917.
- 115 BOA, DH.UMVM., 141/24, 9 Zilka'de 1334/7 Eylül 1916.
- 116 Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti", s. 461, 463.
- 117 Vedat Örfi, "Kuvvetli Bir Gençlik Nasıl Elde Ediliyor?", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 19 (1 Kanunievvel 1335/1 Aralık 1919), s. 42.
- 118 Selim Sırrı, "Genç Dernekleri ve Yanlış Telakkiler", s. 3-4.
- 119 Alıntı yapan Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı'nda İhtiyat Kuvveti", s. 462; *Tasvir-i Efkar*, 3 Kanunievvel 1332/16 Aralık 1916.
- 120 BOA, DH.UMVM., 146/109, 30 Cemâziyelevvel 1335/24 Mart 1917, belge no. 4.
- 121 BOA, DH.UMVM., 146/109, 30 Cemâziyelevvel 1335/24 Mart 1917, belge no. 9.
- 122 BOA, DH.UMVM., 146/109, 30 Cemâziyelevvel 1335/24 Mart 1917, belge no. 16.
- 123 "Dernekler için muayyen esnan dahilinde bulunan her Osmanlı derneklere dahil olmaya ve talimatname-yi mahsus ile muayyen olan talimlere bilfiil iştirak etmeye mecburdur. Bu mecburiyet her gencin hizmet-i fiiliye-i askeriyesini ifa etmek üzere silahlâtına alındığı tarihe kadar devam eder. Ahval-i sıhhiyelerinin müsaid olmadığı tebeyyün edenler ve her ne suretle olursa olsun memalik-i ecnebiyede bulunanlar istisnadır." "Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat."
- 124 Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti", s. 464.
- 125 BOA, DH.UMVM., 149/44, 9 Şevval 1335/29 Temmuz 1917.
- 126 "İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati", *Düstûr*, II. tertip, c. 5, 17 Rebiyülahir 1331-13 Mart 1329/26 Mart 1913, s. 186-216. Bu kanunun 74. maddesi, kısaca, mülki idareyle ilgili kanunlara uymayanlara 1 liradan 5 liraya kadar para cezası verilmesini öngörüyordu.
- 127 BOA, DH.UMVM., 149/44, 9 Şevval 1335/29 Temmuz 1917.
- 128 BOA, DH.UMVM., 149/15, 8 Ramazan 1335/28 Haziran 1917.
- 129 BOA, DH.UMVM., 146/109, 30 Cemâziyelevvel 1335/24 Mart 1917, belge no. 10.
- 130 BOA, DH.UMVM., 146/109, 30 Cemâziyelevvel 1335/24 Mart 1917, belge no. 26.
- 131 ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-36.

- 132 Alıntı yapan Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 88.
- 133 "Mükellefiyet-i Zirâiye Kanun-ı Muvakkatı", *Düstûr*, II. tertip, c. 8, 20 Zilkade 1334-5 Eylül 1332/18 Eylül 1916, s. 1297.
- 134 Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 93.
- 135 BOA, DH.UMVM., 149/40, 5 Şevval 1335/25 Temmuz 1917, belge no. 2, 3.
- 136 ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-36; ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-43.
- 137 ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-42. Çalışan gençlerin, gençleri hedefleyen militarist derneklere devamında sorun yaşanması savaşın başka ülkelerde de sık yaşanmış bir sorun gibi durmaktadır. Örneğin Alman Genç Dernekleri'nin Freiburg şubesinde de aynı sorun vardı. Chickering, *The Great War and Urban Life in Germany*, s. 513.
- 138 149 ATASE, BDH, Klasör 1825, Dosya 403, Fihrist 1-46.
- 139 "16 Cemâziyelâhîr 1332 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatının 2, 3, 4, 5. Maddelerine Muaddele Kanun-ı Muvakkat", *Düstûr*, II. tertip, c. 7, s. 589. Bu düzenlemeyle, 1915 yılında 18 yaşında olan hicri 1315 doğumlular askere alınabilecekti. Gencecik fidanların cephelere gönderilmeye başlaması Anadolu halk kültüründe derin bir travmaya yol açmıştı. Örneğin, "Onbeşliler Gidiyor" adlı şiir/türkü, bu genç kuşağın dramını yansıtır ("hey onbeşli onbeşli / Tokat yolları taşlı / onbeşliler gidiyor / yârin gözleri yaşlı..."). Buradaki "onbeşliler" 1315 doğumlu gençlerdir. Savaşın yol açtığı böylesi travmaları yansıtan halk edebiyatı örneklerine dair kapsamlı bir inceleme yapılırsa, Anadolu halk kültüründe, savaşa ve militarizme karşı hümanist öğelerin hiç de az yer tutmadığını daha net görebileceğiz belki.
- 140 "1316 Tevellüdlilerinden Hizmet-i Maksûre ile Celb Edilecekler Hakkında Kararname", *Düstûr*, II. tertip, c. 9, 3 Temmuz 1333-13 Ramazan 1335/3 Temmuz 1917, s. 702.
- 141 "1312-1316 Tevellüdlilerinden Mekâtib-i Sultaniye'nin Sondan Dördüncü Sınıfına Müdâvim Bulunanların Hizmet-i Maksûreye Tabi Tutulmaları Hakkında Kararname", *Düstûr*, II. tertip, c. 9, 9 Eylül 1333/9 Eylül 1917, s. 722.
- 142 Örneğin Menteşe sancağının Marmaris kazasındaki Genç Dernekleri teşkilat sürecinde bu durum söz konusuydu. Bkz. BOA, DH.UMVM., 155/69, 6 Zilhicce 1336/12 Eylül 1918.
- 143 Akın, "Gürbüz ve Yavuz Evlatlar", s. 94-95.
- 144 Von Hoff, "Mukaddime", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 1 (1 Eylül 1333/1 Eylül 1917), s. 1-2.
- 145 Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti", s. 465.
- 146 Aktaran Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri", s. 207-208.
- 147 Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri", s. 208; Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti", s. 466.
- 148 İlginçtir ki, von Hoff'un ülkeyi terk ettikten sonra neler yaptığından ve hatta ona yerel birimlerden yazılan mektuplardan en azından bir süre bahseden *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, onun görevinden neden ayrıldığına dair en ufak bir izahat vermemiştir. "Genç Dernekleri Postası", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 12 (1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918), s. 13.
- 149 *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*'nın son sayısı (26. sayı) 1 Temmuz 1920 tarihinde yayımlanmıştır.
- 150 S., "Vatanın Evlatlarına Muâvenet", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, no. 16 (1 Eylül 1335/1 Eylül 1919), s. 18. Genç Dernekleri benzeri bir teşkilat girişimi Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan hemen sonra tekrar gündeme getirilmeye çalışılmış ve ka-

nun tasarısı hazırlanmış olsa da, pratiğe geçmemiştir. Bkz. Mustafa Balcıoğlu, “Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılap Gençleri Derneklerine”, *Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyet’e*.

BEŞİNCİ BÖLÜM (Sayfa 267-334)

- 1 “Yurttaşlar devletin temsilcisi olarak orduya hizmet ediyordu, devlet ise egemen halkın temsilcisiydi. Dolayısıyla, askerlik hizmetini sonucuna vardır, Jean-Jacques Rousseau’nun toplum sözleşmesi mantığıydı; yani, askeri otoriteye itaat etmek yurttaş-askeri daha öncesinde olduğu kadar özgür kılıyordu; şu anlamda ki, aslında kendinden ve kendi gibi diğer yurttaşlardan (hemşerilerinden) çıkan bir otorite kaynağına itaat ediyordu.” Leonard V. Smith, “Remobilizing the Citizen-Soldier through the French Army Mutinies of 1917”, Horne (der.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* içinde, s. 152-153.
- 2 Bkz. Leonard V. Smith, *Between Mutiny and Obedience: The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- 3 Birinci Dünya Savaşı’nın Genelkurmay Basımevi tarafından basılan resmi askeri tarihi de dahil olmak üzere, savaşa dair Osmanlı-Türk tarih yazımı bu meselede, arada sırada zikretmeler dışında, neredeyse her zaman sessiz kalmıştır; şimdiye kadar derinlemesine bir araştırma ortaya çıkmamıştır. Bu sessizliği bozan nadir müdahalelerden biri Erik J. Zürcher’in, bu meseleye dikkat çeken kısa ama öncü yazıdır. Bkz. Zürcher, “Little Mehmet in the Desert”; Zürcher, “Between Death and Desertion”; ayrıca bkz. Erik J. Zürcher, “Refusing to Serve by Other Means: Desertion in the Late Ottoman Empire”, Ö.H. Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society* içinde (Londra: Zed Books, 2009), s. 45-52.
- 4 ATASE, BDH, Klasör 62, Dosya 309A, Fihrist 005. Bkz. İkinci Bölüm’deki Tablo 3.
- 5 İsmet İnönü, *Hatıralar*, c. 1, Sebahattin Selek (der.), ikinci baskı (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992), s. 126-127.
- 6 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 190. Osmanlı Hariciye Nezareti’ne ait bir belge, 23/24 Eylül 1917 tarihli *La Tribune de Genève* gazetesinden bir alıntı içermektedir. Bu alıntı da aynı tarihlerde Osmanlı ordusundaki toplam firar sayısını için neredeyse aynı rakamlar verilmektedir. BOA, HR.SYS., 2441/7, 4 Nisan 1917 (belge dosyasındaki tarihin gazetesinin tarihinden önceye rastlaması, arşiv kataloqlamasıyla ilgili bir tutarsızlık gibi durmaktadır). Hariciye Nezareti’nin bu iddiayı ve verilen rakamları yalanladığına dair bir ipucuna rastlamadık.
- 7 Yalman, *Turkey in the Great War*, s. 261-262.
- 8 Erickson, *Ordered to Die*, s. 243. Erickson’un tahminlerine göre, firar eden asker sayısı hastalıktan ölen (466.759) ve muharebede ölen-kaybolan asker sayısından (305.085) fazladır. Toplam firari sayısı toplam Osmanlı savaş esiri sayısından da fazladır; savaş esiri sayısını Erickson 145.104 olarak verirken, konuyla ilgili daha derinlemesine ve belgelere dayanan bir araştırma yapan Yücel Yanıkdağ bu sayının 250.000 civarında olduğunu belirtmektedir. Bkz. Yanıkdağ, *Healing the Nation*, s. 20.
- 9 Zürcher, “Between Death and Desertion”, s. 257. Bununla birlikte, Alman ordusundaki firarlar savaşın son yılında nispeten artmıştı ve belli cephelerdeki belli birliklerde firar oranları dikkate şayan biçimde daha yüksekti. Örneğin, 1918 yılındaki bahar saldırısı Alman askerlerinin dayanıklılık sınırını son derece zorlamış ve firarları ar-

- tırıcı etki yapmıştı. "Doğu cephesinde hazırlık safhalarında toplam askerlerin yüzde 10'una yakını yollarda firar etmişti." Bkz. David Engländer, "Mutinies and Military Morale," Hew Strachan (der.), *World War I: A History* (Oxford: Oxford University Press, 1998), s. 198.
- 10 *Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War (1914-1920)* (Londra: H.M. Stationery Office, 1922), s. 741. Bu kaynak, Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya İmparatorluğu'nun savaş tecrübesine dair ayrıntılı istatistikler içermektedir.
- 11 Oranlar açısından Rusya örneği oldukça düşüktü, zira Rusya'da 1914 yılından 1916 yılına kadar toplam 14,4 milyon kişi askere alınmıştı (ama oranlardan ziyade gerçek firarı sayısına odaklanmak daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır). Bkz. Mark von Hagen, "The First World War, 1914-1918", Ronald Grigor Suny (der.), *The Cambridge History of Russia*, 3. cilt: *The Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 96-97. Başka bir kaynağa göre, Rus ordusundaki firarlar Bolşevik Devrimi'nin de gerçekleştiği 1917 yılı içerisinde son derece artmış ve 2 milyon seviyesine kadar çıkmıştı. Bkz. Nicholas N. Golovine, *The Russian Army in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1931), s. 121, 125.
- 12 Holger H. Herwig, "The German Victories, 1917-1918", Strachan (der.), *World War I*, s. 258.
- 13 Bkz. İkinci Bölüm'deki Tablo 2. Ahmed Emin Yalman toplam askere alınan insan sayısı için biraz daha yüksek bir sayı vermektedir: 2.998.321. Bkz. Yalman, *Turkey in the Great War*, s. 252.
- 14 Bir İngiliz askeri istihbarat raporunun iddiasına göre, Temmuz 1915 gibi erken bir tarihte Osmanlı ordusundaki firar sayısı toplam asker sayısının yüzde 20'sine ulaşmıştı. Bkz. TNA: PRO WO 157/693, Temmuz 1915.
- 15 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 50.
- 16 Pomianowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s. 201.
- 17 BOA, DH.EUM.KLU., 15/37.
- 18 TNA: PRO WO 106/63. Bu rapor, mevcut durumu tasvir etmenin yanı sıra, bu firarilerin İngiliz amaçları doğrultusunda en faydalı nasıl kullanılabileceğine dair muhtemel yolları da tartışıyordu.
- 19 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 243.
- 20 Örneğin, bu yaklaşım, Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan "Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi" dizisinin benimsediği yaklaşımdır. Bu dizide Kürtler de resme dahil ediliyor: "Araplar, Kürtler ve Hristiyan cemaatlar seferberliği iyi karşılamamışlardı. Hudutlarda, çöllere yakın olan yerlerde memleket dışına çıkanlar, firar edenler oluyordu." Bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1. cilt: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, s. 230.
- 21 En azından bazı bölgelerde ve bazı tarihlerde, gayrimüslim ve Arap firariler çoğunluğu teşkil edebiliyordu. Mesela 1917 yılı ortalarında, Konya vilayetine bağlı Teke/Ankalya sancağındaki gayrimüslim firarilerin Müslüman firarilerden daha fazla olduğu rapor edilmişti. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 78/205, 5 Şevval 1335/25 Temmuz 1917.
- 22 Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım*, s. 346; ayrıca zikreden Erickson, *Ottoman Army Effectiveness*, s. 129. Başka bir örnek vermek gerekirse, Genelkurmay yayınlarının Sina-Filistin cephesi üzerine olan cildine göre, savaşın dört yılı boyunca bu cephede hizmet eden 250.000 askerden sadece 5-6 bini Arap'tı, geri kalanları Türktü. Bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 4. cilt, 1. kısım: *Sina-Filistin Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 83.

- 23 Bununla birlikte, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim gruplara dair nüfus istatistikleri hakkında hâlâ genel bir konsensusun olmadığını da hatırlamak gerekir. Yine hatırlamak gerekir ki, İkinci Bölüm'de de tartışıldığı gibi, Osmanlı zorunlu askerlik sistemi bazı bölgelerde, o bölgelerin demografik kompozisyonu ne olursa olsun, diğerlerine göre çok daha iyi işliyordu. Osmanlı nüfusuna dair daha fazla ayrıntı için bkz. Karpas, *Ottoman Population*, s. 188-189; Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s. 4; Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 446-449.
- 24 BOA, DH.EUM.6.ŞB., 9/8, 8 Zilkade 1334/6 Eylül 1916. Aydın vilayeti bu tarihte İzmir (vilayet merkezi), Saruhan (Manisa) ve Denizli sancaklarını içeriyordu.
- 25 BOA, DH.EUM.ADL., 26/21, 15 Muharrem 1335/11 Kasım 1916. Çeşitli Anadolu vilayetlerine dair benzeri istatistik örnekleri için bkz. BOA, DH.EUM.ADL., 24/17, 17 Zilkâde 1334/15 Eylül 1916; BOA, H.EUM.ECB., 8/37, 4 Rebiulâhîr 1335/28 Ocak 1917.
- 26 Haris Spataris, "Biz İstanbullular Böyleyiz": *Fener'den Anılar, 1906-1922*, çev. İro Kaplangı (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 148.
- 27 Bkz., örneğin, "Asker Kaçakları", *İkdâm*, 8 Ağustos 1330/21 Ağustos 1914.
- 28 Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", s. 89; Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 145-146.
- 29 Lexander Aaronsohn, *Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları*, çev. Necmettin Alkan (İstanbul: Selis, 2003), s. 45. Hasta numarası yapmak Müslüman askerler arasında da yaygındı. Bkz. örneğin, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları* (Dr. Mehmet Derviş Kuntman), Metin Özata (der.), (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009), s. 72-73. Örneklerden anlaşıldığına göre, ruhsal hastalık numarası yapmak ise çok daha sık rastlanan bir durumdu. Bkz. Liz Behmoaras (der.), *Mazhar Osman: Kapalı Kutudaki Fırtına*, 4. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), s. 178. Öte yandan, her ne kadar Osmanlı tıbbi yetkilileri sorunun boyutunu küçümseme eğiliminde olsalar da, ruhsal hastalıklar aslında Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda oldukça ciddi bir mesele oluşturuyordu. Bu konu hakkında bkz. Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Psychiatry and the Great War", Olaf Farschid, Manfred Kropp ve Stephan Dahne (der.), *Beiruter Texte und Studien: The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, (Beyrut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2006), s. 163-78 ve Yücel Yanıkdağ, "From Cowardice to Illness: Malingering as Resistance, Malingering as Psychopathology in the Ottoman Great War", *Middle Eastern Studies*, c. 48, no. 2 (Mart, 2012), s. 205-225.
- 30 Stefanos Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, s. 13. Tarihiçi Stanford Shaw'a göre, Rus ordusunda gönüllü olarak savaşan yaklaşık 10.000 Ermeni vardı ve bunların yaklaşık yarısı Osmanlı tebaasıydı. Bkz. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c. 1, s. 93-105. Aslında, bu "Rus ordusunda Ermeni gönüllüler" konusu, belki biraz da 1915 tartışmalarında Türk resmî tezini güçlendirmek amacıyla, resmî kurumlar tarafından arşiv belgeleri nispeten bol miktarda yayımlanmış bir konu olma özelliğini de taşımaktadır. Örneğin, Genelkurmay Yayınları tarafından yakın zamanda basılmış genel bir kaynak için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918/Armenian Activities in the Archive Documents, 1914-1918*, 6 cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005).
- 31 BOA, DH.EUM.KI.H., 5/56, 14 Safer 1334/22 Aralık 1915. Bu nokta asker anılarında da zikredilmektedir. Bkz. örneğin Cemil Filmer, *Hatıralar* (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1984), s. 68.

- 32 Bkz. örneğin Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), s. 144, 211.
- 33 Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, s. 309.
- 34 Zürcher, 1916 yılı baharı gibi “geç” bir tarihte Osmanlı ordusunda Sina-Filistin Cephesi’nde hizmet eden Ermeni askerleri olduğu örneğini vermektedir. Bkz. Zürcher, “Ottoman Labor Battalions in World War I”, s. 192.
- 35 Dora Sakayan (der.), *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan’ın İzmir Güncesi*, çev. Atilla Tuysan (İstanbul: Belge Yayınları, 2005). Çanakkale cephesinde hizmet eden başka Ermeni askerler hakkında bkz. Çöl, *Bir Erin Anıları*, s. 25.
- 36 Sürmenyan hatıratında “harp madalyası” aldığını da söylemektedir. Hatıratı için bkz. Kalust Sürmenyan, *Türkiye Ermenisi Askerler ve Askerlikleri: Önce Türk sonra Ermeni Ordusunda*, çev. Y. Tolga Cora (yayına hazırlanıyor). Ermenice aslından tercüme edilen ve henüz basılmamış bu tercüme metnini görmeme müsaade eden Tolga Cora’ya müteşekkirim. Hatıratında Çanakkale Cephesi’nde topçu subayı olarak görev yaptığını ve gösterdiği başarıdan dolayı hem harp madalyası aldığını hem de bizzat Enver Paşa tarafından takdir edildiğini ileri süren Yüzbaşı Sarkis Tososyan’ı da burada zikredebiliriz. Bununla birlikte, Torosyan’ın hatıratın sahihliği üzerine devam etmekte olan tartışmadan da elbette haberdar olmak gerekir. Torosyan’ın hatıratı için bkz. Captain Sarkis Torossian, *From Dardanelles to Palestine: A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance* (Boston: Meador Publishing Company, 1947). Hatırat hakkında tartışmalardan başlıca örnekler için bkz. Aghan Aktar, “Yüzbaşı Torosyan’ın Adı Yok!”, Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *Çanakkale’den Filistin Cephesi’ne*, çev. Gizem Sakar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 13-96; Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acayip Hikâyesi* (İstanbul: Doğan Kitap, 2012).
- 37 David Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922* (New York: Henry Holt and Company, 1989), s. 219.
- 38 Mesut Uyar, “Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War”, *War in History*, c. 20, no. 4 (Kasım 2013), s. 526-544.
- 39 A.g.e., s. 209-210. Çanakkale Cephesi’nde muharebede ölen toplam 57.084 askerden 914’ünün memleketi Arap vilayetleriydi. Bkz. Veysi Akın, “Çanakkale Şehitleri”, Mustafa Demir (der.), *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. 4 (İstanbul: Değişim Yayınevi, 2008), s. 2346.
- 40 Erickson, *Ottoman Army Effectiveness*, s. 129.
- 41 *Statistics of the Military Effort of the British Empire*, s. 633.
- 42 BOA, DH.ŞFR., 89/185, 19 Şevval 1336/28 Temmuz 1918; BOA, DH.ŞFR., 90/27, 26 Şevval 1336/4 Ağustos 1918.
- 43 Erickson, *Ottoman Army Effectiveness*, s. 63.
- 44 TNA: PRO WO 157/703, Mart-Nisan 1916.
- 45 TNA: PRO WO 157/800, Haziran 1917.
- 46 Ali Fuat Cebesoy, *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti: Birsüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1938), s. 18.
- 47 İbrahim Sorguç’un *Anıları, İstiklal Harbi Hatıratı*, Erdoğan Sorguç (der.) (İzmir: İzmir Yayıncılık, 1995), s. 43-44.
- 48 TNA: PRO WO 157/700, Aralık 1915-Ocak 1916.
- 49 TNA: PRO WO 157/703, Mart-Nisan 1916.
- 50 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 51 TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.

- 52 TNA: PRO WO 157/727, Mayıs 1918.
 53 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 243.
 54 TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.
 55 Bu firarinin verdiği bilgiye göre, bu tarihte bir çift botun fiyatı 16 Mecidiye (yaklaşık 3 İngiliz Sterlini) idi. TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.
 56 TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.
 57 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümlemler, 1914-1918*, s. 132-153. Osmanlı askeri hastane kayıtlarına göre hastalıktan ölen asker sayısı 388.000 olarak verilirken, Ahmed Emin Yalman daha yüksek bir sayı vermekte ve hastalıktan ölen asker sayısını 466.759 olarak belirtmektedir. Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, s. 253. Zayıf istatistikleri için İkinci Bölüm'de tablolar vermiştik. Bkz. Tablo 3 ve Tablo 4.
 58 TNA: PRO WO 157/703, Mart-Nisan 1916.
 59 Subayların aslarına karşı duyarsızlığı ve kötü muamelesi başka ordularda da rastlanan yaygın sorunlardan biriydi. Batı Cephesi'ndeki Alman ve İngiliz firarileri bu sorunu onları firar etmeye iten sebepler arasında sayıyordu. Bkz. Watson, *Enduring the Great War*, s. 113.
 60 Subayların cephede idealizmlerini kaybetmeleri bize tarihçi Eric Leed'in şu ifadesini hatırlatıyor: "Birinci Dünya Savaşı deneyimini inceleyen herkes 'askerliğin büyüünün bozulması'ndan mutlaka bahsetmelidir." Bkz. Eric J. Leed, *No Man's Land: Combat and Identity in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), s. 75.
 61 Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 107-108. Benzeri bir "dönüşümün" başka bir bir yedek subayda nasıl vuku bulduğuna dair bkz. Öğütçü (der.), *Abdülkadir Kemali Bey'in Anıları*, s. 184.
 62 İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, Selman Soydemir ve Abdullah Satun (der.), 3. baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 76, 81, 136, 180.
 63 Abdullah Fevzi Efendi, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris*, s. 129, 144, 170-171.
 64 TNA: PRO WO 157-700, Aralık 1915, Ocak 1916.
 65 TNA: PRO WO 157-727, Mayıs 1918.
 66 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
 67 TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.
 68 TNA: PRO WO 157-727, Mayıs 1918.
 69 TNA: PRO WO 157/703, Mart-Nisan 1916.
 70 Ali Rıza (Eti) Efendi, *Harb-i Umumide Hatırat-ı Askeriyem: Eğin'den İtibaren Hatırat-ı Askeriyem*, Gönül Eti ve Murat Koraltürk (der.) (İstanbul: Önsöz Basım, 2007), s. 126. Bu günlüğün, dili biraz sadeleştirilerek yapılan bir başka basımı için bkz. Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915*, Gönül Eti (der.) (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).
 71 A.g.e., s. 160.
 72 BOA, HR.SYS., 2440/16, 03 Eylül 1917.
 73 BOA, HR.SYS., 2448/17, 13 Şubat 1918.
 74 TNA: PRO WO 157-735, Nisan-Eylül 1918.
 75 TNA: PRO WO 157-735, Nisan-Eylül 1918. Birinci Dünya Savaşı'nda telgraf zabiti olarak görev yapan Hamit Ercan (kendisi bir küçük zabıt, yani astsubay idi) anılarında, Kafkas Cephesi'ndeyken, gıda sıkıntısı çeken bazı Osmanlı askerlerinin Alman askerleri için gönderilen işeysel yağmalamasına şahit olduğunu ifade etmektedir. Osmanlı askerlerinin ordudaki Alman askerlerinin hem daha çok gıda malzemesi aldığı hem de daha iyi muamele gördüklerine indandıklarını Hamit Ercan da teyit etmektedir. Bkz. Hamit Ercan, *Bir Osmanlı Askerinin Anıları: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a*, L.

- Alpat, A. Mehmetefendioğlu ve O. Arslan (der.) (İzmir: Şenocak Yayınları, 2010), s. 94, 118.
- 76 TNA: PRO WO 157-727, Mayıs 1918.
- 77 TNA: PRO WO 157-722, Aralık 1917.
- 78 A.g.e.
- 79 TNA: PRO WO 157/711, Aralık 1916. İngilizlerin Müslüman savaş esirlerine etnik kökenlerine bakarak farklı muamele ettiğini 4 Temmuz 1914 tarihli bir Osmanlı belgesi de not ediyordu. Buna göre İngilizler Müslüman esirleri Türk ve Kürt gibi kategorilere ayırıyor ve Hindistan'daki farklı farklı kamplara yolluyordu. Belge aynı zamanda İngilizlerin Arap esirlere normal muamele ederken Türk esirlere kötü davrandığını ileri sürüyordu. Bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 117 (Ocak 2004), belge no. 57, s. 159.
- 80 Cebesoy, *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti*, s. 18.
- 81 Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002), s. 24.
- 82 David Englander, "Discipline and Morale in the British Army, 1917-1918", Horne (der.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, s. 137.
- 83 BOA, DH.ŞFR., 79/50, 17 Şevval 1335/6 Ağustos 1917.
- 84 ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-1; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-7.
- 85 ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-73.
- 86 Eric J. Hobsbawm, *Bandits*, gözden geçirilmiş baskı (New York: The New Press, 2000), s. 38.
- 87 Osmanlı arşivlerinde firari-eşkıyalara dair böylesi belgeler hiç de az değildir. Seçtiğimiz örnekler için bkz. BOA, DH.EUM.3.Şb., 6/7, 23 Receb 1333/6 Haziran 1915; BOA, DH.EUM.3.Şb., 20 Şa'ban 1333/3 Temmuz 1915; BOA, DH.EUM.3.Şb., 9/46, 19 Zilhicce 1333/28 Ekim 1915; BOA, DH.EUM.3.Şb., 9/47, 21 Zilhicce 1333/30 Ekim 1915; BOA, DH.EUM.3.Şb., 2 Zilkâde 1334/21 Ağustos 1916; BOA, DH.EUM.5.Şb., 23/13, 8 Cemâziyelâhîr 1334/12 Nisan 1916; BOA, DH.EUM.5.Şb., 32/2, 2 Rebîulevvel 1335/27 Aralık 1916.
- 88 BOA, MV., 211/181, 9 Receb 1336/21 Nisan 1918.
- 89 BOA, DH.ŞFR., 88/3, 21 Şa'ban 1336/1 Haziran 1918.
- 90 BOA, DH.ŞFR., 79/17, 13 Şevval 1335/2 Ağustos 1917.
- 91 Bkz., örneğin, BOA, DH.EUM.5.Şb., 32/2, 2 Rebîulevvel 1335/27 Aralık 1916; BOA, DH.ŞFR., 79/17, 13 Şevval 1335/2 Ağustos 1917.
- 92 BOA, DH.EUM.3.Şb., 14/31, 18 Şa'ban 1334/20 Haziran 1916.
- 93 BOA, DH.ŞFR., 78/262, 11 Şevval 1335/31 Temmuz 1917.
- 94 BOA, DH.EUM.3.Şb., 14/52, 23 Ramazan 1334/24 Temmuz 1916. Aslında, Güney Marmara bölgesinde, daha önceki dönemlerde oluşmuş eşkıyalık ve paramiliter faaliyet ağıları mevcuttu. Bilhassa Müslüman Arnavutlar ve Çerkezler bu bölgedeki silahlı çetelerin başlıca insangücü havuzunu oluşturuyordu. Firariler de bu çeteleri insangücü açısından beslemeye devam etti. Vurgulamak gerekir ki yetkililer bu bölgedeki silahlı eşkıya çeteleriyle her zaman çatışma halinde olmuyordu; yetkililerin yerel halktan destek seferber etmek için zaman zaman onlarla işbirliği içine girdikleri de oluyordu. Bu çetelerin bazılarının Mondros Mütarekesi'nden sonra, Milli Mücadele döneminde "vatansever" direniş cemiyetlerine dönüşmesi de bir başka ilginç olgudur. Milli Mücadele'nin liderleri özellikle Yunan işgaline karşı direnişte bu çetelerle işbirliği arayışı içerisindeydi. Öte yandan, Mütareke Dönemi İstanbul hükümetleri de aynı

- silahlı çeteleri Ankara hükümetine karşı seferber etmeye çalışıyordu. Bkz. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923* (Oxford: Oxford University Press, 2009), s. 55-80.
- 95 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 96 Ryan Gingeras, "Beyond Istanbul's 'Laz Underworld': Ottoman Paramilitarism and the Rise of Turkish Organized Crime, 1908-1950", *Contemporary European History*, c. 19, no. 3 (2010), s. 219.
- 97 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 98 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 13/15, 11 Receb 1333/25 Mayıs 1915.
- 99 BOA, DH.EUM.3.ŞB., 13/55, 6 Receb 1334/9 Mayıs 1916.
- 100 BOA, DH.ŞFR., 54/41, 4 Şa'ban 1333/17 Haziran 1915.
- 101 Ali Rıza Efendi, *Harb-i Umumide Hatırat-ı Askeriyem*, s. 48. Kars bu tarihte Rus idaresi altındaydı.
- 102 Erickson'un tahminine göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı bahriyesi için seferber edilen insan sayısı 15.000 iken, kara ordusu için seferber edilen insan sayısı 2.608.000 idi. Bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. 243.
- 103 Bkz. örneğin, BOA, DH.EUM.5.ŞB., 15/13, 27 Şa'ban 1333/10 Temmuz 1915; BOA, DH.EUM.5.ŞB., 24/43, 28 Receb 1334/31 Mayıs 1916.
- 104 BOA, İHB., 164/1333 S-054, 23 Safer 1333/10 Ocak 1915.
- 105 TNA: PRO WO 157-735, Nisan-Eylül 1918.
- 106 Ayrıca, silah ve mühimmat elde etmenin bir başka (ve yaygın) yolu kaçakçılıktı. Bu yöntem, Ege Bölgesi'ndekiler başta olmak üzere Anadolu'daki eşkiya çeteleri savaş-tan önce sıkça başvurmuştu. Bkz. Olcay Pullukcuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecin-de Bir Sancak: Aydın* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), s. 200.
- 107 BOA, DH.EUM.3.ŞB., 14/52, 23 Ramazan 1334/24 Temmuz 1916.
- 108 BOA, DH.EUM.VRK., 16/51, 16 Şevval 1334/16 Ağustos 1916.
- 109 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, ya-şamlarını idame ettirebilmek için ellerinde silahları ve mühimmatı satan firariler de vardı. Bkz. örneğin *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 84 (Mart 1984), belge no. 1985, s. 75.
- 110 TNA: PRO WO 157/703, Mart-Nisan 1916.
- 111 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 112 Zurcher, "Refusing to Serve by Other Means", s. 50.
- 113 Hobsbawm, *Bandits*, s. 96-97.
- 114 ATASE, BDH, Klasör 2880, Dosya 323, Fihrist 3.
- 115 ATASE, BDH, Klasör 2325, Dosya 82, Fihrist 1-4.
- 116 ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-110.
- 117 BOA, İHB., 168/1333 C-018, 5 Cemâziyelâhir 1333/20 Nisan 1915.
- 118 BOA, DH.ŞFR., 87/180, 7 Şa'ban 1336/18 Mayıs 1918.
- 119 BOA, İHB., 168/1333 C-42, 11 Cemâziyelâhir 1333/20 Nisan 1915.
- 120 BOA, İHB., 169/1333 B-003, 2 Receb 1333/16 Mayıs 1915.
- 121 Bekir Eliçin, *Onlar Savaşırken* (İstanbul: Okar Yayınları, 1978). Bu romanı ekonomi tarihi penceresinden değerlendiren bir yorum için bkz. Korkut Boratav, "Anadolu Ko-yunde Savaş ve Yıkım: Bekir Eliçin'in Romanının Öğrettikleri ve Düşündürdükleri", *Toplum ve Bilim*, no. 15-16 (Güz-Kış 1982), s. 61-75.
- 122 BOA, DH.ŞFR., 43/159, 11 Ramazan 1332/3 Ağustos 1914.
- 123 Peker, *Tüfek Omza*, s. 106.
- 124 TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.
- 125 TNA: PRO WO 157/725, Mart 1918.

- 126 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 127 BOA, DH.EUM.KLU., 2/44, 10 Zilkade 1332/30 Eylül 1914.
- 128 BOA, DH.ŞFR., 42/100, 28 Receb 1332/22 Haziran 1914.
- 129 BOA, DH.EUM.Ş.B., 13/15, 11 Receb 1333/25 Mayıs 1915.
- 130 BOA, DH.EUM.Ş.B., 15/4, 24 Şevval 1334/23 Ağustos 1916. Ölüm nedeni belgede belirtilmemektedir.
- 131 BOA, DH.EUM.ECB., 7/57, 29 Safer 1335/25 Aralık 1916.
- 132 BOA, DH.EUM.Ş.B., 1/27, 29 Ramazan 1332/21 Ağustos 1914.
- 133 Bkz. örneğin, BOA, DH.ŞFR., 79/58, 17 Şevval 1335/6 Ağustos 1917.
- 134 Bkz. Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918* (Londra: Frank Cass, 1998).
- 135 Servet Aşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası* (Ankara: Kim Yayınları, 2004), s. 258-264.
- 136 Alıntı yapan Aşar, *İngiliz Propagandası*, s. 260. Böylesi bildirileri dair başka örnekler için bkz. *a.g.e.*, s. 316-323.
- 137 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918. Ayrıca bkz. Ercan, *Bir Osmanlı Askerinin Anıları*, s. 118.
- 138 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı savaş esirleri hakkında bkz. Yanıkdağ, "Ill-fated' Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922" ve Yanıkdağ, *Healing the Nation*, 1-4. Bölümler. Ayrıca bkz. Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001); Yücel Yanıkdağ, "I. Dünya Savaşı'nda Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih*, no. 153 (Eylül 2006), s. 26-33.
- 139 1918 yılında Sina-Filistin cephesinde görev yapan İbrahim Arıkan, İngiliz savaş uçaklarından böylesi propaganda bildirilerinin atıldığına şahit olmuştu. Arıkan anılarında, Osmanlı askerî yetkililerinin bu propagandaya karşı askerlere konuşmalar yaptığını, bu konuşmalarda İngilizlerin hiç içecek suları kalmadığı ve susuzluktan ölmek üzere oldukları gibi noktaların vurgulandığını not ediyordu. Bkz. Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, s. 223.
- 140 TNA: PRO, WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 141 *A.g.e.*
- 142 TNA: PRO, WO 157/725, Mart 1918.
- 143 *A.g.e.*; TNA: PRO, WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 144 TNA: PRO, WO 157/728, Haziran 1918.
- 145 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 146 TNA: PRO WO 157/727, Mayıs 1918.
- 147 Bu tür propaganda bildirilerine iki örnek için bkz. Haluk Oral, *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), s. 142, 145.
- 148 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 149 Aşar, *İngiliz Propagandası*, s. 259.
- 150 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 151 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918. Her ne kadar kolay genellemelere gitmekten kaçınmak gerekirse de, bazı Osmanlı askerleri anılarında, Cihan Harbi'nde Osmanlı ordusunda Osmanlı askerleriyle Alman askerleri arasında böyle bir gerilimin (ya da Osmanlı askerlerinin Almanların kendilerine karşı hâkir görüşü tavırlarına karşı dış bilemelerinin) gerçekten de var olduğunu ima etmektedir. Bkz. örneğin Peker, *Tüfek Omza*, s. 144-145.

- 152 “Askerî Ceza Kanûnuna Müzeyyel Kanûn-ı Muvakkat”, 24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914, *Düstûr*, II. tertip, c. 6, s. 981.
- 153 Osmanlı vatanseverliği hakkında böylesi konuşmalar savaş esnasında Osmanlı ordusunda askerlere zaman zaman yapılıyordu. Bkz. örneğin Güliz Beşe Erginsoy (der.), *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı* (İstanbul: Varlık, 2004), s. 175. Bazı İngiliz askerî istihbarat raporları da bunları zikretmektedir. Bkz. TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Ağustos 1918.
- 154 TNA: PRO WO 157/785, Mart 1916.
- 155 Bu bakımdan en çok zikredilen dinî kaynaklardan biri, Kuran’ın Enfal sûresinin 15 ile 16. ayetleridir: “15. Ey müminler! Toplu halde kâfirlerle karşılaştığınız zaman onlara arkanızı dönmeyin. (Korkup kaçmayın). 16. Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşip mevzi tutma durumu dışında, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse muhakkak ki o, Allah’ın gazabını hak etmiş olarak döner. Onun yeri de cehennemdir. Orası, varılacak ne kötü yerdir!” (<http://www.diyenetvakfi.org.tr/meal/Enfal.htm>, son erişim tarihi 25 Şubat 2014). Bu ayetlerden alıntı yapan bir örnek için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Gazilere Armağan*, s. 6-7.
- 156 *Birinci Dünya Harb’inde Türk Harbi*, 4. cilt, 2. kısım: *Sina-Filistin Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986), s. 762. Benzeri dinî pratikler başka cepheelerde de vardı. Çanakkale Cephesi’nden bir örnek için bkz. Çöl, *Bir Erin Anıları*, s. 59.
- 157 Bunlara bizzat şahit olanların anıları için bkz. İzzettin Çalışlar, *Atatürk’le İkibuçuk Yıl: Orgeneral Çalışlar’ın Anıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993), s. 55; Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, s. 41-42.
- 158 Sami Yengin, *Drama’dan Sina-Filistin’e Savaş Günlüğü (1917-1918)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 79.
- 159 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 160 ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-110; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-115. Osmanlı askerleri, düzenli olarak verilmesi gereken iase kesilince ya da kıtlaşınca, ekmek, peynir ve yağ gibi bazı temel gıda maddelerini kendi paralarıyla civardaki köylülerden ya da yakındaki kasabaların bakkallarından satın alabiliyorlardı. Üstelik Osmanlı ordusunda askerlerin ceplerindeki parayla gıda satın alması, mevcut örneklerin bolluğundan anlaşıldığı kadarıyla, oldukça yaygındı. İlginç birkaç örnek için bkz. Ali Rıza Efendi, *Harb-i Umumide Hatırat-ı Askeriyem*.
- 161 BOA, DH.UMVM., 124/42, 5 Muharrem 1335/1 Kasım 1916.
- 162 BOA, DH.EUM.3.ŞB., 9/47, 21 Zilhicce 1333/30 Ekim 1915; BOA, DH.EUM.MTK., 79/34, 16 Safer 1333/3 Ocak 1915. Ayrıca bkz. ATASE, BDH, Klasör 1562, Dosya 14 A.
- 163 Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, c 1, s. 169.
- 164 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 84 (Mart 1984), belge no. 1977, s. 43.
- 165 A.g.e.
- 166 BOA, DH.UMVM., 124/116, 5 Receb 1335/27 Nisan 1917; BOA, DH.EUM.3.ŞB., 12/51, 11 Cemâziyelevvel 1334/6 Mart 1916. Öte yandan, Dahiliye Nezareti Diyarbakir vilayetine yolladığı bir telgrafta, yerel mülki memurların böyle bir ceza verme yetkisinin olmadığını ve bu kararı ancak ordu kumandanlarının vermeye yetkili olduğunu belirtiyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 91/266, 24 Zilhicce 1336/30 Eylül 1918.
- 167 BOA, DH.EUM.3.ŞB., 12/51, 11 Cemâziyelevvel 1334/6 Mart 1916. Birinci Dünya Savaşı esnasında Rumların zorla göç ettirilmesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Akçam, “*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*”, s. 120-131.
- 168 BOA, DH.ŞFR., 76/243-47, 6 Şa’ban 1335/28 Mayıs 1917.
- 169 BOA, DH.EUM.2.Şb., 4/47, 23 Rebiülevvel 1333/8 Şubat 1915; BOA, DH.EUM.2.Şb., 4/88, 9 Rebiülâhır 1333/24 Şubat 1915.

- 170 Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", s. 125.
- 171 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Eylül 1918.
- 172 ATASE, BDH, Klasör 2909, Dosya 451, Fihrist 3-6.
- 173 ATASE, BDH, Klasör 2909, Dosya 451, Fihrist 3-3.
- 174 ATASE, BDH, Klasör 2909, Dosya 451, Fihrist 3.
- 175 ATASE, BDH, Klasör 2909, Dosya 452, Fihrist 3-6.
- 176 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 83 (Mart 1983), belge no. 1907, s. 91; ATASE, BDH, Klasör 3741, Dosya 72, Fihrist 003-09.
- 177 BOA, DH.EUM.VRK., 22/101, 21 Zilkâde 1334/19 Eylül 1916.
- 178 BOA, DH.EUM.MTK., 80/54, 28 Şevval 1333/8 Eylül 1915.
- 179 ATASE, BDH, Klasör 2293, Dosya: 38, Fihrist: 5.
- 180 BOA, DH.EUM.MH., 155/33, 9 Şa'ban 1335/31 Mayıs 1917.
- 181 BOA, DH.EUM.MH., 116/86, 10 Rebîulevvel 1334/16 Ocak 1916.
- 182 BOA, DH.EUM.KLU., 3/16, 21 Zilkâde 1332/11 Ekim 1914; BOA, DH.KMS., 44-2/2, 7 Ramazan 1335/27 Haziran 1917.
- 183 ATASE, BDH, Klasör 2293, Dosya 38, Fihrist 20, 20-01; ATASE, BDH, Klasör 2293, Dosya 38, Fihrist 20-06.
- 184 "Askerî Ceza Kanûnuna Müzeyyel Kanûn-ı Muvakkat", *Düstûr*, II. tertip, c. 6, s. 981. Birinci Dünya Savaşı'na katılan bütün ülkelerin askerî ceza kanunlarında firar için öngörülen ceza, kanunun içeriği ve uygulama biçiminde ülkeden ülkeye değişiklik olmakla birlikte, idamdı. İngiliz askerî ceza kanununun firarilere verdiği ölüm cezaları hakkında bkz. Gerard Oram, *Military Executions during World War I* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), s. 18-38. İngiliz ve Alman örneklerinin karşılaştırması için bkz. Christoph Jahr, *Gewöhnliche soldaten: Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer, 1914-1918* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1998). Firarilerin cezalandırılmasıyla ilgili İtalyan ordusunda uygulanan 21 Nisan 1918 tarihli nizamname için TNA: PRO WO 106/813.
- 185 A.g.e.
- 186 BOA, MV., 211/181, 9 Receb 1336/20 Nisan 1918.
- 187 ATASE, BDH, Klasör 5204, Dosya 2, Fihrist 001-193. Haziran 1916'da, bazı Ermeni firarilerin idamı hakkında benzer bir uyarı da Dahiliye Nezareti tarafından Hüdavendigar vilayetine yapılmıştı. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 64/219, 3 Şa'ban 1334/5 Haziran 1916.
- 188 Bu "divan-ı harb-i mahsûs"ların verdiği hükümlerin ilgili fırka kumandanları ya da menzil müfettişleri veyahut ahz-ı asker kalemi reisleri tarafından tasdik edilmesi lazımdı. ATASE, BDH, Klasör 5204, Dosya 2, Fihrist 001-019. Ayrıca bkz. "Askerî Ceza Kanûnuna Müzeyyel 24 Temmuz 1330 tarihli Kanûn-ı Muvakkata Müzeyyel Kanûn-ı Muvakkat", 20 Haziran 1332/6 Temmuz 1916, *Düstûr*, II. tertip, c. 8, s. 1221.
- 189 "Askerî Ceza Kanûnuna Müzeyyel Kanûn-ı Muvakkat", *Düstûr*, 30 Teşrinievvel 1330/12 Kasım 1914, II. tertip, c. 6, s. 1390.
- 190 BOA, DH.ŞFR., 49/241, 24 Rebîulevvel 1333/9 Şubat 1915.
- 191 ATASE, BDH, Klasör 5204, Dosya 2, Fihrist 001-014.
- 192 Bu, böyle bir veri hiç yoktur olarak anlaşılmamalıdır. ATASE arşivinde, bizim erişimimize sunulan belgelerde böyle bir verinin izine rastlayamadık.
- 193 Örneğin, tarihçi Alan Forrest şu tespiti yapmaktadır: "Birinci Dünya Savaşı'nda Fransız ordusu, diğer askerlere emsal olsun diye firarileri kurşuna dizmeye komşularından daha meyilliydi. Bilhassa 1917 yılında isyanlar ve kitlesel firarlarla karşılaşan askeriye, subayların otoritesini ve subaylar aracılığıyla da devletin otoritesini yeniden tesis etmek için baskı uygulamalarına yöneldi." Bkz. Forrest, *Conscripts and Deserters*, s. 5.

- 194 Ergün Göze (der.), *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hatıraları, Anlatan Ahmet Göze* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), s. 51-52.
- 195 Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, s. 122.
- 196 Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer*, s. 135, 187.
- 197 Böylesi kurşuna dizme sahnelerine bizzat şahit olmuş bazı kişilerin olayı tasvir eden notları için bkz. Güneş N. Ege-Akter (der.), *Babamın Emanetleri: Ragıp Nurettin Ege'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), s. 149; Erginsoy (der.), *Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı*, s. 192, 200, 205-206; Yengin, *Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü*, s. 10; Göze, *Bir Türk Subayının Hatıraları*, s. 51-52; Sunata, *Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, s. 445.
- 198 BOA, DH.ŞFR., 64/137, 24 Receb 1334/27 Mayıs 1916.
- 199 BOA, DH.ŞFR., 80/208, 5 Muharrem 1336/21 Ekim 1917.
- 200 Alman örneğine dair benzer bir analiz için bkz. Anne Duménil, "Soldiers' Suffering and Military Justice in the German Army of the Great War", Jenny Macleod ve Pierre Purseigle (der.), *Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies* içinde (Leiden: Brill, 2003), s. 44-60.
- 201 Bu durumu daha Mayıs 1916 gibi erken bir tarihte gözlemleyen kurumlardan biri de Hollanda Büyükelçiliği idi. Elçiliğin raporuna göre, "ordunun gücünü daha fazla tüketmemek amacıyla, yetkililer ölüm cezasını hapis cezalarına çeviriyordu." Zikreden Zürcher, "Little Mehmet in the Desert", s. 234.
- 202 TNA: PRO WO 157/785, Mart 1916.
- 203 Mahkûm olup da pişman olduğunu beyan eden ve af dileyen firarilere (gayrimüslim firariler de dahil) dair çeşitli örnekler için bkz. ATASE, BDH, Klasör 2321, Dosya 66, Fihrist 1-28; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-7, 10; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, 1-74, 75; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-111; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-116; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 69, Fihrist 3-3; ATASE, BDH, Klasör 2321, Dosya 66, Fihrist 1-34, 35; ATASE, BDH, Klasör 2322, Dosya 71, Fihrist 1-140, 142.
- 204 "Salben İdâm", *İkdâm*, 22 Mart 1331/4 Nisan 1915; "Firâr İnfâzı", *İkdâm*, 21 Haziran 1915; "İdâm", *İkdâm*, 16 Kanunisanı 1333/16 Ocak 1918; "İdâm", *İkdâm*, 24 Mayıs 1334/24 Mayıs 1918; "İdâm", *Tanin*, 24 Mayıs 1334/24 Mayıs 1918.
- 205 Ege-Akter, *Ragıp Nurettin Ege'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri*, s. 128, 149.
- 206 A.g.e., s. 39-40; Göze, *Bir Türk Subayının Hatıraları*, s. 52. Mesela, Çanakkale Cephesi'nde, muharebeden kaçmak için kendini sakatlamaya teşebbüs eden bir askere alternatif bir ceza olarak, cephe hattının en tehlikeli yerinde görev verilmişti. Olaya şahit olan birinin aktardığına göre, o asker bu görevde fevkalade bir performans göstermiş ve sonrasında kendisine bu hizmetten dolayı madalya verilmişti. Bkz. Ahmet Nuri Diriker, *Cephelerde Bir Ömür: Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı*, Ahmet Diriker (der.) (İstanbul: Scala Yayıncılık, 2009), s. 57.
- 207 Süleyman Nuri, *Uyanan Esirler*, s. 92-93.
- 208 BOA, DH.KMS., 49-1/18, 25 Muharrem 1337/31 Ekim 1918.
- 209 Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, s. 83.
- 210 Nadir Ozbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 40, no. 1 (2008), s. 48.
- 211 Nadir Ozbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 16 (ayrı basım) (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 2004), s. 85.

- 212 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum* (Ankara: Kanaat Basımevi, 1947), s. 268-277.
- 213 A.g.e., s. 283. "Jandarmanın Vezâif ve Teşkilat-ı Esasiesiyle Cihet-i Merbutiyeti hakkında Kararname", *Düstûr*, 25 Zilhicce 1335-13 Teşrinievvel 1333/13 Ekim 1917, II. tertip, c. 9, no. 323, s. 757-759.
- 214 Yerel birimlerdeki jandarma kumandanları mülki idarecilere genellikle itaat etmiyordu. Böyle bir çatışma örneği hakkında bkz. BOA, DH.ID., 138-2/21, 7 Cemâziyelevvel 1330/24 Nisan 1912.
- 215 A. Rifat Kemerdere, "Büyük Harpten Evvelki ve Sonraki Jandarmanın Ödevleri Arasında Bir Mukayese ve Jandarma Tarihçesi Hakkında Birkaç Söz", *Jandarma Mecmuası*, no. 43, s. 43; Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 288-306.
- 216 ATASE, BDH, Klasör 1487, Dosya 2/27, Fihrist 1-6; Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 286; Necdet Koparan, *Türk Jandarma Teşkilatı, 1908-1923* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), ek 1.
- 217 Nurettin Hunalp, "Jandarmanın İlk Teşkilinden Bugüne kadar Muhtelif Bakımdan Geçirdiği Safahatı Kısaca Tetkik ve Mutalaa", *Jandarma Mecmuası*, no. 66 (1942), s. 28; Kemerdere, "Büyük Harpten Evvelki ve Sonraki Jandarmanın Ödevleri", s. 42-43.
- 218 Aziz Samih İltet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 22.
- 219 Erickson, *Ordered to Die*, s. 243; Ozbek, "Policing the Countryside", s. 51; *Jandarma Evamir Mecmuası*, no. 14 (15 Kanunievvel 1328/28 Aralık 1912), s. 3; Koparan, *Türk Jandarma Teşkilatı, 1908-1923*, ek 12.
- 220 Bkz. örneğin, BOA, DH.ID., 180/16, 4 Eylül 1915.
- 221 Hünalp, "Jandarmanın İlk Teşkilinden Bugüne kadar", s. 37.
- 222 ATASE, BDH, Klasör 2293, Dosya 38, Fihrist 20, 20-01.
- 223 ATASE, BDH, Klasör 2293, Dosya 38, Fihrist 20.
- 224 Öte yandan, savaşın son safhalarında, yukarıdaki listede yer almayan bazı vilayetlerde de takip müfrezeleri teşkil etmeye yönelik girişimler vardı. Örneğin, Adana bölgesinde 1918 yılında takip müfrezeleri oluşturma planı hakkında bkz. ATASE, BDH, Klasör 3741, Dosya 72, Fihrist 006-07. Anadolu dışı örneklerden, mesela 1918 yılında Sayda ve Sur'da takip müfrezeleri hakkında planlar için bkz. ATASE, BDH, Klasör 3741, Dosya 72, Fihrist 003-02; Sina-Filistin Cephesi bölgesindeki başka yerel birimlere dair örnekler için bkz. ATASE, BDH, Klasör 3741, Dosya 72, 003-09.
- 225 Bu dağılımı teyit edici nitelikteki bir İngiliz askeri istihbarat gözlemine göre, Temmuz 1915 tarihinde, Osmanlı firarilerinin (hem Müslüman hem Hristiyan firariler) daha ziyade yoğunlaştığı "vilayetler Karput [Harput], Adana, Brussa [Bursa], Aiden [Aydın], Angora [Ankara] ve Suriye" idi. Bkz. TNA: PRO WO 157/693, Temmuz 1915.
- 226 Ege bölgesinde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında eşkıyalığın sosyal tarihi hakkında bkz. Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, 3. baskı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003). Yetkin'in eşkıyalık meselesine yaklaşımı Eric Hobsbawm'ın "sosyal eşkıyalık" kavramından hayli etkilenmiş görünmektedir. Bu yaklaşım eşkıyalığa romantik bir boyut atfetme eğilimindedir ve eşkıyalara açıkça sempati gösterecek kadar ileri gider. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Aydın vilayeti üzerine yapılan daha yakın tarihli bir çalışma meseleye daha eleştirel ve dengeli bir perspektiften bakmaya çalışmaktadır. Bkz. Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, s. 169-210. Burada hemen şunu da belirtmek lazım: Tarihçi Eric Hobsbawm, kendi ortaya attığı "sosyal eşkıyalık" kavramına kaynaklık eden klasik eserinin 2000 yılındaki yeni baskısına uzun bir giriş yazarak kavramı gözden geçirmiş ve romantize edilen boyutunu eleştirel bir analize tabi tutmuştur. Bkz. Hobsbawm, *Bandits*, Introduction.

- 227 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Aydın bölgesinde yaşamış olan meşhur eşkıya lideri Çakırcalı Efe'nin hayatını edebi bir tarz içerisinde yeniden kuran bir eser için bkz. Yaşar Kemal, *Çakırcalı Efe*, 7. baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).
- 228 BOA, DH.EUM.EMN., 55/18, 29 Rabiülevvel 1332/25 Şubat 1914.
- 229 *Jandarma Efrâdının Sûret-i Tedârikine dair Nizâmname* (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1330/1914), s. 7-8. İlk başta koyulmuş olan şartta göre, istihdam edilecek gönüllü sayısı mevcut personel sayısının yüzde 10'undan fazla olmamalıydı.
- 230 Örneğin, Harbiye Nezareti 1918 yılında Yıldırım Ordular Grubu'na yazdığı bir yazıda, Adana vilayetindeki (bilhassa Maraş ve Ayıntab sancaklarındaki) firarilerin yakalanmasında kullanılacak takip müfrezelerinin her birinde, yerel nüfustan alınacak elli gönüllünün istihdamının uygun olduğunu belirtiyordu. Bu istihdam prosedürü yerel askerlik şubeleri tarafından yerine getirilecektir. Bkz. ATASE, BDH, Klasör 3741, Dosya 72, Fihrist 006-07.
- 231 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt, s. 206.
- 232 BOA, DH.UMVM., 124/182, 15 Zilhicce 1336/21 Eylül 1918. Aslında, bu yöntemin tamamen yeni olduğunu söylemek zordur. Eşkıyaları devlete itaat ettirmeyi ve haliha-zırda silahlı bir kuvvet olarak onları devletin hizmetinde kullanmayı hedefleyen benzer yöntemler ve taktiklere Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki dönemlerinde de rastlanabilir. Örneğin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ilan edilen genel af sayesinde, Aydın vilayetindeki birçok eşkıya devletin hizmetine girmiş ve orduya katılmıştı. Bkz. Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, s. 206.
- 233 ATASE, BDH, Klasör 3741, Dosya 72, Fihrist 003-02.
- 234 Teslim olan Müslüman firarilerin gayrimüslim firarilere karşı kullanılmasına dair bir örnek için bkz. Sotiriou, *Farewell to Anatolia*, s. 80.
- 235 "Askeri Ceza Kanununa Muzeyyel Kanun-ı Muvakkat", s. 981.
- 236 "Bakaya Askeriye Hakkında Bir İzah", *İkdâm*, 14 Ağustos 1330/27 Ağustos 1914.
- 237 ATASE, BDH, Klasör 5766, Dosya 1, Fihrist 004-01.
- 238 BOA, DH.UMVM., 123/116, 18 Ramazan 1333/30 Temmuz 1915.
- 239 "Askeri Ceza Kanununa Muzeyyel 14 Ramazan 1332 tarihli Kanun-ı Muvakkatda Mu'ayyen Cürümlerle Maznûn ve Mevkûf ve Mahkûm Olanlar hakkında Afv-ı 'Âli Kanun-ı Muvakkati," 15 Haziran 1331/28 Haziran 1915, *Düstûr*, II. tertip, c. 7, s. 630; BOA, DH.UMVM., 123/116, 8 Ramazan 1333/20 Temmuz 1915.
- 240 ATASE, BDH, Klasör 5763, Dosya 9, Fihrist 003-04.
- 241 "Fırah, Davete 'Adem-i İcabet ve Tecavüz-i Müddet Cerâimini ikâ' eden Küçük Zabitân ve Onbaşı ve Neferatın Cülûs-u Hümayûn Münasebetiyle Afvları hakkında Kararname", *Düstûr*, 15 Temmuz 1334/15 Temmuz 1918, II. tertip, c. 10, s. 553; *İkdâm*, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918; "Askerlik Cerâimi hakkında Afv", *Tanin*, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- 242 BOA, MV., 212/128, 4 Zilkade 1336/11 Ağustos 1918.
- 243 TNA: PRO WO 157/735, Nisan-Ağustos 1918, "September 25, 1918: Political and Economic Intelligence Summary, Press Supplement, No 2."
- 244 ATASE, BDH, Klasör 62, Dosya 309A, Fihrist 005. Erickson bu sayı için çok daha yüksek bir tahmin yapmakta ve bunu 1.095.000 olarak vermektedir. Ama bu sayı, yukarıda değinildiği gibi, muhtemelen aynı tarihte teorik olarak silahaltında olması gereken toplam insan sayısını kastetmektedir. Bkz. Erickson, *Ordered to Die*, s. 242-243.
- 245 Osmanlı hükümeti 5 Kasım 1918 tarihinde terhis kararı aldı ve bunun için bir talimatname yayımladı. Ancak, bunun uygulaması son derece pürüzlü oldu. Bir kere, bazı Osmanlı kumandanları kendi askerlerini terhis etmeyi reddetmişti. Öte yandan,

terhis edilen askerlerin ulaşım ve iaşe sıkıntıları ciddi boyuttaydı. Gerçi buna rağmen dikkate değer sayıda asker gene de terhis edildi. Bu terhis uygulamasından sonra Osmanlı ordusunda (ki bu tarihte öncelikli olarak bir iç güvenlik kuvveti olarak algılanıyordu) silahlı kalan asker sayısı 100.000 civarına düşmüştü. Bkz. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)* (Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2001), s. 71-79.

- 246 Mevlut Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kanakları* (Ankara: A.U. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 103; Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 3, s. 970-982.
- 247 Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri: Yakın Tarihimizin Gerçekleri*, 2. baskı (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1998), s. 23, 34-36, 52-53; Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 164-196.
- 248 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 165. Bu sayı, Birinci Dünya Savaşı boyunca Alman ve İngiliz ordusundaki firarilere verilen toplam ölüm cezası sayısı ile karşılaştırıldığında daha da dikkate şayan bir hale gelir. İngiliz divan-ı harpleri toplam 269 ölüm cezası verirken, bu sayı Almanya'da tüm savaş boyunca sadece 18 idi. Milli Mücadele dönemi firarilere verilen idam cezaları açısından gerçekten dikkat cezbeden bir noktadadır. Alman ve İngiliz ordularında firarilere verilen ölüm cezası sayıları için bkz. Jahr, *Gewöhnliche soldaten*, s. 18.
- 249 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 33, 147.
- 250 Mustafa Balcıoğlu, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu* (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1991), s. 204. Kastamonu bölgesinde benzer bir süreç için bkz. Doğu Ergil, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1981), s. 231-232.

KAYNAKÇA

I. Arşivler ve Birincil Kaynaklar

I.1. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

Dahiliye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Evrakı

İradeler

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Deniz Müzesi Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi (İstanbul)

Daireler Bölümü

Mülgâ Bahriye Nezareti Bölümü

T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi (Ankara)

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

The National Archives of Britain, Public Record Office (Londra, İngiltere)

Foreign Office

War Office

I.2. Süreli Yayınlar

Gazeteler

İkdâm

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tercümân-ı Hakikat

Dergiler

Askerî Mecmua

Ceride-i İlmiye

Donanma

Harb Mecmuası

Jandarma Evâmir Mecmuası

Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası

Türk Yurdu

Yeni Mecmua

I.3. Yayımlanmış Belgeler ve Resmi Tarihler

1330 [1914] *Senesi Seferberlik Talimatnamesi*.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918/Armenian Activities in the Archive Documents, 1914-1918, 8 cilt, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2005-2008.

- Askere Sağlık Öğütleri (Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Asker Kardeşlerine Hediyesidir)*, İstanbul: y.y., t.y.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* (1978-2009).
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk* (1919-1927), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 2. cilt: 1915-1919, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.
- Aydın, Faruk (der.), *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları* (1839-1914), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.
- Balkan Harbi* (1912-1913), 1. cilt: *Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970.
- Bardakçı, Murat (der.), *Talat Paşa'nın Fırak-ı Metrukesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2009.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 8 cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967-1996.
- Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, İsmail Cebeci (der.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Genç Dernekleri: Osmanlı Genç Dernekleri Teşkilî Hakkındaki Talimatname*, İstanbul: y.y., t.y.
- Güç Dernekleri'nin Programı*, İstanbul: Matbaa-yı Askeriye, 1330/1914.
- Handbook of the Turkish Army*, 8. baskı, Londra: The Imperial War Museum, 1996 (ilk baskı 1916).
- Jandarma Efrâdının Sûret-i Tedârikine dair Nizâmname*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1330/1914.
- Kaymakam Behic (der.), *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatinin İzahı: İlanından beri mükellefiyeti askeriye ile alakadar neşr edilen kavanini ve bunların izahatını havi, her mükellefe ve mükelleflerle alakadar olanlara vaziyet-i askeriyelerini tayin için lazım bir kitabdır*, İstanbul: Kitabhanc-i İslam ve Askeri, 1331/1915.
- Ordre de Bataille of the Turkish Army*, 5. baskı, Kahire: Government Press, 1915 (Kahire'deki İngiliz Genelkurmayı İstihbarat Dairesi'nde hazırlanmıştır).
- Osmanlı Güç Dernekleri Talimatı*, İstanbul: Matbaa-yı Askeriye, 1330/1914.
- Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara: Milli Savunma Bakanlığı, 1999.
- Salname-i Servet-i Fünûn*, 1326/1910.
- Sansür Talimatnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1330/1914.
- Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük (der.), 2. baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War (1914-1920)*, Londra: H.M. Stationery Office, 1922.
- "*Tehcir ve Taktik*": *Divan-ı Harb-i Orfi Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması*, 1919-1922, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam (der.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi* (1912-1913), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. cilt, 6. Kısım (1908-1920), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 10. cilt: *Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985.

I.4. Hatırat ve Günlükler (Benlik Belgeleri)

- A. [Ali İhsan Sâbis], *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul: Kitabhanc-i İslam ve Askeri, 1329/1913.
- Aaronsohn, Alexander, *Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları*, çev. Necmettin Alkan, İstanbul: Selis, 2003.

- Abdullah Fevzi Efendi, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris*, Ali Osman Koçkuzu (der.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Ahmet Refik (Altınay), *İki Komite, İki Kıtıl*, İstanbul: Bedir, 1999.
- Ali Rıza (Eti) Efendi, *Harb-i Umumide Hatırat-ı Askeriyem: Eğri'den İtibaren Hatırat-ı Askeriyem*, İ. Gönül Eti, Murat Koraltürk (der.), İstanbul: Önsöz Basım, 2007.
- Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915*, Gönül Eti (der.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul: Pêrî Yayınları, 2003.
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Arıkan, İbrahim, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, Selman Soydemir, Abdullah Satun (der.), 3. baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Metin Martı (der.), 2. baskı, İstanbul: Arma Yayınları, t.y.
- Ataman, Halil, *Esaret Yılları*, Ferhat Ecer (der.), İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990.
- Atatürk'ün Hatıra Defteri, Şükrü Tezer (der.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, 15. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım: Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, M. Bülent Varlık (der.), Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.
- Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, c. 4, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997.
- Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları, Ömer Türkoğlu (der.), Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Büyük Harpte Osmanlı İmparatorluğunun 1916-1917 Yılındaki Vaziyeti: Birsüsssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938.
- Cepheden Cepheye, Esaretten Esarete: Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları, Eftal Şükür Batmaz (der.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Çakır, Fahri, *Elli Yıl Önce Anadolu ve Şark Cephesi Hatıraları*, İstanbul: Çınar Matbaası, 1967.
- Çalışlar, İzzettin, *Atatürk'le İki buçuk Yıl: Orgeneral Çalışlar'ın Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.
- Çöl, Emin, *Bir Erin Anıları: Çanakkale-Sina Savaşları*, Celal Kazdağlı (der.), İstanbul: Nöbetçi Yayınları, 2009.
- Djermal [Cemal] Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, Londra: Hutchinson & Co., 1922.
- Diriker, Ahmet Nuri, *Cephelerde Bir Ömür: Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı*, Ahmet Diriker (der.), İstanbul: Scala Yayıncılık, 2009.
- Eğre-Akter, Güneş N. (der.), *Babamın Emanetleri: Ragıp Nurettin Eğre'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Ercan Hamit, *Bir Osmanlı Askerinin Anıları: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a*, I. Alpat, A. Mehmetefendioğlu, O. Arslan (der.), İzmir: Şenocak Yayınları, 2010.
- Erdal, Rifat, "Bir Yedek Subayın I. Dünya Harbi Hatıraları", I, *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 2, no. 7 (Ağustos 1971), s. 60-66.
- Erginsoy, Güliz Beşe Erginsoy (der.), *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı*, İstanbul: Varlık, 2004.
- Erkan, Hamza Osman, *Bir Avuç Kahraman*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1946.
- Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002.
- Filistin Ricatı: Erkân-ı Harb Binbaşısı Vecihi Bey'in Anıları, Murat Çulcu (der.), İstanbul: Arba Yayınları, 1993.

- Filmer, Cemil, *Hatıralar*, İstanbul: Emek Matbaacılık, 1984.
- Golç Paşa'nın *Hatıratı: İstanbul'da (1914-1915, Irak ve İran'da (1915-1916)*, çev. Salih Ma-yakuşu, İstanbul: Askeri Matbaa, 1932.
- Göze, Ergün (der.), *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subaymın Hatıraları, Anlatan Ahmet Göze*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Gühr, Hans, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuz*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Güçüyener, Fuad, *Sina Çölü'nde Türk Ordusu*, İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1939.
- Ibrahim Sorguç'un Anıları, Istiklal Harbi Hatıratı*, Erdoğan Sorguç (der.), İzmir: İzmir Ya-yıncılık, 1995.
- İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, c. 1, Sebahattin Selek (der.), 2. baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992.
- Karabekir, Kâzım, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?*, c. 2, İstanbul: Emre Yayınları, 1994.
- Karay, Refik Halid, *Bir Ömür Boyunca*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Kaymakam Şerif Bey'in Anıları: Sarıkamış*, Murat Çulcu (der.), İstanbul: Arba Yayınları, 1998.
- Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş)*, Engin Berber (der.), İstanbul: Arba Yayın-ları, 1994.
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev. Halit Özkan, 3. baskı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Kressenstein, Baron Kress von, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*, çev. Mazhar Besim Özalp-san, İstanbul: Askeri Matbaa, 1943.
- Kuntman, Dr. Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Metin Özata (der.), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.
- Kuşçubaşı, Eşref, *Hayber'de Türk Cengi: Teşkilât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürlüğü Eşref Bey'in Hayber Anıları*, Philip H. Stoddard, H. Basri Danışman (der.), İstanbul, Arba Yayınları, 1997.
- Künzler, Jacob, *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War (1914-1918)*, Arlington, Mass.: Armenian Cultural Foundation, 2007.
- Lauzanne, Stephane, *Balkan Acıları: Hastanın Başucunda Kırk Gün*, çev. Murat Çulcu, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990.
- Lermioğlu, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949.
- Mehmed Fasih, *Kanlısirt Günlüğü: Mehmed Fasih Bey'in Çanakkale Anıları*, Murat Çulcu (der.), İstanbul: Arba Yayınları, 1997.
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Detroit: Wayne State University Press, 2003.
- Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cepheslerine Ait Hatıralarım*, İstanbul: Arma Yayınları, 1998.
- Nogales, Rafael de, *Four Years beneath the Crescent*, çev. Muna Lee, New York: Charles Scribner's, 1926.
- Öğütçü, Işık (der.), *Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemali Bey'in Anıları*, 2. baskı, İstanbul: Everest Yayınları, 2009.
- Peker, Nurettin, *Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür*, Orhan Peker, Hilal Akkartal (der.), İstanbul: Doğan Kitap, 2009.
- Sâbis, Ali İhsan, *Harb Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, c. 1, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- Sakayan, Dora (der.), *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi*, çev. Atilla Tuysan, İstanbul: Belge Yayınları, 2005.

- Sanders, Liman von, *Five Years in Turkey*, 2. baskı, Baltimore: Williams & Wilkins Co. for the United States Naval Institute, 1928.
- Selânikli Bahri, *Balkan Harbînde Garb Ordusu*, İstanbul: Çiftçi Kitabhanesi, 1331/1915.
- Seren, Necmi, "Yılların Ötesinden: Okul, Askerlik ve Esirlik Hatıraları", *Cephe ve Esaret Hatıraları*, Yusuf Gedikli (der.), İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 145-167.
- Soko, Ziya Şâkir, *Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944.
- Sotiriou, Dido, *Farewell to Anatolia*, çev. Fred A. Reed, Atina: Kedros Publishers, 1991.
- Spataris, Haris, "*Biz İstanbullular Böyleyiz*": *Fener'den Anılar*, 1906-1922, çev. İro Kaplangı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Süleyman Nuri, *Uyanan Esirler: Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine*, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2002.
- Sürmenyan, Kalust, *Türkiye Ermenisi Askerler ve Askerlikleri: Önce Türk sonra Ermeni Ordusunda*, çev. Y. Tolga Cora (yayına hazırlanıyor).
- Tabari, Salim (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, Berkeley: University of California Press, 2011.
- Tarık Tevfik (der.), *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu*, İstanbul: İkbal Kitabhanesi, 1330/1914.
- Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, 2. baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Torossian, Captain Sarkis, *From Dardanelles to Palestine: A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance*, Boston: Meador Publishing Company, 1947.
- Uçuk, Cahit, *Bir İmparatorluk Çökerken*, 13. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Ulunay, Refii Cevat, *Menfalar/Menfiler: Sürgün Hatıraları*, İstanbul: Arma Yayınları, 1999.
- Yalçın, Hüseyin Cahid, *Siyasal Anılar*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.
- Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1. cilt: 1888-1918, İstanbul: Rey Yayınları, 1970.
- Yengin, Sami, *Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.

II. İkincil Kaynaklar

- Adanır, Fikret, "Non Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-13", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek (der.), Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Afflerbach, Holger - Stevenson, David (der.), *An Improbable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914*, New York: Berghahn Books, 2007.
- Agoston, Gabor, *Guns for the Sultan: Military Power and Weapons Industry in the Ottoman Empire*, New York: Cambridge University Press, 2005.
- Ahmad, Feroz, "Ottoman Armed Neutrality and Intervention: August-November 1914", *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- , "War and Society under the Young Turks, 1908-18", *Review*, c. 11, no. 2 (Bahar 1988), s. 265-286.
- , "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

- . *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford: Clarendon Press, 1969.
- Akçam, Taner, *1915 Yazıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- . “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”: *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, 3. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- . *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Akın, Veyis, “Çanakkale Şehitleri”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, Mustafa Demir (der.), c. 4, İstanbul: Değişim Yayınevi, 2008.
- Akın, Yiğit, *The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Gender and Society* (Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2012).
- . “Gürbüz ve Yavuz Evlatlar”: *Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Akmeşe, Handan Nezir, *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I*, Londra: I. B. Tauris, 2005.
- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Aksan, Virginia, *Ottoman Wars, 1700,1870: An Empire Besieged*, Harlow: Longman/Pearson, 2007.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *Askere Din Kitabı*, 2. baskı, İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 1945.
- Aktar, Ayhan, “Yüzbaşı Torosyan'ın Adı Yok!” *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, Yüzbaşı Sarkis Torosyan, çev. Gizem Sakar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Albayrak, Haşim, *I. Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi*, İstanbul: Babıali Kitaplığı, 2007.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali*, 3 cilt, İstanbul: Medrese Yayınları, 1980.
- Alkan, Mehmet Ö., “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, I: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . “Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism”, *Ottoman Past and Today's Turkey*, Kemal H. Karpat (der.), Leiden: Brill, 2000.
- (der.). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- . “İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları, 1856-1945: Toplumsal Örgütlenmenin Gelişimi”, *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları*, A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan (der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Altınay, Ayşe Gül, *The Myth of Military Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*, New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Alyot, Halim, *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara: Kanaat Basımevi, 1947.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, gözden geçirilmiş baskı, Londra: Verso, 1993.
- Andonyan, Aram, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, 2. baskı, İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999.
- Arikan, Zeki, “Balkan Savaşı ve Kamuyoyu”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989.
- Artun, Erman, *Adana Halk Kültürü Araştırmaları*, Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2000.

- Atabaki, Touraj, "Going East: The Ottomans' Secret Service Activities in Iran", *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*, Touraj Atabaki (der.), Londra: I. B. Tauris, 2006.
- Atabay, M. - Erat, M. - Çobanoğlu, H., *Çanakkale Şehitlikleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Ateş, Sanem Yamac, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane - Becker, Annette, 1914-1918: *Understanding the Great War*, çev. Catherine Temerson, Londra: Profile Books, 2002.
- Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, çev. Ludmilla Denisenko, İstanbul: Belge Yayınları, 2004.
- Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918*, İstanbul: Vadi Yayınları, 2004.
- Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*, c. 3, 5. baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1983.
- Avşar, Servet, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Ankara: Kim Yayınları, 2004.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri: Yakın Tarihimizin Gerçekleri*, 2. baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1998.
- Aydın, Cemil, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, New York: Columbia University Press, 2007.
- Aydın, Suavi, "Toplumsal Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red*, Ö. Heval Çınar, Coşkun Üsterci (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Aytar, Osman, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul: Medya Güneşi Yayınları, 1992.
- Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden: Brill, 2010.
- Bâki, Erkanuharp Miralay, *Yurt Müdafası: Zabıt ve Zabıtlık*, 3. baskı, Ankara: Köyhocası Matbaası, 1932.
- Balçioğlu, Mustafa, "Osmanlı Genç Dernekleri", *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, 2. baskı, Ankara: Asil Yayın, 2004.
- . *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, 2. baskı, Ankara: Asil Yayınları, 2004.
- . *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1991.
- Baron, Beth, *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender and Politics*, Berkeley: University of California Press, 2005.
- Bayur, Y. Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. cilt, 1. Kısım: 1914-1918 Genel Savaşı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953.
- Beckett, Ian F.W., "Total War", *Total War and Historical Change: Europe, 1914-1955*, Arthur Marwick, Clive Emsley, Wendy Simpson (der.), Buckingham: Open University Press, 2001.
- Behmoaras, Liz (der.), *Mazhar Osman: Kapalı Kutudaki Fırtına*, 4. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001.
- Bein, Amit, "Politics, Military Conscription, and Religious Education in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, no. 38 (2006), s. 283-301.
- . *The Ulama, Their Institutions, and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1924)* (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2006).
- Bell, David A., *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know it*, New York: Mariner Books, 2007.
- Beşikçi, Mehmet, "Mobilizing Military Labor in the Age of Total War: Ottoman Conscription before and during the Great War", *Fighting for a Living: A Comparative History of Mi-*

- litary Labour, 1500-2000*, Erik-Jan Zürcher (der.), Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014.
- . “On Yıllık Harp ve Topyekün Seferberlik”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, Gültekin Yıldız (der.), İstanbul: Timaş, 2013.
- . “Balkan Harbi’nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası”, *Türkiye Günlüğü*, no. 110 (2012), s. 27-43
- . “Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmî Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri”, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, Cevat Şayin, Gültekin Yıldız (der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- . “İhtiyât Zâbiti’nden ‘Yedek Subay’a: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 13 (Güz 2011), s. 45-89.
- . “Topyekün Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi”, *Toplumsal Tarih*, no. 198 (Haziran 2010), 62-69.
- . “Cihan Harbi’nde Osmanlı Askeri Gücü: Askeri Tarihte Yeni Yaklaşımlar, Yeni Eleştiriler”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 5 (Bahar 2007), s. 289-295.
- . “İktidarın Çelik Sembolleri: I. Dünya Savaşı’nda Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propaganda”, *Toplumsal Tarih*, no. 127 (Temmuz 2004), s. 92-95.
- . *The Organized Mobilization of Popular Sentiments: The Ottoman Navy League, 1909-1919* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1999).
- Bibbings, Lois, “Conscientious Objectors in the Great War: The Consequences of Rejecting Military Masculinities”, *Military Masculinities: Identity and the State*, Paul R. Higate (der.), Westport, Connecticut, Londra: Praeger, 2003.
- Black, Jeremy, *Rethinking Military History*, Londra ve New York: Routledge, 2004.
- Boemeke, Manfred F. - Chickering, Roger - Förster, Stig (der.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Boğuşlu, Mahmut, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990.
- Boratav, Korkut, “Anadolu Köyünde Savaş ve Yıkım: Bekir Eliçin’in Romanının Öğrettikleri ve Düşündürdükleri”, *Toplum ve Bilim*, no. 15-16 (Güz-Kış 1982), s. 61-75.
- Bozdemir, Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kanakları*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- Bradley, Joseph, “Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia”, *American Historical Review*, c. 107, no. 4 (Ekim 2002), s. 1094-1123.
- Bruinissen, Martin van, Agha, Shaikh and State: *The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra: Zed Books, 1992.
- Cannon, Byron D, “Local Demographic Patterns and Ottoman Military Conscription: A Preliminary Survey of the Hebron District in Palestine, 1914-1917”, *The Middle East and North Africa: Essays in Honor of J. C. Hurewitz*, Reeva S. Simon (der.), New York: Columbia University Press, 1990.
- Cecil, Hugh - Liddle, Peter (der.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced*, Londra: Leo Cooper, 1988.
- Cephelerden Kurtuluş Savaşı’na*, 1. cilt: *Birinci Dünya Savaşı ve Cepheler*, Ankara: Ankara Ticaret Odası, 2004.
- Chickering, Roger, *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . “‘War Enthusiasm?’: Public Opinion and the Outbreak of War in 1914”, *An Improbable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914*, Holger Afflerbach, David Stevenson (der.), New York: Berghahn Books, 2007.

- . "Total War: The Use and Abuse of a Concept", *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Manfred F. Boemeke, Roger Chickering, Stig Förster (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- . *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Chickering, Roger - Förster, Stig (der.), *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Chochiev, Georgy, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)", *Kebekeç*, no. 23 (2007), s. 407-456.
- . "Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants' Applications to Authorities)", 15. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Tebliğ, Eylül 2006, Ankara.
- Clausewitz, Carl von, *On War*, çev. J. Matthijs Jolles, New York: The Modern Library, 1943. *Cihād-ı Mukaddes Farzıdır*, y.y., y.y., 1332/1916.
- Coetzee, Frans - Shevin-Coetzee, Marilyn (der.), *Authority, Identity and the Social History of the Great War*, Oxford: Berghahn Books, 1995.
- Cora, Y. Tolga, *Constructing and Mobilizing the 'Nation' through Sports: State, Physical Education and Nationalism under the Young Turk Role, 1908,1918* (Yüksek Lisans Tezi, Central European Üniversitesi, 2007).
- . "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Millet-i Müsellaha Fikri ve İdeal Eriiliğin Yaratılmasına Doğru: Osmanlı Güç Dernekleri'nin Kurulması (1914)", 1908-2008 Jön Türk Devrimi'nin Yüzüncü Yılı Uluslararası Kongresi'ne Sunulan Tebliğ, Ankara Üniversitesi, 28-30 Mayıs 2008.
- Coşar, Ömer Sami, *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman (Osman Ağa)*, İstanbul: Harman Yayınları, 1971.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara: İmge Kitabevi, 2008.
- . "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *TODAIÇ Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 2, no. 3 (1993), s. 3-11.
- . *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- . "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir Deneme", *Belleten*, c. 34, no. 135 (1970), s. 409-420.
- Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Çelebi, Mevlüt, *Heyet-i Nasiha: Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1992.
- Çınar, Özgür Heval - Üsterci, Coşkun (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Çolak, İsmail, *Çanakkale'nin Kahraman Mekteplileri*, İstanbul: Lamure Yayınları, 2006.
- Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence: Berghahn Books, 1997.
- Demirel, Fatmagül, "Kastamonu Hapishanesi", *"Üsküdar'a Kadar" Kastamonu*, Lütfü Seymen (der.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Deringil, Selim, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, c. 45, no. 2 (Nisan 2003), s. 311-342.
- . "From Ottoman to Turk: Self-Image and Social Engineering in Turkey", *Making Majorities: Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey, and the United States*, Dru C. Gladney (der.), Stanford: Stanford University Press, 1998.

- . *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra: I. B. Tauris, 1998.
- . "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Resmi Müzik", *Defter*, no. 22 (Fall 1994), s. 31-37.
- Devlet, Nadir, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Çarpışan Tatar Taburu", *Osmanlı, 2. cilt: Siyaset*, Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz (der.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 575-577.
- Doğan, Atilla, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Doğan, Recai, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 35, no. 1 (Ocak-Şubat-Mart 1999), s. 171-206.
- Donsen, Andrew C., *War Pedagogy and Youth Culture: Nationalism and Authority in Germany in the First World War* (Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 2000).
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, no. 9 (1973), s. 130-155.
- Duman, Haluk Harun, *Balkanlara Veda: Basın ve Edebiyatta Balkan Savaşı (1912-1913)*, İstanbul: Duyap, 2005.
- Duménil, Anne, "Soldiers' Suffering and Military Justice in the German Army of the Great War", *Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*, Jenny Macleod, Pierre Purseigle (der.), Leiden Brill, 2003.
- . *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- . *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Ekteins, Modris, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston ve New York: Mariner Books, 2000.
- Eldem, Edhem, *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations*, İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2004.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Eley, Geoff, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century", *Habermas and the Public Sphere*, Craig Calhoun (der.), Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1996.
- . "War and the Twentieth-Century State", *Daedalus*, c. 124, no. 2 (Bahar 1995), s. 155-174.
- . *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991.
- Eliçin, Bekir, *Onlar Savaşırken*, İstanbul: Okar Yayınları, 1978.
- Ellis, John - Cox, Michael (der.), *The World War I Databook: The Essential Facts and Figures for all the Combatants*, Londra: Aurum Press, 2001.
- Elmacı, Mehmet Emin, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Englander, David, "Mutinies and Military Morale", *World War I: A History*, Hew Strachan (der.), Oxford: Oxford University Press, 1998.
- . "Discipline and Morale in the British Army, 1917-1918", *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, John Horne (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Erdem, Hakan Y., *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acayip Hikâyesi*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- . "Recruitment for the 'Victorious Soldiers of Mohammad' in the Arab Provinces, 1826-

- 1828", *Histories of the Modern Middle East: New Directions*, Israel Gershoni, Hakan Erdem, Ursula Woköck (der.), Londra: Lynn Reinner Publishers, 2002.
- Ergil, Doğu, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.
- Erickson, Edward J., *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Londra: Routledge, 2007.
- . "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame: Reexamining History", *Middle East Quarterly*, c. 13, no. 3 (Yaz 2006), s. 67-75.
- . "The Turkish Official Military Histories of the First World War: A Bibliographic Essay", *Middle Eastern Studies*, c. 39, no. 3 (Temmuz 2003), s. 190-198.
- . *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Westport, Conn.: Praeger, 2003.
- . *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2001.
- Esenbel, Selçuk, "1904/05 Rus-Japon Savaşı", *Toplumsal Tarih*, no. 176 (Ağustos 2008), s. 69-71.
- Evsile, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 12, no. 36 (Kasım 1996), s. 911-926.
- Fava, Andrea, "War, 'National Education' and the Italian Primary School, 1915-1918", *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, John Horne (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Ferguson, Niall, *The Pity of War*, Londra: The Penguin Press, 1998.
- Ferro, Marc, *The Great War, 1914-1918*, çev. Nicole Stone, Londra ve New York: Routledge, 1973.
- Findley, Carter V., "Tanzimat", *The Cambridge History of Turkey*, 4. cilt: *Turkey in the Modern World*, Reşat Kasaba (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Forrest, Alan, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire*, New York ve Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Förster, Stig, "Introduction", *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, Roger Chickering, Stig Förster (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Förster, Stig - Nagler, Jörg (der.), *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922*, New York: Henry Holt and Company, 1989.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Gencer, Mustafa, *Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayın Kataloğu*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2014.
- Gibbs, Philip - Grant, Bernard, *Adventures of War with Cross and Crescent*, 2. baskı, Londra: Methuen & Co., 1912.
- Gingeras, Ryan, "Last Rites for a 'Pure Bandit': Clandestine Service, Historiography and the Origins of the Turkish 'Deep State'", *Past and Present*, no. 206 (Şubat 2010), s. 151-174.
- . "Beyond İstanbul's 'Laz Underworld': Ottoman Paramilitarism and the Rise of Turkish Organized Crime, 1908-1950", *Contemporary European History*, c. 19, no. 3 (2010), s. 215-230.

- . *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Genio, Eyal, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913), Awakening from the Ottoman Nation", *War in History*, c. 12, no. 2 (2005), s. 156-177.
- Gleichen, Lord Edward (der.), *Chronology of the Great War, 1914-1918*, Londra: Greenhill Books, 2000.
- Golovine, Nicholas N., *The Russian Army in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1931.
- Goltz, Colmar von der (Fon der Golç), *Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telif ve Terakki Edebilirler?*, İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1331/1915.
- . *The Nation in Arms: A Treatise on Modern Military Systems and the Conduct of War*, çev. Philip A. Ashworth, Londra: Hugh Rees, 1906.
- Goltz Paşa [Colmar Freiherr von der], *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi*, çev. Mehmed Tahir, 2. baskı, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1305/1888.
- Gorganian, Gabriel, "Armenian Participation in World War I on the Caucasian Front", *The Armenian Review*, c. 20, no. 3-79 (Güz 1967), s. 3-21.
- Gölbaşı, Edip, *The Yezidis and the Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, and Conversion Policies, 1830-1909* (Yüksek Lisans Tezi, Boğazcı Üniversitesi, 2008).
- Grab, Alexander, "Conscription and Desertion in Napoleonic Italy, 1802-1814", *Conscription in the Napoleonic Era: A Revolution in Military Affairs*, Donald Stoker, Frederick C. Schneid, Harold D. Blanton (der.), Londra ve New York: Routledge, 2009.
- Gregory, Adrian, *The Last Great War: British Society and the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- . "British 'War Enthusiasm' in 1914: A Reassessment", *Evidence, History and the Great War: Historians and the Impact of 1914-18*, Gail Braybon (der.), New York: Berghahn Books, 2003.
- Groot, Joanna de, "'Brothers of the Iranian Race': Manhood, Nationhood, and Modernity in Iran, c. 1870-1914", *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*, Stefan Dudink, Karen Hagemann, John Tosh (der.), Manchester: Manchester University Press, 2004.
- Guest, John S., *The Yezidis: A Study in Survival*, Londra ve New York: KPI, 1987.
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg, 2000.
- Günay, S. Selçuk, "I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları", *Türkler*, c. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Gürün, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, Nicosia: Rustem, 2001.
- Güvenç, Serhat, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Habermas, Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, çev. Thomas Burger ve Frederick Lawrence, Cambridge: Polity Press, 1992.
- Hacısalihoglu, Mehmet, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History*, c. 5, no. 2 (2007), s. 264-286.
- Hagen, Gottfried, "The Prophet Muhammad as an Exemplar in War-Ottoman Views on the Eve of World War I", *New Perspectives on Turkey*, no. 22 (Bahar 2000), s. 145-72.
- Hagen, Mark von, "The First World War, 1914-1918", *The Cambridge History of Russia, 2. cilt: The Twentieth Century*, Ronald Grigor Suny (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

- Haksever, Ahmed Cahit, *Son Dönem Osmanlı Mevlevilerinden Ahmet Remzi Akyürek*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Hall, Richard C., *The Balkan Wars: Prelude to the First World War*, Londra: Routledge, 2000.
- Hanioglu, M. Şükrü, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey*, 4. cilt: *Turkey in the Modern World*, Reşat Kasaba (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- . "Turkism and the Young Turks, 1889-1908", *Turkey beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, Hans-Lukas Kieser (der.), Londra: I. B. Tauris, 2006.
- . *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, New York: Oxford University Press, 2001.
- . *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1995.
- Harootyan, Harry, *Overcome by Modernity: History, Culture, and Community in Interwar Japan*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Herwig, Holger H., "The German Victories, 1917-1918", *World War I: A History*, Hew Strachan (der.), Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Hippler, Thomas, *Citizens, Soldiers and National Armies: Military Service in France and Germany, 1789-1830*, Londra ve New York: Routledge, 2008.
- Hobsbawm, Eric J., *Bandits*, gözden geçirilmiş baskı, New York: The New Press, 2000.
- . *The Age of Empire*, Londra: Abacus, 1994.
- . *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2. baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Horne, John, "Defeat and Memory in Modern History", *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, Jenny Macleod (der.), New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- . (der.). *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- . "Remobilizing for 'Total War': France and Britain, 1917-1918", *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, John Horne (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hough, Richard, *The Great War at Sea, 1914-1918*, Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Howard, Michael, "World War One: The Crisis in European History, The Role of the Military Historian", *The Journal of Military History*, c. 57, no. 5 (Ekim 1993), s. 127-138.
- Hurgronje, C. Snouck, *The Holy War "Made in Germany"*, New York ve Londra: The Knickerbocker Press, 1915.
- Hübinger, Gangolf, "Religion and War in Imperial Germany", *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Roger Chickering, Stig Förster (der.), Cambridge University Press, 1999.
- Hülagü, Metin, *Pan-İslamizm: Osmanlı'nın Son Umudu*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006.
- Hüenalp, Nurettin, "Jandarmanın İlk Teşkilinden Bugüne kadar Muhtelif Bakımdan Geçirdiği Safahatı Kısaca Tetkik ve Mütalaa", *Jandarma Mecmuası*, no. 66 (1942), s. 22-34.
- Hür, Ayşe, "Cumhuriyet'in 'Ordu-Millet' Projesi", *Taraf*, 19 Ekim 2008.
- İsmail Faik, *Cihâd*, İstanbul: Koçunyan Matbaası, 1331/1915.
- İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], *Terbiye-i Avam* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1330/1914).
- İzmirli İsmail Hakkı, *Gazilere Armağan*, İstanbul: y.y., 1331/1915.
- Jahn, Hubertus F., *Patriotic Culture in Russia during World War I*, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1998.

- Jahr, Christoph, *Gewöhnliche soldaten: Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer, 1914-1918*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1998.
- Jones, David R., "Forerunners of the Komsomol: Scouting in Imperial Russia", *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution*, D.S. Van Der Oye, Bruce W. Menning (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- "Jugendpflege und Turnen in der Türkei", *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege*, c. 31 (1918), s. 204-205.
- Kara, İsmail, "Askere Din Dersleri: İyi Asker, İyi Müslüman Olur", *Toplumsal Tarih*, no. 166 (Ekim 2007), s. 48-53.
- . *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, 1. cilt: *Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Karabekir, Kâzım, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, Orhan Hülagü, Ö. Hakan Özalp (der.), İstanbul: Emre Yayınları, 2001.
- Karakuşla, Yavuz Selim, *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923*, İstanbul: Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005.
- Karpat, Kemal H., "The Entry of the Ottoman Empire into World War I", *Belleten*, no. 253 (Aralık 2004), s. 687-733.
- . *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wiss.: University of Wisconsin Press, 1985.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley: University of California Press, 1997.
- Keleşylmaz, Vahdet, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 16, no. 47 (Temmuz 2000), s. 367-392.
- . *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu, 1914-1918*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- . "Teşkilât-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Atatürk Yolu Dergisi*, c. 6, no. 21 (1998), s. 65-80.
- Kemerdere, A. Rifat, "Büyük Harpten Evvelki ve Sonraki Jandarmanın Ödevleri Arasında Bir Mukayese ve Jandarma Tarihçesi Hakkında Birkaç Söz", *Jandarma Mecmuası*, no. 43 (1933?), s. 41-53.
- Klein, Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Koçak, Cemil, "Belgesel Bir Teşkilât-ı Mahsusa Öyküsü", *Tarih ve Toplum: Yeri Yaklaşımlar*, no. 3 (Bahar 2006), s. 171-214.
- Kodaman, Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 32 (1979), s. 427-480.
- Koloğlu, Orhan, "Küt-ül-Amara Zaferine Rağmen Irak Nasıl Kaybedildi?", *Popüler Tarih*, no. 32 (Nisan 2003), s. 50-55.
- . "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Koparan, Necdet, *Türk Jandarma Teşkilatı, 1908-1923* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007).
- Koptaş, Rober, "Meşrutiyet Döneminin Umud ve Umutsuzluk Sarkacında Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab", *Toplumsal Tarih*, no. 182 (Şubat 2009), s. 70-75.
- Kowner, Rotem (der.), *The Impact of the Russo-Japanese War*, Londra ve New York: Routledge, 2007.

- Köksal, Osman, *Tarihsel Süreci İçerisinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i Örfiler*, (1877-1922) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996).
- Koroğlu, Erol, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I*, Londra: I. B. Tauris, 2007.
- . *Propagandanın Milli Kimlik İnşasına: Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Köstüklü, Nüri, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler: Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2005.
- Krüger, Christine G. - Levsen, Sonja (der.), *War Volunteering in Modern Times: From the French Revolution to the Second World War*, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Kuwajima, Sho, *The Mutiny in Singapore: War, Anti-War and the War for India's Independence*, Yeni Delhi: Rainbow Publishers, 2006.
- Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "I. Dünya Savaşı Arefesinde İngiliz Hükümetinin El Koyduğu Gemiler ve Türk Kamuoyu", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 1995.
- Landau, Jacop M., *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Bloomington: Indiana University Press, 1995.
- . *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Larcher, M., *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris: Etienne Chiron, 1926.
- Larşer [Larcher] M., *Büyük Harbde Türk Harbi*, çev. Mehmed Nihad, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1927.
- Leed, Eric J., *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2005.
- Linton, Derek S., "Preparing German Youth for War", *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Roger Chickering, Stig Förster (der.), Cambridge University Press, 1999.
- Loriga, Sabina, "The Military Experience", *History of Young People*, 2. cilt: *Stormy Evolution to Modern Times*, Giovanni Levi, Jean-Claude Schmitt (der.), çev. Carol Volk, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1997.
- Lüdke, Tilman, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Münster: Lit, 2005.
- Lynn, John A., "The Evolution of Army Style in Modern West, 800-2000", *The International History Review*, c. 18, no. 3 (Ağustos 1996), s. 505-545.
- MacCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: The Darwin Press, 1995.
- Macleod, Jenny (der.), *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Mangan, J.A. - Ndee, Hamad S., "Military Drill-Rather More than 'Brief and Basic': English Elementary Schools and English Militarism", *Militarism, Sport, Europe: War without Weapons*, J.A. Mangan (der.), Londra: Frank Cass, 2003.
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power*, 2. cilt: *The Rise of Classes and Nation-States*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- . *States, War and Capitalism*, Oxford: Blackwell, 1992.
- . "The Roots and Contradictions of Modern Militarism", *States, War and Capitalism*, Michael Mann, Oxford: Blackwell, 1992.

- McMillan, Daniel A., "Energy, Willpower, and Harmony: On the Problematic Relationship between State and Civil Society in Nineteenth-Century Germany", *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History*, Trentmann (der.), New York ve Oxford: Berghahn Books, 2000.
- Mehmed Esad, *Cihâd-ı Ekber*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1330/1914.
- Messenger, Charles, *Call to Arms: The British Army 1914-18*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2005.
- Mete, Ali Serdar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne Türk Ordusunda Mazzer Tüfekleri* (Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2012).
- Metinsoy, Elif Mahir, *Poor Ottoman Turkish Women during World War I: Women's Experiences and Politics in Everyday Life, 1914-1923* (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2012).
- Mjoset, Lars - Holde, Stephen Van, "Killing for the State, Dying for the Nation: An Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces", *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*, Lars Mjoset, Stephen Van Holde (der.), Amsterdam: Elsevier Science, 2002.
- Morkaya, Burhan Cahit, *İhtiyat Zabiti*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933.
- Mudra, Bruno von, *Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi*, çev. Pertev Demirhan, İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 1953.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, Londra: UCL Press, 1999.
- Murphy, C.C.R., "The Turkish Army in the Great War", *The Journal of Royal United Service Institution*, no. 65 (Şubat/Kasım, 1920), s. 90-104.
- Murray, Williamson A., "Towards World War, 1870-1914", *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West*, Geoffrey Parker (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Mutlu, Cengiz, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları, 1914-1918*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Mühlman, Carl, *İmparatorluğun Sonu, 1914: Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi? (Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg)*, çev. Kadir Kon, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Okay, Cüneyd, "Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Committee of Union and Progress, 1908-1918", *The International Journal of History of Sport*, c. 20, no. 1 (Mart 2003), s. 152-156.
- Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Militancy and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin: University of Texas Press, 1989.
- Oral, Haluk, *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Oram, Gerard, *Military Executions during World War I*, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Os, Nicole A.N.M. van, "Taking Care of Soldiers' Families: The Ottoman State and the *Muinsiz alle* [sic] maaşı", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Erik J. Zürcher (der.), Londra: I. B. Tauris, 1999.
- Öğün, Tuncay, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Öncüoğlu, Engin, *Osmanlı Ordusunda Gönüllü Tarikat Alayları* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004).
- Özbek, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 40, no. 1 (2008), s. 47-67.

- . "Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-18)", *Middle Eastern Studies*, c. 43, no. 5 (Eylül 2007), s. 795-809.
- . "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 16 (2004), s. 59-95.
- . *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özcan, Gencer, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Evren Balta Paker, İsmet Akça (der.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Özçelik, Selahattin, *Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- . "Aydın Vilayeti Donanma Cemiyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, no. 4 (1991), s. 115-153.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005.
- Özdemir, Zekeriya, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1994).
- Özder, M. Adil (der.), *Artvin ve Çevresi: 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Ay Matbaası, 1971.
- Özel, Oktay, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler: Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 5 (Bahar 2007), s. 93-112.
- . "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebekeç*, no. 16 (2003), s. 121-123.
- Pamuk, Şevket, "The Ottoman Economy in World War I", *The Economics of World War I*, Stephen Broadberry, Mark Harrison (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Pehlivanlı, Hamit, "Teşkilât-ı Mahsûsa: Türk Modern İstihbaratçılığının Başlangıcı mı?", *Osmanlı*, 6. cilt: *Teşkilat*, Kemal Çiçek, Cem Oğuz (der.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi, 1999.
- Polat, Nâzım H., *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Pomianowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, 3. baskı, İstanbul: Kayihan Yayınları, 1990.
- . *Der zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: erinnerungen an die Türkei aus der zeit des weltkrieges*, Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1928.
- Purseigle, Pierre, "Warfare and Belligerence: Approaches to the First World War", *Warfare and Belligerence: Perspectives in the First World War Studies*, Pierre Purseigle (der.), Leiden: Brill, 2005.
- Rado, Şevket (der.), "Birinci Umumi Harpte ve Mütareke Günlerinde İstanbul, I", *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 1, no. 1 (Şubat 1971), s. 5-10.
- Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude of Collapse, 1839-1878*, Stuttgart: Steiner, 2000.
- Reynolds, Michael A., "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism", *Past and Present*, no. 203 (Mayıs 2009), s. 137-179.
- . *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Power* (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2003).
- Rogan, Eugene L., *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

- Safi, Polat, *The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into Its Operational and Administrative Characteristics* (Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2012).
- . "Üç Tarz-ı Çete", *Kebikeç*, no. 34 (2012), s. 85-105.
- Sakaoglu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Sanborn, Joshua, "Education for War, Peace and Patriotism in Russia on the Eve of World War I", *An Improbable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914*, Holger Afflerbach, David Stevenson (der.), New York: Berghahn Books, 2007.
- . "The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation: A Reexamination", *Slavic Review*, c. 59, no. 2. (Yaz 2000), s. 267-289.
- Saraçer, Cevdet, *Osmancık: Tarihsel Doku İçinde Unutulan Bir Kent*, İstanbul: Dört Renk, 1999.
- Sarısaman, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 11 (2000), s. 439-501.
- . "Osmanlı Güç Dernekleri", *Abdülhalük M. Çay Armağanı*, Atilla Şimşek, Yaşar Kalafat (der.), c. 2, Ankara: Işık Ofset, 1998.
- . "Trabzon Mintikası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* (1999), c. 3, 1. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Saygılı, Hasip, "Birinci Dünya Harbî'nde Rumeli'nden Osmanlı Ordusuna Müslüman Gönüllü Katılımları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, no. 18 (Bahar 2012), s. 211-256.
- Sayılı, Burhan, *Çanakkale Savaşları ve Savaş Alanları Rehberi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2007.
- Schick, Irvin Cemil, "Osmanlı Döneminde Matbuat Kapitalizmi", *Virgöl*, no. 126 (Ocak-Şubat 2009), s. 58-63.
- Schull, Kent F., *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- Scott, James, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven: Yale University Press, 1985.
- Scouting in Turkey*, Ankara, y.y., 1940.
- Selim Sırrı [Tarcan], *Osmanlı Askerinin Dağarcığı*, İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1329/1913.
- Serin, Nadide Özge, *Festivals of the 'July 10' in the Young Turk Era* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2000).
- Shaw, Stanford J., *The Ottoman Empire in World War I*, 1. cilt: *Prelude to War*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- . *The Ottoman Empire in World War I*, 2. cilt: *Triumph and Tragedy, November 1914-July 1916*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Sheffy, Yigal, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918*, Londra: Frank Cass, 1998.
- Singha, Radhika, "Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920", *Comparative Studies in Society and History*, c. 49, no. 2 (Nisan 2007), s. 412-445.
- Smith, Leonard V., "Remobilizing the Citizen-Soldier through the French Army Mutinies of 1917", *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, John Horne (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

- . *Between Mutiny and Obedience: The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I*, Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Smith, Leonard V. - Audoin-Rouzeau, Stéphane - Becker, Annette, *France and the Great War, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden: Brill, 2001.
- Stoddard, Philip H., *Teşkilât-ı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araçlar 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çev. Tansel Demirel, İstanbul: Arba Yayınları, 1994.
- . *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa* (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1963).
- Stone, Norman, *World War One: A Short History*, New York: Basic Books, 2009.
- Strachan, Hew, *The First World War*, Londra: Pocket Books, 2006.
- . *The Outbreak of the First World War*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- . *The First World War, 1. cilt: To Arms*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- . (der.). *World War I: A History*, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Şener, Cemal, *Topal Osman Olayı*, 10. baskı, İstanbul: Etik Yayınları, 2004.
- Şimşek, Veyssel, *Ottoman Military Recruitment and the Recruit, 1826-1853* (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2005).
- Taş, Hülya, *Bursa Folkloru: Bursa İli Gelenek ve Göreneklere Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Bursa: Gaye Kitabevi, 2002.
- Taşkıran, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri içinde İşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri", *Cumhuriyetin Harcı*, 2. cilt: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, İlhan Tekeli, Selim İlkin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Tezcan, Cezmi, *Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).
- The New Encyclopedia Britannica*, c. 29, 15. baskı, 1991.
- The Times History of the War*, c. 3, Londra: The Times Printing House Square, 1915.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*, Madlen, Mass.: Blackwell, 1997.
- Toprak, Zafet, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.
- . "Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik", *Toplumsal Tarih*, no. 113 (Mayıs 2003), s. 10-19.
- . "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, no. 104 (Ağustos 2002), s. 4451.
- . "Türkiye'de İzciliğin İlk Evresi: II. Meşrutiyet'ten Mütareke Yıllarına", *Tombak*, no. 24 (Şubat 1999), s. 19-27.
- . "Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye'de İzcilik", *Toplumsal Tarih*, no. 52 (Nisan 1998), s. 13-20.
- . *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- . "Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, 1994.
- . "Nationalism and Economics in the Young Turk Era (1908-1918)", *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Mediterranee Orientale*, Jacques Thobie, Salgur Kançal (der.), Paris: L'Harmattan, 1994.

- . "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- . "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- . *Türkiye'de Milli İktisat, (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
- . "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980), s. 205-238.
- . "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Boğaziçi University Journal: Humanities*, no. 7 (1979), s. 95-113.
- Trentmann, Frank, "Paradoxes of Civil Society: Introduction", *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History*, Frank Trentmann (der.), New York ve Oxford: Berghahn Books, 2000.
- Troçki [Trotsky], Leon, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, İstanbul: Arba Yayınları, 1995.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton: Princeton University Press, 1968.
- . "Turkey Entry's into World War I: An Assessment of Responsibilities", *Journal of Modern History*, no. 34 (Aralık 1962), s. 369-380.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Balkan Harb'inde Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbâbı*, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1329/1913.
- Tuna, Turgay, "Galatasaray'da İzcilik", *Tombak*, no. 28 (Ekim-Kasım 1999), s. 56-71.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3. cilt: *İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, genişletilmiş baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- . *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3. cilt: *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, genişletilmiş baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- . *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1. cilt: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, genişletilmiş baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- . *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1. cilt: *İkinci Meşrutiyet Devri*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Tunçay, Mete (der.), *Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları*, İstanbul: Afa Yayınları, 1991.
- Turfan, M. Naim, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*, Londra: I. B. Tauris, 2000.
- Türklük ve Terbiye Yolları*, İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1329/1913.
- Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Uyar, Mesut - Erickson, Edward J., *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Santa Barbara: ABC-CLIO, 2009.
- Uyar, Mesut, "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History*, c. 20, no. 4 (Kasım 2013), s. 526-544.
- . "Osmanlı Askeri Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü*, no. 110 (2012), s. 65-74.
- Uzgören, Gökhan, *Türk İzcilik Tarihi*, İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2000.
- Ünder, Hasan, "30'ların Ders Kitaplarından ve Kemalizm' in Kaynaklarından Biri Millet-i Müsellaha ve Medeni Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, c. 32, no. 192 (Aralık 1999), s. 48-56.
- Üryanizade Ali Vahid, *Askerin İlmihali*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1333/1917.
- Üstel, Füsun, "Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi", 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- . *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları, 1912-1931*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Verhey, Jeffrey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- Von Hoff, *Hıfzıssıhha Kavâidi ve Hastalık, Kaza Vukuunda Yapılacak Tedâbir*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1334/1918.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985.
- Watson, Alexander, *Enduring the Great War: Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Weber, Eugene, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press, 1976.
- Weiss, Linda, "Infrastructural Power, Economic Transformation, and Globalization", *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, John A. Hall, Ralph Schroeder (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Winter, J.M., *The Great War and the British People*, 2. baskı, Londra: Palgrave Mac-Millan, 2003.
- . "Propaganda and the Mobilization of Consent", *World War I: A History*, Hew Strachan (der.), Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Winter, Jay - Parker, Geoffrey - Habeck, Mary R. (der.), *The Great War and the Twentieth Century*, New Haven ve Londra: Yale University, Press, 2000.
- Wolff, David vd. (der.), *The Russo-Japanese War in Global Perspective*, Leiden: Brill, 2007.
- Woloch, Isser, *The New Regime: Transformation of the French Civic Order, 1789-1820s*, New York: W.W. Norton and Company, 1995.
- . "Napoleonic Conspiration: State Power and Civil Society", *Past and Present*, no. 111 (1986), s. 110-122.
- Yalman, Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.
- Yanıkdağ, Yücel, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- . "From Cowardice to Illness: Malingering as Resistance, Malingering as Psychopathology in the Ottoman Great War", *Middle Eastern Studies*, c. 48, no. 2 (Mart, 2012), s. 205-225.
- . "I. Dünya Savaşı'nda Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih*, no. 153 (Eylül 2006), s. 26-33.
- . "Ottoman Psychiatry and the Great War", *Beirut Texts and Studies: The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, Olaf Farschid, Manfred Kropp, Stephan Dahne (der.), Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2006.
- . "Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform", *Middle Eastern Studies* (Kasım 2004), s. 91-107.
- . "Ill-fated' Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922 (Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, 2002).
- Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Yasamee, F.A.K., "Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy and Statecraft*, c. 9, no. 2 (Temmuz 1998), s. 91-128.
- Yaşar Kemal, *Çakırcalı Efe*, 7. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Yerasimos, Stefanos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2002.
- . "Akdeniz'de On Gün", *İstanbul: 1914-1923*, Stefanos Yerasimos (der.), çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Yetkin, Sabri, *Ege'de Eşkıyalar*, 3. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Yıldız, Gültekin, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul: Kitabevi, 2012.

- . "Bir De-militarizasyon Projesi: Geç Osmanlı 'Askeri Tarih' Araştırmalarını Sivilleştirmek", *Toplumsal Tarih*, no. 198 (Haziran 2010), s. 44-53.
- . *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Tophum, 1826-1839*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.
- Zürcher, Erik J., "Refusing to Serve by Other Means: Desertion in the Late Ottoman Empire", Ö.H. Çınar, Coşkun Üsterci (der.), *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society*, Londra: Zed Books, 2009.
- . "Ottoman Labour Battalions in World War I", *The Armenian Genocide and the Shoah*, Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (der.), Zürich: Chronos, 2002.
- . "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Erik J. Zürcher (der.), Londra: I. B. Tauris, 1999.
- (der.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, Londra: I. B. Tauris, 1999.
- . "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica*, no. 28 (1996), s. 235-258.
- . *Turkey: A Modern History*, Londra: I. B. Tauris, 1995.
- . "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience", *Facing Armageddon: The First World War Experienced*, Hugh Cecil, Peter Liddle (der.), Londra: Leo Cooper, 1988.

III. Sesli Kaynaklar

Marche Vatan (Askere Çağırır), *Osmanlı Marşları* (CD), Muammer Karabey (der.), İstanbul: Kalan Müzik, 1999.

IV. İnternet Kaynakları

<http://www.diyanetvakfi.org.tr/meal/Enfal.htm>

<http://www.mquran.org>

<http://www.stephen-stratford.co.uk/desertion.htm>

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı tecrübesi denilince akla ilk gelen unsurlar Çanakkale Savaşları, Sarıkamış Hezimet, Filistin ve Irak Cephele gibi düşmanla sıcak temas kurulan noktalarda gerçekleşmiş olaylardır. Öte yandan Osmanlı ordusunun bu sayılan cephelede kendisinden hem sayı hem de malzeme bakımından çok daha güçlü İttifak devletlerine dört yıl boyunca kafa tutabilmesini sağlayan can alıcı unsur, yani Osmanlı insan gücünün seferberliği, uzun yıllar boyunca gölgede kaldı ve üzerine derinlemesine araştırma yapılmadı. Mehmet Beşikçi'nin bu çalışması, söz konusu boşluğu doldurma amacıyla atılan ilk büyük adımlar arasında bulunuyor. Osmanlı arşiv kaynakları yanında Büyük Britanya Milli Arşivi'ndeki belgeleri ve son yıllarda sayısı hızla artan anı-hatırat literatürünü bir araya getiren Beşikçi, Osmanlı ordusunu tarihin ilk endüstriyel topyekûn savaşı esnasında cephele tutan Osmanlı seferberliğini mercek altına alıyor.

Balkan Savaşları esnasında hantal ve verimsiz seferberlik ile kötü planlama sebebiyle feci bir hezimele uğrayan Osmanlı silahlı kuvvetlerinin hızlı bir özeleştirme sürecine girerek bir yıldan az sürede gerçekleştirdiği çok etkili reformlar; 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı askeri zihniyetinin Prusya-Alman militarizmi kalıbında yeniden şekillenmesi ve buna bağlı olarak İttihad ve Terakki'nin toplumu yeniden şekillendirme sürecinde seferberlik kavramına yönelmesi, Müslüman Osmanlı gençliğinin Genç Dernekleri ve Güç Dernekleri vasıtasıyla militarize edilmesi çabaları bu metinde Osmanlıların topyekûn savaş ile imtihanındaki yerlerini buluyorlar. Bir o kadar da çarpıcı ve önemli bir bölümde ise şimdiye dek neredeyse hiç etraflica ele alınmamış bir olgu olan asker kaçakları ve firariler meselesi, savaş yorgunluğu ve zorunlu askerliğe direniş kavramları temelinde masaya yatırılıyor. Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yıldönümünde dünya çapındaki bir yeniden değerlendirme ve inceleme akımının parçası olarak ortaya çıkan *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, sadece askeri ve sosyal tarih literatürüne değil Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci tartışmalarına da önemli bir katkı teşkil ediyor.

Dr. Mehmet Beşikçi lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladıktan sonra aynı üniversitenin Tarih Bölümü'nden 2009 yılında doktora derecesini aldı. Doktora tezini temel alan çalışması 2012 yılında Brill Yayınevi tarafından *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* başlığıyla kitap olarak yayınlandı. Beşikçi'nin başlıca ilgi alanı son dönem Osmanlı askeri-sosyal tarihidir, bu alanda Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Halen Yıldız Teknik Üniversitesi İnkılap Tarihi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

KDV dahil fiyatı
28 TL

Kapak resmi: Seferberlik ilan edildiğini bildiren Osmanlı Posteri, Ekim 1914 (Haluk Oral Koleksiyonu)